ABC
CERTIFIED

مهراڻ

4/ 2011ع

سنڌي ادبي بورڊ

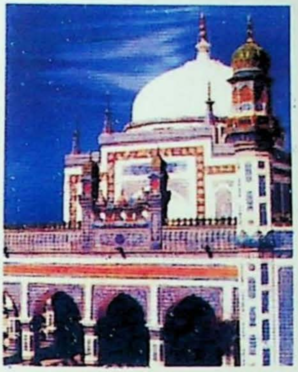

هيءَ جا لات لطيف جي

مُد ڏنائين ماڙهين، هِيُون ڏنائين هوت.

راڳ تہ شاھ جي جان جو جياپو هو، ۽ ساھ بہ سماع ۾ ڏنائين. چوندو هو تہ ”منهنجي دل ۾ الاهي محبت جو هڪ وڻ آهي، جو راڳ بنا سُڪيو ٿو وڃي.“ ڪڏهن ڪڏهن تہ ڏينهن جا ڏينهن، سماع ۽ سرود ۾ صرف ٿي ويندا هئس. اهڙي حالت ۾ پنهنجي وجود جو بہ سماءُ نہ رهندو هوس. بعضي تہ اکين مان اڇانڪ لڙڪ پيا وهندا هئس. جذبو ايندو هوس تہ پاڻ بہ ڳائڻ ۾ اچي ڇٽڪندو هو؛ ۽ شايد مولانا روميءَ وانگي، انهيءَ وجد ۽ رقص جي حالت ۾ وايون ۽ ڪافيون، بي اختيار سندس وات مان نڪرنديون هيون. مجازي عشق واري مضمون جي راڳن سان ڪين پوندي هيس، فقط حقيقي ۽ معرفتي راڳ، ۽ صوفين جي معنوي ڪلام مان فرحت ۽ مزو ايندو هوس. نڪو ڪو فاحش عورتن جي ڳائي ۽ناچ سان پوندي هيس. انهيءَ لاءِ تہ ڪيس بلڪل ڌڪار ۽ نفرت هوندي هئي؛ ۽ سمجهندو هو تہ اها شيطان جي ڇنڊبازي آهي. پنهنجن مريدن ۽ فقيرن کي فهمايش ڪندو هو تہ ”فاحش عورتن جي اوڏو ئي ئي نہ وڃو، متان ڪنهن مهل سندن شيرين زبانيءَ تي موهت ٿي، عزازيل جي ڇنبي ۾ ڦاسي، دين ۽ دنيا کان محروم نہ رهجي وڃو.“

ـ ڊاڪٽر گربخشاڻي

شاھ جو رسالو- مقدمہ ص 25

چپائيندڙ: شاھ عبداللطيف ڀٽائي ثقافتي مرڪز ڪميٽي ڀٽ شاھ 1985ع

سائين سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار
دوست تون دلدار
عالم سڀ آباد ڪرين

"گلزارِ صديق هڪ لاجواب ڪتاب

مخدوم جميل الزمان بلند پايہ شاعر تہ آهي ليڪن سندن شوق ۽ جستجو کين هڪ محقق بنائي ڇڏيو آهي. هونئن بہ مخدوم نوح ؒ جيڪي روايتون قائم ڪيون، اهي سندن خاندان قائم ۽ دائم رکيون آهن. خاندان جي هر فرد جي علم و ادب ۾ ڪاڙ ڪا خوبي رهي آهي. نوجوان مخدوم جميل الزمان جيڪي اڄ بين الصوبائي رابطن واري ڪاتي ۽ آثار قديما جا وزير ۽ سنڌي ادبي بورڊ جا چيئرمن پڻ آهن، پنهنجي محڪمي جي مصروفيات جي باوجود پاڻ سياسي ۽ سماجي خدمتن سان گڏوگڏ علمي ۽ ادبي خدمتون بہ سر انجام ڏيندا رهن ٿا. شروع ۾ مخدوم جميل الزمان هڪ نامياري شاعر جي حيثيت ۾ سڃاتا ويندا هئا، ليڪن آهستي آهستي سندن لاڙو تحقيق ۽ تصنيف ڏانهن ٿيو، نتيجي ۾ تقريباً پاڻ هڪ درجن کان وڌيڪ ڪتاب ڇپائي چڪا آهن. اهلِ علم حضرات سندن علم و ادب جي ميدان ۾ ڪيل خدمتن تي کين خراج تحسين پيش ڪري چڪا آهن. مخدوم جميل الزمان پنهنجي خانداني لائبريري ۾ پراڻا مخطوطا ۽ قلمي نسخا ڏسندي "The Days and Dates" ۽ "قافيا ڪوش" جا مسودا ڏٺائون ۽ ارادو ڪيائون تہ اهي پڻ مسودا ڪتابي صورت ۾ ڇپڻ گهرجن. ان بعد اهي مخطوطا ايڊٽ ڪري هڪدم شايع ڪرايائون. "The Days and Dates" 8 مئي 2010ع تي ۽ "قافيا ڪوش" 19 مئي 2010ع تي طالب المولىٰ اڪيڊمي، هالا طرفان شايع ٿي اسان وٽ پهچي چڪا آهن.

"گلزارِ صديق" هڪ لاجواب ڪتاب آهي، جنهن ۾ پهرين خليفي حضرت ابو بڪر صديق رضہ جي آل اولاد جا شجرا ڏنل آهن. دراصل صديقي خاندان باعظيم فرد دنيا جي مختلف ملڪن ۾ ڦهليل آهن ۽ انهن ڪي تفصيل سان جمع ڪرڻ لاءِ مخدوم صاحب وڏي جاکوڙ ڪئي آهي ۽ هيءُ ڪتاب 51 ڪتابن جي مدد سان تيار ڪيو آهي. اٿين ڪٿي چنجي تہ مختلف جڳهن تان موتي چونڊي انهن موتين جي مالها ناهي مخدوم صاحب اسان جي اڳيان رکي آهي، جنهن لاءِ پاڻ جس لهڻن. هيءُ هڪ حقيقت آهي تہ سنڌ ۾ نسب نامہ تي اڄ سوڌو ڪو خاص ۽ ٺاهوڪو تحقيقي ڪم نہ ٿيو آهي. عربن نسب نامن تي تمام گهڻو ڪم ڪيو آهي ليڪن انهيءَ جي ابتڙ اسلامي دنيا جي ٻين ملڪن هن سلسلي ۾ ڪو بہ خاص ڪم نہ ڪيو آهي. مخدوم صاحب هن ڪتاب ۾ بي انتها معلومات فراهم ڪئي آهي ۽ پاڻ انهن عظيم شخصيتن جي سوانح حيات تي جلد هڪ ڪتاب ڇپائي پڌري ڪرڻ جو ارادو رکن ٿا.

"گلزار صديق" جي تاريخي ۽ تحقيقي حوالي سان وڏي اهميت آهي. هن ڪتاب ۾ مخدوم نوح سرور" (متوفي: 998هہ) جن جو تعلق حضرت ابو بڪر صديقؓ جي خاندان سان آهي ۽ انهيءَ خاندان جي قابلِ فخر فرزند مخدوم جميل الزمان جيڪي چيئرمن طالب المولىٰ اڪيڊمي هالا بہ آهن، سندن ڪيل هي علمي خدمت قابلِ تعريف آهي، آءٌ کين دل جي گهراين سان مبارڪباد پيش ڪريان ٿو ۽ اميد رکان ٿو تہ آئينده بہ مخدوم صاحب پنهنجي مصروفيتن مان وقت ڪڍي علمي ۽ تحقيقي ڪتاب لکي اسان جي معلومات ۾ اضافو ڪندا.

ـ ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل

ريسرچ لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو

مخدوم جميل الزمان

چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ

ABC CERTIFIED

ٽماهي

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 61 — آڪٽوبر- ڊسمبر 2011ع — نمبر 4

سرپرست

مخدوم جميل الزمان

وزير بين الصوبائي تعاون، سنڌ

چيئرمين، سنڌي ادبي بورڊ

نگران

الهڏنو وگهيو

سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ

انچارج ايڊيٽر

دين محمد ڪلهوڙو

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

ٽماهي مهراڻ

(Regd No. NS-20) سنڌي ادبي بورڊ چام شورو، سنڌ.

The "Mehran", Quarterly
Vol: 61 , No 4/2011
(Established in 1955)

* An ageold leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan and abroad.
* Contemporary creative writings, history, civilization, education, music, folklore, archaeology, lexicography, General culture of Sindh and translations from world literature are the main topics of material usually published in this periodical.
* Published by SINDHI ADABI BOARD for the promotion of Sindhi literature with the financial assistance of PAKISTAN ACADEMY OF LETTERS Islamabad.

• Publication contact:
Editor, Mehran Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro
Sindh, Pakistan
Tele: 022-2907074
022-9213425
Fax: 022-9213422
(E.mail: sindhiab@yahoo.com)
Website: www.sindhiab.com
www.sindhiadabiboard.org

Subscription contact:
Manager
Sindhi Adabi Board's Kitab Ghar
Tilak Incline
Hyderabad, Sindh, Pakistan
Telephone: (022) 2633679

خريداريءَ لاءِ رابطو:
مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ

ساليانو چندو: ٻي سو رپيا | فون نمبر: 022-2633679 | في پرچو: پنجهتر رپيا

Printed and Published by Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, near Sindh University New Campus, Jamshoro, Sindh Pakistan.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

مان ئي آهيان حسن ازل جو، مان ئي هان بدصورتي،
مان پوڄاري، مان ئي مندر، مان ئي پنهنجي مورتي،
- شيخ اياز

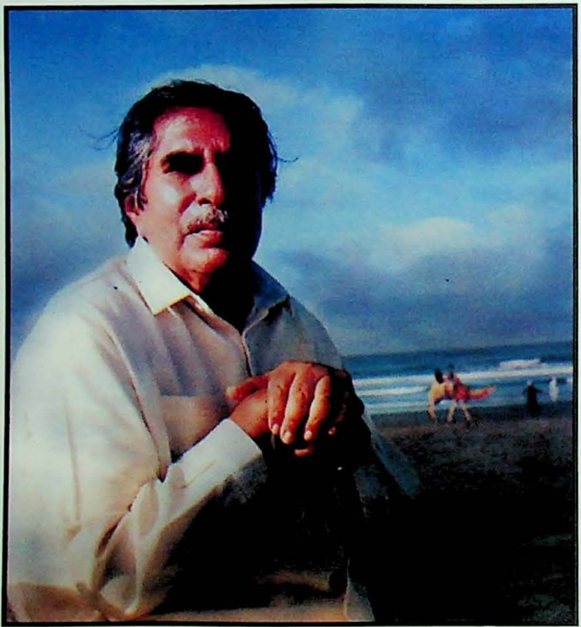

سنڌي ٻوليءَ جو ٻيو ڀاڪ شاعر شيخ اياز

ولادت- 2- مارچ 1923ع

وفات- 28- ڊسمبر 1997ع

گذارش

جنم جنم جي جيت اياز

هر سال، هن مهيني ۾، شيخ محمد مبارڪ المعروف شيخ اياز جي ورسي شايانِ شان نموني سان ملهائي ويندي آهي. هن عظيم شاعر جي وڇوڙي کي اڄ 14 سال وهامي ويا آهن، اهي 14 سال اڄ به ڪالهوڪو ڏينهن لڳن ٿا. اڄ به سنڌ جو علمي ۽ ادبي حلقو سوڳوار آهي ۽ مهان ڪوي شيخ اياز جو خال شدت سان محسوس ڪري ٿو. اداره "مهراڻ" سنڌي ٻوليءَ جي هن نامور ۽ عظيم شاعر کي ورسيءَ جي موقعي تي خراج تحسين پيش ڪري ٿو ۽ گڏوگڏ ورسيءَ جي مناسبت سان لائق پڙهندڙن جي خدمت ۾ ٻه- چار ڳالهيون عرض رکي ٿو، جنهن ذريعي شيخ اياز جهڙي آفاقي شاعر کي ويجهڙائيءَ سان سمجهڻ ۾ مدد ملي سگهي ٿي.

شيخ اياز جي شاعريءَ جون سرحدون انسان دوستيءَ جي اعليٰ ترين قدرن سان ڳنڍيل آهن. هو سنڌ کي پنهنجو وطن تسليم ڪندي به سڄيءَ ڌرتيءَ کي پنهنجو ديس سمجهي ٿو. اهائي شاعراڻي خوبي سندس شعر کي عالمگيريت ۽ آفاقيت بخشي ٿي. انهيءَ احساساتي هم آهنگي ۽ هڪجهڙائيءَ سان گڏوگڏ شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ عالمي سطح جي ڪيترن ئي مسئلن، واقعن، شخصيتن، تحريڪن ۽ انقلابن جا حوالا عام جام ملن ٿا، جن جو واسطو ادب، سياست ۽ فلسفي سان آهي. شيخ اياز جا نظم هيروشيما، چي گويرا جي موت تي، ويٽڪانگ جو سائگان تي حملو، مزدور جي ٻار جو گيت، پورهيت لاءِ پرديس ۾ ساڳيو وغيره خاص طرح ذڪر جوڳا آهن. انهيءَ کان علاوه شيخ اياز پنهنجي مختلف ڪتابن، جهڙوڪ: ڪُتين کر موڙيا جڏهن (3- ڀاڱا)، ڇوليون ٻوليون سمنڊ جون ۽ خاص ڪري نثري شاعريءَ جي ڪتابن ۾ ادب، آرٽ، سياست، فلسفي ۽ مذهب سان تعلق رکندڙ ڪيترين ئي نامارن ۽ عظيم شخصيتن سان تخاطبي انداز پنهنجايو آهي، جن سان هو سندن ئي پيش ڪيل خيالن ۽ سوچن تي بحث ڪندو ۽ ويچار وندينڊو نظر اچي ٿو.

دنيا جي هر ڪنهن عظيم شاعر وانگر شيخ اياز جي شاعريءَ جي فن ۽ فڪر جا گوناگون ۽ ڳتيل پهلو آهن ۽ سندس شاعريءَ جون وسعتون ۽ سرحدون هڪ لحاظ کان ڇُهي نہ ٿيون سگهجن. هر عظيم تخليقڪار وانگر شيخ اياز جي فڪر ۽ فن جي پاتارن ۾ جيئن جيئن لهبو تيئن تيئن نوان نوان موتي ۽ ماڻڪ هٿ ايندا ۽ ان جي فن ۽ فڪر جي وسعتن ۾ جيئن جيئن پري پري تائين وجبو تيئن تيئن نوان گرهه ۽ سيارا هٿ ايندا رهندا. شيخ اياز جي شاعري جيتوڻيڪ پنهنجي موضوعاتي اعتبار کان گهڻي ورهايل آهي، پر انهيءَ هوندي به ان جا ڪي خاص ۽ نمايان پهلو آهن: (1) انسان دوستي، (2) وطن دوستي، (3) رومانويت، (4) فطرت پسندي ۽ (5) عالمگيريت.

شيخ اياز هڪ اهڙي علائقي ۾ جنم ورتو، جيڪو صدين کان وٺي ڌارين جي حملن ۽ قبضي هيٺ رهيو هو ۽ جنهن غلاميءَ جا ڏکيا دور ڏٺا هئا ۽ تاريخ جي ڏکهي غلامي، اتان جي ماڻهن ۾ محرومي ۽ مظلوميت جي احساس کي جنم ڏنو هو. شيخ اياز کي پڻ اهڙي محرومي ۽ مظلوميت ورثي ۾ ملي هئي، جنهن کان هن اڳتي هلي بغاوت جو اعلان ڪيو ۽ پنهنجي ماڻهن جي عزتِ نفس، سماجي وقار، قومي سربلندي، ثقافتي سڄاڳي ۽ سياسي حقن جو آواز بلند ڪيو. هن مروج روايتن کان بغاوت ڪئي ۽ مقامي سطح جي استحصالي قوتن کان وٺي رياستي سطح تائين، سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن سان ٿيندڙ ناانصافين ۽ ڏاڍ خلاف سگهارو آواز بلند ڪيو. اها مظلوميت جي پاسداري ئي هئي، جنهن جي ڪري هن جا شروعاتي ٽئي ڪتاب "جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي"، "ڀونر ڀري آڪاس" ۽ "ڪلهي پاتم ڪينرو" ضبط ڪيا ويا ۽ هن کي ڪيترا ڀيرا زندان ڀيڙو ڪيو ويو.

شيخ اياز هڪ آزاد روح هو، جنهن ڪنهن به طور تي غلامي قبول نه پئي ڪئي ۽ نه ئي هن پنهنجو پاڻ کي غلام ڄاتو هو. سندس نظر ۾ جسم جي غلامي ڪڏهن به حقيقي غلامي نه هئي، هو پاڻ کي روحاني ۽ ذهني طور هڪ آزاد انسان سمجهندو هو، ۽ اهڙي اظهار ڪرڻ جي منجهس خداداد سگهه هئي. هو ويهين صديءَ جو تمام وڏو ذهين ماڻهو هو. هن جڏهن شعور سنڀاليو، تڏهن هن کي ڪيترين ئي صعوبتن سهڻيون پيون، هن کي ڪافر ۽ ملحد ڪوٺيو ويو، هن کي غدار ۽ ڏوهي قرار ڏنو ويو، هن پنهنجي روحاني آزاديءَ کي برقرار رکڻ لاءِ وڏي قيمت ادا ڪئي. شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ مظلوميت جي پاسداريءَ جو دائرو پنهنجي وطن ۽ وطن واسين کان شروع ٿئي ٿو ۽ آهستي آهستي اهو وڌندو سڄي دنيا کي پنهنجي پاڻ ۾ سمائي ڇڏي ٿو. اهڙيءَ ريت سنڌ جي هن عظيم شاعر جو فڪر مظلوميت جي پنڌ ۾ سڄيءَ دنيا تائين وڃي پهچي ٿو. سندس شاعريءَ جو اهو پهلو هن کي هڪ آزاد عالمي شهريءَ جي حيثيت ڏئي ڇڏي ٿو.

شيخ اياز جي شاعريءَ کي هيٺين وڏيڪ پهلوئن ذريعي بيان ڪري سگهجي ٿو:

(1) احساسن ۽ خيالن جي عالمگيريت

(2) تحريڪون، انقلاب ۽ عالمي واقعا

(3) شخصيتون

(4) فطرت پسندي

شيخ اياز جيئن ته هڪ جديد دنيا ۾ اک کولي هئي، تنهنڪري سندس مشاهدي ۽ مطالعي ۾ سڄي دنيا هئي، انهيءَ ڪري هن پنهنجي شاعريءَ ۾ اعليٰ انساني قدرن کي ڄاڻتو ڪيو ۽ سڄي دنيا جي مظلومن ۽ محڪومن سميت مڙني وطنن، سماجن ۽ قومن جي احساسن ۽ جذبن کي شدت سان اظهاريو. هو غلاميءَ ۽ مظلوميت جو مقامي توڙي عالمي لقائن ۾ ڪوبه فرق نه پائيندو هو، ان لاءِ سنڌي ماڻهن سميت دنيا جا سڀ مظلوم ۽ محڪوم ماڻهو ڄڻ ته هڪ ئي ڪٽنب جا ڀاتي هئا. هن کي مقامي سطح جي ڪنهن ظالم، ڦورو، ڌاڙيل ۽ عالمي سطح جي ڪنهن استحصالي قوت ۾ ڪوبه فرق نظر نه ايندو هو. انهيءَ اعتبار کان اسان چئي سگهون ٿا ته شيخ اياز جي شاعري پنهنجي جوهر ۾ وڏيءَ حد تائين احساساتي هڪجهڙائيءَ جي طور تي عالمگيريت جي طرفدار هئي.

شيخ اياز پنهنجي همعصر دور ۾ هلندڙ عالمي تحريڪن، انقلابن ۽ واقعن کان چڱيءَ ريت واقف هو، جڏهن ته تاريخ جي مختلف دور جي تحريڪن، انقلابن ۽ عالمي واقعن کان به ڪيس ڀليءَ ڀت واقفيت هئي. سندس اهڙي همعصر دور ۽ تاريخ جي شعور هن جي فڪر ۽ تخليقي عمل کي وڏيءَ حد تائين متاثر ڪيو ۽ هڪ نئين فڪري ڌارا بخشي. اهوئي سبب آهي جو اسين ڏسون ٿا ته دنيا جي مختلف انقلابي ۽ قومي تحريڪن سميت مظلوم ۽ محڪوم ماڻهن جي بغاوتن سان گڏ دنيا جي ڦورو، لٽيرن ۽ ڌاڙيل قوتن جي سازشن جا ڪيترائي مثال ۽ حوالا سندس شاعريءَ ۾ هنڌين ماڳين پکڙيل نظر اچن ٿا.

شيخ اياز، بنيادي طرح هڪ عظيم تخليقڪار ۽ مفڪر هو، ان ڪري هن پنهنجي احساساتي دنيا ۾ هڪ خارجي برادري ۽ هڪ داخلي برادري به ٺاهي هئي، جنهن سان هو پنهنجي تخليقن ۾ ڪچهريون ڪندو نظر اچي ٿو. هن جي داخلي برادريءَ ۾ دنيا جا عظيم سورما، باغي فلاسافر، عالم، آرٽسٽ، تخليقڪار، تاريخدان ۽ ٻيا اهم ماڻهو اچي وڃن ٿا. هو سنڌ ۾ ويهي پنهنجي تخليق وسيلي ڪڏهن ڪنفيوشس سان ڪچهري ڪندو هو ته ڪڏهن هومر سان، ڪڏهن ارسطوءَ سان، ڪڏهن افلاطون سان، ڪڏهن مائوءَ سان ته ڪڏهن لينن ۽ مارڪس سان. اهي ۽ انهن جهڙا ٻيا انيڪ ڏاها ۽ عظيم ماڻهو سندس ذهني ۽ داخلي زندگيءَ جا ڀاتي هئا. اسين شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ انهن مڙني

غير معمولي ماڻهن سان ڪچهرين جا احوال پڙهون ٿا. ان لحاظ کان پڻ اسين اهو چئي سگهون ٿا ته شيخ اياز جي ذهني ۽ روحاني اٿا ويٺي سڄيءَ دنيا جي عظيم انسانن ۽ غير معمولي ڏاهن ماڻهن سان هئي.

شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ هڪ اهم پهلو فطرت پسندي به آهي، دنيا جي هر ڪنهن عظيم تخليقڪار وانگر شيخ اياز جي شاعريءَ جون موضوعاتي حدون- زندگي، سماج ۽ فطرت تائين پکڙيل آهن. شيخ اياز جي فطرت پسنديءَ جا ٻه حصا آهن. هڪ حصي ۾ هن پنهنجي ديس جي ندين، وڻن ٽڻن، فصلن، ماڳن مڪانن، ۽ لڳ ڀڳ هرهڪ شيءِ ۽ لقاءِ سان محبت جو اظهار ڪيو آهي. جڏهن ته سندس فطرت پسنديءَ جو ٻيون حصو هن جي سيرن ۽ سفرن جو تخليقي اظهار آهي ۽ هن جي تخيل جي آڌار جو نتيجو پڻ آهي. شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ اسان جو دنيا جي مختلف علائقن، شهرن ۽ ماڳن مڪانن ۾ موجود فطري حسن جو بيان پڻ جهجهو ملي ٿو، جنهن مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته هن جي تخليقڪار اک صرف پنهنجي ديس ۾ فطري حسن ڪي ئي نه ٽٽي ڏٺو پر دنيا جهان جي خوبصورتي پڻ کيس متاثر ڪيو ۽ ان جو بيان هن پنهنجي شاعري توڙي نثر ۾ خوب ڪيو آهي. سندس اها فطرت پسندي سندس لاشعور ۽ تحت الشعور جو اهڙو حصو هئي، جيڪا سندس تخليقي عمل ۾ هر طرح سان دخلڪار ٿيندي هئي ۽ ان جي شاعريءَ کي وڏيڪ معنائون ۽ حساڪيت بخشيندي هئي.

شيخ اياز، پنهنجي تخليقن ۾ عالمگيريت ۽ انسانيت جو وڏو پاسدار ۽ علمبردار هو. تنهنڪري اها ضرورت هر وقت محسوس ڪئي وئي ته سندس شاعريءَ جا ترجما انگريزي ۽ ٻين ٻولين ۾ ڪيا وڃن ته جيئن اها جهڙيءَ طرح سنڌي ماڻهن لاءِ اتساهه جو ذريعو بڻي آهي ۽ جهڙيءَ ريت اها انهن جي ارادي جي مضبوطي ۽ عزم جي بلنديءَ جو ڪارڻ بڻي آهي ۽ جنهن نموني اها پنهنجي وطن ۽ وطن واسين لاءِ غلاميءَ سان نفرت ۽ آزاديءَ سان محبت جو وسيلو بڻي آهي، تهڙيءَ ريت اها سڄيءَ دنيا جي مظلوم ۽ محڪوم ماڻهن لاءِ پڻ اتساهه، ارادي جي مضبوطي، عزم جي بلندي ۽ غلاميءَ مان ڇوٽڪاري حاصل ڪرڻ جي ڏس ۾ مددگار ثابت ٿي سگهندي ۽ اهڙيءَ ريت اسان جي هن عظيم شاعر جو تعارف ٻين خطن ۽ ملڪن جي عظيم ۽ انسان دوست شاعرن ۾ ٿي سگهندو.

شيخ اياز، پنهنجي تخليقي جوهر ۾ وطن دوست ۽ انسان دوست شاعر هو ۽ انسان دوستيءَ جي تشريح، جديد ۽ عقل جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ جوڳن قدرن سان ممڪن آهي، ٻي معنيٰ ۾ انسان دوستيءَ جي اصلاح ترقي پسند فڪر سان ويجهو واسطو رکي ٿي. ترقي پسند فڪر جون مختلف ڌارائون آهن. يورپ جي سماج ۾ صدين جي اٿل پٿل ۽ ان جي نتيجي ۾ بهتريءَ جي امڪانن پيدا ٿيڻ سان گڏ دنيا جي تبديلين ۽ انقلابن جي ظهور پذير ٿيڻ واري عمل سان هن معاملي جو سڌو تعلق آهي. اسين ائين به چئي سگهون ٿا ته انسان دوستيءَ جو عمل ترقي پسند فڪر جي لاڳاپي کان سواءِ اڌورو آهي.

انسان جي دنيا پنهنجي داخلي ۽ خارجي اوسر جي عمل ۾ مختلف دورن مان گذري آهي، ان غلاميءَ جو دور به ڏٺو آهي ۽ جاگيرداريءَ جا ور به سٺا آهن ۽ جديد صنعتي دور جي اعمالن مان به گذري چڪي آهي ۽ ڪٿي ڪٿي ته انهن ٽنهي غلام داري، جاگيرداري ۽ صنعتي دورن مان پڻ گذري رهي آهي. تاريخ جي انهيءَ سڄي سفر ۾ انسان ذات تمام گهڻو سٺو ۽ ڀوڳيو به آهي، ته انهيءَ سان گڏ هڪ استحصال کان پرپري ۽ انڪاري سماجن جي تخليق جي لاءِ ڪن بنيادي نتيجن تي پڻ پهتي آهي. شيخ اياز جي شاعريءَ تي انهيءَ عالمگير فڪر جا اثر نمايان آهن، جن جا مثال سندس شاعريءَ ۾ گهڻن ئي هنڌن تي ملن ٿا.

شيخ اياز جيئن ته وڏي مطالعي وارو شاعر هو. هن دنيا جي ادب جا لڳ ڀڳ سڀ شاهڪار نظم توڙي نثر ۾ پڙهيا هئا ۽ انهيءَ مطالعي مان هن اهو ڏٺو هو ته شاعريءَ جي معاملي ۾ عالمي سطح تي نثري نظم (Blank verse)

۽ آزاد نظم (Free verse) کي پنهنجايو ئي ويو، انهيءَ ڪري هن ٻه اهڙي روايت کي سنڌ ۾ مضبوط ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ان ۾ وڏيءَ حد تائين ڪامياب پڻ ٿيو.

انگريزن جي اچڻ تائين عربي ۽ فارسيءَ جي مختلف فني گهاڙيٽن جو هندستان توڙي سنڌ ۾ رواج پيل هو، جن ۾ غزل، مثنوي، رباعي، مخمس ۽ مسدس وغيره شامل آهن. سنڌ ۾ اها صورتحال ڪجهه بهتر انهيءَ لحاظ کان هئي جو هتي بيت، وائي، ڪافي ۽ گيت تي پڻ طبع آزمائي ڪئي ويندي هئي. تاريخ مان اها شاهدي ملي سگهندي ته انگريز دؤر ۾ نظم جي صنف غزل جهڙي مضبوط پاڙن واري صنف کي ميدان کان ٻاهر ڪرڻ ۾ وسان نه گهٽايو ۽ نظم جي تخليق جي هڪ تحريڪ شروع ٿي، جنهن جا اثر هندستان جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پهتا. انهيءَ تحريڪ جو اثر سنڌي ادب تي پڻ پيو ۽ آزاد نظم، نثري نظم، سانيٽ، ترائيل ۽ هائيڪو وغيره جهڙيون ٻاهريون صنفون شعوري ڪوششن وسيلي متعارف ڪرايون ويون، ته جيئن سنڌي شعر کي اظهار جا وڌ ۾ وڌ وسيلا ميسر ٿي سگهن. انهن صنفن/گهاڙيٽن کي پنهنجائڻ جو وڏي ۾ وڏو سبب هيءُ هو ته عربي ۽ فارسي عروضي شاعريءَ جون بندشون ۽ پابنديون هڪ شاعر جي تخليقي عمل ۾ ڪٿي نه ڪٿي رڪاوٽ ٿي بڻيون. خاص طرح رديف ۽ قافيہ جي پابندي، شاعر کي صنف/گهاڙيٽي جي نياءَ ڏانهن گهڻو ڇڪيو ٿي ۽ نتيجي ۾ ائين پئي ٿيو ته رديف ۽ قافيہ جي پورائي جي ڪوشش ۾ شاعرانه اظهار جي حيثيت ثانوي ٿي پئي وئي ۽ حتمي نتيجي طور شاعريءَ ۾ تخليقيت کي وڏو نقصان ٿي رسيو.

شيخ اياز، پنهنجي شاعريءَ جي گهاڙيٽن وسيلي پنهنجي تخليق ۾ ٻه هڪ وڏو ماحول جوڙيو آهي ۽ مختلف ملڪن جي الڳ الڳ صنفن تي طبع آزمائي ڪري انهن کي سنڌي ادب جي حصي بڻائڻ ۽ انهن جي هڪ مستقل جاءِ مقرر ڪرڻ لاءِ شعوري ڪوششون ورتيون. شيخ اياز جو انهن صنفن جي آبياريءَ جي سلسلي ۾ خاص ڪردار رهيو آهي. خصوصي طرح نثري نظم ۽ آزاد نظم جي صنفن کي زور وٺرائڻ لاءِ مؤثر ڪوششون ورتيون. انهيءَ کان سواءِ وائي ۽ بيت کي روايتي بندشن کان ڪڍي انهن کي نئين دور سان نهڪائي بيهارڻ ۾ ٻه سندس بنيادي ڪردار رهيو آهي.

جيستائين سوال آهي نثري نظمن ۽ آزاد نظمن جو ته اُهو شيخ اياز جي تخليق ڪيل بيتن کان پوءِ سندس شاعريءَ جو وڏي ۾ وڏو ڪنٽريبيوشن آهي. انهيءَ ڏس ۾ جڏهن ٻه سندس شاعريءَ جو ترجمو ڪيو ويندو ته ان جي نثري نظمن ۽ آزاد نظمن جي سهنجن ڍانچن ۾ لاتل خيالن کي وڏي آسانيءَ سان ٻيءَ ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪري سگهبو. انهيءَ طرح سان اسين چئي سگهون ٿا ته شيخ اياز جديد فني گهاڙيٽن ۽ صنفن جي سنڌيءَ ۾ آبياري ڪري عالمي اثرن کي قبول ڪيو ۽ پنهنجي شاعريءَ جو پاند عالمي ادب جي صنفن ۽ گهاڙيٽن سان ٻڌو.

اين.جي مجمدار ـ هڪ ٻي ڏيو مُهم جُو*:

سنڌوسڀيتا جي قديم آثارن جي کوٽائيءَ جي حوالي سان جڏهن ٻه کوجناڪارن جي ڳالهه نڪري ٿي تڏهن سرجان مارشل کان پوءِ اين.جي مجمدار جو نالو ضرور کنيو وڃي ٿو. اين.جي مجمدار انهن بهادر ۽ ذهين مُهم جُو اسڪالرن ۽ کوجناڪارن ۾ هڪ هو، جيڪي پنهنجي ذميداري ۽ مشن ۾ مثالي ۽ يڪتا هوندا آهن ۽ هو فرض شناسيءَ ۾ پنهنجي سر جو ٻه سانگو نه ڪندا آهن.

اين.جي مجمدار جو اصل نالو ننيي گوپال مجمدار هو، سندس پتا جو نالو برادا پراسنا مجمدار ۽ ماتا جو نالو ساروجني هو. هو 1- ڊسمبر 1897ع تي جيسور (موجوده بنگلاديش) ۾ ڄائو. اين.جي مجمدار ننڍپڻ کان ئي ذهين

---

* هن پروفائيل جي تياريءَ ۾، محترم عزيز ڪنگرانيءَ جي مضمون 'ننيي گوپال مجمدار- مُهم جُو' (ڇپيل- 'سارنگا' شمارو 14-13 جنوري- مئي 2011ع ايڊيٽر- اسحاق سميجو) تان مدد ورتي وئي. (انچارج)

هو. هن 1918ع تي ڪلڪتي ۾ هڪ سنسڪرتي ڪاليج مان بي.اي (آنرز) جي ڊگري فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ڪئي، جنهن تي ڪلڪتہ يونيورسٽيءَ هن کي سلور ميڊل ۽ اسڪالرشپ سان نوازيو. 1920ع ۾ هن ساڳئي يونيورسٽيءَ مان "اينشنٽ انڊين هسٽري اينڊ ڪلچر" جي مضمون ۾ ايم.اي فرسٽ ڪلاس ۽ فرسٽ پوزيشن ۾ پاس ڪئي، جنهن تي کيس گولڊ ميڊل سان نوازيو ويو. ماسٽرس جي ڊگري وٺڻ کان پوءِ هن ساڳئي يونيورسٽيءَ مان 1923ع ۾ "اي لسٽ آف خروشتي انسڪرپشنس" جي عنوان تي ٿيسز لکي، سندس نگران پريم چندراءِ چند هو. هن ٿيسز تي بہ اين.جي مجمدار کي گولڊ ميڊل سان نوازيو ويو. يونيورسٽيءَ جي تعليم کان فارغ ٿي هن 'سنچالتا مکرجي' نالي هڪ سنڌريءَ سان شادي ڪئي، جنهن مان کيس بہ نياڻيون- 'ديپتي'، 'اِلا' ۽ هڪ پٽ 'تپاس' ڄاڻو.

اين.جي مجمدار 1923ع ۾ ڪلڪتہ يونيورسٽيءَ ۾ "اينشنٽ انڊين هسٽري اينڊ ڪلچر" شعبي ۾ ليڪچرار مقرر ٿيو. 1924ع ۾ "وريندرا ريسرچ سوسائٽي راجشاهي بنگال" جي هڪ ريسرچ ميوزيم ۾ ڪيوريٽر طور مقرر ڪيو ويو، ان دوران هن "انسڪرپشنس آف بنگال" (واليوم-III) ڪتاب لکيو. 1925ع ۾ گڏيل هندستان جي آثارِ قديمہ کاتي جي ڊائريڪٽر جنرل سرجان مارشل پاران هن کي قديم آثارن جي ٽريننگ لاءِ چونڊيو ويو، جتي هو سرجان مارشل جي نگرانيءَ ۾ نومبر 1925ع کان مارچ 1926ع تائين موئن جي دڙي جي کوٽائيءَ ۾ مصروف رهيو. اين.جي مجمدار نومبر 1926ع کان مارچ 1927ع تائين راءِ بهادر ديارام سهني جي سرپرستيءَ ۾، موئن جي دڙي جي کوٽائيءَ ۾ ڀيون ڀيرو ڀهرو ورتو. اين.جي مجمدار کي بهتر ڪارڪردگيءَ ۽ اهليت جي بنياد تي 18 جون 1927ع تي گڏيل هندستان جي قديم آثارن واري کاتي ۾ اسسٽنٽ سپرنٽينڊنٽ طور مقرر ڪيو ويو. هن ٽيون ڀيرو 1927ع کان 1928ع تائين اي.جي.ايچ مئڪي سان پاڻهن ٻيلي جي حيثيت ۾ موئن جي دڙي ۽ جُهڪر جي دڙي جي ٻن مهينن تائين کوٽائي ڪرائي. هو آرڪيالاجيڪل سروي آف انڊيا کاتي ۾ 22 اپريل 1929ع کان سپرنٽينڊنٽ آرڪيالاجسٽ آف سينٽرل سرڪل رهيو، جتان کيس بدلي ڪري 11- مئي 1929ع تي ڪلڪتي ۾ اسسٽنٽ سپرنٽينڊنٽ آرڪيالاجيڪل سروي آف انڊيا مقرر ڪيو ويو. 16- جولاءِ 1929ع تي کيس بدلي ڪري شملا ۾ اسسٽنٽ سپرنٽينڊنٽ ايڪسپلوريشن جي عهدي تي مقرر ڪيو ويو، جتي هو 1931ع تائين سنڌ ۾ تاريخي آثارن جي کوجنا ۾ رُڌل رهيو. اين.جي مجمدار سنڌ ۾ کوجنا ڪري تقريباً 65 قديم آثار ڳولي هٿ ڪيا، انهن مان اڪثر ماڳن جو تعلق ٽامي واري دور سان ٻڌايو وڃي ٿو.

1- آڪٽوبر 1938ع تي اين.جي مجمدار کي سنڌو ماٿريءَ جي تاريخ کان اڳاٽي واري دور جي تهذيب بابت وڌيڪ کوجنا ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو. هن سنڌ ۾ کيرٿر واري جابلو پٽيءَ سميت ڪاڇي ۽ ميداني علائقي ۾ مُهم جُوئي شروع ڪئي، ۽ مهيني اندر ڏهاڪو کن ٽامي جي دور وارا ماڳ دريافت ڪري ورتا. اجا هو پنهنجي مُهم جُوئيءَ ۾ رُڌل ئي هو تہ کيرٿر جي پسگردائيءَ ۾ رهندڙ اوباش ماڻهن هن کي سون جي کاڻ ڳوليندڙ سمجهي قتل ڪري ڇڏيو. هيءَ واقعو 11- نومبر 1938ع تي پيش آيو. قتل وارو هنڌ، کيرٿر لڳ گاج نئن جي ساڄي ڪناري تي واقع 'روهيل' نالي هڪ اڳاٽو ماڳ ٻڌايو وڃي ٿو.

اين.جي مجمدار جي سڃاڻپ هڪ مجيل ۽ ذهين آرڪيالاجسٽ طور ٿئي ٿي. هو نهايت ئي ٻي ڊپو مُهم جُو ۽ سڄاڻ اسڪالر هو. هن جي نس نس ۾ دفن ٿيل قديم تهذيبن کي نروار ڪرڻ وارو جذبو موجزن هو. هو سنڌ ۾ دفن ٿيل قديم تهذيبن تي مُهم جُوئي نہ ڪري ها تہ شايد سنڌو تهذيب جا لڪل گوشا ۽ راز پڌرا نہ ٿين ها ۽ اسان جي تهذيب اجا تائين دفن ئي هجي ها. اهڙي بهادر ۽ لائق کوجناڪار جو دکدائڪ موت بہ هڪ جاهلاڻي سوچ مطابق سنڌ ۾ ٿيو، اها اسان سنڌ وارن جي وڏي بدقسمتي ليکبي!

اين.جي مجمدار سنڌ جي قديمي تهذيبن جو اهو پهريون کوجناڪار هو، جنهن ٻڌايو تہ سنڌو تهذيب سميري، بابلي، مصري، نال، ميهي ۽ عراقي وغيره وارين تهذيبن کان ڪنهن بہ طرح پوئتي نہ آهي بلڪ انهن کان بہ اڳاٽي ۽ شاهوڪار رهي آهي. اين.جي مجمدار جو اهو تحقيقي ڪم ساراهہ جوڳو آهي ۽ اهو ڪم هميشہ ياد رهڻ وارو بہ آهي.

تاريخ جي ورقن ۾ دفن ٿيل اهڙي لازوال ڪردار کي پيش ڏيڻ ٽماهي ”مهراڻ“ سڀ تمام ضروري سمجهي ٿو، ان لاءِ هن اداريي ۾ سرڳواسي اين.جي مجمدار کي پيش ڏيڻ لاءِ ڪجهه وستار ڪيو ويو آهي، ته جيئن لائق قارئين، نومبر مهيني ۾ ورسي واري تهوار طور سرڳواسي اين.جي مجمدار کي ياد ڪري سگهن.

’گامون سچار‘ ـــ تاريخ جو هڪ وساريل ڪردار:

انساني حيات ۾ اهڙا به ڪردار پيدا ٿين ٿا جي پنهنجي ڪردار ۽ پنهنجي طرز زندگيءَ ۾ لازوال ۽ آخرين هوندا آهن ۽ انهن کي وس ڪري تاريخ به مٽائي نه سگهندي آهي، پر هڪڙا اهڙا به ڪردار هوندا آهن، جن کي شعوري طور افسانوي ۽ هٿ ٺوڪيو بڻايو ويندو آهي جو اهي اڳتي هلي ڪڏهن ڪڏهن سچ پچ افسانوي بڻجي پنهنجي امر ۽ حقيقي حيثيت به وڃائي ويهندا آهن.

اها شعوري سازش ان ڪري ئي ڪئي ويندي آهي ته جيئن اُن قوم جا تاريخي هيرا پنهنجي ڪلاسيڪل ۽ ڪلچري حيثيت ماٺڻ کان اڳ ئي تاريخ جي ورقن تان مسخ ٿي وڃن، ڇو ته چور دروازي کان ايندڙ لوٽون ۽ رولاڪ ٽولا اهو چاهيندا آهن ته ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان وارث قوم جي تاريخي ورثي ۽ ڪلچر کي تباهه ڪري اتي پنهنجا هٿ ٺوڪيا هيرا ٺاهيا وڃن، ته جيئن اها ديس ڌڻي قوم پنهنجي مستقبل لاءِ اڳتي وڌي نه سگهي ۽ جلد ٿي وڃي. سنڌ ۾ ’گامون سچار‘ جهڙي لازوال تاريخي ڪردار سان به ڪجهه ائين ئي ٿيو آهي.

’گلمون سچار‘ لاءِ مشهور ۽ علم زد ڳالهه اها آهي ته اهو هڪ برلمائي ۽ افسانوي ڪردار آهي، پر اها ڳالهه بلڪل غلط ۽ بي بنياد آهي، ’گلمون سچار‘ تاريخ جو جيئرو جاڳندو هڪ ڪردار رهيو آهي. سندس اصل نالو عزيزالله والد جو نالو پيراڻو، ذات جو ٻگهيو هو. هو 6- نومبر 1863ع تي ڳوٺ ’آباد ٻگهيو‘ تعلقي وارهه ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ڄائو، مٿس ’گلمون سچار‘ نالو، سڀ ڪنهن کي مُنهن تي ٻي ڏڙڪ سچ چئي ڏيڻ تان پيو.

’گلمون سچار‘ عربي ۽ فارسيءَ جي تعليم وارهه مان مولوي علي محمد ڪهاوڙ کان حاصل ڪئي، پاڻ اڃا ننڍوئي هو ته سندس والد صاحب گذاري ويو، پوءِ هيءُ ڳوٺ جي وڏيري جون مينهون چارڻ لڳو، جڏهن جوان ٿيو ته هارپو ڪرڻ لڳو، ان دوران هو پنهنجي ڳوٺ ۾ مسجد جي پيش امامي به ڪندو هو. هو منهبي لحاظ کان نهايت ئي پڪو پختو مسلمان هو. هو ڪٽي به، ڪنهن سان به ظلم ۽ زيادتي ٿيندي ڏسندو هو ته سهي نه سگهندو هو ۽ هڪدم جذباتي ٿي، ان خلاف آواز بلند ڪندو هو. انگريزن جو ته هو مُنهن ڏسڻ به گوارا نه ڪندو هو. ٻي ڏڙڪ سچ چوڻ جي حوالي سان هو ايڏو ته مشهور ٿيو جو سنڌيءَ ۾ اها چوٽي عام ٿي وئي ته: ”تون ته ڪو گلمون سچار آهين.“

’گلمون سچار‘ خلافت تحريڪ جي اڳواڻ پير تراب علي شاهه راشديءَ جو ويجهو دوست ۽ صحبتي هو. پير صاحب جي سٿ ۾ خلافت تحريڪ ۾ پڻ ڀرپور بهرو ورتائين. پير صاحب جي حڪم تي گلمونءَ 1920ع ۾ لاڙڪاڻي مان مسلمانن جي نڪتل اسپيشل ٽرين ذريعي افغانستان ڏانهن هجرت ڪئي، اتي افغانستان جي حاڪم امان الله خان ۽ مولانا عبيدالله سنڌي سان پڻ ملاقات ڪئي، انهن تي ’گلمون سچار‘ جي شخصيت جو ايڏو اثر پيو جو هنن گلمونءَ کي هڪ هزار مسلمانن جي جٿي جو مهندار مقرر ڪيو. ’گلمون سچار‘ افغانستان ۾ ڪجهه وقت رهڻ کان پوءِ اوچتو بيمار ٿي پيو ۽ 9- نومبر 1921ع تي دم ڌڻيءَ در حوالي ڪيو. افغانستان جي سرڪار کي گلمونءَ جي اوچتي لاڏاڻي تي، وڏو صدمو رسيو ۽ سندس مڙهه کي وڏي تعظيم ۽ تڪريم سان ڪابل ۾ ”شهيدن واري قبرستان“ ۾ دفنايو ويو.

’گلمون سچار‘ هن وقت اسان وٽ موجود نه آهي، پر تاريخ جي ورقن ۾ ضرور ساهه کڻي رهيو آهي. اڄ سندس ورسي ۽ سالگرهه وارو مهينو آهي. ’گلمون سچار‘ جون ورسيون ۽ سالگراهون ته نه ٿيون ملهائجن، پر اسان ٽماهي ”مهراڻ“ جي اداريي ذريعي قارئين لاءِ اهڙي لازوال ڪردار بابت ڪجهه ويچار پيش ڪري دلي خوشي محسوس ڪريون ٿا.

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ ۽ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جن جو جنم ڏهاڙو تقريب:

4- آڪٽوبر 2011ع تي سنڌي ادبي بورڊ طرفان بورڊ جي پارڪ ۾ شام جو 6:00 وڳي سنڌي ٻوليءَ جي ٻن نامور اديبن- شمس العلماء مرزا قليچ بيگ ۽ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي يومِ پيدائش جي حوالي سان 'جنم ڏهاڙو' ملهايو ويو. تقريب جي صدارت بورڊ آف گورنرس جي ميمبر ۽ بورڊ جي فنانس ڪاميٽيءَ جي چيئرمن جناب نظر محمد گاهي صاحب ڪئي، خاص مهمان ۾ بورڊ آف گورنرس جو ميمبر جناب سرفراز راڄڙ صاحب هو. تقريب ۾ سنڌي ادب جي ٻن محسنن جي علمي ڪارنامن تي تفصيلي روشني وڌي وئي. هن تقريب ۾ سنڌي ادبي سنگت جام شوري پڻ سهڪار ڪيو.

بيگم نصرت ڀٽو صاحبه جو دکدائڪ وڇوڙو:

شهيد جناب ذوالفقار علي ڀٽو جي وني، شهيد محترمه بينظير ڀٽو، شهيد مير مرتضيٰ ڀٽو ۽ شهيد شاهنواز ڀٽو جي والده ماجده ۽ اسلامي جمهوريه پاڪستان جي صدر جناب آصف علي زرداري صاحب جي مشفق سَسُ بيگم نصرت ڀٽو صاحبه گهڻو عرصو بيمار رهڻ بعد 82 سالن جي ڄمار ۾ آچر جي ڏينهن 23- آڪٽوبر 2011ع تي دبئي ۾ هڪ اسپتال ۾ دم ڏنيءَ در حوالي ڪيو. (اناالله و انا اليه راجعون)

بيگم نصرت ڀٽو صاحبه بلند حوصلي ۽ مضبوط ارادن جي مشرقي عورت هئي، جا آمريت جي خلاف زندگيءَ جي آخرين گهڙين تائين جهيڙيندي رهي، ايستائين جو سنڌس بهادر ور جي شهادت کان پوءِ سنڌس ننڍو فرزند شاهنواز ڀٽو، پوءِ مير مرتضيٰ ڀٽو ۽ آخر ۾ سنڌس وڏ ور نياڻي محترمه بينظير ڀٽو صاحبه هڪبئي پنيان شهادت واريءَ مسند تي سرفراز ٿيا، ان کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي قرباني هوندي جا بيگم ڀٽو صاحبه نه ڏني هجي! ايڏين قربانين کان پوءِ به مضبوط ارادن واري مشرقي عورت آمريت جي آڏو هٿيار ڦٽا نه ڪيا ۽ ملڪ ۾ جمهوريت جي بحالي ۽ ملڪ جي استحڪام لاءِ جدوجهد جاري رکي. پاڪستان نه پر پوري دنيا ۾ اهڙي حوصلي واري خاتون شايد ئي پيدا ٿي هجي، جنهن ايڏين حالتن جو ڄمي مقابلو ڪيو هجي.

بيگم ڀٽو صاحبه جون ملڪ جي استحڪام ۽ جمهوريت جي بحاليءَ لاءِ ورتل ڪوششون بي مثال آهن. سنڌس وڇوڙو ملڪ، قوم ۽ جمهوريت جو وڏو نقصان آهي، ۽ ان جي تلافي ڪرڻ مشڪل آهي.

شهيد محترمه بينظير ڀٽو جي 4 ورسي:

27- ڊسمبر تي، شهيد محترمه بينظير ڀٽو صاحبه جي 4 ورسي، سنڌس اباڻي ڳوٺ ڳڙهي خدابخش ڀٽو تعلقي رتي ديري ۾ نهايت شايانِ شان طريقي سان ملهائي وئي. تقريب ۾ شهيد محترمه بينظير ڀٽو صاحبه جي قاتلن کي وائکو ڪري انهن کي ڪيفر ڪردار تائين رسائڻ جا عزم ڪيا ويا، ۽ گڏوگڏ شهيد محترمه جي شاندار جدوجهد کي خراج تحسين پيش ڪئي وئي ۽ سنڌس انهي پيغام کي پڻ ورجايو ويو، جنهن بابت شهيد محترمه اڪثر پنهنجين تقريرن ۾ بار بار اظهار ڪندي هئي. اهو پيغام هو ملڪ ۾ جمهوريت کي مضبوط ڪرڻ. شهيد محترمه جو ايمان هو ته هيءُ ملڪ جن قربانين ذريعي حاصل ڪيو ويو آهي، ان کي اهڙين ئي قربانين ذريعي مضبوط ۽ مستحڪم ڪري سگهجي ٿو. هن ملڪ ۾ جمهوريت جون پاڙون پُختيون ٿينديون ته هتان جا ادارا به مضبوط ٿيندا ۽ پنهنجي اصل جوهر ۾ ڪم ڪندا، ادارا مضبوط ٿيندا ته هتان جو غريب عوام به خوشحال ٿيندو.

شهيد محترمه بينظير ڀٽو صاحبه جو خواب هو ته پاڪستان ۾ جمهوريت پنهنجي اصل جوهر ۾ قيام پذير ٿئي ۽ عوام کي ان جو حقيقي ميوو چکڻ لاءِ نصيب ٿئي. انهيءَ لاءِ شهيد محترمه بينظير ڀٽو رڳو پاڪستان جي ليڊر

نہ هئي پر هوءَ تہ هڪ وڏي عالمي ليبر هئي. محترمہ جي گھڻ رُخي شخصيت ۽ قيادت جا ڪئين پهلو هئا ۽ محترمہ هر پهلوءَ ۾ اڪيلي ۽ يڪتا هئي. اسان موجوده قيادت مان پُراميد آهيون تہ هو اهڙي عالمگير ۽ بهڄَي ليبر جي خون سان انصاف ڪندي قاتلن ۽ انهن جي گروهہ کي جلد بي نقاب ڪري انهن کي ڪيفر ڪردار تائين رسائيندي.

سنڌي ٻوليءَ جي ناموَر ۽ بي باڪ شاعر شيخ اياز جي 14 ورسي:

28- ڊسمبر تي شيخ اياز فائونڊيشن ۽ يادگار ڪميٽيءَ پاران سنڌي ٻوليءَ جي مهان ڪوي شيخ اياز جي 14 ورسي سندس مزار ڀٽ شاهہ تي نهايت عقيدت ۽ احترام سان ملهائي ويئي. سنڌي ٻوليءَ جي برک اديب، دانشور، نقاد، ڏاهي ۽ شيخ اياز سان گھڻو عرصو ويجهو رهندڙ شخصيت سائين محمد ابراهيم جوئي صاحب جي سرواڻيءَ ۾ اديبن جي وڏي انگ برصغير جي وڏي شاعر جي مزار تي حاضري ڀري گلن جون چادرون چاڙهيون ۽ فاتحہ پڙهي. ان موقعي تي هڪ ميڙاڪو بہ ٿيو، جنهن کي خطاب ڪندي سائين محمد ابراهيم جوئي صاحب چيو تہ شيخ اياز کي اسان کان وڇڙندي 14 سال ٿي ويا آهن، پر سندس شاعري، فڪر ۽ يادگيريون زندهہ ڪان زندهہ تر ٿينديون پيون وڃن ۽ اهو سچ آهي تہ شيخ اياز ۽ ڀٽائيءَ جهڙيون هستيون وسارڻ جهڙيون نہ آهن. سائين جوئي صاحب جن جو چوڻ هو تہ اڄ هتي گڏ ٿيڻ جو مقصد اهو آهي تہ هنن عظيم هستين پنهنجي ڪلام ۽ شاعريءَ ذريعي جيڪو پيغام ڏنو آهي، ان کي نہ صرف ياد ڪريون ۽ ويچاريون پر اُن کي وڌايون بہ. ميڙاڪي کي محترم علي قاضي، محترم نصير مرزا، محترم پروانو ڀٽي، محترمہ زيب نظاماڻي، محترم ڊاڪٽر سيد مخمور بخاري، محترم پير عبيد راشدي، ۽ ٻين اديبن پڻ خطاب ڪيو.

سنڌي ادبي بورڊ جي وفد جي شيخ اياز جي مزار تي حاضري:

جناب مخدوم جميل الزمان صاحب، چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ جن جي خصوصي هدايتن تي 28- ڊسمبر تي بورڊ جي هڪ وفد جناب الهڏنو وڳهيو سيڪريٽري جي اڳواڻيءَ ۾ شيخ اياز جي مزار تي حاضري ڀري، گلن جي چادر چاڙهي فاتحہ پڙهي. وفد ۾ دين محمد ڪلهوڙو ايڊيٽر ٽماهي ”مهراڻ“، محترم سيد سڪندر علي شاهہ پبليڪيشن آفيسر، محترم حافظ احمد الدين انڊڙ پبلڪ رليشن آفيسر ۽ ٻيا شامل هئا.

دين محمد ڪلهوڙو

ايڊيٽر ”مهراڻ“

چوليون

شاعري

- عنايت بلوچ 17
- يوسف شاهين 18
- عبدالقيوم صائب 19
- غلام حسين 'مشتاق' سجاروي/ عبدالحميد آس پير 20
- آزاد قاضي 21
- انور ساگر ڪانڊڙو 22
- سردار شاهه/مظفر چانڊيو 24
- ناز لطيفي 25
- نادر علي شاهه 'فراق' 26
- خليل عارف سومرو 27
- سعيد سومرو 28
- رڪيل موراڻي 29
- ڪوثر هالائي 30
- وسيم سومرو 31
- رخسانه 'پريت' 32
- امتياز 'عادل' سومرو 33
- ناسف علي شيراز 34
- گلبدن جاويد 35
- فياض چنڊ ڪليري 36
- احسان دانش 37
- امر ڪهاوڙ 38
- 'نور' راهوجو/اياز لطيف دايو 39
- فياض لطيف 40
- خالد احمداڻي/حُبدار سولنگي 41
- رحمت الله پيرزادو 42
- وفا سولنگي 43
- سميع 'ساجد' جوڻيجو 44
- حليم چنو/علي محمد سولنگي 45
- سعيد سنڌي 46
- محمد ايوب جوڻيجو 47
- دوست سومرو/عاجز فهيم گبول 48
- احمد آزاد 49
- ديدار ديوانو گاڏهي 50

تحقيق

- دعا جو اسلامي تصور ۽ شيخ اياز جي گهريل دعائن جو مطالعو - ڊاڪٽر حافظ شبير احمد چنه 53
- شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ جديد لاڙا - ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو 62
- مولانا روميءَ جي مثنويءَ ۾ عشق جو پيغام - پروفيسر لطيف الله، سنڌيڪار: صوفيه پنهور 76
- جي هينئڙي منجهه هُرن (قبله غلام نبي 'اداسي' جي ياد ۾) - عنايت بلوچ 81
- جان محمد جوڻيجو (رئيس المهاجرين) - اشتياق انصاري 88
- قاضي جان محمد: ماٿهر! چوڏهينءَ چنڊ هو - ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙو 105
- خلافت تحريڪ جو مخالف ڪردار: - مولانا فيض الڪريم ساندائي 109
- قلندر لعل شهبازؒ تي نئين سر تحقيق جي ضرورت - ڊاڪٽر سيد مخمور بخاري 116
- سمن جي نسبنامي جون روايتون - قاضي مقصود احمد 121
- "ديوان بيدل" (از: گدومل هرجاڻي) بابت ڪجهه حقيقتون - آزاد قاضي 164

- خوبصورت شعرن ۾ سمايل خيالن جي خوشبو 159
(نالي واري شاعر نواز علي 'نياز' جعفري جي شاعريءَ
بابت ڪجهه ويچار) - رياضت ٻرڙو
- ڪراچيءَ جي تاريخي حيثيت: هڪ نئون انڪشاف 151
- ڊاڪٽر سيد رضوان علي
ترجمو: بشير احمد جوکيو
- شيخ اياز: بحيثيت هڪ افسانه نگار 153
- ريحانه نظير

ڪهاڻيون

- پاڻي - حفيظ قريشي 173
- ڇَريو ڪريو - جيجي سنڌيا شاهه 183
- ڪيلينڊر کان چورايل هڪ رات 186
- سائره غلام نبي
سنڌيڪار: سدرة المنتهيٰ
- پريم تُنهنجا پار - ميرزا دبير 189
- هڪ صبح جي ڪهاڻي - بهادر ٽالپر 192
- بهار ۾ چٽيل پن - شبير حسين 'شبير' 194

متفرق

- طارق عالم ابڙو: سنڌي ادب جو شهزادو 199
- رئوف عباسي
- "سچل سرمست ۽ ان جا همعصر شاعر" 200
۽ "سچل- ساڄاهه شعور"
(ڊاڪٽر مخمور بخاري جي تحقيقي ڪتابن جو
تعارف) - پائو درمحمد ٻُرڙو
- چمنستان (مرتب: ميرزا فياض علي بيگ) 203
- عبدالقيوم صائب
'ڪير ٿر تي صبح' هڪ اڀياس 207
- عبدالرزاق ڪلهوڙو
- 'غيرت جي نالي تي قتل ۽ پوليس 211
نميوارين': هڪ تعارف - جُمير جاني
- "گلزار صديق" جي رونمائي تقريب 213
- رپورٽ: خليل الرحمان مٽياروي
- شمس العلماء مرزا قليچ بيگ ۽ مخدوم 215
محمد زمان طالب المولي جن جي سالگرهه
تقريب - رپورٽ: سعيد احمد سولنگي

• • •

★★★

غزل

جي ھانءُ نہ ھارين ڪوھيارل، ھي ڏينھن بہ گھاري ويندا سين،
چو ٻير پساري ويٺو آن، اُٺ! ڏونگر ڏاري ويندا سين.

ڪنھن لاءِ سڪين ٿو ڪنڌيءَ تان، ٻي ٻيڙي مُور نہ اچڻي آ،
جي تون بہ اچين او وڻجارا! توکي بہ اُڪاري ويندا سين.

درياھہ اندر جا دھشت آ، ڪنھن وقت قيامت ٿي ويندي،
تون مان تہ رڳو ھن سنتوءَ تي، ڪا لھر اُپاري ويندا سين.

ڪا جھرمر جھرمر جگنوءَ جي، ڪا ٽِمر ٽِمر ٽِمر ٽِمر تاري جي،
گھنگھور گھٽا جو گھيرو آ، ڪنھن جي تہ سھاري ويندا سين.

آ مرڻو ھر ڪنھن ماڻھوءَ کي، پر ھيئن نہ مرنداسين ساٿي!
ڪا آگ لڳائي ويندا سين، ڪو ٻارڻ ٻاري ويندا سين.

تون آءُ تہ اوريون اوراڻا، جو جيءُ سھي ھي جھوراڻا؟
تون ڇا ڪان چرڪين ٿو راڻا! اڄ ڪاڪ ڪناري ويندا سين.

جو گھبرائين ٿو ڪوٽ ڏسي، ھي اوچي اوچي اوٽ ڏسي،
زندانُ اُڏائي ويندا سين، زنجير پگھاري ويندا سين.

تنھن وقت بہ مون ھي ڄاتو ھو، ھي ڪاريھر سان ناتو ھو،
جي ھاٿي ساٿ سڃاتو ھو، ھي ماري ماري ويندا سين.

ـ شيخ اياز

شاعري

شيخ مبارڪ علي اياز

سنڌ جو عظيم شاعر ۽ نثر نويس شيخ محمد مبارڪ علي اياز ولد غلام حسين شيخ 2 مارچ 1923ع مطابق 12 رجب 1341هه، 19 ڦڳڻ 1979 وڪرمي جمعي جي ڏينهن شڪارپور ۾ تولد ٿيو. پنهنجي والدين کي نرينه اولاد ۾ هيءُ پهريون نينگر ڄائو هو. سندس جنم کان اڳ هو ڏاڍا آسائتا ۽ سڪائتا هئا. انهيءَ ڪري نرينه اولاد ٿيڻ جي اڪير ۽ اڪنڊ ۾ مالڪ سائينءَ کي پيا ٻاڏائيندا هئا. ڪيترن عارفن ۽ ولين وٽ يا درگاهن ۽ مزارن تي دعا طلبيءَ لاءِ ويندا هئا. مبارڪ علي اياز جو والد غلام حسين شيخ، راڻي پور جي بزرگ سيد صالح شاهه جو مريد ۽ خاص خليفو هو.

روايت آهي ته هڪ ڀيري غلام حسين پنهنجي مرشد کي دل جي حضور سان عرض ڪيو ته: ”قبلا! منهنجي غريب خاني تي هلي قدم گهمايو ۽ دعا ڪريو ته مالڪ حقيقي مون غريب جي ماڙ ۾ مهر جو مينهن وسائي ۽ نرينه اولاد عطا ڪري.“ اهو عرض ٻڌي سيد صالح شاهه ڪيس آٿت ڏيندي چيو ته: ”غلام حسين ’فقير‘! تون دلجاءِ ڪر. انشاءِ الله آءٌ جمعي جي ڏينهن توهان جي گهر هلندس ۽ اتي توهان جي آڏو باري تعاليٰ جي بارگاهه ۾ عرض ڪندس.“ اقرار موجب، اولياء الله سيد صالح شاهه سندن گهر آيو ۽ غلام حسين فقير کي دعا ڪيائين. وڃڻ وقت، ولي الله وقت پنهنجي مريد ۽ خاص خليفي فقير غلام حسين کي آٿت ڏيندي چيو ته: ”انشاالله تعاليٰ مالڪ جي مهر ٿيندي ۽ توهان جي گهر ۾ نينگر جو جنم ٿيندو. جمڻ وقت مٿس نالو مبارڪ علي رکيو وڃي. هو بيحد ذهين ۽ خوشحال ٿيندو. سندس نالو دنيا ۾ سج وانگر چمڪندو رهندو. ٻالڪ جي تن تي ڪٿي ڪو ڪارو نشان به ضرور هوندو.“ (شيخ اياز جي پنيءَ تي ڪارو نشان هو) مرشد جي فرمان موجب غلام حسين فقير کي پٽ ڄائو. مٿس مبارڪ علي نالو رکيو ويو. سندس ولادت تي وڏيون خوشيون ملهايون ويون.

ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو
مضمون- ”جنم جنم جي جيت اياز“ تان ورتل ٽڪرو
مهراڻ (شيخ اياز نمبر) 2-1998/1ع
سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو

عنايت بلوچ

غزل

اج آديسي، اچڻا آهن،
ڏيئا روشن، رکڻا آهن.
هوش، هيمون، دولهه، دردا،
مانجهي مُور، نه مرڻا آهن.
رات کٽي ٽي، باک ڦٽي ٽي،
پاڳ اسان جا، ورڻا آهن.
ساندا هاڻي، سرگهو آهين،
توسان ليکا، کرڻا آهن.
کنهن جو ڏوهه، نه آهي پيارا،
پنهنجا کرڻا، پرڻا آهن.
چپر نيٽ ته، چيتيون ٽيندا،
ٽکر آخر، ترڻا آهن.
شاهه جي ڌرتي، منهنجا توسان،
لکيل مرڻا، پرڻا آهن.

غزل

ٿنهنجو منهنجو، پيار اٽل،
آهي ازل کان، پيچ پيل.
آسُن ۾، ارمانن جا،
دل ۾ آهن، ميڙ متل.
تولئي نير، وهن ٿا اڻين،
جڻ واهڙ جي، آهي اٿل.
نانگي نينهن تي، کهڙي ميار،
جذبن کي کا، جَهل نه پل.
باهه ٻري سا، جاءِ جلي،
ڳُوپجن کي، کهڙي کل.
نيڻين ننڊ نه، دل کي چين،
تنهنجي 'عنايت'، محب مٿل.

غزل

منهنجا جاني، تنهنجو جيڪر، ٻهريل سهريل روپ ڏسان ها،
تنهنجو چهرو گهُوري گهُوري، مهڙو مکڙو پلڻ پسان ها.
سک تنهنجيءَ ۾ سهڻا سائين، هيڪر جي توسان ملان ها،
توکي ڳل ڳيراٽيون پائي، پيلر ڪريان ها ۽ پچران ها.
ڏيهه سڄي کان پلسيرو ٿي، توسان گوشن ۾ گنجان ها،
سانُن جي سُرهاڻ کي سهڻا، پنهنجي انفر ۾ لوٽيان ها.
چوڏهينءَ جي چاندياڻ بدن جي، پاڇن ۾ جي مان ترسان ها،
تنهنجو عڪس پوي ها مون تي، مان ٻي جڳ ۾ پيو جرڪان ها.
تن تو تڙپي، من آ مانڊو، ساعت تو ريءَ سان ٿو پاٽيان،
توکي جي هڪ ولر ڏسان ها، ڪين ڪُڇان ها، ڪين لُڇان ها.
سونهن جو سهڻا چيهه نه ڪونهي، پر تو ۾ ڪيڏي نه ڪشش آ،
لک رُسامن هوندي شايد توسان پلڻ اچي پرچان ها.
حال وندبان ۽ حال ٻڌايان، جي توسان ملان لو جاني!
تو بہ چيو پئي جيڪر پنهنجو، حال 'عنايت' سان اوريان ها.

غزل

اي پيارا وات ويندڙ، پيار ۾ پنهنجا نه ڪر،
پر جي ڦاسي پيا نہ پو، جلدي اُهي آجا نه ڪر.
دل بہ ڏيندا، جان ڏيندا، ساهه سِر صدقو ڪندا،
عاشقن سان آزمائش جا، منا چرچا نه ڪر.
تنهنجي صورت جن ڏٺي، ڏسندا رهيا، ٻيهي رهيا،
برهه جا باندي مسافر، سونهن سان سوگها نه ڪر.
ياد جنهن دم ۾ ڪندين، هوندس سدائين اوڏڙو،
پاڻ کان پرتي پرين، منهنجي ڪٽي ڳولا نه ڪر.
تنهنجي ٻهرين گهُور کان پو آ نہ، ڪجهه باقي بچيو،
دل جي ڌرتي کي لتاڙي، روح ۾ رستا نه ڪر.
تو ڏٺي کي ڏينهن گذريا، وصل واڌايون بہ ڏي،
پاڻ کان هرگز پري، مون کي پرين پيارا نه ڪر.
درد کان لو دادلا! ٿِر، داٿهن نڪري ٿي وڃي،
پل 'عنايت' ڪر اچا، پر بيرخي بيجا نه ڪر.

يوسف شاهين

موت برحق (غزل)

شهادت شانُ، آهي اسان جو،
اِهو اعلان، آهي اسان جو.
ڦاهي، ڦندا، ڪيئي ڏٺاسين،
موتُ بَرحق، ايمانُ اسان جو.
ڪيئي ڪَربلائون، ڏٺيون سين، سَٺيون سين،
مَٺاهون آهي، مانُ اسان جو.
آمَر آڏو، ڪونہ جهُڪندو،
جنگي جوڌو جوانُ اسان جو.
حَق جي واٽ، ڇڏڻي ناهي،
اِهو آهي فرمانُ، اسان جو.
هي، ڳالهہ "يوسف"، چئو ورائي:
"سَچ ئيو سلطان، اسان جو"

ڏيهہ ڏُکن جو (غزل)

ڏکن جي ڳالهہ، بس اِها ئي آهي،
ويٺا آهن وِچَ ۾، سڀ لڏا لاهي.
ڪا جَهل ٻَلُ ناهي، هِنن کي هتي،
ايندا رهن ٿا، ڪرِمَ ساڻ ڪاهي.
ڳالهہ جيڪي ڏاڍا ڏُترِيل هئا،
اج اسان کي چون ٿا، هلو سِر لِڪائي.
جا پيار جي ڌرتي، هئي ازلَ کان،
ڏيهہ ڏُکن جو، سا هاڻ سڏائي.
ڪٿي آيا ٻاڻ سان، فقط آڳِ اندرَ جي،
اِها آڳ سَڀَ کي، آهي ويٺي ورائي.
ڏُکندو ڪيئن ڏور، ٿئي يوسفَ!
ڪو تہ هنن سان، هَٿَ اٽڪائي.

بيت

سوري، سَڌ ڪئا، ميهڙو ٿيو موٽ،
پابوهي پاڻ کي، گهوريو اُٿي گهوٽ،
چڙهيو هو چوٽ، پر ماري مون وئو.

يقاتلون في سبيل الله، صدقي ڪيم ساهہ،
قبولي قرب سين، پرين! شال پساهہ،
تہ ٿئي مون مباحُ، اوڪو ماڳُ عشق جو.

هٺ هٺ حُسينيت، سچُ سوائي،
اهڙي واٽ وڏاندري، پلٺ جن پائي،
تنين لٺ آئي، موٽي مند بهارَ جي.

هٺ حُسينيت، ڏُکي آهِ ڏات،
جڙي شال جَڳَ کي، مون وائي اِها وات،
پيلي پي ڪا تات، اِن ري اٿم ڪينڪي.

ڏُکن پوريان ڏُکَ، هلندا اچن هاڻ،
متان چوَنِ مون کي، ہہ ڪڏي نٿو ڪاڻ،
پيهي ڪيان پاڻ، آجيان اِنهن جي.

ڏُکَ ڏيئي، پيا مڙوئي مهمانُ،
ٻلُ نہ پاسي ٿين، مون کان مهربان،
ڪڏهن ڪيائون ڪانُ، وَجڻ وائي وَسئون.

ڏُکن سان ڏُکُ، ڪڍڻ اجايو،
ويچارن وَسئون، ڪين گهٽايو،
ٻرٽئون نپايو، سدا ساٿ مون سين.

هليا ۾ ڪري هيڪلو، سُکَ سيلاني،
ڪٿي پوءِ ڏُکن، مون تي مهرباني،
آيا عيالين، سي لاحد لامڪاني،
انهن جي احساني، جو وجڻ وائي نہ ڪن.

عبدالقيوم صائب

غزل

سر جو ڏئي ميهڻو، چنگ چوري ڇڏيندا،
سئن سولي هٽي، ڪنڌ ڪوري ڇڏيندا.

ميهمان ٿي ڪري، ڏنپ ڏيئي ڪري،
جبر جو جوڙ ٿي، تنگ توري ڇڏيندا.

رنگ روشن ٿيا، چمن چُنيءَ تي پيا،
پرت پرجي ويا، جن ڪي پوري ڇڏيندا.

سئن بيجل هنئين، راءِ ريجهي پيو،
سر جي ساجاهه تي، سرڙو گهوري ڇڏيندا.

راند رت جي ڪري، پير پڙ ۾ وجهي،
بار سر تي کڻي، پاڻ جهوري ڇڏيندا.

دونهون دکندي ڏسي، ڳاٽ اوچو ڪري،
مچ منجهان پار ٿي، سَنڌ اوري ڇڏيندا.

پرت جي پنڌ ۾، پير جي ٿيا پٿون،
تار پاٽي پسي، بيڙي سوري ڇڏيندا.

رنگ دنيا ڪيا، پر نہ تو ڪجهہ ڪڇيو،
پيچَ هو، پيچرو، سو بہ ڏوري ڇڏيندا.

مهڻا سڀ ڪي نہ ڏي، سڀڪو 'صائب' نہ هو،
ماڻ ۾ جنهن رهي، ڪنهن جي ٽوري ڇڏيندا.

غزل

سنڌ تنهنجي سينڌ ڪي، سنڌوءَ سينگاريو،
رهبرن هو راهه ۾، ٻارڻ ڪٽي ٻاريو.

بي عمل جي ڪا روش، سهٽي ڪٿي آهي،
سونهن جي هن سادگيءَ، مهڻا ڏئي ماريو.

وات ويندن جي مٽان، ڇٽرون ڪريو ڇو ٿا،
پاڻ کي خوش ٿا ڪريو، يا پاڻ پيا ڪاريو.

وٽ ڪي سنواريندي ٿي، شب گلري وٺي سائين،
ڏينهن ٿيو ۾ سوجهري ڪجهہ ڪين ڪي وريو.

هن جي اوندهہ راڄ ۾، راڄن ۾ پيو راڙو،
هو هليو اهڙي طرح جو، ڇٽڪ هو ڏاريو.

پاٽ ۾ پوندو اهو جو، ديگ ۾ رڌيو،
چاشنيءَ جو ساءُ ڪيئن، خشڪن ۾ ٿا ساريو.

رت پيڻ جي راند ۾، ديرون ڪيون کهڙيون،
خون جي دريا منجهان، ساٿي سپئي تاريو.

ور ڏئي ڳالهيون ڪري، ٿا وقت سيڙايو،
قدر جنهن جو ناهہ، سا ڇو وات ويچاريو.

ڏوهہ ڏيهين کي ڏيڻ، هو غير وٽ غالب،
غير سان گڏجي اوهان، ٿي غير ڏيکاريو.

مير ۾ مارئي اڃا، 'صائب' پيو ڳائي،
مرڪ سان مارن ملي، هر ڪيس ڪيڪاريو.

غلام حسين ”مشتاق“ سچاروي

غزل

محبّت جو سفر مشڪل، نہ تو سمجھيو نہ مون سمجھيو،
اڙائي ويناسون ٻئي دل، نہ تو سمجھيو نہ مون سمجھيو.

هتي جنهن پير پاتو، سو نڪو نڪري سگهي سهڻا،
هي دلدل آهي يا منزل، نہ تو سمجھيو نہ مون سمجھيو.

اوهان جو حسن، منهنجو عشق، آهن بحر بي پايان،
ٻنهي جو ناهہ ڪو ساحل، نہ تو سمجھيو نہ مون سمجھيو.

نڪا تلوار هٿ ۾ هئي، نہ نڪتو تير ترڪش مان،
ڪيا هڪ گهُور ڪئي گهائل، نہ تو سمجھيو نہ مون سمجھيو.

اڏائي عشق ٿو فهم و فراست عقل وارن جي،
هتي عاقل بہ ٿيو جاهل، نہ تو سمجھيو نہ مون سمجھيو.

عدالت عشق جي ۾، فيصلا هر وقت هڪ طرفا،
ڪجي فرياد ڪٿ داخل، نہ تو سمجھيو نہ مون سمجھيو.

نہ ميخانو نہ ميڪش ۽ نڪي موجود مئي آهي،
رهي مدهوش ٿي محفل، نہ تو سمجھيو نہ مون سمجھيو.

هزارن ۾ اچن ٿا، مرڪندا ”مشتاق“ مقتل ڏي،
مگر مقتول يا قاتل، نہ تو سمجھيو نہ مون سمجھيو.

عبدالحميد آس ٻير

جُدائي ڇا ڪندي آهي...

جُدائي ڇا ڪندي آهي
گهُٽيندي آ.
۽ گهِلي اڌ- مُئو اُڇلي،
اُڇاري، گوري ڏيندي آ تصور جي.
تصور، خواب بڻجي،
هير جو احساس ڏيندو آ
اُنهيءَ احساس جي بدلي ۾
جيڪا ننڊ هوندي آ.
انهيءَ جي عمر ڇا آهي؟
فقط لمحا!
۽ لمحن ڪي جڻاءُ ڪهڙو؟
جيئڻ ٿي اکِ کُلي ٿي پئي،
تہ ساڳيو ئي سفر آهي.
جُدائي ڇا ڪندي آهي؟
گهُٽيندي آ.

غزل

زندگي! تنهنجي، ضرورت جي پُٺيان،
رات ڪَٽي ٿي پوي، ڇت جي پٺيان.

اڪَ جو پاٺي بہ، سُڪندو ٿو وڃي،
رَتُ ايندو ڪونہ آ رت جي پُٺيان.

هر ڇڳائي ڪوهَ، پيڙي ٿي ٺئي،
ماڻهو ويندو آهِ، عادت جي پٺيان.

بيقراريون ٿو ڪٺي، هر مُندَ ۾،
واهہ آدم! هڪڙي، راحت جي پٺيان.

ڪِٿ اکيون، ڪِٿ دل، ڏيڻ آهي لڳو،
آس هاڻي آ، سخاوت جي پٺيان.

آزاد قاضي

غزل

لکين هن اسان جون، اُميدون اوهان ۾،
اسان جا تہ آهيو، اوهان ئي جهان ۾.

نہ آرام مليو نہ ڪو، سُک ڪو سنبرُون،
رڳو وٺ وٺان ۾، رڳو ڇڪ ڇڪان ۾.

سبق زندگيءَ جو، نہ ٿي پاس سگهيو،
سدائين رهياسين، رڳو امتحان ۾.

سڀئي خواهشون ڪين، پوريون ٿين ٿيون،
رهن ڪيتريون ٿيون، زمين ۽ زمان ۾.

نہ ڪنهن جا ٿياسين، نہ ڪوئي ٿيو ٿيو،
حياتي هلي وئي، اَ پنهنجي انا ۾.

سڄي هيءَ حياتي، ائين ويئي گذري،
نہ ويڇو گهٽيو ڪو، اسان ۽ توهان ۾.

توهان ۽ اسان ۾، فرق ايترو آ،
ڏسو جيترو ٿا، زمين آسمان ۾.

ڏکن ڏوجهرن سان، مهاڏي جي خاطر،
هي 'آزاد' هڪڙو، رڳو آ جهان ۾.

غزل

ڏيل يار سان هِن، ازل جا ڪي ٻول،
اسان جي اندر ڪي، نہ تون يار ڪول.

پرينءَ جون ادائون، ڳڻي ڪين سگهبيون،
سندس هر ادا تان، وڃان اول گهول.

اچانک پرينءَ جي، اچڻ جو ٻڌي،
گلن جا ڪنياسين، پري يار جهول.

سواءِ تنهنجي محفل، ۾ ڪهڙو مزو،
ڇڏي سڀ وياسين، اهي رنگ رتول.

ڏکن جي دنيا جو، هي ڇڪڙو ڇڪيندي،
ڪڏهن ڪين ٿڪجي، ڪيوسين ابول.

نہ ڪو سنگتي ساٿي، نہ ڪو حال پائي،
هي 'آزاد قاضي'، ازل کان آ رول.

انور ساگر ڪانڌڙو

هيءَ مٽي زنده آباد ڪري ڇڏ!

(نظم)

امن جي جلسن ۾ مون کي
ڪجهه گهڙيون جهومڻ ته ڏيو
جي مون کي زهر ڏيو ٿا،
پر مون کي مرڻ ته ڏيو،
جي منهنجي زبان وڍيو ٿا،
ٻول ڪُجهه ٻولڻ ته ڏيو،
ڪو ڪم ڪرڻ ته ڏيو،
ڪو سَمو مقتل ۾ آهيان،
ڪو سمو پايل ۾ آهيان،
عشق لاحاصل ۾ آهيان،
دوستو! دلدل ۾ آهيان.
ساپيان جي سنگ لاءِ
قافلا اڀريا اچا،
ڪاروان لُٽجي ويا،
راهرو نڪري ويا،
هر صبح بنارس به وئي،
شام اڪيلي وئي،
مد مست نشيلي وئي،
ورهه واري ٽرين آئي هئي،
ان ۾ منهنجي جان وئي هئي،
ان ۾ هن جا هٿ گلابي
منهنجي لاءِ ته ڪونه لڏيا ها،
آنءُ تڪيندو بيٺو رهيس،
ڳوڙها اگهندو بيٺو رهيس،
ڪُهندي ڪُهندي ڪاتي ڪي هُن،
پوئتي نهاري ڪونه روڪيو هو،
سارو شهر ڪِليو هو مون تي،
اڄ تائين سا ٽرين وڃي ٿي،
ڪنير منهنجو چين وڃي ٿي،
اُن ۾ منهنجا ساهه ويا ها،
واعدن جا درياهه ويا ها،
مينهن وساڙا ڇپڙا به ڪاڏي ويا،
زلفن جا ڏينا به ڪاڏي ويا،
چانڊنيءَ جا تاڪيا به ڪاڏي ويا،
چاهت جا چُٽاڪا به ڪاڏي ويا،
مُرڪن جا ليٽا به ڪاڏي ويا،
سڀڪجهه هُو ساڻ ڪري وئي،
مون ڪان ڏاڍو دور پري وئي،
هن جي واعدن جي لهرن تي،
پنهنجا پيٽي نيڻ به پوٽي،
من مسافر سوار ڪيو مون،
ڪيڏو پاڻ کي خوار ڪيو مون،
هي پُورَ مون کي مجبور به ڪن ٿا،
پر منهنجو اصول به آهي،
هن جي آنچل ڪيٰ به ڇُهي،
ڪوئي جهونڪو ڪونه آيو آ،
بادِ صبا جي اوسيئڙي ۾،
آشائن جي ناوَ ٻُڏي وئي،
ديد جي دنيا نيٺ ڏُڏي وئي،
مان هن ڏي سؤ بار وڃان پر،
هن جي گهر تي پهرا آهن،
سُنهنجا ڪپڙا ميرا آهن،
نوٽن جا هو چشما پائي،
مون کي ڪونه سڃاڻي سگهندي،

پويان باقي ڇا بچندو،
آنءُ سمورو رَڪَ ٿيندس،
ڪشمڪش جي چوواٽي تي،
سامي! تنهنجي ڪانڌ اچان ٿو،
تنهنجا ٻيئي پير چُمان ٿو،
تنهنجو مان احسان وساري،
سو ناممڪن آهي سائين،
تو دنيا کي دار ٻه ڪوٺيو،
۽ مايا جو چار ٻه ڪوٺيو،
دودا! تنهنجا ديس واسي،
ڏِسُ ڪيڏا ڏهاڳ ڏين ٿا،
پوڇا ڇهڙا پير ودِن ٿا،
هِت ڪارو قانون هلي ٿو،
وحشيءَ جو جنون هلي ٿو،
سيٺ ٻه وِسڪي بوتل سان،
ڪائي ننگي نار پئي ٿو،
اُن سمي هي هينڙو منهنجو،
جڙ ڪا ڪچي گار پيئي ٿو،
ساوڻ جو آوڻ ٻه وڪامي،
سيتا ۽ راوڻ ٻه وڪامي،
اُنبر جو عريان وڪامي،
چو نہ چوان پڳوان وڪامي،
دولت پر الله رهي ٿو،
اُرمانن جو ساهہ رهي ٿو،
ها مان پنهنجو ديس ڇڏيان ٿو،
۽ هي پنهنجو ويس ڇڏيان ٿو،
۽ مان پهرين وِڪ ڪٽان ٿو،
ڌرتي پويان دانهن ڪري ٿي،
تو مون لاءِ جيڪو ٻه قبولين،
هو نپيئر پُتو جو ٻه قبولين!
ارغون ۽ ترخان قبولين!
نادر شاهہ حيوان قبولين!
ظالم مدد خان قبولين!
آرڻ جا ميدان قبولين!

وحشت ۽ ويران قبولين!
پر مان توکي قيامت تائين،
نائومل جو نانءُ نہ ڏيندس،
جيڪو منهنجي مانگ اُجاڙي،
منهنجا ساوا سپنا ساڙي،
اُن کي ڪائي ساهِ نہ ڏيندس،
پنهنجي جيءَ ۾ جاءِ نہ ڏيندس،
۽ هي ٻوڙا لڙڪ لڙن ٿا،
ڇا ڏسان هو پاڻ ٻيئي آ،
روئي روئي مون کي چوي ٿي،
ڏس مان پنهنجون پانهون کولي،
وڻ ويڙهي جا خواب ڏسان ٿي،
پر هي سامهون باب ڏسان ٿي،
اجا ٻه اڳيان عذاب ڏسان ٿي،
توکان منهنجي دوري آهي،
اُن ۾ ڪا مجبوري آهي،
پر تنهنجي ايڏي ڪاوڙ آهي!
مون کي تو اپراڌي ڪوٺين،
پاپ نگر جي وادي ڪوٺين،
آگ سمندر مان جي توڏي،
ڪوئي ترندو آيو آهي،
ان تي ڪو احساس ڪيو،
ڪجهہ گهڙيون تہ قياس ڪيو،
رشتا ناتا هرڪا آهن،
سچ تہ ڏوڪا ناهي سائين!
مان تہ برابر ڪوڙي ڪايا،
سنڌ تہ ڪوڙي ناهي سائين!
نہ تو منهنجي نٺ قبولين،
جيڪر! منهنجي منٺ قبولين،
مون کي پل برباد ڪري ڇڏ!
هيءَ مٽي زنده آباد ڪري ڇڏ!
هيءَ مٽي زنده آباد ڪري ڇڏ!

حسن درس کي پيتا

سردار شاهه

وڏا وڻ ڳوٺ تنهنجي جا، ڏگها ٻاچا، مٺي ڇيڪي
وڏي کنهن وڻ جي ٻاڇي ۾، وڃي تون آن ستو سرکي
اها جيکا مٺي توتي، وڃي واري وريا جيکي
الائي پوءِ، ڪيئن ٿرندا سي، انهيءَ ٻارڻ ٻريا جيکي
اسان سمجهيو وصل تنهنجو جوانيءَ کي جڙيندو پيو
سدائين کي ڇتيون ڇوريون، ڇندي ڦوکي ڇڙيندو پيو
اسان ائين ڪونہ سمجهيو هو، وڇوڙو واٽ تنهنجي آ
سمورا سچ تنهنجا هِن، سموري ٻلٽ تنهنجي آ
محبت کي مشائخ ۾، دفن ٿيندي دليون ڏسنديون
ڪبوتر جي پرن کي ڪو، ڪفن ٿيندي دليون ڏسنديون
رکيا تو سنج ساهن جا، گهنٽئن جي تہ گهوڙي تي
پرانهين پار اُکري وئين، هوائن جي تہ هوڙي تي
شهر ۾ شينهن وانگي هو، شڪاري شوق تنهنجو هِي
ڳچيءَ کان ڪيئن ڪڇي سگهندو غمن جو طوق تنهنجو هي
پنهنجي ڏس نوٽ دلڙيءَ کان، ڪنوڻ وانگي ڪِلڻ تنهنجو
هٿيلي ٻار وانگي هو، اويلو سو ملڻ تنهنجو
فقيريءَ ۾ فراقن جو، الائي ڪيڏو فقر ميڙيو
ٻوهارو ڏئي تو ٻاهر کان، اسان جو پئي اندر ميڙيو
سموري سنڌ ٻاڇي جيان، سمائي پنهنجي نيڻن ۾
وطن کي ٻہ وجهي ويو آن، وڇوڙي جي تون ويڻن ۾
جلي ”جلمي“ ڪٿي جيئندو، اهو ”مسرور“ ڪيئن رهندو
”مجو“ جي من ۾ تنهنجو پروڪو پُورُ ڪيئن رهندو
رڳن ۾ رت ڪيئن ايندو، ڪنل تنهنجي قبيلي ۾
ڇڏي وئين تون سنگت سٽي، دلين جي پور ٻيلي ۾
ميجون ٿا پنهنجي ڌرتيءَ جي، ڳهرن ۾ ٻار پيا لڏندا
جنهين پينگهن ۾ لڏندو هئين، ڪري اوسار پيا لڏندا
اجل جي تيز گهوڙي تي، الائي ڪنهن ٻار نڪري وئين
اڃا مون هٿ وڌايو پئي، الهہ توهار نڪري وئين
ڪٿي ڪا ديد نڪتو هُئين، ڪرڻ ديدار نڪري وئين
حياتيءَ جي فقط هڪڙي، ڪري هٽڪار نڪري وئين.

مظفر چانڊيو

وڏا وڻ ڳوٺ تنهنجي جا
ٿا ٻار ڪڍن ۽ وار پٽين
گهٽيون اڄ ڳوٺ تنهنجي جون
ٿيون گلڙن کي گهايل ڪن
ڏٺوسين ڳوٺ تنهنجي کي
قبرن جي ڪنارن کان
ستل آن ننڊ ۾ سهڻا
سنڌ جي سلامن سان
ڳوٺ جي شهسوارن سان
تڪن ٿيون تاڙيون ڪجيون
جهمپير جون توڏي
نوريءَ جي نگاهن سان
نہ ڪر تون ننڊ او سائين
نيڻن جي گلاسن سان
پيئڻ ڏي پيار پنهنجي کي
شاعريءَ جي ادائن سان
ڪيڏو اڄ ٿو مارين
موکيءَ ۽ متارن کي
ڪينجهر جي ڪنارن کي
هرهڪ هٿ ٿو تڙپي
هرهڪ دل ٿي ڌڙڪي
تنهنجي ڀَريل جام لئہ
۽ اجڙي ويل هر شام لئہ
سنڌ جون سموريون گهٽيون
۽ حيدرآباد جون هزارين مٺيون
ٿيون تڪن توڏي اڃا
هوءَ سمنڊ جي سار جهڙي ڇوڪري
سنهڙي تار جهڙي ڇوڪري
پرانهين پار جهڙي ڇوڪري
پکين جي ٻار جهڙي ڇوڪري
هر فون ڪال تي ٿي تڙپي پوي
ڇا اڄ نہ تو ان کي مس ڪال ڪرين؟
ڪا فلائنگ ڪِس ڪرين
۽ هڪ ننڍڙو ايس.ايم.ايس ڪرين

ناز لطيفي

طرحي غزل*

داستانِ دردِ دل سمجهو نہ ٿا، آهي تہ خير،
عشق مان ڪٽي ڇڏيوَ لفظِ وفا، آهي تہ خير.

مون کي ڏسندي مُنهن ٿا مٽيو ڇو ڀلا، آهي تہ خير،
قرب ۾ ڪيڏا وِڌا ٿوَ فاصلا، آهي تہ خير.

ڏانهن هيءَ ڪنهن کي ڏيان ڪنهن وٽ وڃي، فرياد ڪيان،
درد جا بي درد ڪيا ٿوَ رهنما، آهي تہ خير.

ڪوئي جانان ۾ تہ تنهنجو، ڪونہ ٿو پتو پوي،
ڇو لڪائين پيو پنهنجا اَتا پتا، آهي تہ خير.

ڪلهہ تہ ميرِ ڪاروان جي، نام کان نفرت هُيئي،
اڄ وري ڳولهين پيو هُن جو نقش پا، آهي تہ خير.

رند تنهنجا ويا مري، يا تو پَري آهن ڪيا،
جام پين ڪم ظرف سان پيو ساقيا، آهي تہ خير.

واسطائي مهراڻ جي، جنهن کي نہ آهي چاڻ ڪا،
سو ٿو ٻيڙي جو بڻائين ناخدا، آهي تہ خير.

جا سزا ڏيٺي اٿوَ جيڪري، ڏيو عالي جناب،
مُئي ٻڃائي پيا ڪيو اڃا چئا، آهي تہ خير.

آسَ ڪيڏي مان پرين ڏانهن، توکي نياپو مون ڏنو،
پر نہ پهچائي سگهين، بادِ صبا، آهي تہ خير.

حسب کي نسب کي، ڇو ٿو لڪائين لوڪ کان،
راز ۾ ڇو ٿو رکين ماتا پتا، آهي تہ خير.

عمر ۾ گذجي رهڻ جا، واعدا واري سڄڻ،
ٻن وکن تي ڪِئن ڪَيئي رستا جدا، آهي تہ خير.

غير ۽ پنهنجي ۾، ناهي فرق سهڻا تو رکيو،
آشنا پنهنجو ڪيئي نا آشنا، آهي تہ خير.

من وعن تسليم ڪيا مون، هر حڪم ليڪن اوهان،
آستين جا نانگ بڻجي ڏنگ هنيا، آهي تہ خير.

هونءَ تہ هڪ پل ٻي پري، تون ڪين ٿيندو هُئين هيئڙ،
يار ڏاڍا ڏينهن لاتئي ڇؤ ڀلا، آهي تہ خير.

مان تہ حيلا پيو هلايان، دوستي جي ڳنڍڻ جا،
تون پيو سانباها ڪرين ڇو ڇنڻ جا، آهي تہ خير.

منهنجي ليکي ۾ تہ تون، منهنجو سڄو سارو آهين،
غير جو تو ۾ رکن پيا آسرا، آهي تہ خير.

ماضيءَ مان تو ڪين سمجهيو، هوش ڪري اي ناز تون،
وري پيو ڏاڍن سان اٽڪين سر ڦريا، آهي تہ خير.

تون لطيفي آئون دنيا کي، ڏيندو هُئين مگر،
توکي ڪئن روئاري وڌو رنج و بلا، آهي تہ خير.

ناز تنهنجو ساقيءِ ڪوثر، جي دامن ۾ آ هٿ،
خوف ڇو روزِ جزا جو توکي ڀلا!؟، آهي تہ خير.

---

* يار ڏاڍا ڏينهن لاتئي ڇو ڀلا، آهي تہ خير.
(مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ)

نادر علي شاهه 'فراق'

غزل

روان ۾ ٿو رهي، شاعر جو جتي قلم،
گدا ڇا شاهه جو پي، سر ٿي وڃي ٿو خم
ذڪر بلبل ۽ قمرين، جو ڏي ڇڏي تون،
تون پنهنجي ديس لئہ، ڪڻ دم دم پيو قدم.
گل و بلبل جا، افسانہ هڪ دم وسار،
رفو ڪر قوم جو، دامن ۽ ڌو زخم.
ڦٽي ڪر محب، يارن جي مهرو وفا،
وفا ٿي ڪر وطن، سان ڪڻ سو قدم.
هميشہ بزم يا، محفل جو ٿي صدر،
نہ تون جي شان ٿي، ڳولين ڇو صنم.
سچائي جو سخن، ٻڌ ۽ سچ ٻول تون،
هٽندا پوءِ نہ پٺتي، تنهنجا هي قدم.
سنڌ ۽ اشعار ٿي، پوندا گوهر 'فراق'،
وطن ۽ قوم لئہ، لکندين دم بہ دم.

غزل

رات مئخاني ۾، گذري خوب ٿيو،
هر خوشي وئي، آهي وسري خوب ٿيو.
دل جو مالڪ، دل جو دشمن ٿي پيو،
يار آيو آهي، اُلري خوب ٿيو.
شعر محفل ۾، پڙهيم واه واه ٿي،
لفظ هر هڪ ڇڻ هو، مصري خوب ٿيو.
جاهِ والاري، خوشي آخر اچي،
غم ويو دل ڪان، اُسري خوب ٿيو.
چاپلوسي ۾ مليا، اعزاز هن ڪي،
پيار آخر ويو آ، پُسري خوب ٿيو.
عشق ۾ هي پي، نئون آيو آ موڙ،
بي گنهه ويو آهي، ڪُسري خوب ٿيو.
آسري ڪنهن جي، فراق آهين لڳو،
دوستي پي ٿي پيئي، آهي زهري خوب ٿيو.

▣

غزل

غندن جي مون ڏٺي، اڄ طاقت ديس ۾،
لُٽجي رهي هتي، اڄ دولت آ ديس ۾.

هر دم هر قدم، ڳلي ۽ بازار ۾ ڏسو،
اشراف جي خواري، ذلت آ ديس ۾.

دل جو قدر ڪٿي، آ بيدرد دل هتي،
اڄ اشڪبار عصمت، عزت آ ديس ۾.

بچڙو گندو برو، اڄ سارو سماج ٿيو،
شرم و حيا ڪرم، جي قلت آ ديس ۾.

انسانيت ٿي تڙپي، ڪنهن جي 'فراق' ۾،
ڏاڍو ملڻ ٿي مشڪل، محبت آ ديس ۾.

غزل

صنم تنهنجي اچڻ جو، انتظار آهي،
تڏهن ٿي دل اسان جي، بيقرار آهي.

بيابانن ڪان تختہ، دار پهچي ويس،
ڏسو قسمت! ڪٿي، ٿيو وصل يار آهي.

رهہ الفت ۾ منزل، هڪ ٿي ڏسجي ٿي،
مگر رستو سين جو، ڌار ڌار آهي.

ڪٿي ٿيا زائرين، آهن الاهي،
شهيدن جو هتي، شاندار مزار آهي.

وڏي مشڪل ۾، ساٿي سڀ ڇڏي ويا،
اجهو هاڻي فقط، پروردگار آهي.

▣

خليل عارف سومرو

تون!
(آزاد نظم)

ٿون حَسِين آهين مٺي!
خوبصورتِ اندلٺ جان،
رنگ ٿنهنجا ٿا وڻن،
سونهن تنهنجي جي اڳيان،
چندُ چاليهين پَتي پي ڪِين آ،
تنهنجن نيڻن کان وڌيڪ،
سمندُ پي گهرو ڪٿي!؟
رنگ پوپٽ جي پرن جا،
ناںءُ تنهنجو ٿا لڳن.
چندُ ٿنهنجي نڪ جي سُهڻي ڦُلِي،
۽ سِتارا!
ٿنهنجي چولي جُون ٽِڪُون،
سُونهن پي توکان وٺي ٿي دلڪشي،
واهُ هي توکي ڇُهي،
جسم جي هُٻڪار تي ٿي مست ٿئي،
ٽهڪ ڏين ٿا گُل ٽڙن ٿا،
ٿون جڏهن ڳالهيون ڪرين،
ساز ٿا منڙا ڇڙن،
خوبصورت گُل ڇڏي،
پؤنر ٿا توڏي اچن!
۽ جڏهن تنهنجو ٿهيو هو،
ڇا تہ انگوري بَدن،
جڻ تہ جنت جو چمن،
پنهنجي ان تخليق تي،
خود خُدا کي ٻِي خوشي هئي،
جت ڪٿا حورن پرين جي ختم ٿئي،
حسن تنهنجو ٿو شروع ٿئي،
اي پدمڻي، ڪامڻي!
عاشقي تون، شاعري تون،
مُنهنجي آهين زندگي تون.

وائي

نہ تِي چاٽين تون،
ڪيڏي معنيٰ ٿي رکين.
تون جيون جا رنگ سڀ،
مان رڳو ريکون.
ڪيڏي معنيٰ ٿي رکين.
سپنن جو آهين سبب،
ٿنهنجُون ئي سوچون.
ڪيڏي معنيٰ ٿي رکين.
رَڳُون آهين رُوح جُون،
دِل جُون ڌڙڪُون.
ڪيڏي مِعنيٰ ٿي رکين.
سُڳنڌ هن سنسار جي،
جَڳ جُون تون جوٺون.
ڪيڏي معنيٰ ٿي رکين.
عارف گذرن شال کي،
توسان سڀ شامُون.
ڪيڏي معنيٰ ٿي رکين.

غزل

صبح جي پَهر، جيئان آهين،
پيارُ جي پَچر، جيئان آهين.
هِير ٿي گهُلين، مٺان دل جي،
سَمنڊُ جي لهر، جيئان آهين.
عشق جي وجود، جهڙي تون،
نِينهن جي نظر، جيئان آهين.
دل فريب ڳوٺ، جي منظر،
شهر جي سَحر، جيئان آهين.
ڏُکَر جي ور، چڙهيل تنهن لئہ،
مِينهن جي خبر، جيئان آهين.
پنکڙي نفيس، نازڪ تون،
ڪيئن چوان پٿر، جيئان آهين.
جڻ هجين ڪتاڻ، ليمي جي،
چَٽ پَٽِي ڇَهر، جيئان آهين.
پئہ ڪڏهن نہ، ٿئي پراٺو جو،
تون بہ تنهن وکر، جيئان آهين.
ساٿ ۾ خليل، عارف سان،
خوشبوءِ جي سفر، جيئان آهين.

سعيد سومرو

ديوانيہ غزل*

اسان جو هوءَ ابوجهو، پيار آ — ڙي!
بحث هن سان برهہ تي، چا ڪبا — ڙي!
دراوڙ خواب منهنجي، آجپہ
بڻيا چا لاءِ خيراتي، دبا — ڙي!
جنين پيرن ۾، ويٺل آسمان آ،
پيا ڳوليون اسان تن جي، سيا — ڙي!
اسان هُن جي چپن جو، تڙ ناهيون،
اسان جي ڪيرُ لکندو، وارتا — ڙي!
وطنَ! تنهنجن شهيدن، جا ڏهاڙا،
اسان جي ڏيان تان چا لئہ، لٿا — ڙي!؟
پٽن وانگي اسين، آهيون اُجارا،
ڪڏهن اچ وڏڙي جي ٿي گهٽا — ڙي!
اسان ڪي ڏار، ناهي ڏي خدائي،
اسان جڳ سان نہ هلنداسين، ڪنا — ڙي!
ڪبوترہ هاڻ رڪندڙ، شخص هڪڙو،
ڏسي ڪئين سرحدن جا، حادثا — ڙي!
ڪوي ٿو شبد، رامائڻ جا ڳائي،
نچن ٿا ڪي سراپا، بي ديا — ڙي!
انهيءَ سڙي ڪي عاشق، ڪوهہ ڪوئيون؟
اڪين جي جنهن نہ چاتي، التجا — ڙي!
اڏڙ سگريٽ لئہ، رسوا ڪيائون،
نہ آئي اگرين ڪي ڪا، لڄا — ڙي!
رهڻ ڏي ڪاڳرن، شعرن، گلن سان،
نہ ڪس اي وقت! احساسي، اجها — ڙي!
صدين جي سونهن رڪندڙ، ڪيترا پل،
عدم جي انڌ مان ايندا، اجا — ڙي!
تمنا جو پڪو چهرو، جُڙي ڪئن؟
اسان وٽ رنگ هن سارا: ڪچا — ڙي!
اوهان جي عشق جي موسم، اسان لئہ ،
اجا پي آ صليبن جي، پُڇا — ڙي!
ڏنو ڪنهن آهہ پاراتو، وطن ڪي؟
ڦٽن ٿا هٿ ڏهاڙي، سانحا — ڙي!
جنونن جي فسانن، ڪي ڏڪاري،
حقيقت سان هلون ٿا، بي رخا — ڙي!
چُمن ٿا چپ ڪوماٽيل، ڪنول اينئ،
نئين اُتساهہ سان ڏيندا، صدا — ڙي!
ويا ڪيچي وڏيرا، وڻ پراڻا،
رهيا ناهن اِهي رستا، تڏا — ڙي!
محبّت، دينَ، دنيا جا مسئلا،
اسان جي سمجهہ ذرڙيءَ ڪان، وڏا — ڙي!
اسان جي پياس جو، هن وٽ ذڪر ٿيو،
پڳا چڻ گهاٽ تي، تاسا گدا — ڙي!
اسان خود ڪي رکيو، آ پاڻ زندهہ،
اوهان کهڙا ڏنا آهن، ڏڍا — ڙي!؟
اسان جو ديس، ايڏيءَ جو اجهو آ،
ملي ٿي ڪين جت پوري، غذا — ڙي!
اسان جي دل بہ سا، اُجڙيل سرا آ،
ڏنئہ پيهر نہ جنهن جا، پيچرا — ڙي!
مٽيءَ جي ٿانوَ ۾، بارش بديءَ جي،
اُجهائينديءَ اُجارا، ٿوررڙا — ڙي!
مجون ٿا سونهن جا، آهيون گنهگار،
ڏيو پل پر ڏيو سهٽي، سزا — ڙي!
ورائي مئڪدي جي، مَد ڏيو ڪا،
اڪين جا جام ٿيا آهن، بُسا — ڙي!
پراٺين چنڊ - راتين جا، اکين تي،
چڙهيل هن ڪيترا تازا، نشا — ڙي!
ڪٽي ويو وقت جن جا، پانهن - بيلي،
پڇون تن ڪان چا ٺهڪن جا، قصا - ڙي!
اڌوريءَ روشنيءَ ۾، ڪي جهروڪا،
رکن ٿا ڪنهن دکيءَ جهڙي، فضا — ڙي!
سکي جا ساهہ سان، سهڪي رهي آ،
انهيءَ سان اڻ ڪٽيل هن، واسطا — ڙي!
وجن وسري چڳايون، يارڙن جون،
اجا اهڙا نہ ٿيا هن، حافظا — ڙي!
پرينءَ جي ياد، روزا ۽ نمازون،
اسان لئہ سنڌ، تهجد جي، دعا — ڙي!

---

* هن غزل جي قافيي ۾ سنڌيءَ جي ٻاونجاهہ اکري استعمال ڪيل آهي. ان ڪري ان کي 'ديوانيہ غزل' جو نانءُ ڏنو ويو آهي. ڪنهن بہ ٻوليءَ جي غزليہ شاعريءَ ۾ هيءُ پهريون تجربو آهي. ان کان اڳ اهڙو ڪو بہ غزل اڳيان ناهي آيو. (ايڊيٽر)

جُهري پوندو نکورو، جيءَ — جهوپو،
مسلسل ائين نہ برسايو، دغا — ڙي!
اوهان جي بي رخيءَ جي، معجزي سان،
اسان جي دل اسان کان ٿي، خفا — ڙي!
بتيلو ٿي اوهان جو، هر تصور،
ڪَٽي وجبي جنم جي هر، گُفا — ڙي!
اباڻي ڳوٺ ۾، ڪجهہ چينُ ماڻي،
وٺي پنهنجي نہ شهري، ارتقا — ڙي!
نڌر سپنا ملڻ، چاهين ٿا توسان،
نٽر باغين جيان ناهن، ٽڪا — ڙي!
اڌوري وصل جا لمحا، اسان ۾،
وکيري ويا وڇوڙا، اڻ لکا — ڙي!
اسان پي نيٺ ويندا سين، جدا ٿي!
ڇدي ساحل تي اڌ خالي، مگا - ڙي!
مزارن تي وساميل، چند ڏيئا،
اسان کي پاڻ جهڙا ٿي، لڳا — ڙي!
سياڳي عشق جا، ليئا لتاڙي،
ويا ڪيڏانهن ڪنوارين جا، گهگها - ڙي!
اڄا تائين هي، نيرولي نئون آ،
روا اهڙا نہ ٿو راڳي، چڱا — ڙي!
اسان ويڙهون وڙهون ها، وقت سان پر،
کسا تو ڪيا اسان جا، حوصلا — ڙي!
اسان جو ڪاروان پٽڪي، نہ پٽڪي،
اوهين قاتل ٿيو يا، رهنما — ڙي!؟
خبر ناهي تہ ڪيئن آهي، ڪٿي آ؟
'زماني' ناءِ منهنجو، آشنا — ڙي!
گلن جي آسري، خوشبوءِ جي خاطر،
رُلن ٿا رُڃ ۾ پؤنرا، گهٽا — ڙي!
جنم جا ساٿ لمحن ۾، ڇٽن ٿا،
گُهلي ٿي بي نيازيءَ جي، هوا — ڙي!
اسان جي روح تي، هوءَ گهاوَ ناهي،
ورائي پاڻ ئي رڪندي، پها — ڙي!
پتو ناهي تہ جن تي، عمر گذري،
انهن رستن جا نالا ڇا، هُئا — ڙي!
اسان ڇو 'سعيد'، جهڙي وڏ مولَ کي،
ڇٽيل گل جي بها سمجهون، پيا — ڙي!

◘

رکيل مورائي

غزل

ريت جي سمنڊ ۾، ٻُڏي شايد!
سمنڊ جي رڻ منجهان، بچي شايد!
اُس جو احساسُ، ڪٿي آيو آ،
چانڊوڻ جي جهول ۾، وهي شايد!
ٻرَ تان اڪبُوت ڪري، گذري ويو،
ڪکرُ درياء تي، وَسي شايد!
ٻوڏِ لوڙهي وئي، ڪتاب سيئي،
بارڙو پاڻ کي، پڙهي شايد!
گهُور اُوندهہ ۾، ٽمڪي ٽانڊاڻو،
ڪنهن مُسافر کي گسُ، ڏسي شايد!
رات ساري اکين ۾، ڪاٽي ٿئين،
ڪو صُبحَ ساڻ ٿو، اچي شايد!

غزل

مون گذاري ائين، زندگي شهر ۾،
ڳوٺ جڻ آ ڪئي، خودڪشي شهر ۾.
چوڏِسا آهِ، اونده پکڙجي وئي،
راتِ اغوا ڪئي، روشني شهر ۾.
جنهن مُسافر کي، پنهنجو اجهو آڇيو،
ٿو لڳي گهر ڏٺي، اجنبي شهر ۾.
ڪير ڄاڻي ڪٿي، ٿي حياتي ڪُٺي،
زهر گاڏڙ هوا، آ گهُلي شهر ۾.
سي گهٽيون اڄُ سُڃاڻن، نٿيون ڇو مون کي؟
جن گهٽين سان عُمرِ، مون ڪٽي شهر ۾.

◘

ڪوثر هالائي

پارس جهڙا پارکو
(ڊاڪٽر بلوچ کي پيٽا)

مهتا جي موڙ تي،
جڳن جي جاڪوڙ تي،
نانءُ تنهنجو ٿي اڃي ٿو،
تو جي هي تاريخ ۾ پيرا ڇڏيا،
ڀلائيءَ جا پيرا ڇڏيا،
ڄاڻ جي جاگير جو نگران تون،
لوڪ آڪاڻيءَ جي ڪردار جيئن،
۽ پرهه جي پار جيئن،
ياد ايندين تون زماني کي سدا،
آستانا تو ڪتابن ۾ اڏيا،
جن ۾ ڏاهپ جا خزانا تو ڇڏيا،
خوابن جون گهڙيون ٻه تنهنجون،
جاڳ ۾ گذري ويون،
تو گذرگاهون ڏنيون تاريخ جون،
تون رهندين هر دور جي دل ۾ ضرور،
سنڌ جا وينجهار توکي!
پارس جهڙا پارکو!
جس هجئي جاڪوڙ تي،
مهتا جي موڙ تي.

تو! اسان جو پيار توريو هو

تو!
اسان جو پيار، توريو هو،
مينهوڳيءَ منڊ ۾ ملنديءَ
ڪيل اظهار، توريو هو،
اسان جو پيار توريو هو.
اسان جي بيقراريءَ جو،
لڳايو تو نه ڪاٿ، هو،
دل جي تخت تان مون کي،
ڪٽي تو هيٺ لاٿو، هو،
زمانو جيئن ڪنلو آهي،
ائين واپار، توريو هو،
اسان جو پيار، توريو هو.

هزارين چاهتون آيون،
نه ٻئي سان دل لڳي پنهنجي،
نه ڪجهه منظور ٿيو توکي،
تڏهن هيءَ دل ڀڳي پنهنجي،
هڪ ڏينهن توئي مون کي دل،
هيئڻ جو هار، توريو هو،
اسان جو پيار، توريو هو.

زماني جي نشاني تي،
اسان هر وار، آياسين،
سندس سامهون دليريءَ سان،
ڪري انڪار، آياسين،
اسان هِڪ تنهنجي سِرَ ڪارڻ،
سچو سنسار، توريو هو،
اسان جو پيار، توريو هو.

نه ڀڳڙن مُٺِ وڪاڻاسين،
لڳا ڪئين واڪ، ويرين جا،
ارادا ڪونه اُگهيا جي،
هئا ناپاڪ، ويرين جا،
جبل جي جوڙ جهڙو تو،
منهنجو سهڪار، توريو هو،
اسان جو پيار، توريو هو.

پرين! تو پيار پنهنجي کي،
ڏنو هيءَ مرڙ، ڪهڙو هو؟
پريميءَ جي ڪهاڻيءَ کي،
مليو هيءَ توڙ، ڪهڙو هو؟
تو ڪيئن هيءَ ملپ ماڻن سان،
سوڻهن جو سوار، توريو هو؟
تو!
اسان جو پيار، توريو هو.

وسيم سومرو

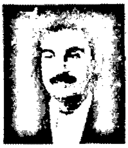

غزل

سونهن کي چا کندي، سچ جي آرسي،
جر اڳي پوءِ آ، برف ٿيندي رجي.
سا هيئر هڪ تصور، جي ميراث آ،
پاڻ کٿي جا اکين، سان ڪچهري نجي.
دل اُپن شاھ ۾، هيءَ بدلجي وجي،
جي اچي خواب ٿي، خوبصورت ڏِجي*.
نيڻ منهنجا وٿن، ڏي نهاري وسيا،
ياد تنهنجي چڏهن، ڪر ڪکر ٿي ڪِجي.
اي 'وسيم' پڻن، جي هوائن جيان،
مور جي ناچ تي، تون به وڃ موهجي.

غزل

تون پلي ڪا خوشي، نہ ٿي مون لئہ،
ها مگر اجنبي، نہ ٿي مون لئہ!
مون تي نيڻن نهار، رکي پنهنجي،
راھ جي روشني، نہ ٿي مون لئہ.
ٿي جهڙاليون ٽڏيون، ٽڏيون شامون،
سچ جي برهمي، نہ ٿي مون لئہ.
تنهنجي تصوير ۾، هجي ڪو،
اهڙي ڪا آرسي، نہ ٿي مون لئہ.
خواب ئي خواب، ٿي وڃان تولئہ،
پَنڌ جي دوستي، نہ ٿي مون لئہ.
کي صدين جون وري، صدائون ٿي،
بي اثر زندگي، نہ ٿي مون لئہ.
آ سفر پٿرن، مٿان منهنجو!
ريشمي ريشمي، نہ ٿي مون لئہ.

غزل

ڪا چڱي ناهي، هيءَ خاموشي،
هاڻ جهوريندي، جيءَ خاموشي.
آهہ جيئري ئي، دفن ٿي ويندس،
جي ڏني ڏاڄ، پيءَ خاموشي.
برفباريءَ سان، گڏ ڪٽي آيا،
سرد راتين ۾، سيءَ خاموشي.
دُور ميلي جي، نڱن کان نڱجي،
پئي روئي لڄ، ليءَ خاموشي.
هڪڙي پاڇي جيان، ورهائي پئي،
پاڻ ۾ ماءُ، ڌيءَ خاموشي.

غزل

دل ٿي چاهي، تہ مان لڪان توتي،
پنهنجي احساس، جا گهڙا اوتي.
هاڻ لڄان پيو، صديون جاڳي،
خواب کيڏا نہ، مون چڏيا پوکي.
منهنجو سڌڪن سان، سڌ پڙاڏا ٿي،
پيو پهاڙن منجهان، سڏي توکي.
هاڻ هر شخص، تو حياتيءَ لئہ،
موت جي بستري، مٿان سوچي.
مورڙي جون نہ، ساڙ اڄ بيڙيون،
سمنڊ سگهندين، نہ تون سيان روکي.
هي سبق آ، 'وسيم' جوڳين جو،
زندگيءَ کي، گذارجي لوچي.

* ڏجي: ڪوٽ ڏجيءَ ڏي اشارو، اُپن شاھ ان جو عاشق هو.

رخسانہ 'پريت'

غزل

پير اوندهہ هو، جتي ٽريو من ۾!
عشق فانوس تي، ٻريو من ۾.
ڪونہ آ رابطو، پرين ممڪن،
ياد ٽورو گهٽو، ڪريو من ۾.
ساز دردن جا، سڀ چڙي پيا ها،
چنگ چاهت جو، جتي ڇُريو من ۾.
لڙڪ دامن سڄو، پسائي ويا،
چا تہ هُو ميڻ جيان، ڳريو من ۾!
جو ڏنئين غير سان، سندو دلبر،
ويل تنهن ڪيترو، جُهريو من ۾.
جنهن ڪي چوندو هو، توسان نفرت آ،
تنهن ڪي قدرت ڪان، هُن گُهريو من ۾.
ڪونہ اظهار تي، سگهيو هن ڪان،
"پريت" سالن ڪان، سنبريو من ۾.

غزل

حال ڪهڙي ۾ آ، وطن ڪان پڇو،
ديس ڇا هي، جلاوطن ڪان پڇو.
اڄ تہ سنڌو ندي، بہ پياسي آ،
درد ان جو تہ، ساحلن ڪان پڇو.
هانءُ هاري وهن، ڪي پيا هوندا،
پل اسان جي هي، حوصلن ڪان پڇو.
منهنجي ڌرتي، صدين ڪان منهنجي آ،
پل تہ تاريخ جي، صفحن ڪان پڇو.
نينهن اکڙين مان، سڀ نمايان آ،
جو ٿا سڀ ڪجهہ، اوهان چپن ڪان پڇو.
ٿيندا ناڪام، رهندا هارايل،
ڪجهہ تہ ڪوڙن ڪان، ڪانئرن ڪان پڇو.
ڪوڙ جو هيءُ، تلمر نہ آ قاتل،
ٿيون ڏسن اگريون، هٿن ڪان پڇو.

غزل

سوچ جي آوارگي، وڌندي وئي،
تنهن ڪري ئي شاعري، وڌندي وئي.

پاڻ پئي پوڇا، ڪئيسين پيار جي،
ڏيهہ جي ناراضگي، وڌندي وئي.

جيئن ڏکن جو ڏار، ٿي من ۾ وڌيو،
ذات ۾ تيئن تازگي، وڌندي وئي.

پاڻ رهجي پوئتي، وياسين اڳيان،
پئي ڏئيسين زندگي، وڌندي وئي.

پيار تي وڌنديون ويون، جيئن بندشون،
تيئن اڳيان هوءِ سانوري، وڌندي وئي.

زندگي پرپور هئي، پردي اڳيان،
پر پٺيان پئي خودڪشي، وڌندي وئي.

جيئن اسان تي پيار هو، جل ٿل وسيو،
اڄ تيئن ويتر سڪي، وڌندي وئي.

عڪس آئيني ۾، پئي پنهنجو ڏٺر،
عمر جڻ مون تي ڪلي، وڌندي وئي.

امتياز 'عادل' سومرو

اڪين جي آبشارن کي!!

ڀٽائي ڀُونءِ تنهنجيءَ تي، ڏکين ڏوٿين ڏڪارن کي،
وجهي ڏهڪاءَ ڏاڍا ٿا، ڪنبائن قربدارن کي.

ستم جي روز گهاٽي ۾، پيا ٿا پيڙهجن سانگي،
بلالي موت ماريو ٿو وجي، پيو تنهنجن مارن کي.

چمن اميد جو مايوس ٿو، ڏسجي ڏسون وينا،
خزائن جو وڌي خطرو، ويو بادو بهارن کي.

نہ ساڳيون رونقون سنڌڙي جي، گلشن ۾ رهيون هِن،
خدا ڄاڻي نظر ڪنهن جي، لڳي نرمل نظارن کي.

ولر ڪان جي ويون وڇڙي، وري وڇڙيون مليون ناهن،
وڇوڙي جو لڳو ڪو واءُ، ڪونجن جي قطارن کي.

پڄي پيا بند ڳوڙهن جا، ڏسي حالت سنگهارن جي،
لڪائي ڪيئن ڇڏيان، پنهنجي اڪين جي آبشارن کي.

وري وسنديون ٿيون ويران، جهانگيئڙن ڇپر ڇڏيا،
وڪوڙيو باهہ چوڌاري، لين لاٽين ليارن کي

ڏکن جي ڏيهہ ۾ ويهي، ڏجن ڪنهن ڪنهن کي ڏوراپا،
مرم پنهنجن جو ٿو، ماري سٽائن ٿا سنگهارن کي.

اسان جا پنهنجا پنهنجن جا، ڏسو ماري ٿيا آهن،
فريب آهي مليو ڪيڏو، اسان جي اعتبارن کي.

ڏمر ڪان ڏاڍ ڪان عادل، ڇڏي ويا جوءِ جهانگيئڙا،
اجا تائين پيا سارن، اُهي پکڙا پنهوارن کي.

وائي

ڳلڙن جي ڳاڙهاڻ!
وٽي تي ڳلڙن جي ڳاڙهاڻ!

مرڪون وٺ ۽ مون کي ڏي تون، اکڙين جي آلاڻ،
وٽي تي ڳلڙن جي ڳاڙهاڻ!

منهنجي بت مان وٺي نہ تنهنجي، ٻاڪر جي سرهاڻ!
وٽي تي ڳلڙن جي ڳاڙهاڻ!

ويهہ نہ تنهنجي اکڙين ۾، مان ڳوليان پنهنجو پاڻ،
وٽي تي ڳلڙن جي ڳاڙهاڻ!

شال اسين ائين ڌار نہ ٿيون، جيئن ڪاڇو ۽ مهراڻ
وٽي تي ڳلڙن جي ڳاڙهاڻ!

تنهنجو خيال خزانو منهنجو، ياد خوشين جي کاڻ!
وٽي تي ڳلڙن جي ڳاڙهاڻ!

تو ڏي جيئن ٿو تاڙيان مان پيو، تيئن تون مون ڏي تاڻ،
وٽي تي ڳلڙن جي ڳاڙهاڻ!

پيار سڏي ڏي پنهنجو ڪجهہ تون، منهنجي محبت ماڻ
وٽي تي ڳلڙن جي ڳاڙهاڻ!

مرڪي ڪالهہ پڇيائين عادل، توکي ڇاجي ڪاڻ!
وٽي تي ڳلڙن جي ڳاڙهاڻ!

ناسف علي شيراز

بيت

ٻاهر جهڙي پٽ، اندر آهه گهٽجي،
فنا ٿي آ فراق ۾، هيسيل هرڻي هٽ

اکين ۾ گهمنڊ، ڪارا ڪنواريل وار،
تنهنجا سيئي آر، سهٽا پيا هن جنم ۾

اندر آهون درد جون، ٻاهر جهڙي پٽ،
اهڙي ريت آ جت، تت فنا ٿِجي فراق ۾.

سانوڻ ۾ سمنڊ، پٽي ترسن مند لاءِ،
هڪ مينهڙو وساءِ، ٻيو سنامي پالي پيٽ ۾.

ڪيئن ٿي ريت نڀائي، سنڌ جي سيتا هت،
توٽي چڪي چت، تہ بہ ٻاهر آهہ نہ ارپي.

اجا اجهاٽي ناهي، ٽانڊن جي ٽانڊاڻ،
سهڪي آ سنداڻ، چٽنگن جي چاڻ ۾

ساڳي ڌرتي، ساڳيا ماڻهو، ساڳيا آهن ڪيت،
چو ٿو جوڙين اهڙا بيت، او هيءَ جي اوٽ ۾.

جسم جو اپريل انگ، لڳو جڏهن چاتيءَ سان،
انگ انگ ويو ڪاندارجي، ڳاڙهو ٿي ويو رنگ.

ساڳي رُت، ساڳي ريت، ساڳيا آهن ميٽ،
هن ڌرتيءَ جا گيٽ، ناسف چوندبا چاهہ مان.

ڏکيا منهنجا سانگيئڙا، گوندر ۾ گذارين،
سک پيا ماڻين، ڏک سدائين ڏوٿين کي.

پانڌيئڙا هن پنڌ جا، واٽ نہ وسارين،
جيڏانهن نهارين، تيڏانهن رات رج جي.

چوليون ڏيندڙ هرڻ اڳيان، رج رڳوئي رج،
هڪ ڊپ، ٻي اڃ، ٽيون ساهہ سڪايو ماريءَ آ

پانڌيئڙن کي پنڌ ۾، جي پاٽي پيارين،
تہ پار پهچائين، رج جي ريگستان مان.

لهرون لهن چڙهن، سمنڊ جي سير مان،
جڏهن پرت پاٽيءَ سان، تڏهن لهرين ڊپ آ کهڙو.

جاڳي ساريون راتڙيون، لکيم شاعري،
چو آهي آئڙي، منهنجي وجود ۾

گرميءَ جي اُس ۾، ڇپرَ جي ڇانوَ،
ناري ٿي هانوَ، ڇياري ٿي جيءَ کي.

لاک جي ساري رات، لکيم ڳاڙهي ٻاک،
منهنجي آهي ساک، شاعريءَ جي منڊ ۾

هر وقت آ انسان کي، ڳيي جي ڳولا،
ڦوليندي ڦولا، چڙهي هٿ شڪارين جي.

رسي ويئي مون کان، شاعريءَ جي ذات،
ملي مون کي مات، لفظن جي لٻاڙ مان.

هر وقت، آ انسان پيسي جي پنيان،
جيڪو آهيس اڳيان، ناهي شاڪر ان تي.

انڌيري آڪاس ۾، ڦولاري ڦوليندي،
توکي ڳوليندي، ٿڪ نہ لاٿو مون ڪٿي.

وساري نہ وينس، ساريم سائي سٽ،
ڪالهہ بہ ساڳيا مٽ، اڄ بہ ساڳيو مامرو.

گلبدن جاويد

ملاقات کان موت اڳ ۾ چو آيو (نظم)

هي واعدا ملڻ جا
نڀائڻ جا اقرار
۽ توکان مليل چاهه اڻ کٽ
هي اڻ مٽ الفت ۽ چاهت
جا اظهار دلڪش
هي جبل جيڏا آئت
پرينءَ جا
هي پهاڙن کان اوچا
ارادا پرينءَ جا
هي دلين جي اڱڻ تي
بهارن جي آمد
صنوبر وڻن تي
ڪوئل ڪوڪارون
هي آسُن اميدن جا
دلڪش نظارا
هي يادن جون
مهڪندڙ
ڪنولن قطارون
هي سرنهن جي گلن جئن
ڦلهاريل امنگون
۽ ڏيلهن جي گونچن جئن
جذبا گلابي
۽ ڳاڙهن گلابن جئن
چپ هي عُنابي
جڻ خيام جي رباعي
ائين خماريل جواني
پرينءَ جون هي قاتل
۽ قاتل ادائون
سرڪي پرڻ لئه
گونجيون پئي صدائون
سمنڊ چولين جئن
بي تاب ٻانهون
محبت ۾ مخمور

شرابي شرابي نگاهون
پرين پسڻ کان اڳ ئي کُلي چو ويون
پريل وسڪي بوتل جئن ڇُلي چو ويون
هي وڇوڙي جا ماريل
جدائي جلايل
بن بن ۾ ڀٽڪيل
مسافر.... مسافر
سُورن ۽ صدمن ۾
سَنجي هليا ويا.
زندان زندگيءَ جي ۾
مَنجي هليا ويا
عشق جي راهن تان
هلندي هلندي
هي عاشق منزل ملڻ کان ئي اڳ
لُٽيرن هٿان چو لُٽجي هليا ويا
۽ نيڻن کان روحن تائين
ڦٽجي هليا ويا
ملاقات کان اڳ ئي
هي ڇا ٿي هليو ويو
دلبر چو دل جو
خفا ٿي هليو ويو
جو جيءَ جو هو جانب
جدا ٿي هليو ويو
۽ ساهه جسم کان
جدا ٿي هليو ويو
پيجي جام پيالو
چيو روئي ساقي:
اٿو مئڪشو، اڄ جڳ کي جاڳايو
سُڌ سُور جي سپرين کي سٽايو
مئخاني ۾ ماتم
جدائي ملهايو
ملاقات کان موت اڳ ۾ چو آيو
ملاقات کان موت اڳ ۾ چو آيو.

فياض چنڊ ڪليري

غزل

أداس درد جي موسم، سڏي رهي آهي،
خوشي اڪين مان اچانڪ، لڏي رهي آهي.

وري بہ هجر ئي ٽڙندو، گلاب جان دل ۾،
سڪي بہ ڪنڊ جُهڪائي، چڙي رهي آهي.

اُهائي روح ڪي روشن، ڪندي ڏياٽين جيان،
جا تانگهہ، تڙپ اسان جي، تڏي رهي آهي.

چپن سان جام ڇُهي، مون طرف وڌائيندي،
جوان جسم جي گرمي، گڏي رهي آهي.

او چنڊ! شل ڪڏهن، سانوري نہ مرجهائي،
اکين ۾ خواب جا مُرڪي، اڏي رهي آهي.

غزل

اڄ تہ جوڙيون عشق جو، اتهاس جانان!
پيار جو قائم رهي، وشواس جانان!
نيڻ، تُنهنجا مَڌ جو، معراج آهن،
تون سراپا پياس جي آن، پياس جانان!
تون تہ فطرت جي، حُسن جي هاڪ آهين،
خوشبوئون تومان وٺن ٽيون، واس جانان!
شال لفظن ۾، سمائي مان سگهان،
تنهنجي چاهت، آرزو، احساس جانان.
ڊيل ونگر لوڏ، تنهنجي سانوري!
مور جيان معصوم منهنجي، آس جانان.
ڇا ڪبيون محبوب ريءَ جڳ شهُرتون،
"چنڊ" لاءِ بس رڳو تون، خاص جانان!

◙

غزل

مُرڪي دلبر، ڳالهايو آ،
پٿر پٿر، ڳالهايو آ.
ڇُور ٿيا هن، شيش محل سڀ!
جڏهين بي گهر، ڳالهايو آ.
ٽوڙ ا۔ا جون، ديوارون سڀ،
آخر اندر ڳالهايو آ.
جوڳي! هڪڙي، رات ٽڪي پئہ!
آڌيءَ جو در، ڳالهايو آ.
سؤ سهڻن کان، هڪڙو بهتر،
من جي مندر، ڳالهايو آ.
پياس سنپالي، رکجانءِ شاعر!
ساهَہ مسافر، ڳالهايو آ.
"ڇڏ اوسيئڙو، هاڻ هليو آءُ!"
دلبر جي در، ڳالهايو آ.
"چنڊ!" لهي آ، چاهہ ورهايو،
هڪ، ڪاري، تِرَ ڳالهايو آ.

غزل

ميندِيءَ رتن هٿن ۾، خوابن جا لاش هوندا،
ڪنهن پي نہ سوچيو هو، گلابن جا لاش هوندا.
لالچ هٿان ڪُٺو ويو، قومي شعور ڪي آ،
فوٽ پاٿ تي سجايل، ڪتابن جا لاش هوندا!
ٻُڪ، غربتن محبت جا، سيئي سوال لوڙهيا،
اکڙين ۾ ٿي دفن ويا، جوابن جا لاش هوندا.
ڪن جي خوشيءَ جي خاطر، ڌن جي غلام دنيا،
ساڳئي ڪفن ۾ ويڙهيل، نوابن جا لاش هوندا.
او چنڊ! ڪير جهڙي، ناري ڪيئن ٿي ڪاري؟
بي ڪفن پورجي ويا، حجابن جا لاش هوندا.

◙

احسان دانش

غزل

دردِ جي ناهُ تي، تري ويندس،
زندگيءِ ڏي وري، وري ويندس.

چا تہ تيزاب، نگاهون تنهنجون،
مان تہ هڪ پل ۾، ٺي ڳري ويندس.

هڪ دفعو ٹنهنجي، گرم ٻانهن مان،
آءٌ نِڪتس تہ، پو ٺري ويندس.

تلخ لهجن جا، تون پٿر نہ اڇل،
چوتہ شيشي جيان، ڏري ويندس.

سچ جو زهر، ٺو مرڪي پيئان،
جيئندس مان، اگر مري ويندس.

غزل

هي جيت چاهي، ۽ مات چاهي،
ڪوئي ٻڌائي، حيات چاهي.

نہ سمجهہ توکي، ڪُڏي ڪُسڻ جي،
پو ڪنڌ کهڙو، ۽ ڪات چاهي.

اندر ۾ وهمن، جا بت ٺاهي،
چوي ٺو لات و، منات چاهي.

خوشي خريدي، سگهيو نہ هاٿي،
ٻچي ٺو غم جي، نجات چاهي.

اجهو اداسيءِ جي، اوڙهي چادر،
ٻڌائيندو اُٻُ، رات چاهي.

اگهاڙي ٻالڪ جي، ٻُڪَ ٻُٽڪي،
ڪوئي ڳُنائي، تہ بات چاهي

لِڇي ٺو ڄاڻي، حساس شاعر،
تہ ڏک چاهي، ۽ ڏات چاهي.

◙

غزل

هڪڙي دل ٺي تہ، منهنجي ذاتي آ،
جيڪا بس، پيار لاءِ آتي آ.

من سان ناتو، ٹٽي تہ ڪيئن ٹٽي،
غم بہ جڻ منهنجي، گهر جو ڀاتي آ.

حالتن ڪان، فرار ناممڪن،
جڻ تہ پولار، ۾ حياتي آ.

چاڙڪيءِ جيتري، خوشي آهي،
جيڪا ڏُک جي، بدن تي پاتي آ.

هر ڪا ظالم، نظر نهاري ٺي،
زندگيءِ جي، اگهاڙي ڇاتي آ.

ڪيس لڙڪن سان، لاهڻي پئي آ،
من جا ميندي، هٿن تي لاتي آ.

سچ جي ڏارَ، آ تڪي ڏاڍي،
ڪوڙ جي ڪنڌ، مٿان ڪاتي آ.

پير ڌرتيءِ تي، اُڀ تي نظرون،
سوچ منهنجي، بہ ڪائناتي آ.

◙

امر کهاوڙ

غزل

ملو مرڪي، ڇڏيو ناري اسان کي،
ٻرهہ ٿو باھ جئن ٻاري اسان کي.

هلون ٿا اوپرن وانگي گسن تي،
نظر سان ٿي، ڪو ڪيڪاري اسان کي.

لڪيل ٿئہ ٻانهن تي نالو تہ ڇا ٿيو!
ڇڏيئہ پر ذل تان ميساري اسان کي.

ضرورت آ، تہ حاضر هُون خوشيءَ سان،
پلي ڪو ٻاٽ ۾ ٻاري اسان کي.

اسان هن دؤر جا منصور، سرمد،
ڀِيو سوريءَ تي سينگاري. اسان کي.

اسان سارا، سباجها، روز دنيا،
نوان نِت ڏيک ڏيکاري اسان کي.

ڏنيون سين جيءَ ۾ جايون حاسدن ۾،
ڪَکيو کھڙي هُيو ڪاري اسان کي.

ٻُڏون ٿا پاڻ نيڻن جي نديءَ ۾،
هتان شل ناڪئو تاري اسان کي.

ڪڏهن جا پاڻ مِٽجي ئي وڃون ها!
”امر“ هُون، موت ڪئن ماري اسان کي.

غزل

جي انا جي جنگ کان هر ڪنهن جي ٺهڪر ٿي پوي،
حالُ پنهنجي قوم جو، ڪيڏو نہ بهتر ٿي پوي.

هاءِ! مورک! بن عمل جي روز سوچين ٿو رڳو،
هِينءَ مقدر ٿي پوي يا هُونءَ مقدر ٿي پوي!

موت آڏو مات ڪنهن جوڙي مڃي ڪڏهين ميان!
جُهومندا سرويچ ايندا، پل تہ محشر ٿي پوي.

ماءُ ٿاهيندي رلهي سوچي پئي شل پُٽ سندس،
هن ڪمائِي مان پڙهي ڪنهن ڏينهن افسر ٿي پوي!

جيل، گهاٽي، دار تائين جو سفر ڪا ڳالھ آ!؟
”سڀ سٺائي ٿي پوي، جي عشق رهبر ٿي پوي.“

پيار ۾ ـ اقرار کان انڪار تائين جي ڪَٿا،
مان لڪڻ چاهيان جيئن، ٿو مُوڊ ڀيو پَرَ ٿي پوي!

آجپي جي جُهد ۾ جي ٿي ”امر“ جو خُون پئي،
هڪ دفعي جي ڳالھ ڇاهي، ڇو نہ هر هر ٿي پوي!

'نور' راڦوجو

وائي

ڪيئن دل پليون،
سجني! تون ئي چؤ ڪٿي.
جهلئي جهلجي ڪين ڪي،
تنهن کي ڪيئن جهليون.
سجني! تون ئي چؤ ڪٿي.
خوشبوئن جو شهر هي،
واسيل ڳوٺ ڳليون.
سجني! تون ئي چؤ ڪٿي.
هر هر هُرن هينئن ۾،
ڳالهيون تنهنجون پليون.
سجني! تون ئي چؤ ڪٿي.
ور ور وڪوڙن پيون،
يادن جون هي وليون.
سجني! تون ئي چؤ ڪٿي.
نينهن نهوڙيو 'نور' کي،
ڳالهيون چا ته سليون.
سجني! تون ئي چؤ ڪٿي.

وائي

ڪيڏا سور سهيڙيا مون،
ڌرتي وارث ٻڌجڻ لئه.
پل پل ۾ پڄري پڄري،
ڪي گيت غزل ميڙيا مون.
ڌرتي وارث ٻڌجڻ لئه.
نفرت جو هي ڪوٽ ته ڪرندو،
پيار جا ٻج پکيڙيا مون.
ڌرتي وارث ٻڌجڻ لئه.
ڏاڍا تنهنجو ڏاڍ نه رهندو،
ڪيئي جهيڙا ڇيڙيا مون.

ڌرتي وارث ٻڌجڻ لئه.
نيٺ ته باغ ڦولاربو،
آس جا گيت جو ڪيڙيا مون.
ڌرتي وارث ٻڌجڻ لئه.

اياز لطيف دايو

وائي

سنڌ توسان ڀلا،
ڪوئي ڪيئن هلي.
مان نه مُرڪي مران!

راهه رسم ناهي رڳو،
جيءُ ڪو ڪو جلي.
مان نه مُرڪي مران!

هُونءَ ويچا گهٽا،
رُوح ڇڏيو رلي.
مان نه مُرڪي مران!

چيچ چَمڪي پَئي،
چرڪي پاتس ڇَلي.
مان نه مُرڪي مران!

ڳاٽ اُوچا اٿن،
پيارُ پنهنجو پَلي.
مان نه مُرڪي مران!

پُور پنهنجا پرين،
سُور سڀ ڪا سَلي.
مان نه مُرڪي مران!

فياض لطيف

فقير دل جي امير عادت

بُتن جي پوڄا نہ ٿي اسان کان
نہ ديوتائن جو دشت پوڄيو
عبادتن ۾ عمر گذاري
رهيو ڌرم آ عشق پنهنجو
نہ مسجدون، نہ مُلا مورا ٿا
نہ مندرن ۾ ٿاهيا نڪا ٿا
قلب پنهنجي کي بڻائي ڪعبو
حسن خدا کي ڪياسين سجدا.
يزيد جڳ ۾ حُسين وانگي
اسان سموري حيات ڪاٽي
قنديل پنهنجو وجود ڪيوسين
پتنگ جان پچري آ رات ڪاٽي.
قلندرن جان آ روح پنهنجو
سرير وانگي سموري ڌرتي
چپو چپو آ چميءَ جي چاهت
سُڳنڌ پرينءَ جي هي پوري ڌرتي.
نہ سياستن جي سُريت چاهي
نہ ضمير بدلي زر خريديو
فقير دل جي امير عادت
جڏهن بہ چاهي فقيري چاهي
سدا سوالن جو صليب سامهون
مسيح وانگي جواب مُرڪيا
اسان گناهہ عشق ڪيو ءِ
ڏمرجي ڏوهہ ثواب جاڳيا.
ڏمر جي ڏوهہ ثواب جاڳيا!

ڪٿون، پر نيڻ ڪٿون ڪيئن!

جفائن جو ڀِڪو خنجر
وفائن جو بدن زخمي!
ڪٿون، پر نيڻ ڪٿون ڪيئن؟
نگاهن جو بدن زخمي!

اسان جي خوابن نيڻن ۾
روهيڙي جا رتا گلڙا
خزائن جي مگر موسم
اِڇائن جو بدن زخمي!

ڏکھو آ درد جو رستو
پٿون هِن پير پانڌيڙا!
ڪيئن ڪو سڌ وراڪو ٿئي؟
پناهن جو بدن زخمي!

چپن تي چپن جون ڳالهيون
اچن جي ڪيئن اچن آخر؟
اندر ۾ ٿيون چُپن سارون
صدائن جو بدن زخمي!

چوَنِ ٿا آ لٿي موسم
هُڳائن جي چڳون چوڙي!
پٿر جي شهر ۾ ليڪن
هوائن جو بدن زخمي!
ڪٿون، پر نيڻ ڪٿون ڪيئن؟
نگاهن جو بدن زخمي!

خالد احمداڻي

غزل

جو ديس جي مٽي جي، سرهاڻ نٿو ڄاڻي
سو چاهه جي جذبن کي، پڪ ڄاڻ نٿو ڄاڻي!
پوڄا جو پهر ڪوئي، مون کان نہ قضا ٿيو آ،
هو منهنجي محبت کي، چاڪاڻ نٿو ڄاڻي!
بارش جيئن ڏسي ڳوڙها، اڄ سانجهہ چيو آخر،
هو چا لئہ نگاهن جي، آلاڻ نٿو ڄاڻي!
هي روپ ڏسي تنهنجا، آ چنڊ پشيمان پر،
هي من پيي پاڳل آ، واڪاڻ نٿو ڄاڻي!
ڪافر پيي چوڻ لوڪو منظور آ پر هن کي،
ڪيئن پنهنجو چوان جيڪو مهراڻ نٿو ڄاڻي!
سو عاشق ئي ڪهڙو، جو گهرجي اڳيان پنهنجي،
محبوب جي قدمن جا، اهڃاڻ نٿو ڄاڻي!
جو پر مان ويو گذري، ڪنهن وقت ۾ او خالد،
هو دوست هيو منهنجو، پر هاڻ نٿو ڄاڻي!

غزل

زخم ڏين ٿو، تہ ڪي شمارَ نہ رَکُ،
منهنجي بي شڪ، تون ڪا سنپارَ نہ رَکُ.
مون کي ايندو مزو، ڇڄڻ ۾ آ،
منهنجي لاءِ تون، ڪٿي بهار نہ رَکُ!!
خيال سڀ منتشر، ڪري ٿي ڇڏين،
شام ٿاڻي، سنواري وارَ نہ رَکُ!
ٺهڪ ڏيئي نہ ڪل، پلي مون سان،
اندر ۾ قرب ڪر، ڪي خارَ نہ رَکُ!
شهر ماتم ۾، ٿي ڇڏين ٻوڙي،
نيڻ پنهنجا تون، اشڪبارَ نہ رَکُ!
چنڊ هن جو اُلهي، انهي لاءِ ويو،
هٿ واري چيس، اُڌارَ نہ رَکُ!
پنهنجا اڳواڻ، چوندي ڏس جاچي،
پنهنجا اڳواڻ ڪي، غدارَ نہ رَکُ!!
تنهنجي ٻانهن جو، ڪوڙ آ مون لاءِ،
تون ڳهرائي گلن جا، هارَ نہ رَکُ!!
فاصلا جي رکيا، اٿئي سانئڻ،
پوءِ خالد تي ڪا، ميارَ نہ رَکُ!!

بيدار سولنگي

طارق عالم تون

منهنجي ڪنهن سپني جي خوشبو،
منهنجي من جي ڳالهہ پراڻي،
منهنجي نيڻن جو ڪو سندر،
ريشم ريشم اُجرو منظر،
بلڪل منهنجي ڪويتا جهڙو،
دل جي اُوشا، آشا جهڙو،
ٻاروتڻ جي ٻوليءَ جهڙو،
عيدن جهڙو، هوليءَ جهڙو،
گج پريل ڪنهن چوليءَ جهڙو،
ڪنهن صوفياڻي محفل جهڙو،
مستُ الستُ ٿيل دل جهڙو،
ڀرين پيار جي يادن جهڙو
ڳهريل ڳهريل ڳالهين جهڙو
خوشبو خوشبو ڀاڪر جهڙو
يا جيئن ڪنهن ٻالڪ جي مک تي
مهڪن ڪي مرڪون،
مون کي ائين ئي لڳندو آهين
طارق عالم تون!!

رحمت الله پيرزادو

”رات تہ ھن جي نيري پوتي!“

(نظم)

شاخ وهي ٿي شام شفق ۾،
ڪيڏا رنگ پکيڙيا آهن.
پريان هو جا نار اچي ٿي،
جنهن جي سر تي ٻهڙو آهي!
ڏاڙهونءَ ۾ گل پي ٽيندا پر،
ڏاڙهون خود گل جهڙو آهي.

سرد سپن جيئن پاپي اکڙين،
هن کي روز تڪن ٽيون وينيون.
هن جي سرمائي انگيءَ ۾،
آڙو جڻ چورايل آهي!
ٻولي بيشڪ سهڻي آهي،
پر ڪي سهڻا پايل آهن!
جن جي ڇنن ڇنن جي ڌن تي،
گوٺ سمورو رقص ڪري ٿو.
شاخ وهي ٿي ڏاک ولين مان،
هن جا چپ ڦٽي پيا آهن!
ساري تر جي مئخانن مان،
سارا جام ڪُٽي پيا آهن.
رات تہ هن جي نيري پوتي،
جنهن ۾ تارن جا تجلا هن.
سرد سياري منجهہ انهيءَ جو،
ٿور نسورو ناسي آهي.
پر هن پنهنجي تر ۾ ڪنهن لئہ،
جنمي ڪونہ اداسي آهي.

”هر منظر ۾ سمنڊ سڏي ٿو!“

(نظم)

تصويرون خاموش پيون هن،
دردُ رنگن ۾ رهجي ويو آ،
ڪنهن ماٺهوءَ جي دک جو منظر،
زرد رنگن ۾ رهجي ويو آ.
گُليل ڪڙڪيون هن چوڏاري،
ڄڻ تن ۾ تصويرون آهن!
هر منظر ۾ سمنڊ سڏي ٿو،
ان ۾ ڪي ٿي ويرون آهن.
هر تصوير ۾ هڪڙي عورت،
۽ پيون ڪئي ڏارائون آهن،
هر منظر ۾ ٿاڪ منجهند آ،
۽ ڪي چپ جون ڇائون آهن.
هر منظر ۾ اوڻي آهن،
۽ ڪي تن جا توڏا آهن،
هر منظر ۾ چپ بہ آهن،
ليڪن چوڏا چوڏا آهن.
هر منظر ۾ قصا آهن،
۽ ڪائي تاريخ رهي ٿي،
هر منظر ۾ مرده خانو،
پر ڪا زندهہ چيخ رهي ٿي.
هر منظر ۾ يادون آهن،
۽ جهنگل جو رقص رهي ٿو،
هر منظر ۾ ڪي ٿي چهرا،
پر هُو هڪڙو شخص رهي ٿو.

وفا سولنگي

غزل

هوائن ۾ هر سو، تلاشي پئي،
امن، پيار، خوشبو، تلاشي پئي.

دوا ڪاڻ ڪوڙو، مسيحا سهي،
وري درد دوکو، تلاشي پئي.

هتان ڪک ٽيندين، متي ماڳ کي،
جيئڻ ڪاڻ لوکو، تلاشي پئي.

نہ تعبير ٽيندڙ، ڪٿان ڪان ڪٿان،
وري سونهن سپنو، تلاشي پئي.

اکيون اوجاڳن ۾، اوآڳيون وفا!
ڪٿي خواب سپنو، تلاشي پئي.

غزل

حياتي جو سورج، لهي ٿو وڃي،
يا پاڻي هٿن مان، وهي ٿو وڃي.

وڏو بدبخت آ، مقدر ميان!
سدا دشمنن سان، ٺهي ٿو وڃي.

وڏيون مشڪلاتون، اڪيلو هي سِرُ،
سوين سور سختيون، سهي ٿو وڃي.

سندس وار ۾اسيل، ۽ مهڪيل ائين،
اچي واءُ خوشبو، ڇهي ٿو وڃي.

بنا پيار جيون، ۾ هيڪل وفا!
وٺي حيرتون ڪيئن، رهي ٿو وڃي.

غزل

سوچون سپنا، نظامايان ٿو،
آسون اڌما، نظامايان ٿو.

خوف ئي خوف، ڪلاشنڪوف،
خوف ۽ خدشا، نظامايان ٿو.

هيءُ آ هاري، هيءُ آ رئيس،
حيثيت شعبا، نظامايان ٿو.

وفا سولنگي، چا چا آشا!
من جي منشا، نظامايان ٿو.

غزل

سپنن ڪي آ، ڏارا پنهنجي،
نيٽن ڪي آ، ڏارا پنهنجي.

توڙي ترار، تہ ناهن،
لفظن ڪي آ، ڏارا پنهنجي.

رستن جا هِنِ، راهي ماٿهو،
پيرن ڪي آ، ڏارا پنهنجي

وفا سولنگي، عرض ڪري ٿو،
شعرن ڪي آ، ڏارا پنهنجي.

سميع 'ساجد' جوٽيجو

غزل

سڄي سال ۾ تو، ٻڌيون نہ سنيارون،
اڃا پي منجين ٿو، اسان ڏي ميارون.
اسين توکي پويان، کيا سڏ ۽ واڪا،
ٻڌيون ڪين تو پر، اسان جون پڪارون.
خزائن اجاڙي ڇڏيو، باغ دل جو،
نہ دل جي چمن ۾، ڪي آيون بهارون.
الائي ڪٿي آن، ڪٿي تو رهين تون،
نہ تنهنجون پون ٿيون، ڪي خبرون ۽ چارون.
الئہ ڇو وڇوڙو، اچي ويو اسان ۾،
ڏسي جيءُ جهري ٿو، پکين جون قطارون.
رڳو نانءُ تنهنجو، رهي تو زبان تي،
سنديون روز آهن، پرين تنهنجون سارون.
اوهان جي اچڻ جي، پوي ڪانہ سُڌ ٿي،
تڏهن تہ وجهان ٿو، هتي روز ڦارون.
ٻڌان ٿو تہ "ساجد"، سنديون يار تون ئي،
رقيبن سان ڏيلي، ڪرين ٿو پچارون.

غزل

اسين رول رولاڪ، تو لئہ ٿياسون،
تڏهن ڏرتتي جو، پئي در در رلياسون.
اوهان وٽ اسان جي، ڪا ميجتا ئي ڪونهي،
مگر پوءِ بہ توتي، پئي جاني مئاسون.
زماني بہ ڏاڍو جهليو هو پرين پر،
نہ ڪنهن جي ٻڌي سون، نہ ڪنهن جا ٻڌياسون.
اوهان پي اسان کي، ڪيو ڪونہ پنهنجو،
دنيا ۾ توڙي جو، بدنام ٿياسون.
اُگهيا ڪنهن نہ ڳوڙها ٻڌيون ڪنهن نہ دانهون،
انتن آڏو "ساجد"، ڇو اجايو رُناسون.

سور سنڌڙي جا (نظم)

ڀٽائي تنهنجي نگريءَ ۾، رهيو هاڻي امن ناهي،
ويو بگڙي امن سنڌ جو، نہ ڪي ڪٿ ڪو سڪون آهي.
ڪٿي اڄ سوز سنڌڙي جا، سلڻ آيو آهيان سائين،
توکي مان دانهن دردن جي، ڏيڻ آيو آهيان سائين،
ڪجان ڪو داد تون سنڌ جو، ظلم جا ڪوٽ ڇڏ ڊاهي.
ڀٽائي تنهنجي نگريءَ ۾، رهيو هاڻي امن ناهي.

قبيلائي هلن ٿا پيا، رڳو سنڌ جي اندر جهيڙا،
سبب ان جي ڪري ڪي ئي، ويا ويران ٿي ويڙها،
ائين محسوس ٿئي ٿو جڻ، گهمي راڪاس ويو آهي.
ڀٽائي تنهنجي نگريءَ ۾ رهيو هاڻي امن ناهي.

هتي ڌاڙا، ڦرون جاري، هتي اغوا قتل غارت،
هتي نيلام ٿئي ٿي پئي، سرِ بازار ڏس غيرت،
ڏوهاري ڏوهہ ڪن ٿا پيا، چڙهيو مسڪين آ ڦاهي.
ڀٽائي تنهنجي نگريءَ ۾ رهيو هاڻي امن ناهي.

هتي موسم خزائن جي، بهارن لئہ سِڪون ٿا پيا،
خوشيون ناهن رهيون هتڙي، سورن ۾ ئي سڙون ٿا پيا،
چپن تان مرڪ ڪسجي وئي، غمن پي آ ڇڏيو ڳاهي.
ڀٽائي تنهنجي نگريءَ ۾ رهيو هاڻي امن ناهي.

ختم انسان مان ٿي وئي، صفا انسانيت آهي،
نہ ڪي ڪنهن آدمي ۾، اڄ رهي ڪا آدميت آهي،
نہ ماڻهن ۾ رهيو ڪوئي، وري ڪو ماڻهپو آهي.
ڀٽائي تنهنجي نگريءَ ۾ رهيو هاڻي امن ناهي.

پيا هن لاش روڊن تي، اڃا احتجاج جاري آ،
ڪٿي جهنڊا هڻن ۾ ڏس، اٿي پئي سنڌ ساري آ،
قلم "ساجد" ڪٿي تڏهن، ههڙا هي شعر ٿو ناهي.
ڀٽائي تنهنجي نگريءَ ۾ رهيو هاڻي امن ناهي،
ويو بگڙي امن سنڌ جو، نہ ڪي ڪٿ ڪو سڪون آهي

حليم چنو

غزل

اکين جون عاشقيون ميڙيون،
ٿُلَ کي آرسيون ميڙيون.

ڪُنِي جا رات ڪاري تي،
سُهاڳڻ جون خوشيون ميڙيون.

پٿر جو هي زمانو آ،
گلابن جون پتيون ميڙيون.

اسان جي دور جون گڏجي،
نيون آوارگيون ميڙيون.

اسان جو نِينهُن آ ساگرُ،
ڪنارا ۽ نديون ميڙيون.

غزل

پُسي ڪنهن جي چُني آهي،
لٿي رُتِ شبنمي آهي.

ڪٽي چادر ڍڪيو سج کي،
اگهاڙي اُس سُتي آهي.

عجب انداز آ هن جو،
عجب جي بي رخي آهي.

سخاوت جي شهر ۾ اڄ،
ڪٿي ڪنهن خودڪشي آهي.

ڇُهيل زلفن جي چوٽن ۾،
پئي اٽڪي سِڳي آهي.

علي محمد سولنگي

غزل

پنهنجن ماري ڇڏيو آهي،
رشتن ماري ڇڏيو آهي.

تانگهن، تڙپن ٿا تنهنجي لئه،
جذبن ماري ڇڏيو آهي.

هن جي چيا رومال ۾ ويڙهي،
لفظن ماري ڇڏيو آهي.

جيڏو هن جو خيال رکان ته به،
طعنن ماري ڇڏيو آهي.

موٽ محبت جيءَ ۾ مليل،
صدمن ماري ڇڏيو آهي.

ٿيندو ڇا انجامُ الائي!؟
اُلڪن ماري ڇڏيو آهي.

غزل

هاءِ! هيڏو نه رهه حجابن ۾،
سُونهن لڪندي نه آ نقابن ۾.
توسان ڪيڏي مون کي مُحبت آ،
ڪيئن ٻُڌايان اهو حسابن ۾.
تُنهنجي جوڀن جو ڇا مثال ڏيان،
ڳولهيو مون گهڻو ڪتابن ۾.
منهنجي ساهن ۾ ائين شامل هين،
جيئن خوشبو رهي گلابن ۾.
نينهن تنهنجي ۾ جو نشو آهي،
سو نشو ڪاٿي آ شرابن ۾.
توڪان جيڪو به پل پري گذري،
سا گهڙي درد ۾ عذابن ۾.

سعيد سنڌي

غزل

عشق جو هر عمل، بندگيءَ مان ڪڍيئه،
پاڻ کي پاڻ جڻ، زندگيءَ مان ڪڍيئه.
پوري دل جي وئي، آرزو ٿي تڏهن،
چنڊ جهڙو جڏهن مُک، دريءَ مان ڪڍيئه.
هن جي ٽٽڻ جو، جي توکي احساس هو،
چو نظر پوءِ مٺي، آرسيءَ مان ڪڍيئه.
تنهنجي نفرت ائين، يار مون کي لڳي،
پاتي گهر جو جيئن، ڪو جهُڳيءَ مان ڪڍيئه.
هو نه ڀٽڪي وڃي، خوف جي راهه ۾،
وقت ڇا لاءِ هٿ، اجنبيءَ مان ڪڍيئه.
گفتگوءَ مان لڳو، تون نه ڄاڻي برهه،
لفظ جو ٻي ڪڍيئه، سو مڱيءَ مان ڪڍيئه.
پيروي پوءِ ٻي، "سعيد" تنهنجي ڪندو،
ڇا ٿيو ناڻءُ جي، عاشقيءَ مان ڪڍيئه.

غزل

ٿيا نيڻ جڏهن زخمي، سپنن ۾ پيا سڏڪا،
مايوس وئي دل ٿي، ڌڙڪن ۾ پيا سڏڪا.
حالات جي هٿڙن کان، پوپٽ جو آ موت ٿيو،
خاموش هوا ٿي، ۽ گلڙن ۾ پيا سڏڪا.
منزل تي رسي نه سگهيا، اڌ راهه ۾ رهجي ويا،
افسوس منجهان منهنجن قلمن ۾ پيا سڏڪا.
بي ڏوهه مُئو ڪوئي، پاڙي جي وڏيري هٿان،
بابي جي ڏسي مڙهه کي، ٻچڙن ۾ پيا سڏڪا.
واعظ جي ويو من ۾ مان، ايمان جڏهن نڪري،
واعظ جي ڪيل سيني، سجدن ۾ پيا سڏڪا.
هي "سعيد" نه لڏڻو هو، جيئن ٿي ويو لڏي هتڙان،
گيتن ۾ اداسي ٿيُ، غزلن ۾ پيا سڏڪا.

غزل

رات جو سيني تي،
ڪنهن جي رکي تصوير.
هُوءَ سمهي پئي آ
جاڳي ٿو ڏيئڙو،
ٿڌڙي گهلي ٿي هير.
هُوءَ سمهي پئي آ.
دل جي سپنن جي،
ڳوليندي تعبير.
هُوءَ سمهي پئي آ.
ڪنهن کي ياد ڪري،
اکين- وهائي نير.
هُوءَ سمهي پئي آ.
عشق جي تو جا لکي،
"سعيد" پڙهي تحرير.
هُوءَ سمهي پئي آ.

نظم

مان هر روز
عقيدت ۽ احترام سان
اکڙين جي
خموشان شهر ۾
ڏيئا ٻارڻ ويندو آهيان
جتي
منهنجي دل جي
اڻ ڳڻين حسرتن جا
ڪيترائي خواب دفن ٿيل آهن
۽ ها!
مان هر روز
عقيدت جا
گل چڱڻ ويندو آهيان
اکڙين جي خموشان شهر ۾
پنهنجي حياتيءَ جي
تربت مٿان
مان ويندو آهيان
اکڙين جي، خموشان شهر ۾.

محمد ايوب جوٽيجو

نظم

ٽوپي اجرڪ، وارا ماڻهو،
سنڌي سهڻا، سارا ماڻهو.
مٺڙي پنهنجي، سنڌي ٻولي،
جنهن ۾ ڏني، جيجل لولي،
محبتي مٺڙا، پيارا ماڻهو.
سچل، شاهه، سامي سنڌ ۾،
بيوس، شيخ، بخاري سنڌ ۾،
قوم جا هن، سهارا ماڻهو.
پنهنجي ثقافت، سهڻي سهڻي
پياري پنهنجي رهڻي ڪهڻي
مهمان نوازي، وارا ماڻهو.
سنڌ سان پنهنجو، چاهه آهي،
ٻولي ۾ پنهنجو، ساهه آهي،
جيئڻ جي، جيارا ماڻهو.
تهذيب پنهنجي، آهي پراڻي،
راڄن ۾ سا، آهي راڻي،
سونهن ۾ سرس، سارا ماڻهو.
قديم آهي، ديس اسان جو،
ٽوپي پٽڪو، ويس اسان جو،
پڳڙا لکن ۾، پيارا ماڻهو.
اچو ته علم، ادب کي وڌايون،
پنهنجو پنهنجو، پاڻ ملهايون،
ملڪن ۾ ٿيون، موچارا ماڻهو.

غزل

ڪڏ ايندين اڱڻ،
منهنجا محب مکڻ.
ساهه ساري توکي،
ڪري ياد ڪلڻ.
وڃي وينين پري،
جڏ تون ڏور رهڻ.
جڏ ڪاوڙ ڪي تون،
روا ناهي رسڻ.
ڏي پيار پرين،
ٿي پوي جيئڻ.
اکيون آليون تولاءِ،
آهن تنهنجي سِڪ ۾ سڄڻ
مان چاهيان ٿو،
توکي هر هر ڏسڻ.

غزل

مک مهتاب آ،
سونهن شباب آ.
ٻنهين جو ناتو،
ڇا ته لاجواب آ.
جذبا ۽ چاهتون،
نينهن نواب آ.
قربتون ۽ محبتون،
ونڊڻ ثواب آ.
سوال تي سوال ٿيا،
جواب جو نه جواب آ.
جاني جي تعريف ۾،
ثواب ئي ثواب آ.

دوست سومرو

وائي

تو جي سڳ ۾ چنو.
مري پونديسان، مان!
لوڪ پلي ڪجھ پيو چوي،
تو جي ڏِهه ڏنو.
مري پونديسان، مان!
مهڪين شل موتئي مِثل،
جي تو منهن پنو.
مري پونديسان، مان!
تون جي رئين مون هٿان،
ڀڄندو آئينو.
مري پونديسان، مان!

•

وائي

چنڊ ڇا ڳولهين پيو؟
ڇا وڃايو ٿئي هِتي؟

هر طرف هر جاءِ تي،
روح ڪي رولين پيو.
ڇا وڃايو ٿئي هتي؟

جونڪڙي سج ڪان وٺي،
رات ڀر گهولين پيو.
ڇا وڃايو ٿئي هتي؟

ڇو رهين خاموش ٿو؟
ڇپ نٿو چورين پيو.
ڇا وڃايو ٿئي هتي؟

"دوست"! ٻوڙين ٿو ته ڇو؟
ڪجھ نٿو ٻولين پيو.
ڇا وڃايو ٿئي هتي؟

▣

عاجز فهيم گبول

غزل

ملڪ پنهنجي، جا هاڪ وانگي آ،
دل ٻِڌل جنهن ته، ٺاڪ وانگي آ.

ڪيئن نه ڦاسي، شڪار ٿين ماڻهو،
هن جو گهر ٻه ته ، ڪاڪ وانگي آ.

تنهنجي ڇهري ۾، آ شفا سڀ جي،
هي ٻه بيمار، چاڪ وانگي آ.

تنهنجي اک مان، ڪرڻ هي ڳوڙهي جو،
صبح جي جنهن ته، مال وانگي آ.

غزل

نفرتن جو آهي، گهيرو ڇا ڪجي؟
چئني پاسي آ، انڌيرو ڇا ڪجي؟

ظالمن جي ظلمتن، پنهنجو هتي،
آ ڇمايو خوب، ديرو ڇا ڪجي؟

زندگي تنهنجو، سهارو پئي گهري،
تو ڀڳو نه يار، ڦيرو ڇا ڪجي؟

محنتن ۽ محبتن، عيوض هتي،
پيا جلائن جان، جيرو ڇا ڪجي؟

مان تمنا ٿو رکان، هي دل اندر،
وقت آئيندو، سويرو ڇا ڪجي؟

▣

احمد آزاد

مان تنهنجو قرضدار ئي رهندس

مان تنهنجو قرضدار ئي رهندس
جڏهن ساهه جا پکي
آسمان ڏانهن
اڏامي ويندا
جتان آءٌ تڙيو ويو هُئس
زندگي مون کي
هتان به تڙي ڇڏيندي

هر دفعي منهنجي ڏکارُ
مون ڏانهن ئي واپس آئي
منهنجي محبت جيان

توکي آخري پيرو
ڏسي نه سگهندس
توکي هڪ پراسرار ڳالهه
ٻڌائي نه سگهندس
چپن تي اُهي لفظ
آڻي نه سگهندس
جيڪي رڳو
ڪاغذن تي لکجي ويا
تنهنجي دل
۽ تنهنجي اکين تي
لکجي نه سگهيا
مون لاءِ جڏهن ڪائنات جا
سڀئي دروازا ڪوليا ويندا
تڏهن تنهنجي دل تي
دستڪ ڏيندي
جنهن کي تون
ٻڌي نه سگهندين.

سڃاڻپ

هر بربادي ۽ کان لاتعلق
هُو نئين حمل لاءِ
پاڻ کي تيار رکن ٿيون
نه جيئن وڏيڪ
تنهائين ۾
ڏکن ۾
ڳوڙهن ۾
۽ انهن لاشن ۾
اضافو ٿيندو رهي
جن جي
سڃاڻپ ڪرڻ لاءِ
ڪو به
موجود نه هوندو آهي

ديدار ديوانو گاڏهي

غزل

اي بتي ڏي روشني، مان لڪان محبوب تي،
ساٽ ڏي تون زندگي، مان لڪان محبوب تي.
راهه ۾ قربن سندي، سجايل هي رهي،
سون ٿي ساري مٽي، مان لڪان محبوب تي.
تل نہ ڪيان مان سنڌ جو، چو نہ ڪو شاهه هجي،
چمڪندي هر هڪ گهٽي، مان لڪان محبوب تي.
آسري تنهنجي سان، هون سدا وينا سخي،
شاد ڪر آيل ڏکي، مان لڪان محبوب تي.
وار ٿي ڪولي جڏهن، تا ڪکر پي چانئجن،
چنڊ جهڙي چوڪري، مان لڪان محبوب تي.
شل امڙ جي هيءَ دعا، رنگ ڪو لائي ڇڏي،
موٽ ڪائي سا خوشي، مان لڪان محبوب تي.
گهاوَ تا هي روز شب، جاڳ ڪائن جيءَ ۾،
آ دعا ٿي دل سڪي، مان لڪان محبوب تي.

گيت

رستي جو پٿر، ڄڻ ٿي ويو هان،
نفرت جو شهر، ڄڻ ٿي ويو هان.
جذبا چور ٿي، ويڙا منهنجا،
ساٿي ڏور ٿي، ويڙا منهنجا،
زهريلي نظر، ڄڻ ٿي ويو هان.
ڪلڻي ديس ٿيو، آ سپنن جو،
هڪ لاش، نہ مليو جذبن جو،
طوفاني لهر، ڄڻ ٿي ويو هان.
بارش ٻن آ، ڪاچو جيون،
زندهہ هوندي، لاشو جيون،
دردن جي ڏگر، ڄڻ ٿي ويو هان.

غزل

اکين کي الائي، روئڻ چو وٽيو آ،
لڳي ٿو حصي ۾، نئون غم لکيو آ.

گذاري هميشہ، جواني ڏکن ۾،
ڏکي ٿي گذاريم، ڏکن کي پڙهيو آ.

حقيقت اندر جي، خدا ئي ٿو ڄاڻي،
امان مون کي شايد، ڏکن لئہ ڄڻيو آ.

نڀاڳي هيءَ قسمت، جنهن ٿئي روئاريو،
پراون سان گڏجي، پرين پي ويو آ.

ڏئي سيج سوڙهي، اتان ڏيهه موٽيو،
خبر ناهي اِتڙي، ثمر چا مليو آ.

نگاهون تراڙون، لڪائي پرين گهر،
اڳي ڏيهه سارو، وڌيو پيو وڌيو آ.

پروڪيون پچارون، پرين ڏي نہ هاٽي،
ڪٽي وٽ حصي ۾، جو اچ هٽ ڳٽيو آ.

شبير احمد چنه

غلام نبي سڌايو

صوفيه پنهور

عنايت بلوچ

اشتياق انصاري

انور فگار هَڪڙو

ممتاز علي ڏنگراج

مخمور بخاري

مقصود احمد

رياضت برڙو

آزاد قاضي

تحقيق

سنڌي جديد ادب

سنڌي جديد ادب ۽ ان جو مقصد ۽ افادي پهلو هر خيال سان توجهه جي قابل آهن. اهو فن کي اهڙيون خصوصيتون رکي ٿو، جن ڏانهن اسان جي گهڻن دوستن جو ممڪن آهي ته خيال نه ويو هجي. افسوس اهو آهي ته اڄڪلهه هن فن جون رڳو اوڻايون ئي شمار ڪيون وڃن ٿيون، حالانڪ "عيبِ مے جملہ بگفتي، هنرش نيز بگو" تي به خيال ڪرڻ گهرجي.

سنڌي جديد ادب جي لساني خصوصيت اها آهي جو منجهس زبان جي سلاست ۽ لطافت سان گڏ، هن ملڪ ۽ قوم جي تهذيبي ۽ ثقافتي روح ۽ مزاج جي ترجماني موجود آهي. پيو ته هن ادب ۾ اصليت ۽ پنهنجائپ آهي. ان جا ڪردار، استعارا ۽ ڪنايا، سڀ هتي جي تاريخ ۽ تهذيب مان ورتل آهن؛ هروڀرو ايران ۽ مغرب جي تقليد ڪانه ڪئي ويئي آهي.

هن فن جي اها به خصوصيت آهي جو ان ۾ فنڪار جي ذاتي تجربي ۽ مشاهدي کي بنيادي حيثيت حاصل آهي. رڳو پٽيل ۽ ڪٽيل، زنگ آلوده ۽ فرسوده فن کي ورجايو نٿو وڃي؛ نڪو ٻاهرين ۽ ڌارين استعارن سان اجنبي ۽ غيرمانوس ماحول پيدا ڪيو وڃي ٿو.

اها به هڪ تاريخي حقيقت آهي ته هلندڙ دور ۾ اسان جي ڪلاسيڪي ادب مان سڀ کان اول ڪافي، وائي، بيت ۽ ڏوهيڙي کي جناب مخدوم محمد زمان 'طالب المولیٰ' نئين زندگي بخشي آهي. سندن فن ۾ تجديد ۽ اجتهاد جا ڪيئي سهڻا نمونا موجود آهن. ان سان گڏ، اها به حقيقت آهي ته اسان جي جديد ادب ۾ به ڪافي ۽ وائي، بيت ۽ ڏوهيڙي کي پيش ڪيو ويو آهي. ان جي هيئت ۽ اسلوب ۾ ڪاٻه بيجا هٿچراند نه ڪئي ويئي آهي.

جديد ادب ۾ خيال جي ندرت کي به وڏي اهميت حاصل ٿي چڪي آهي. خيال پراڻو هجي يا نئون، ان کي ڪڏهن جديد اسلوب پهرايو وڃي ٿو، ته ڪڏهن ڪيس هن نئين دور جي ڪنهن نئين مسئلي سان ملايو وڃي ٿو، ۽ ان ۾ ندرت ۽ تازگي پيدا ڪئي وڃي ٿي.

سنڌي جديد ادب جي سلسلي ۾ هڪ اهم ڳالهه اها به آهي ته ان جي پرک ۽ جاچ لاءِ جي به معيار قائم ڪري سگهجن ٿا، اهي ڪي ڌاريا ۽ اڌارا نه آهن؛ انهن جون پاڙون سنڌي ڪلاسيڪي ادب ۾ کُتل آهن. جديد ادب وارن نه فقط انهن سرچشمن سان پنهنجي فن جو ربط ۽ ڳانڍاپو قائم رکيو آهي، بلڪ ان ۾ پنهنجي زماني جي تقاضائن جي ترجماني به ڪئي آهي. فني حيثيت سان اها تجديد آهي، جا پائدار به آهي ۽ اصليت تي مبني به آهي. اهوئي سبب آهي جو اڄ بيتن، ڏوهيڙن، ڪافين ۽ واين لکڻ وارا ڪامياب شاعر ٿورا آهن، چالاءِ ته سندن فن کي پرکڻ وارا ماڻ ۽ توراڙا اڳيئي موجود آهن. انهن جي مقابلي ۾، ٻيءَ شاعريءَ، غزل ۽ نظم جي سلسلي ۾ جو ڪجهه لکيو وڃي ٿو، اهو پرکڻ کان سواءِ ئي قبول ڪيو وڃي ٿو، چالاءِ ته انهن جا ماڻ اسان جا ڪلاسيڪي ادب ۾ آهن ئي ڪين؛ اهي صنفون به ڌاريون ۽ اڌاريون آهن، ته انهن جا ماڻ ۽ ماپا به ڌاريا ۽ اڌارا آهن.

غلام محمد گرامي

ايڊيٽوريل تان کنيل اقتباس

ٽماهي "مهراڻ" 2-1964/3ع

ڊاڪٽر حافظ شبير احمد چنه

دعا جو اسلامي تصور ۽ شيخ اياز جي گهريل دعائن جو مطالعو

شيخ اياز، سنڌ جو وڏو شاعر آهي، 10 جنوري 2007ع تي سنڌس ادبي ڪارنامن تي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ڪانفرنس رکي وئي، ان مناسبت سان مون دعا جي اهميت، قرآن پاڪ ۽ حديث شريف جي روشنيءَ ۾ بيان ڪئي ۽ ان سان گڏ شيخ اياز جي دعائن ۾ جيڪا نفس ۽ سماج جي اصلاح جي تڙپ موجود هئي، ان جي پيش نظر هيءُ مقالو تيار ڪيو.

دعا جي اهميت:

الله تعاليٰ دعا جي باري ۾ فرمايو: ”وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُوْنِيْٓ اَسْتَجِبْ لَكُمْ اِنَّ الَّذِيْنَ يَسْتَكْبِرُوْنَ عَنْ عِبَادَتِيْ سَيَدْخُلُوْنَ جَهَنَّمَ دَاخِرِيْنَ (1).

ترجمو: ”توهان جي رب فرمايو تہ توهان مون کي سڏيو تہ توهان جي دعا قبول ڪريان، جيڪي منهنجي عبادت کان وڏائي ڪن ٿا، اهي جلد جهنم ۾ داخل ٿيندا.“

هن آيت پاڪ ۾ الله تعاليٰ فرمائي ٿو تہ توهان مون کان دعا گهرو تہ توهان جي دعا قبول ڪريان ۽ ٻي ڳالهہ تہ دعا کي عبادت فرمايو ويو آهي، تہ جيڪي الله جي عبادت کان وڏائي ڪندا تہ جهنم ۾ ذليل ٿي داخل ٿيندا. هتي دعا جو حڪم مليو ٿو ۽ هي تہ دعا عبادت آهي. دعا جي لغوي معنيٰ آهي- سڏڻ ۽ اصطلاحي معنيٰ الله تعاليٰ کان عاجزي ۽ انڪساري جي حالت ۾ پنهنجي حاجت گهرڻ ۽ عرض ڪرڻ. هن آيت پاڪ مان دعا جو حڪم ملي ٿو، تہ دعا جي قبوليت جي خوشخبري بہ ملي ٿي.

امتِ مسلمہ جون 3 خصوصيتون:

قتاده بيان ڪندا هئا تہ ڪعب الاحبار جيڪي وڏا علماء يهود مان حضرت عمرؓ جي هٿ تي مسلمان ٿيا هئا. سڀ مسلمان ٿيا، اهي بيان ڪندا هئا تہ هن اُمت کي گهڻيون ڪرامتون خاص عطا ٿيون، انهن مان 3 ڳالهيون هي آهن:

1. پهرين امتن ۾ جڏهن الله تعاليٰ ڪنهن پيغمبر کي موڪليو فقط ان جي واسطي هي ڪرامت فرمائي تہ تون پنهنجي امت تي شاهد ٿين ۽ هن امت وارا شڪر ڪن تہ توهان کي الله تعاليٰ سڀني امتن تي شاهد عادل قرار ڏنو آهي.

2. پهرين امتن جي فقط پيغمبرن کي چيو ويندو هو تہ توکي دين ۾ ڪا تڪليف نہ آهي. حالانڪ هن امت محمديہ جي واسطي عموماً فرمايو: ”مَاجَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّيْنِ مِنْ حَرَجٍ“ يعني دين ۾ توهان تي حرج ۽ تڪليف نہ رکيائين.

3. پهرين امتن ۾ صرف پيغمبر کي چيو ويندو هو تہ تون مون کان دعا گهر تہ تنهنجي دعا قبول ڪندس. حالانڪ الله تعاليٰ هن امت واسطي عام فرمايو: ”اُدْعُوْنِيْ اَسْتَجِبْ لَكُمْ“ يعني توهان مون کان دعا گهرو تہ توهان جي دعا قبول ڪندس. (ابن ابي حاتم) (2).

دعا جي فضيلت:

حضرت انسؓ کان روايت آهي تہ حضور اڪرم ﷺ جن فرمايو ”اَلدُّعَاءُ مُخُّ الْعِبَادَةِ“ رواه الترمذي (3)

ترجمہ: دعاء عبادت جو مغز آهي. سلمان فارسيؓ کان روايت آهي تہ رسول الله ﷺ جن فرمايو: ”لَايَرُدُّ الْقَضَآءَ اِلَّا الدُّعَاءُ وَلَا يَزِيْدُ فِي الْعُمْرِ اِلَّا الْبِرُّ“ (4)

ترجمو: تقدير دعا واپس ڪري سگهي ٿي گويا دعا جي تاثير ۽ مصيبت جي ٽرڻ ۾ مبالغه آهي، تا ته جيڪڏهن تقدير کي واپس ڪرڻ ممڪن ٿئي ها! ته اهو دعا کان حاصل ٿئي ها! عمر ۾ نيڪي واڌارو ڪري سگهي ٿي.

هن حديث مان معلوم ٿيو ته دعا تقدير کي واپس ڪري سگهي ٿي، جو تقدير مٽجي. دنيا جي ماڻهوءَ کان توهان ڪابه شيءِ گهرندؤ ته ڪاوڙجي ويندو پر الله تعاليٰ کان دعا نه گهرندؤ ۽ پنهنجي حاجت نه گهرندؤ ته ناراض ٿيندو.

ابوهريره ﷺ کان روايت آهي ته رسول الله ﷺ جن فرمايو ته: "مَنْ لَمْ يَسْأَلِ اللهَ يَغْضَبْ عَلَيْهِ" رواه الترمذي (5)

ترجمو: جيڪو شخص الله تعاليٰ کان حاجت نه گهرندو ته الله تعاليٰ ان تي ناراض ٿيندو.

ابوهريرهؓ کان روايت آهي ته رسول الله ﷺ جن فرمايو ته: توهان الله تعاليٰ کان دعا گهرو ته توهان کي قبوليت جو يقين هجي ۽ ڄاڻو ته الله تعاليٰ غافل دل واري جي دعا قبول نه ٿو ڪري. ترمذي (6)

هن حديث مان معلوم ٿيو ته جڏهن ماڻهو الله تعاليٰ جي بارگاهه ۾ دعا گهري ته اهو يقين رکي ته منهنجي دعا قبول ٿي چڪي ته غفلت سان دعا گهرندو ته اها دعا قبول نه ٿيندي، پوري توجهه سان دعا گهري ۽ ائين نه سوچي ته دعا قبول ٿيندي الائجي نه.

دعا جي مقبوليت جا وقت:

1. شبِ قدر
2. ڏهين ذوالحج جو ڏينهن
3. ماهه رمضان المبارڪ
4. جمع جي رات
5. جمع جو ڏينهن
6. هر رات جي آخري ٽهائي رات
7. جمع جي ڏينهن ۾ هڪ گهڙي (7)

اقوال صحابه ۽ تابعين مان ٻن وقتن کي ترجيح ثابت ٿئي ٿي.

1. جنهن وقت امام خطبه لاءِ ويهي، نماز کان واندي ٿيڻ تائين.
2. ٽيپهري کان بعد سج لهڻ تائين (الخ) (8).

دعا جي مقبوليت جون جايون:

مَڪه مڪرم ۾ قبوليت جون (15) جايون آهن:

1. طواف ۾
2. ملتزم وٽ
3. ميزابِ رحمت
4. بيت الله جي اندر
5. زم- زم جي کوهه وٽ
6. صفا
7. مروه تي
8. صَفا مَروه ٻوڙڻ جي ميدان ۾
9. مقامِ ابراهيم جي پٺيان
10. عرفات ۾
11. مزدلفه
12. مَنيٰ ۾ ۽ ٽن جمرن وٽ (9).

شيخ اياز جون دعائون:

شيخؔ اياز دعا گهري ٿو:

منهنجي دشمن تي به رحم ڪر. ص 19

ٻئي تي رحم ڪرڻ ايستائين جو دشمن لاءِ ڀلائي جي دعا ڪرڻ اهو نيڪوڪارن جو ڪم آهي، ان طرح سماج مان ڪينو، بغض، نفرت ختم ٿيندي ۽ مسلمانن ۾ ڀائپيءَ جو جذبو پيدا ٿئي ٿو جو حضور اڪرم ﷺ جن فرمايو: "اَلْمُسْلِمُ اَخُو الْمُسْلِمِ" (10). ترجمو: مسلمان، مسلمان جو ڀاءُ آهي. حضور ﷺ جن فرمايو: "اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُوْنَ مِنْ لِسَانِهٖ وَيَدِهٖ" (11). ترجمو: مسلمان اهو آهي جنهن جي زبان ۽ هٿ کان ٻيا مسلمان سلامت رهن.

حديث ۾ آهي: "اَلرَّاحِمُوْنَ يَرْحَمُهُمُ الرَّحْمٰنُ اِرْحَمُوْا مَنْ فِي الْاَرْضِ يَرْحَمْكُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ"(12). ترجمو: رحم ڪرڻ وارن تي الله تعاليٰ رحم ڪري ٿو، توهان زمين وارن تي رحم ڪريو ته آسمان وارو توهان تي رحم ڪري.

حضورﷺ جن فرمايو: "مَنْ لَايَرْحَمُ لَايُرْحَمُ" يعني جيڪو ٻئي تي رحم نه ڪندو، ان تي رحم نه ڪيو ويندو(13).

يارب! تون منهنجي ويريءَ تي، ڇپر ڇانوَ ٿيءُ جي مان توکي ڇوان ته هن تي ڀهاڙ پٽي اُجلاءِ ته مون کي نه ٻُڌ! منهنجي روح کي پنهنجي اٿاهه رحمت جي لهر ٻڌاءِ سڀ تي ٻاجهه ڪر تون جو ٻاجهارو آهين. ص 19

هن دعا ۾ شيخ اياز، حضور اڪرم ﷺ جن جي دعا جي اقتدا ڪئي آهي، جو امام مسلم صحيح مسلم ۾ ابوهريرهؓ کان روايت ڪئي آهي ته حضور ﷺ کي چيو ويو ته توهان مشرڪن تي بددعا نه ٿا ڪريو؟ پاڻ فرمايائون ته مان لعنت ڪندڙ ڪري نه موڪليو ويو آهيان، مان ته فقط رحمت ڪري موڪليو ويو آهيان(14). امام احمد بن حنبلؒ سلمان فارسيؓ کان روايت ڪئي آهي ته رسول الله ﷺ جن خطبو پڙهيو ۽ چيو ته جنهن شخص کي مون پنهنجي امت مان بُروچيو يا لعنت ڪئي پنهنجي ڪاوڙ جي حالت ۾ ته مان هڪ ماڻهو آهيان، اولاد آدم مان جيئن ماڻهو ڪاوڙجن ٿا، مان به ڪاوڙجان ٿو. الله تعاليٰ مون کي جهانن لاءِ رحمت ڪري موڪليو آهي ته الله تعاليٰ منهنجو ڇوڻ اُنهن جي حق ۾ قيامت ڏينهن رحمت ڪجانءِ. (ابوداٺود) (15)

الله تعاليٰ حضور ﷺ جن جي اخلاق ۾ فرمايو: ”وَمَا اَرْسَلْنٰکَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِيْنَ(16).“

ترجمو: اسان توهان کي جهانن لاءِ رحمت ڪري موڪليو آهي.

ان ڪري صوفياءِ ڪرام حضور ﷺ جي تابعداريءَ ۾ دشمنن سان به ڀلائي ڪندا هئا.

شيخ سعديؒ فرمائي ٿو:

شنيدم ڪہ مردانِ راهِ خدا
دلِ دشمنان هم نہ ڪردند تنگ
ترا ڪي ميسر شود اين مقام
ڪہ بادو ستانت خلاف ست و جنگ (17).

ترجمو: ٻڌو اٿم ته خدا وارا دشمنن کي به تنگ، پريشان نه ڪندا آهن. توکي ولايت جو مقام، مرتبو ڪيئن حاصل ٿيندو جو تون دوستن سان به وڙهين ٿو.

يارب!

مون کي حسد جي باهه کان پناهه ڏي، هر حاسد کي پنهنجي دوزخ مان ڪڍ! هن جي دل تان زنگ مِٽائي اُن کي آئيني وانگر صيقل ڪر. ص 12

هن دعا ۾ شيخ اياز اصلاح معاشره ۽ سماج جي طرف قدم وڌايو آهي.

ڀهريائين ته اصلاح نفس جي طور تي حسد کان پناهه گهري آهي جو الله تعاليٰ انسان کي حاسد جي شر کان پناهه جي تعليم فرمائي آهي. فرمايو ويو آهي ته: ”وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ اِذَا حَسَدَ“ يعني حاسد جي شر کان پناهه گهران ٿو جڏهن حسد ڪري.

شيخ اياز دعا گهري ٿو: حاسد کي حسد ڪرڻ کان بچاءِ جو حسد معاشري لاءِ تباهه ڪرڻ وارو مرض آهي جو حضور اڪرم ﷺ جن فرمايو: وَلَاتَحَاسَدُوْا (18)

ترجمو: حسد نه ڪريو.

حضور اڪرم ﷺ جن فرمايو: ”اِيَّاکُمْ وَالْحَسَدَ فَاِنَّ الْحَسَدَ يَاْکُلُ الْحَسَنَاتِ کَمَا تَاْکُلُ النَّارُ الْحَطَبَ.“ (رواه ابو دائود) (19)

ترجمو: توهان حسد کان بچو، حسد نيڪين کي ائين ٿو کائي جيئن باهه سُڪين ڪاٺين کي کائي ويندي آهي.

هن دعا سان شيخ اياز حسد کي سماج مان ڪيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

يارب!

مون کي معافي ڏي! نقصان مون پنهنجو ڪيو آهي، جي مان اڳ ۾ تنهنجي اڳيان سِر جهُڪايان ها! ته هيل تائين سوين رسالا لکي وڃا ها! تنهنجي سخاوت سانوڻ کان وڌيڪ آهي (ص25). ۽ تون بار بار قوس قدح کي منهنجي جهوليءَ ۾ اُجلائي رهيو آهين.

مان ڪير جو تنهنجو احسان لاهي سگهان پر مون کي مهلت ڏي، مون کي مهلت ڏي ته مان ......

آمين ثم آمين. ص 26

شيخ اياز هن دعا سان توبهه جو سبق سيکاريو آهي، ته جيترو ٿي سگهي جلد ماڻهو الله تعاليٰ ڏي توبهه تائب ٿئي. الله تعاليٰ طرف متوجهه ٿيڻ سان اصلاح نفس آهي ۽ سماج جي به اصلاح ٿيندي

انسان تي واقعي الله تعاليٰ جا احسان گهڻا آهن، اهي ٿورا لاهڻ ته ڇا! ڳڻائي به نه ٿا سگهجن. الله تعاليٰ فرمايو: ”وَاِنْ تَعُدُّوْا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوْهَا“(20). ترجمو:

جيڪڏهن توهان الله تعاليٰ جون نعمتون ڳڻيندئو تہ ڳڻي بہ نہ ٿا سگهو.

يا رب العالمين!

مون کي اها استطاعت ڏي تہ ڪاري ۽ ڪوجهي لاءِ دل ۾ ڌڪار نہ رکان ۽ ڪنهن کي نبل ۽ نتر ڏسي ان جو ساٿ نہ ڇڏيان. اڳتي آهي تہ مون کي سگهہ ڏي تہ مان هن جون ڪمزوريون لنوايان ۽ جڏهن بہ هو ڪڏ ۾ ڪري تڏهن هن کي هٿ ڏئي ٻاهر ڇڪي وٺان ۽ ان وقت ۾ ان ۾ تميز نہ ڪريان تہ هو منهنجو دوست آهي يا دشمن. (ص 26)

شيخ اياز هن دعا ۾ سبق ٿو ڏئي تہ رنگ ۽ نسل جو فرق نہ هئڻ ڪپي، انڪري حضور ﷺ جن مساوات جو درس ڏنو. حديث حبيب بن خراشؓ ۾ آهي تہ مسلمان پاڻ ۾ ڀائر آهن، ڪنهن کي ٻئي تي ڪا ئي فضيلت نہ آهي، مگر تقويٰ سان (الطبراني) (21).

حديث ابوذرؓ ۾ آهي تہ تون پاڻ ڏي نظر ڪر تہ ڪنهن اڇي يا ڪاري کان ڀلو نہ آهين مگر جڏهن تہ توکي الله تعاليٰ جي تقويٰ ۾ ان تي فضيلت هجي.(22)

حديث ۾ آهي: ”اَلنَّاسُ كُلُّهُمْ بَنُوْ آدَمَ وَ آدَمُ مِنْ تُرَابٍ“(23). يعني ماڻهو سڀ آدم عليہ السلام جي اولاد آهن ۽ آدم عليہ السلام مٽيءَ مان پيدا ٿيو. مٽيءَ جي خاصيت تواضع، جهڪائي آهي. انسان نوڙت ڪري، تڪبر، وڏائي نہ ڪري“ وڏائي الله جي ذات لاءِ آهي.

الله تعاليٰ فرمايو: ”اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللهِ اَتْقٰكُمْ“(24). ترجمو: توهان مان الله تعاليٰ وٽ وڌيڪ عزت وارو وڌيڪ پرهيزگار آهي.

نوڙت سان مسلمانن ۾ ڀائپي پيدا ٿيندي ۽ هر هڪ انسان ٻئي جي ڪم اچي سگهي ٿو. هي سهڻيون خصلتون جيڪڏهن سماج ۾ اينديون، تہ سماج روحاني طرح ترقي ڪندو. جن جي شيخ اياز دعا گهري ٿو تہ اهو سماج نهايت بهترين ٿيندو، جنهن ۾ تڪبر، وڏائي نہ هجي.

دعا جو پيو حصو تہ غريب، مسڪين جو ساٿ نہ ڇڏيان. غريب ۽ مسڪين جي همدردي ڪرڻ جو وڏو ثواب آهي ۽ الله تعاليٰ جي رحمت چاهي ٿي تہ غريب ۽ مسڪين جي حاجت روائي ٿئي، انڪري اهو شخص الله تعاليٰ جو دوست بڻجي ٿو.

حديث ۾ آيو آهي تہ: ”مَنْ كَانَ فِيْ حَاجَةِ اَخِيْهِ كَانَ اللهُ فِيْ حَاجَتِهٖ مَنْ فَرَّجَ عَنْ مُسْلِمٍ كُرْبَةً فَرَّجَ اللهُ بِهٖ كُرْبَةً مِّنْ كُرَبِ يَوْمِ الْقِيٰمَةِ“ (25). ترجمو: جيڪو شخص پنهنجي ڀاءُ جي حاجت پوري ڪرڻ جي پنيان آهي تہ الله تعاليٰ ان جي حاجت پوري ڪندو.“ ٽئين حصي ۾ آهي تہ انسان جون ڪمزوريون، خطائون معاف ڪريان. ٻئي جي خطا معاف ڪرڻ بہ وڏو ثواب آهي ۽ ٻئي مسلمان جو عيب ڍڪڻ بہ وڏو ثواب آهي.

حديث ۾ آهي ”مَنْ سَتَرَ مُسْلِمًا سَتَرَهُ اللهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ“(26). ترجمو: جنهن شخص مسلمان جو عيب ڍڪيو، قيامت ڏينهن الله تعاليٰ ان جو عيب ڍڪيندو.

الله تعاليٰ فرمايو: هَلْ جَزَاءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ (27)
ترجمو: يعني نيڪيءَ جو بدلو نيڪي آهي.

الله تعاليٰ فرمايو: ”خُذِ الْعَفْوَ وَاْمُرْ بِالْعُرْفِ“(28).
ترجمو: معاف ڪر ۽ نيڪيءَ جو حڪم ڏي.

جيڪو شخص ٻئي مسلمان جا گناهہ معاف ڪندو تہ الله تعاليٰ بہ ان جا گناهہ معاف ڪندو.

شيخ اياز دعا گهري ٿو تہ ڪڏ ۾ ڪري تہ ان کي ڇڪي ڪڍان.

هن ۾ سبق آهي تہ ڪنهن اپوجهہ کي هدايت ڪرڻ، انڌي کي رستو ڏيکارڻ ۽ گناهہ ڪرڻ واري کي هدايت ڪرڻ، جو گناهن کان بچي، ان جو بہ وڏو ثواب آهي.

جيڪڏهن هدايت نہ ڪندو تہ گنهگار ٿيندو، جيئن ڪنهن فارسي شاعر فرمايو آهي:

اگر بينم کہ نابينا و چاہ است
اگر خاموش بنشينم گناہ است

ترجمو: جيڪڏهن ڏسان تہ انڌو کوهہ وٽ آهي، ڪرڻ وارو آهي، ان وقت ماٺ ڪري ويهان ۽ ان کي هٿ کان وٺي پري نہ ڪريان تہ گنهگار ٿيندس.

هن اخلاق اپنائڻ سان سماج جو سڌارو آهي.

يارب!

تون ڪنهن بہ انسان کي منهنجي ڪري سزا نہ ڏي!

مون کي اها قوت عطا ڪر تہ مان پنهنجي همسائي کي پاڻ وانگر پيار ڪريان. ص 36

هن دعا ۾ شيخ اياز عرض ٿو ڪري: ياالله! جيڪڏهن ڪو مون کي تڪليف پهچائي تہ منهنجي ڪري ان شخص کي سزا نہ ڏي.

جيڪڏهن ڪو شخص ٻئي کي ان جو گناهہ معاف ڪري تہ اهو سٺو اخلاق آهي، ان طرح سماج جو سڌارو ٿيندو، نہ تہ دشمني ۽ وير وڌي تباهي ۽ برباديءَ جو اسباب بڻجندي. شيخ اياز دعا ٿو ڪري تہ يا الله! مون کي توفيق ڏي تہ مان پنهنجي پاڙيسريءَ سان پيار ڪريان.

پاڙيسريءَ سان پيار ڪرڻ ۽ ان سان نيڪي ڪرڻ ان جي حقن مان آهي، ان کي تڪليف نہ پهچائي بلڪ ان سان نيڪي ڪري.

قرآن، حديث ۾ پاڙيسريءَ جي حقن جي سخت تاڪيد ڪئي وئي آهي.

جو حديث ۾ آهي: "لَايُؤمِنُ مَنْ لَا يَاْمَنُ جَارُہٗ بَوَائِقَہٗ" (29) ترجمو: اهو مومن نہ ٿو ٿي سگهي جنهن جي تڪليفن کان ان جو پاڙيسري نہ ٿو بچي.

يارب!

تون انسان مان حرص، هوس مِٽاءِ ص 50

هن کي هدايت ڪر تہ هو، جيڪي پنهنجي لاءِ چاهي ٿو، اهو ٻئي جي لاءِ بہ چاهي.

حرص ۽ هوس انسان لاءِ وڏو نقصانڪار آهن.

شيخ اياز، الله تعاليٰ کان دعا ٿو گهري تہ ياالله! انسان مان حرص، هوس مِٽاءِ. انسان کي حرص هوس ئي تباهہ ڪيو آهي، اهو ئي نفس ۽ سماج لاءِ تباهہ ڪُن آهي پر جي انسان حرص کان پاڪ آهي تہ اهو خدا جو ولي بڻجي وڃي ٿو ۽ ان سان نفس ۽ سماج جو سڌارو آهي. الله تعاليٰ فرمايو: "اَلْهٰكُمُ التَّكَاثُرُ"

ترجمو: انسان کي مال جي گهڻائيءَ جي حرص ۽ لالچ، آخرت کان غافل ڪيو. حَتّٰى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ. يعني ايستائين جو انسان قبر ۾ پهتو.

ان ڪري حديث ۾ آهي تہ: "لَوْكَانَ لِاِبْنِ آدَمَ وَادِيَانِ مِنْ مَالٍ لَابْتَغٰى ثَالِثًا وَلَايَمْلأُ جَوْفَ ابْنِ آدَمَ اِلَّا التُّرَابُ وَيَتُوْبُ اللهُ عَلٰى مَنْ تَابَ" متفق عليہ (30).

ترجمو: جيڪڏهن ماڻهوءَ کي مال ۽ پيسي جون ٻہ واديون هجن تہ ٽينءَ جي خواهش ڪندو ۽ انسان جي پيٽ کي مِٽي (قبر جي) ڀري سگهي ٿي.

جيڪو شخص الله تعاليٰ ڏي موٽندو، الله تعاليٰ بہ ان ڏي موٽندو.

دين اسلام جو ڪم آهي تہ انسان کان بريون خصلتون حرص ۽ هوس ڪڍي اعتدال تي آڻي جو ان جي دل ۾ خدا جو خوف پيدا ٿئي.

ٽئين جملي ۾ بہ شيخ اياز سهڻي اخلاق جو درس ٿو ڏئي تہ جيڪو پنهنجي لاءِ چاهي ٻئي جي لاءِ بہ اهوئي چاهي. جيئن حديث ۾ آهي: "وَالَّذِيْ نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِہٖ لَايُؤمِنُ عَبْدٌ حَتّٰى يُحِبَّ لِاَخِيْهِ مَايُحِبُّ لِنَفْسِهٖ" متفق عليہ (31)

ترجمو: حضور اڪرم ﷺ جن فرمايو تہ ان ذات جو قسم جنهن جي هٿ ۾ منهنجي جان آهي تہ ماڻهو مومن نہ ٿو ٿي سگهي. تان جو پنهنجي ڀاءُ جي لاءِ اهو پسند ڪري جو پنهنجي لاءِ پسند ڪري ٿو

اهڙن سهڻن اخلاقن سان نفس ۽ سماج جو سڌارو ٿئي ٿو.

يارب!

انسان تنهنجو پرتو آهي، ان ۾ اوصاف خداوندي پيدا ڪر، جا ڳالهہ رياست جي رٿابندي نہ ٿي ڪري سگهي، هن کي انهيءَ دڳ تي آڻ جو تو پيغمبرن لاءِ ٺاهيو، جنهن جي پهرين منزل تسخيرِ نفس هئي. (ص 51)

هن دعا ۾ شيخ اياز هن ڳالهہ جو سبق ٿو ڏئي تہ انسان ۾ اوصاف خداوندي پيدا ٿيڻ کپن. رحم، عفو، درگذر، سخا، جود و ڪرم. الله تعاليٰ حضور اڪرم ﷺ جن جي سهڻي اخلاق جي تعريف فرمائي: "وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيْمٍ" (32) يعني بيشڪ توهان وڏي اخلاق تي آهيو. شيخ سعديؒ الله تعاليٰ جي عفو، درگذر جي تعريف فرمائي ٿو:

اگر باپدر جنگ جويد ڪسي.
پدر بيگمان خشم گيرد بسي

جيڪڏهن ڪو پيءُ سان وڙهي ته پيءُ کي گهڻي ڪاوڙ ايندي.

وگر خويش راضي نه باشد ز خويش
چو بيگان گانش براند ز پيش

جيڪڏهن ڪو ماڻهو، ماڻهن کان ناراض ٿئي ته ڌارين وانگر ماڻهن کي اڳيان تڙيندو، ڌڪاريندو.

وگر بنده چابک نيايد ز کار
عزيزش ندارد خداونگار (33)

جيڪڏهن غلام ڪم ۾ سستي ڪندو ته ان کي مالڪ پيارو نه رکندو.

وليڪن خداوند بالاء و پست
بعصيان دِر رزق بر کس نه بست (34).

يعني: ماڻهن ۽ دوست ٻئي کان رُسندو ته ان کي تڪليف ڏيندو پر الله تعاليٰ بخشيندڙ ۽ وڏو مهربان آهي جو ڪنهن ٻانهي جو رزق گناهن ۽ نافرماني ڪري بند نه ٿو ڪري، ان کي روزي ملندي رهي ٿي.

ٻئي حصي ۾ شيخ اياز دعا ٿو گهري ته يا الله اسان کي پيغمبرن وارو هدايت جو رستو عطا فرماءِ.

حديث ۾ آهي: "اِنَّ مِنۡ اَحَبِّکُمۡ اِلَيَّ اَحۡسَنُکُمۡ اَخۡلَاقًا" بخاري(35). ترجمو: توهان مان مون کي پيارو اهو شخص آهي جيڪو سهڻن اخلاقن وارو هجي.

ٻي حديث ۾ آهي: "بُعِثۡتُ لِاُتَمِّمَ مَکَارِمَ الۡاَخۡلَاقِ(36)." ترجمو: مون کي ماڻهن جي تڪميل اخلاق لاءِ موڪليو ويو آهي.

ان سان گڏ شيخ اياز دعا ٿو گهري ته انسان پنهنجي نفس تي قابو لهي جو پهرين منزل اصلاح نفس آهي، جو نفس اماره کي الله تعاليٰ جي حڪم جو مطيع ڪري.

يارب!

اندلس جي ممتاز خليفي معتمد عليٰ الله جي والد بزرگوار خليفي المعتضد جي باري ۾ چيو ويو آهي ته هڪ ڏينهن هو مشهور عالم ثابت قره الحرافي جو هٿ وٺي باغ ۾ گهمي رهيو هو ته اوچتو هن پنهنجو هٿ پنتي هٽائي ڇڏيو. ان تي ثابت پڇيو يا امير المومنين ڇا ٿيو؟ ڪيس جواب مليو ته: منهنجو هٿ اوهان جي هٿ مٿان هو جيتوڻيڪ علم مٿي ٿيندو آهي، ان تي بلندي حاصل نه ٿيندي آهي.

يارب!

ابوريحان بيروني جو تعلق خوارزم شاهه جي دربار سان هو. هن کي دربار ۾ عزت ۽ احترام سان ڏٺو ويندو هو. هڪ ڀيري خوارزم شاهه، البيروني جي گهر وٽان لنگهيو ۽ هن ڏانهن نياپو موڪليو ته هو ٻاهر اچي. البيروني کي ٻاهر اچڻ ۾ ڪجهه دير لڳي ته خوارزم شاهه پنهنجي گهوڙي جي واڳ موڙي ۽ اتان لهڻ چاهيو ته ايتري ۾ البيروني گهر مان ٻاهر آيو ۽ هن کي قسم ڏنائين ته هو گهوڙي تان هيٺ نه لهي! ان تي خوارزم شاهه هڪ عربي جو شعر پڙهيو ته علم بادشاهه آهي، سڀ کان معزز آهي، سڀئي ان وٽ ايندا آهن، اهو ڪنهن وٽ نه ويندو آهي. ص 105.

هن واقعي مان عالم جو قدر ۽ منزلت معلوم ٿئي ٿي.

يارب!

تنهنجي ڪائنات يادگيرين جو خزانو آهي، جنهن ۾ ڪيئي ڳالهيون زر ۽ جواهر وانگر جَرڪن ٿيون.

مٿيون ڳالهيون به انهيءَ اڪڻ انبار ۾ ڪٿي هونديون.

يارب!

تون اسان جي نئين نسل کي ساڃاهه ڏي ته هو علم جي عزت ڪن، علم ئي ميراث آهي، جا ڪو ڪنهن کان کسي نه ٿو سگهي.

علم سان ئي بقول علامه اقبال:
ستارن تي ڪمند اُڇلي سگهندا آهن.

يارب!

تون اسان جي نئين نسل کي ساڃاهه ڏي ته هو استاد کي استاد سمجهي! ان جا احسان مند رهن ۽ ڪانئن اهو نه وسري ته انهن کي استاد جو احسان ڪڏهن نه ڪڏهن لاهڻو آهي. ص 105

هن دعا ۾ شيخ اياز علم جي فضيلت بيان ڪئي آهي. علم جي ذريعي سان ئي سماج مان جهالت جي اونده ڪيئي روشني آڻي سگهجي ٿي، جا سماج جي اصلاح ٿيندي.

ان ڪري علم حاصل ڪيو وڃي ۽ استاد جي عزت ڪرڻ بہ ضروري آهي، جيئن حضرت لقمان حڪيم عليه السلام فرمايو آهي تہ استاد جو مقام ۽ مرتبو پيءُ جي مرتبي کان بہ مٿي آهي، جنهن استاد روحاني زندگي عطا ڪئي ۽ ان کي علم جي نور سان منور ڪيو.

ياربا!

اڪيري تي ڪنهن وقت تارا چراغ جلائيندا آهن ۽ ڪنهن وقت چنڊ جو فانوس جلندو آهي ۽ پڪي رين بسيري کان پوءِ اُڏامي ويندا آهن، هتن کي اهي چراغ ۽ فانوس ياد نہ رهندا آهن.

ياربا!

هي انسان اهو چو نہ ٿا سمجهن تہ هيءُ دنيا گذر جو مڪان آهي، گهر نہ آهي، هر ڪو سراءِ ۾ رات ڪٽي ويندو رهندو، ڪي ان کي سجائن ٿا، ان لاءِ شمع دان آڻن ٿا ۽ ڪي زيب آرائش جا ٻيا انتظار ڪن ٿا.

ياربا!

ڇا هيءُ دنيا سراءِ وانگر نہ آهي؟

ماڻهو اهو نہ ٿا سمجهن تہ ڏکي يا سکي رات گذاري وڃڻي آهي ۽ ڪو گهوڙي سوار در ٻاهران سندن انتظار ڪري رهيو آهي.

ياربا!

هن سراءِ ۾ ايترين روشنين جو ٿا ڪن؟ ايترو سازو سامان جو ٿا وجهن؟ هر شيءِ هتي رهجي ويندي ۽ انهن کي سار بہ نہ هوندي تہ ڪلهہ هتي ڪير ترسيو. ص 108

ياربا!

مون کي پکيءَ وانگر ساڄاهہ ڏي، تہ چوڳو چڳي، ان کي نيٺ اُڏامي وڃڻو آهي... مون کي نہ رڳو سڀاڻ جي اُلڪي پر اڄ جي اوني کان بہ آزاد ڪر! ص 109

شيخ اياز هن دعا ۾ دنيا جي فاني هجڻ جو درس ٿو ڏئي. انسان جڏهن يقين رکندو تہ دنيا فاني آهي تہ آخرت لاءِ ڪمائيندو ۽ دنيا جا جهيڙا ڇڏيندو، جنهن سان سماج جي اصلاح آهي.

حديث ۾ آهي تہ: "ڪُنْ فِي الدُّنْيَا ڪَاَنَّڪَ غَرِيْبٌ اَوْ عَابِرُ سَبِيْلٍ(37) ترجمو: تون دنيا ۾ ائين رهہ ڄڻ گويا مسافر آهين يا واٽهڙو. ٻي حديث ۾ آهي: "اَلدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْاٰخِرَةِ" ترجمو: دنيا آخرت جي پوک آهي. ٻي حديث ۾ آهي: اَلدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤمِنِ وَسَنَةُ وَاِذَا فَارَقَ الدُّنْيَا فَارَقَ السِّجْنَ وَسَنَةَ" (38) ترجمو: دنيا مومن لاءِ قيد ۽ ڏُڪر آهي، جڏهن اهو دنيا کي ڇڏيندو تہ قيد ۽ ڏُڪر کان بہ آزاد ٿيندو.

پير فضل علي قريشي "نصيحت فرمائي ٿو:

فرشتہ روز ڪرتاهي منادي چار ڪونون پر
محلان اونچيان والي تيرا گوري ٺڪاناهي
عزيزو دوستو يارو يہ دنيا دار فاني هي
دل اپنا مت لگائو تم لحد مين جاٻناني هي

ياربا!

مون کي انسان ۽ هن جي جدوجهد ۾ ڪيترو اعتبار هوندو هو. ص 143

شيخ اياز اڳتي چوي ٿو: اها وات جا تنهنجا پيغمبر ڏيکاري ويا آهن، اهائي منزل تي رسائي ٿي، باقي واٽون تہ ڪنهن اونهي کڏ تي کٽن ٿيون. ص 143

هن ۾ شيخ اياز الله تعاليٰ کان انسان جي هدايت جي دعا گهري ٿو تہ يا الله! انسان کي پيغمبرن جي رستي تي هلاءِ.

پيغمبرن جي رستي تي هلڻ سان سماج جي اصلاح آهي، انسان جي دنيا ۽ آخرت جي ڪاميابي بہ ان ۾ آهي. شيخ سعدي"فرمائي ٿو:

خلافِ پيمبر ڪسي رہ گزيد
ڪہ هرگز بمنزل نہ خواهدرسيد
مپندار سعدي ڪہ راهِ صفا
توان رفت جز بر پئي مصطفيٰ

ترجمو: حضور ﷺ جي رستي کي ڇڏي ڪو ٻيو رستو وٺندو تہ منزل مقصود تي ڪڏهن بہ نہ پهچي سگهندو.

اي سعدي! هدايت جو رستو حضور ﷺ جي رستي کان سواءِ ٻئي ڪي نہ سمجهہ، حضور ﷺ جي تابعداريءَ ۾ هلڻ سان ئي هدايت ملندي.

ياربا!

جيئن رات جو رابيل ڦٽي پوندا آهن ۽ پنيرڪي جو ماڪ ڦڙا انهن جي خوشبوءِ ڦهلائي ڇڏيندا آهن، تنهنجا پيغمبر بہ ائين آهن، انهن تي آيل وحي ساڳي

ريت ٿُلجي وئي آهي. تنهنجو نبي اڪرم ﷺ تہ سدا گلاب هو، جو سج جي پهرين ۽ پوئين شعاع ۾ نظر ايندو آهي.

تنهنجا ٻيا پيغمبر بہ چاچا نہ چئي ويا آهن؟ انهن جو هر گفتگو چڻ شعر ۽ ادب جو آبدار موتي آهي. ص 164

حضرت ادريس عليه السلام چيو هو: دل جي زندگي علم ۽ حڪمت سان آهي.

سيدنا نوح عليه السلام کي آدم ثاني چون ٿا، ان چيو هو: هي ء دنيا ائين لڳي جيئن هڪ جاءِ هجي، جنهن کي ٻہ دروازا هجن هڪ اندر اچڻ لاءِ، هڪ ٻاهر وڃڻ لاءِ.

مٿئين قول مان سبق ملي ٿو تہ جسم جي زندگيءَ کان روح ۽ دل جي زندگي بهتر آهي. انبياء عليهم السلام واري وحي جا علم ۽ حڪمت سان حاصل ٿيندي آهي ۽ اصل روح ۽ دل جي زندگي آهي. ٻئي قول مان دنيا جي فاني هجڻ طرف اشارو آهي.

انسان جڏهن دنيا کي فاني سمجهندو تہ آخرت لاءِ نيڪ ڪم ڪندو، جنهن سان نفس ۽ سماج جي اصلاح آهي. حضرت يوسف عليہ السلام جنهن لاءِ قرآن مجيد ۾ سوره يوسف لٿي آهي. انهيءَ چيو: جو گناهن کان بچي ٿو ۽ مصيبتن تي صبر ۽ تحمل کان ڪم وٺي ٿو، الله تعاليٰ ان جي سعي ۽ عمل کي ضايع ٿيڻ نہ ٿو ڏئي.

هن قول مان تقويٰ ۽ صبر، تحمل جو سبق ملي ٿو. انسان گناهن کان بچي ۽ صبر، بردباري ڪري تہ الله تعاليٰ ان کي ان جو بدلو ڏيندو، ان جو ثواب نہ وڃائيندو.

حضرت عيسيٰ عليہ السلام جو قول تہ سڀاڻي جو اونو نہ ڪر سڀاڻي پنهنجو اونو پاڻ ڪندو، تون اڄ جو اونو ڪر. ص 166

هن قول ۾ حضرت عيسيٰ عليہ السلام نصيحت فرمائي ٿو تہ: سڀاڻي جي رزق جو فڪر نہ ڪر، اڄ جو فڪر ڪر، جو تہ رزق جو ذمو الله تعاليٰ پاڻ کنيو آهي. فرمايو ويو آهي تہ:"وَمَامِنْ دَابَّةٍ فِي الأَرْضِ اِلاَّ عَلَيٰ اللهِ رِزْقُهَا" ترجمو: هر چُرندڙ شيءِ جي روزي الله تعاليٰ جي ذمي آهي. حضرت لقمان عليہ السلام جي حڪمت ۽ دانائي مشهور آهي. قرآن ڪريم ۾ ان جو ذڪر آهي، فرمائي ٿو:

ڪو اهڙ جي داڻي جيترو بہ عمل ڪندو تہ اهو ان جي سامهون ايندو. ص 167

هن قول مان سبق ملي ٿو تہ ڪهڙو بہ عمل نيڪ يا بد، گهٽ يا ٿورو، اهو الله تعاليٰ جي اڳيان آهي، ان کان الله پاڪ ڳجهو نہ آهي، هو ان جو حساب وٺندو. جيئن سوره زلزال ۾ فرمايو ويو: "فَمَنْ يَّعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَّرَهٗ. وَمَنْ يَّعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَّرَهٗ"

ترجمو: جيڪو شخص ذري برابر نيڪ عمل ڪندو، ان کي ڏسندو يعني ان کي ان جو بدلو ملندو ۽ جيڪو ذري برابر برو عمل ڪندو ان کي بہ ان جو بدلو ملندو.

آخر ۾ شيخ اياز، الله پاڪ جي بارگاهہ ۾ دعا ٿو گهري تہ ان انبياء عليهم السلام جي علوم مان مون کي بہ ذرو عطا ڪر. ص 167

ياربا!

هي ڳالهيون آهن يا جواهر آهن جي اونداهي رات ۾ جرڪن ٿا.

اهي سڀ انهيءَ لدني علوم جو اظهار آهن جو تو ڪين ڏنو هو، انهيءَ ڪيچ مان ڪجهہ ڪڻا منهنجي جهوليءَ ۾ وجهہ.

مون تي رحم فرماءِ. (آمين ثم آمين.)

تحقيقي تجزيو:

هن پوري مقالي ۾ بيان ڪيل شيخ اياز طرفان گهريل دعائن مان پتو پوي ٿو تہ مرد ڪامل ۽ مرد مومن اهو آهي جنهن کي پنهنجي توڙي سماج جو اونو هجي ۽ جنهن کي بہ ربہ اهڙي ذات عطا ڪري ٿو تہ اهو ئي انسان لافاني ۽ لازوال ٿي وڃي ٿو. ڪيس پنهنجا توڙي پراوا، سنن لفظن سان ياد ڪندا رهن ٿا، هر عام توڙي خاص انسان لاءِ سندس گهريل دعائن ۾ اونها سبق موجود آهن.

حاشيا

1. القرآن، س المومن، آيت نمبر 60
2. تفسير مواهب الرحمٰن 7 پارو 24، ص 184-185، از: علامہ سيد امير علي مليح آبادي، قرآن ڪمپني لميٽڊ اردو بازار لاهور، سال (؟)
3. مشڪاه المصابيح ص 194، از: شيخ ولي الدين محمد بن عبدالله الخطيب انورمحمد اصح المطابع قريب جامع مسجد دهلي سنہ 1932ع
4. ايضاً ص 195
5. ايضاً ص 195
6. ايضاً ص 195
7. خلاصہ احڪامِ دعا- مفتي محمد شفيع ص 63 اداره المعارف ڊاڪ خانہ ڪراچي، سال (؟)
8. ايضاً ص 62
9. ايضاً ص 64- 65
10. ڏسو حوالو3، ص 422
11. صحيح البخاري ج 1 ص 6، از: ابوعبدالله محمد بن اسماعيل بخاري، وفاقي وزارت تعليم اسلام آباد سنہ 1985ع
12. جامع ترمذي ج 2 ص 14، از: ابوعيسيٰ محمد بن سوره بن موسيٰ الترمذي الحافظ. وفاقي وزارت تعليم اسلام آباد سنہ 1985ع
13. ايضاً
14. ڏسو حوالو2، جلد 5، ص 182
15. ايضاً، ص 184
16. القرآن. س الانبياء آيت نمبر 107
17. گلستان سعدي، شيخ سعدي، مطبع صفدري بمبئي سنہ 1888ع علامہ آءِ.آءِ قاضي لائبريري سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو
18. رياض الصالحين. ص 389، از: الامام ابوزڪريا يحيٰ بن شرف النووي، اسلامي اڪادمي، اردو بازار لاهور سنہ 1981ع
19. ايضاً ص389
20. القرآن. س النحل. آيت نمبر 13
21. ڏسو حوالو 2، جلد 8، ص 281
22. ايضاً، ص 282
23. ڏسو حوالو 3، ص 418
24. القرآن، س الرحمٰن، آيت 60
25. القرآن، س الاعراف، آيت 199
26. ڏسو حوالو 3، ص 422
27. ايضاً، ص 450
28. ايضاً، ص 422
29. القرآن، س القلم، آيت 4
30. بوستان، ص 1
31. ايضاً، ص 3، از: شيخ مطبع الدين سعدي شيرازي، حاجي ملڪ دين محمد اينڊ سنز و تاجران ڪتب اشاعت منزل بلروڊ لاهور، ڪشميري بازار چوڪ انار ڪلي.
32. ڏسو حوالو 3، ص 431

مددي ڪتاب/اخبارون

1. سرجهار، شيخ اياز، سنڌ نيشنل اڪيڊمي ٽرسٽ 1186، پيپلز ڪالوني لطيف آباد 4، حيدرآباد سنڌ.
2. تون چپر تون چانڊوَ، 1994ع جي روزاني برسات اخبار ۾ شايع ٿيل نثري دعائون.

ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو

شاهه لطيفؒ جي شاعريءَ ۾ جديد لاڙا

شاهه لطيفؒ جي حيثيت ڏيهه توڙي پرڏيهه ۾ هڪ عظيم شاعر طور مڃي وڃي ٿي. سندس شاعريءَ کي وري وري سوچي پڙهڻ سان معنيٰ ۽ مقصد جا نوان گوهر سلمهون اپندا. شاهه جي شاعريءَ مان وڌيڪ مزو ماڻڻ لاءِ اسان کي سندس شاعريءَ جو جديد اصولن تحت جائزو وٺڻو پوندو. هن مقالي ۾ ٽن جديد شاعرانه لاڙن جو مختصر اڀياس پيش ڪندا سين:

1. علامتي اظهار
2. عڪسي اظهار
3. رس جو احساسي اظهار

علامتي اظهار:

ڪابہ تخليق، تيسين آرٽ بڻجي نٿي سگهي جيسين ان ۾ علامتون موجود نہ هونديون. علامت نگاري، سوچڻ جو اهڙو طريقو آهي جنهن سان آرٽ، شاعري ۽ موسيقي جي لڪل گوشن تائين رسائي حاصل ٿي سگهندي آهي. علامتن ۾ مادي ۽ حياتياتي شين کان وڌيڪ تصوراتي ۽ روحاني شين جو اظهار ٿيل هوندو آهي.

سنڌي شاعريءَ ۾ علامتن جو اظهار بطور فن ڪڏهن کان شروع ٿئي ٿو؟ انهيءَ سلسلي ۾ اسان کي ڪلاسيڪي شاعريءَ کان شروعات ڪرڻي پوندي. سنڌي شاعريءَ ۾ شاهه لطيفؒ پهريون شاعر آهي جنهن جي شاعريءَ ۾ لفظ جي ظاهري معنوي تخيل کي مرڪزي نُڪتو بڻايو. ان جديد شاعري لکڻ ڪري سنڌي ادب ۾ بہ اسڪول آف ٿاٽ: قديم ۽ جديد، پيدا ٿيا. وحدت الوجودي ۽ وحدت الشهودي لاڙا بہ ساڳئي فڪري تفريق جو ذريعو ۽ واتون آهن. شاهه سائين جڏهن چوي ٿو:

جي تو ڀهڻ ڀپ جا، تہ لڳ منهنجا لوهہ.

• • •

سوريءَ سڏ ڪيو، ڪا هلندي جيڏيون. (ڪلياڻ:2-8)

• • •

آءٌ نہ ڳڌي پرينءَ کي، تون ٿو لهين سڄ، (معذوري: 7-3)

• • •

پتنگ چايين پاڻ کي، تہ چيري ٻوُ ڄاڻي. (يمن ڪلياڻ: 10-3)

• • •

اهو سڄو شاعريءَ جو اظهار اڻ سڌو آهي ۽ ان سڄي اظهار ۾ شاهه لطيفؒ جي سڄي شاعري سمائجي وڃي ٿي.

شاهه لطيفؒ کان اڳ شاهه ڪريمؒ، شاهه لطف الله قادريؒ، قاضي قادنؒ، شاهه عنايت شهيدؒ اهڙا شاعر آهن جن وٽ بہ اختراع، معنيٰ ۽ علامتي تشڪيل جا نمونا ملن ٿا. شاهه جي همر عصر شاعرن: خواجہ محمد زمانؒ، ميون شاهه عنايت رضويؒ بہ علامتي شاعريءَ جي اظهار کي پنهنجي خيالن جو ذريعو بڻايو. پر شاهه لطيفؒ علامتي اظهار کي ترقيءَ جي انهي منزل تي پهچايو جو ڪيس ڪلاسيڪي سنڌي ادب ۾ جديد سنڌي لاڙن جو باني چئجي تہ بيجا نہ ٿيندو.

سنڌي زبان ۾ علامتن جو استعمال بهتر اظهار جو هڪ وسيلو آهي، جنهن ۾ سماجي اعتماد، ڏاهپ، سونهن ۽ سادگي توڙي مِٿ (Myth) جا پهلو نمايان نظر اچن ٿا.

لفظ سمبل (علامت) اصل ۾ يوناني ٻولي جي لفظ (Symbloon) تان اخذ ڪيو ويو آهي جنهن جي اصطلاحي معنيٰ آهي تہ اڏمن، جذبن ۽ احساسن توڙي تصورن کي چٽو پٽو نہ بلڪ علامتي انداز ۾ بيان ڪيو وڃي. انهي اظهار جو ادراڪ تہ ٿئي پر چٽي طرح ظاهر نہ ٿئي. سمبلون جي لغوي معنيٰ آهي- تمغو، امتياز ۽ معاهدو. ادب ۾ اهو معاهدو شاعر ۽ قاري جي وچ ۾ ٿئي ٿو. جنهن جي بنياد تي جيڪي شاعر چوي، انهي کي سندس قاري بخوبي سمجهي سگهي. انهي معاهدي تحت شاعريءَ ۾ اظهار لاءِ اهڙيون علامتون استعمال ڪرڻيون آهن

جيڪي سنڌس قاريءَ جي ذهني معيار مطابق هجن ۽ جن جو اڳير سماجي سطح تي اعتماد جڙي چڪو هجي. لفظن جو ادبي ملهه (Value) ۽ تصور (Concept) هر سترل سماج ۾ اڳير ئي مقرر ۽ مروج ٿئي ٿو. ٻولي تي عبور سان گڏ شاعر کي پنهنجي ماڻهن جي نفسيات ۽ ڪلچر جي به مڪمل ڄاڻ هجڻ لازمي آهي.

علامتي اظهار جي شروعات فرانس جي شاعرن: سوين بورگ ۽ سينٽ مارٽن کان ٿي. انسائيڪلوپيڊيا برطانيڪا موجب اسٽيفن ملارمي ۽ پال ورلائين اظهار جي انهي طريقي کي سال 1886ع ۾ هڪ پترنامي جي صورت ۾ جاري ڪيو. اهو پترنامو مورئيش 16- سيپٽمبر تي فرانس ۾ جاري ڪيو.

ان بعد فرينچ شاعر بودليئر، چارلس مارس، هائي رچلس، سوسن ڪي- لينگر، ڊاڪٽر الهداد ٻوهئي، تنوير عباسي، پروفيسر اڪرم انصاري اظهار جي انهي طريقي کي بتدريج اڳتي وڌايو.

سوسن لينگر علامتن جي باري ۾ لکي ٿي ته علامت جو وڏو مقصد آهي. اعتماد حاصل ڪرڻ ۽ ان جي تنظيم سازي ڪرڻ. تنوير عباسي جو خيال آهي ته سڄي شاعري اڻ سڌو اظهار آهي.

شاهه سائين انهي اظهار لاءِ اندروني جذبن، سادگي ۽ بيساختگي کي مرڪزي اهميت ڏني. هن ذاتي نوعيت سان گڏ جامعيت (Universality) کي به پنهنجي وضاحت جو حصو بڻايو.

چارلس مارس، تصوف جي ڳالهه ٻولهه جي طرز تي ٻڌائي ٿو ته تصوف جي اظهار جو هڪڙو طريقو آهي.

زين اظهار (Zenform of Expression): علامتن جو هيءُ نظريو اسان کي سنڌي ادب جو اهو حصو سمجهائي سگهندو جيڪو تصوف، مذهب ۽ فلسفي جي تقاضائن تحت لکيو ويو آهي.

شاعري ۾ تصوف جي روايت کي سمجهڻ لاءِ اسان کي شاهه جي شاعريءَ کي سونهون بڻائي اڳتي وڌڻو پوندو. شاهه صاحب وٽ زين اظهار جي طريقي موجب استعمال ڪيل علامتون سنڌس اندروني ڪيفيت جو اظهار آهن. جهڙي طرح شاهه سائين پنهنجي شاعري ۾ 'ڪوڏر'، 'ڪاني'، 'واريءَ سندو ڪوٽ'، 'ڳاڙهو گهوٽ'، 'ڏير'، 'سيج' ۽ 'سوريءَ' جهڙيون علامتون رسالي ۾ ڏئي، علامتي اظهار جي تشڪيل ۾ اهم ڪارنامو سرانجام ڏنو آهي. تصوف، شين جي ظاهري وجود جو انڪاري آهي. انهي ڪري علامتي اظهار ۾ داخلي ڪيفيت، مواد ۽ ان جي اندروني روش ۽ لساني ترڪيب کي وڏي اهميت ڏني ويندي آهي پر انهي ڳالهه کي به سمجهڻو آهي ته شاعري ڪيتري به مبهم ۽ مخفي هجي، پر لساني حقيقتن کان ٻاهر نٿي وڃي سگهي.

علامت نگاريءَ جو هڪ نهايت اهم ۽ روحاني پهلو اهو آهي ته انسان جتي حياتياتي ۽ مادي شين جو احساس رکي ٿو، اتي ڪيس نفسياتي ۽ روحاني پهلوئن کي به وسارڻ نه گهرجي. شاهه صاحب جڏهن مادي شين جي ڳالهه ڪري ٿو ته تڏهن روحاني پهلو کي به نٿو وساري. انساني عظمت جو راز به انهي ۾ آهي ته عظيم ۽ بين الاقوامي مقصدن جي حاصلات لاءِ، مادي شين کي گهوري ڦٽو ڪجي. اهڙي اندروني ڪيفيت شاهه وٽ ملي ٿي. هو جڏهن چوي ٿو ته:

گهڙو ڀڳو ته گهوريو، مَر چور ٿئي چوڙو. (سهڻي: 1-17)

تڏهن سنڌس مقصد عظيم تر حاصلات آهي.

علامت نگاريءَ جو هڪ دلچسپ پهلو اهو به آهي ته شاعري ذريعي پنهنجي قاري جي دل ۾ طاقت، جذبي ۽ قوت جو روح ڦوڪي، ڪيس مختلف حادثن ۽ واقعن سان مقابلي ڪرڻ جي سگهه پيدا ڪري. اهڙا ڪوڙ سارا مثال شاهه جي رسالي ۾ موجود آهن.

سوري چڙهڻ، سيج پسڻ، اِيءَ ڪم عاشقن،
پاهون ڪين پسن، سائو هلن سامهان.
(ڪلياڻ: 2-8)

لفظ، سڀ علامتون آهن ۽ لغت جي ڪتابن ۾ لفظن جون معنائون ۽ انهن جي سمجهڻ جي سطح ڪنهن شيءِ ڏانهن مخصوص اشارو هوندو آهي، جنهن جي اهي نمائندگي ڪندا آهن پر شاعريءَ ۾ علامتون مخفي تصورن (Concepts) جي وڏي نظام جي مڪمل شڪل آهن. ان جو واسطو تشبيهه ۽ ان

جي خاندان سان لڳي ٿو جيڪو ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان مشابهت ڏيکاري ٿو. استعارو وري تشبيهه جي سهيڙيل صورت آهي پر استعاري جي مشابهت ۾ لڪل تصورن جو ڦهليل نظام موجود ناهي هوندو ۽ ساڳي وقت استعارو ڪنهن نوس رويي جي ترجماني به ناهي ڪندو. استعاري ۾ تشبيهه جي شڪل ڪجهه واضح ٿئي ٿي ۽ ٿوري ڪوشش سان مشابهت جو سبب معلوم ٿي پوندو آهي. ان جي ابتڙ علامت شاعر جو مستقل رويو بڻجي پوي ٿو. ڪڏهن ڪڏهن علامت جو مفهوم موقعي ۽ محل (Situation) جي لحاظ کان به تبديل ٿي پوي ٿو. جهڙي طرح 'اٺ' حياتياتي طور تي هڪ جانور آهي پر جڏهن شاهه 'اٺ' کي هڪ خاص تصور ڏئي، پنهنجي اظهار جو ذريعو بڻايو تڏهن ان جي معنوي سطح ۾ جدا جدا جاين لاءِ جدا جدا مفهوم ڏيڻ لڳي، جيئن سسئي وٽ 'اٺ' جو تجربو پنهنجو آهي ۽ مومل وٽ پنهنجو. سسئي جڏهن ڏٺو ته سندس محبوب پنهل کي ڪانئس جدا ڪرڻ ۾ انن جو اهم ڪردار هو ۽ اهي ئي اٺ پنهل کي پلاٽي ساڻ ڪٽي ويا، تڏهن هوءَ انن کان نفرت ڪري ٿي، چوي ٿي:

اٺ نه اوري آڻ، ڏاگهن ڏڏي آهيان،
هٺي ته هُيَن کي، پري نيئي پَلاڻ،
هوت منهنجو هَاڻ، پنهون نيائون پاڻ سين.

(ديسي: 1-14)

پر مومل کي وري ٻيو تجربو آهي. اٺ جي باري ۾ چو ته اُٺ، مَومل کي راڻي سان ملائڻ جو وسيلو آهي.

ان ڪري مومل اٺ کي پيار ڪري ٿي:

آءُ راڻا! رَهُ رات، تنهنجي چانگل کي چندن چاريان.

(مومل راڻو: وائي-8)

اهڙين علامتن کي حادثاتي علامت به ڪوٺبو آهي.

علامتي نظام ۾ اشارو، نشان ۽ علامت واضح فرق سان ڪم ڪن ٿا. اشاري ۾ مشابهت جو واسطو گهٽ ٿئي ٿو. اشارو مڪمل ۽ واضح ٿئي ٿو ۽ مشابهت کي ظاهر ناهي ڪندو پر ڪنهن شيءِ بدران هجڻ کي ظاهر ڪندو آهي. نشان ۾ به تشبيهه جو عمل پوشيده رهي ٿو. نشان جو مفهوم بيان ڪرڻ ڪانسواءِ ان کي سمجهي نه سگهبو. جهڙي طرح وڪٽري (v) جو نشان وضاحت کان سواءِ سمجهه ۾ اچي نٿو سگهي. علامتن کي صرف انسان ئي تجربي، اعتماد ۽ نظرئي جي بنياد تي سمجهي ۽ منتقل ڪري سگهن ٿا. جانورن جي دنيا ۾ نشانن جو تعداد تمام گهڻ آهي ۽ انهن وٽ اشارا به تمام ٿورا آهن جڏهن ته انهن وٽ علامتون بنهه ڪونه ٿين.

علامتن جي قسمن تي به مختلف عالمن جا جدا جدا رايا سامهون آيا آهن. انهيءَ سلسلي ۾ مشهور مفڪرن: ويرن ۽ ويليڪ جو چوڻ آهي ته علامتون ٽن قسمن جون ٿين ٿيون: 1. ذاتي 2. روايتي ۽ 3. سپاويڪ

سوسن ڪي لينگر، علامتن جا ٽي قسم ٻڌايا آهن: 1. عقلي علامت 2. روايتي علامت ۽ 3 فني علامت.

ذاتي علامت جو تعلق شاعر جي مشاهدي ۽ تجربي سان جڙيل آهي ۽ اهي اهڙيون علامتون آهن جيڪي شاهه صاحب وٽ به نيون تيار ٿيل آهن. ڊاڪٽر بوهيو لکي ٿو ته:

"شاهه صاحب پهريون فنڪار هُوندو جنهن سنڌي شاعريءَ ۾ علامتن جو استعمال ڪيو هوندو. مثال جانار (جانور)، جباب (چوغو)، ٻالاپڻ ۽ حسنات (حسن) وغيره اها ڳالهه ثابت ڪريٰ ٿي ته شاهه سائين ڪنهن روايت جو محتاج ڪونه هو. هن پنهنجي مشاهدي ۽ فهم سان لفظن کي علامتن ۾ تبديل ڪيو".

روايتي علامت جي باري ۾ ائين سمجهي سگهجي ٿو ته شاهه سائين کان اڳ به شاعريءَ ۾ علامتون موجود هونديون پر اهو به سچ آهي ته شاهه سائين کان پوءِ سنڌي شاعريءَ ۾ علامتن جو استعمال گهٽو ڪري روايتن جي آڌار تي ٿيندو پيو اچي ۽ انهن مان گهڻن جو باني شاهه لطيف[7] هو.

سپاويڪ علامتون، اهڙو عمل آهي جيڪو پاڻ هرتو ٿي پوي. ڪڏهن ڪڏهن ٻوليءَ جا تجربا

عوامي سطح تي ٿيندا رهندا آهن ۽ نين علامتن جو ظهور ٿيندو رهندو آهي. ٻوليءَ جو ٿهڻ ۽ ڊهڻ به ماڻهن جي استعمال سان ڳنڍيل آهي، تنهنڪري سياريڪ علامتن جو واسطو به عوامي سطح تي جڙندڙ ٻوليءَ جي تجزيي سان ٿئي ٿو. تنهنڪري اهڙي سمبل يعني سياريڪ علامتن کي سماجي علامت ڪوٺڻ بهتر ٿيندو.

ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو انهي خيال جو آهي ته سياريڪ علامتون ٻوليءَ جي خود سريءَ واري عمل سان واسطو رکندڙ وصف آهي. تنهنڪري اهڙو ڪوبه اهڃاڻ نه هوندو جيڪو پاڻ هُرتو ئهي پيو هجي.

سماج ۾ ڪي علامتون دائمي حيثيت جون حامل ٿين ٿيون ۽ ڪي وري عارضي علامتون به آهن. عارضي علامتون زمان مان ڦٽنديون آهن ۽ دائمي علامتون لوڪ ورثي، ڏند ڪٿا، روايت ۽ مذهب مان تشڪيل وٺن ٿيون. اهو لاشعوري عمل ئي دراصل سياريڪ علامتن جي جڙڻ جو ڪارڻ ٿي سگهي ٿو.

هن ساري بحث ڪان پوءِ اسان هن نتيجي تي پهتا آهيون ته علامتي نظام ۾ جيڪي علامتن جا روپ نروار ٿيندا رهيا آهن، انهن کي هيٺين ٽن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:

1. آفاقي علامتون. 2. علائقائي يا سماجي علامتون 3. حادثاتي علامتون.

شاهه صاحب جي شاعريءَ ۾ آفاقي نوعيت جا گهڻا تجربا ملن ٿا. انهي ڪري شاهه وٽ آفاقي علامتون به گهڻيون ملن ٿيون. هڪڙو مثال هيٺ ڏجي ٿو:

سي پوچارا پُر ٿيا، سمنڊ سيويو جن،

(سريراڳ: 2-4)

هتي سمنڊ پوري ڪائنات ۽ سڄي انسانيت جي علامت آهي.

سماجي ۽ علائقائي علامتون، مخصوص خطي ۾ سماجي عمل جي نمائندگي ڪنديون آهن ۽ انهي علائقي تائين محدود هونديون آهن. شاهه لطيفؒ وٽ اهڙن علامتن جو استعمال تمام گهڻو ٿيل ملي ٿو. اهڙو مثال سُر ڪارايل مان هيٺ ڏجي ٿو:

ويا مورَ مري، هنج نه رهيو هيڪڙو،
وطن ٿيو وري، ڪوڙن ڪانيَرن جو.

(ڪارايل: 1-29)

مور، هنج ۽ ڪانيرا سڀ سماجي سطح تي جڙيل علامتون آهن، جڏهن مور ۽ هنج يعني سيبتائي ۽ چڱائي دنيا مان موڪلائي ويندي آهي تڏهن انهن جي جاين تي ڪانيرا اچي واسو ڪندا آهن يعني ظلمات ۽ اونده چانئجي ويندي آهي. تاريخي طور تي وطن ۾ اهڙا ڏينهن ايندا رهندا آهن.

افرادي علامتون شاعر پنهنجي اظهار کي مڪمل ڪرڻ لاءِ پاڻ تشڪيل ڏيندو آهي. شاهه سائين وٽ اهڙين علامتن جا به ڪوڙ سارا مثال موجود آهن.

ٽِن باغنئون بَس، جي ڪَنڊِيءَ ڪاڪ ڪڪوريا،
سودِي رِيءَ سَرئيون، ڪاڪ نه اچي ڪَس،
راتي پائي رَسَ، ٿَنُ بيڙيءَ جيئن تاڻيو.

(مومل راڻو: 7-17)

عڪس جو اظهار:

علامتي صورتن ۾ هڪ صورت عڪس جي به آهي. ٻنهي ۾ جيڪو واضح فرق آهي، اهو معنيٰ جي سطح تبديل ٿيڻ آهي. هن کي تمثيل به چئبو آهي.

هائي رُچلس لکي ٿو ته:

"تمثيل ٻن مختلف شين، واقعن يا موقعن تي مشترڪ، وصفن جي مقابلي جو ٻيو نالو آهي جيڪو تمثيل ڪان ڪم وٺي ٿو. اهو هڪ موقعي جي احوال جي تشريح، ٻئي موقعي جي احوال ذريعي ڪندو آهي. تمثيل کي محاڪاتي استعارو به چئبو آهي جيتوڻيڪ محاڪات جو تعلق به عڪس سان آهي پر عڪس جي اپياس لاءِ اهو طريقو مڪمل ناهي، ڇو ته اهو صرف قدرتي نظارن سان واسطو رکي ٿو. ائين چئون ته استعارو اختصار جي وصف مان پيدا ٿئي ٿو ۽ تمثيل اختصار ۽ وسعت ٻنهي جو سنگم آهي".

عڪس جو واسطو مصوريءَ سان به آهي. انهي سلسلي ۾ مسٽر ليسنگ چوي ٿو ته:

"شاعر جسم جي سمورين ادائن جون تصويرون ترتيب کان سواءِ ناهڻ لاءِ آزاد آهي پر مصور سڄي ڳالهه لاءِ صرف هڪ تصوير چٽڻ تي مجبور آهي. شاعر تخليق لاءِ جسم جي فقط هڪڙي صفت چوندي ان جو اظهار ڪري ٿو ۽ اظهار جو اهو طريقو مختصر لفظن ۾ سموهڻ ذريعي پورو ٿئي ٿو ۽ اهوئي شاعر جو ڪمال آهي."

هڪڙو گهڻ معنائون شعر جيڪو عڪس جو پورائو ڪري ٿو، ان جي پڙهڻ سان شاهه سائين جي دؤر جي سماجي، معاشي ۽ سياسي حالتن جو نقشو نمايان ٿي اڀريان اچي ٿو. اهڙي عڪس کي ڀرپور عڪس ڪوٺجي ٿو.

مٿن ٽُبڪ ٽُبڪڙا، ڇڪنڊڙا اچن،
ڪُڙيون ڪيهَ پَڪُليون، پَگهر سِر پيرن،
اِي وَرُ ويڙهيچن، مون لوڏا ٿي لکيا.

(مارئي: 7-8)

عڪس لاءِ تنوير عباسي چوي ٿو ته:

"شاعر کي پنهنجي محسوس ڪيل ڪائنات ٻيهر تخليق ڪرڻي پوي. ڪائنات جي انهيءَ ٻيهر تخليق واري عمل لاءِ عڪس بهترين ذريعو آهن."

عڪس مان مراد آهي معلومات يا محسوسات جا اڳيرا حاصل ٿيل هجي، تنهن کي وري جاڳايو وڃي. عڪس بنيادي حقيقتن جي دريافت جو نهايت اهم وسيلو آهن.

عڪس کي ڪيترن ئي معنوي ۽ صورت گري جي حوالن سان نالا ۽ طريقا ڏنل آهن. ان حوالي سان پيٽر جونس عڪس کي ٻن قسمن ۾ ورهايو آهي: هڪ داخلي ۽ ٻيو خارجي.

ڊاڪٽر ٻوهيو به عڪس جا ٻه قسم ڳڻائي ٿو: هڪ معنوي ۽ ٻيو ظاهري يا لفظي عڪس.

ايف. ايس فلنٽ ٽي قسم بيان ڪيا آهن ۽ نئنبس عڪس جا ڇهه طريقا ٻڌائي ٿو:

1. هڪ نظري عڪس 2. ٻڌڻ وارو عڪس 3. سنگهڻ جو عڪس 4. ذائقي وارو عڪس 5. ڇهڻ وارو عڪس ۽ 6. ٿڌي ۽ گرم وارو انتقالي عڪس.

شاهه لطيف" وٽ عڪس جون سڀئي صورتون ۽ طريقا ملن ٿا. بلڪ ڪٿي ڪٿي شاهه سائين وٽ عڪس جا به نوان تجربا ڪيل ملن ٿا. جهڙوڪ: ٻٽا عڪس، ڀرپور عڪس وغيره.

هيٺئين بيت ۾ نظري عڪس جو طريقو بيان ڪيل آهي.

اڀر چنڊ پس پرين، تو اوڏا مون ڏور،
ساجن ستا وِلهه ۾، چوٽا ڪري ڪپور.

(ڪنڀات: 7-2)

هڪ ٻڌڻ واري عڪس جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

اڄ پڻ اتر پار ڏي، تازي ڪِي تنوار.

(سارنگ: 7-1)

سنگهڻ وارو عڪس:

سون ورنيون سوڍيون، رُپي رانديون ڪن،
اگر اوطاقن ۾، ڪٿوريون ڪُٽن.

(مومل راڻو: 3-3)

ڪن بيتن ۾ ٻٽا عڪس به نظر اچن ٿا ۽ ڪٿي وري اهو تجربو گهڻ عڪسو ٿي پوي ٿو. شاعر جو تجربو صرف عڪس چٽڻ نه هوندو آهي بلڪ اهو پنهنجي قاري کي هڪ نُڪتي تي مرڪوز ڪرڻ لاءِ به عڪس کان ڪم وٺندو آهي. هيٺيون شعر اهڙي عڪس بنديءَ جو بهترين مثال آهي:

اگهڻ تازي، ٻَهر ڪُنڊيون، پڪا پٽ سونهن،
سُرهي سيڄ، پاسي پرين، مر پيا مينهن وسن،
اسان ۽ پرين، هونءَ برابر ڏينهڙا.

(سارنگ: 25-1)

ٿڌي ۽ گرم واري انتقالي عڪس جو مثال هيٺ ڏجي ٿو:

ڪانگ تنهنجي پاند ريءَ، سنجهي سيءَ مران،
ڪامل ڪپاهن ۾، پيئي ٿار ٿران.

(سارنگ: 3-11)

هيٺ هڪ مرڪب عڪس جو مثال ڏجي ٿو، جنهن ۾ نظري عڪس، ذائقي وارو ۽ سنگهڻ وارو عڪس نمايان آهن.

موڪيءَ مَٽ اُپٽيا، سويرا صُبُوح،
اُچي جي عبداللطيف چئي، باس نه پهتيءَ بُوءِ،
ڪَڙو جي ڪُڪُوءِ، ته به وٽ سِرِ گهرن وَٽيون.

(يمن ڪلياڻ: 4-45)

شاهه سائين جي شاعريءَ ۾ هر قسم جا عڪس، اولڙا ۽ ڀرپور عڪسي اظهار موجود آهي جو نہ سندس مشاهدو وسيع ۽ منظر تُوڙي لفظ انساني حِس تي حاوي ٿيندڙ آهن.

رس جو احساسي اظهار:

ادب جي ڪنهن صنف پڙهڻ، ٻڌڻ يا ڏسڻ سان من کي جيڪو سڪون ملي ٿو تنهن کي سنسڪرت ساهت شاستر ۾ "رَس" ڪوٺيو ويو آهي. اهي رس- ناٽڪ، ڊراما ۽ شاعريءَ ۾ بہ ٿين ٿا. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جو خيال آهي تہ 'رَس' اهڙو ذريعو آهي جنهن سان شاعر مختلف نفسياتي ڪيفيتن کي پنهنجي قاريءَ جي ذهن ۾ منتقل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي.

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو 'رس' جا ٻہ مکيہ قسم ٻڌايا آهن. هڪ جسماني رس، جنهن جا هن 6 (ڇهہ) نندا طريقا ٻڌايا آهن ۽ ٻيو مکيہ رس جِسي يا ڪلپنا وارو رس آهي، جنهن جا 9 (نو) قسم ڳڻايا ويا آهن.

مولوي پنڊت حبيب الرحمان شاستري 'رس' جا 9 (نو) قسم بيان ڪيا آهن. سنسڪرت ۾ ناٽيہ شاستر گرنٿ جي ليکڪ ڀرٿ منيءَ جي راءِ موجب: ناٽڪ ۾ ڪل 8 (اٺ) رس ٿي سگهن ٿا، اهي آهن:

1. شرنگار رس (پريم جو اظهار ڪرائيندڙ) شرنگ جي معنيٰ آهي- محبت جي ديوتا ڪامديو جو ايرڻ.
2. وير رس (سورهيائي وارو رس)
3. وڀيتس رس (بچان، ڪِراهت يا ڏڪار وارو رس).
4. دؤدر رس (غصي ۽ ڪاوڙ جا احساس ڏياريندڙ رس)
5. هاسيہ رس (مذاق، کِل خوشي، آنٽ ۽ آنند جو احساس ڏياريندڙ رس)
6. اُدبت رس (اچرج يا حيرت جو احساس ڏياريندڙ رس)
7. ڀيانڪ رس (ڊپ يا خوف جو احساس ڏياريندڙ رس)
8. ڪرڻ رس (درد جو احساس ڏياريندڙ رس)

اهي سڀ 'رس' شاعريءَ ۾ بہ ٿيندا آهن. سسنڪرت جي عالمن ۽ ودوانن ٻہ رس جا قسم ٻيا بہ ڳڻايا آهن.

1. شانت رس (سنسار جي سک، چڱن لڇڻن ۽ ياترائن جو رس)
2. واتسليہ رس (ممتا جو احساس ڪرائيندڙ رس)

مجموعي طور رس جا ڏهہ قسم مڃيا ويا آهن. پنڊت وشوناٿ 'ساهتيہ درپن' ۾ معتبر عالمن جي سند سان هيءُ نظريو ڏنو آهي، تہ رس جو اصلي جوهر حيرت يا اچرج آهي اها تاويل انهي ڪري بہ درست آهي جو هر ڪا شيءِ ۾ هرڪو وجود هڪ راز (ڳجهہ) جي کوجنا ۾ اچرج واريون حالتون پيدا ٿينديون رهنديون آهن.

'رس' ڪيئن ٿو پيدا ٿئي؟ ان تي ڳوڙي ويچار بعد اهو نتيجو ڪڍيو ويو آهي تہ ان جو بنياد ڪي 'ڀاوَ' يعني من جا لاڙا آهن جن کي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو آهي. هڪ 'استائي ڀاوَ' ۽ ٻيو 'سنچاري ڀاوَ'.

استائي ڀاوَ: من جي اهڙي احساس کي ڪوٺيو ويو آهي جيڪو جيترو وقت جاري رهي ۽ جيترو وقت ماڻهو ان کي ماڻيندو هجي، انهيءَ دوران ٻيا بہ ڪي 'ڀاوَ' ٿوري ٿوري وقت لاءِ اڀري سگهن ٿا، انهن کي 'سنچاري ڀاوَ' ڪوٺيو ويو آهي، اهي ڪڏهن جاڳيل 'استائي ڀاوَ' سان بہ مشابهت رکندڙ ٿي سگهن ٿا ۽ ڪڏهن ان کان بلڪل الڳ بہ ٿي سگهن ٿا پر ٻنهي حالتن ۾ اهي جاڳيل 'استائي ڀاوَ' کي ئي مضبوط ۽ گهرو بڻائيندا رهن ٿا. ٻي ڪنهن 'استائي ڀاوَ' جي رس جو اظهار 'سنچاري ڀاوَ' نہ ڪري سگهندا آهن.

رس جو مقصدي آڌار استائي ڀاوَ ئي آهن ۽ هر رس لاءِ هڪ خاص استائي ڀاوَ مڃيو ويو آهي. انهن جا نالا هرهڪ رس جي بيان وقت ڏنا ويندا.

'سنچاري ڀاوَ' جا لاڙا ٽيٽيهہ (33) ڇيا وڃن ٿا ۽ هر هڪ رس لاءِ جدا جدا 'سنچاري ڀاوَ' مددي بڻجي سگهن ٿا. اهو بيان بہ اڳتي ڪيو ويندو.

وڀاءُ جي تعريف:

جيتوڻيڪ مٿي بيان ڪيل ٻن قسمن جا ڀاءُ رس پيدا ڪرڻ جو سبب آهن پر انهن کي ٻين عنصرن جي مدد جي ضرورت به پوندي آهي. انهن عنصرن کي ’وڀاءُ‘ ۽ ’انوڀاءُ‘ ڪوٺيو ويو آهي. انهن مان ’وڀاءُ‘ اهي عنصر آهن جيڪي هر انسان ۾ سدائين رهندڙ سيني استائي ڀاؤن مان ڪنهن هڪ کي اڀارڻ جو ڪم ڪن ٿا. انهن کي ’آلمبن وڀاءُ‘ چئبو آهي، جيئن شرنگار رس جو استائي ڀاءُ ’رتي‘ يا ’رهاڻ‘ آهي ۽ وري سنچاري ڀاءُ جا آلمين وڀاءُ ’سورمو‘ ۽ ’سورميءَ‘ آهن. مثلاً: ’هاسيه رس‘ جي ڀاؤن جو آلمبن وڀاءُ، گهڻو ڪري ڪو مسخرو يا مزاحيه ڪردار ٿيندو آهي.

انهن سيني احساسي لاڙن کي وڌيڪ رواني ۽ تيزي بخشڻ لاءِ جيڪي عنصر مددگار ٿيندا آهن، انهن کي ’اُدِيپن وڀاءُ‘ چئبو آهي، جن مان گهڻي ڀاڱي آلمبن جي ويجهو وارن نظارن جو سماءُ ٿيندو آهي. مثلاً: بهار جي موسم ۾ سڳنڌ ڀريل گلن جون قطارون ۽ ڀيري جي ڀُڻ ڀُڻ ۽ پکين جا سُريلا آواز شرنگار جي ڀاؤن جا اُديپن وڀاءُ هوندا آهن. جڏهن ته سڙيل، بدبودار ۽ خراب شين جا ڏيک ’ويڀتس رس‘ جا اُديپن وڀاءُ آهن.

انوڀاءُ جي وصف (من جي اِڇا يا لاڙو):

مختلف وڀاؤن دوران اڀاريل اندروني ڀاءُ، جڏهن آلمبن وڀاءُ جي شڪل ۾ ڳالهائڻ ۽ ورتاءُ تي اثر ڪندا آهن، تڏهن اهي اندروني ڀاؤن ۽ جذبن کي ظاهر ڪندا آهن. اهڙي اظهاري عنصر کي انوڀاءُ چئبو آهي. جو ته اهي مختلف ڀاؤن جي پيدا ٿيڻ کان پوءِ ظاهر ٿيندا آهن.

اهي انوڀاءُ ساهت جو مطالعو ڪندڙ، ٻڌندڙ يا ڪنهن رچنا کي ڏسندڙ لاءِ انهن ڀاؤن کي ماڻڻ ۾ به مددگار ٿيندا آهن. ساڳئي وقت اهي جڏهن ڪنهن رچنا جي ڪردار ۾ ظاهر ٿين ٿا، تڏهن انهن کي جاڳايل ڀاؤن جي جاڻ ڏيئي، سندن ڀاؤن جي وڌيڪ اڀاريندا آهن جنهن ڪري اهي رس اڀارڻ ۾ وڌيڪ اثرائتا ٿي پوندا آهن. مثلاً: سورميءَ جو شرمائڻ، لڪي لڪي جهاتڙيون پائڻ واري عمل سان، پاڻ ۾ پيدا ٿيل رهاڻي لاڙي (رتي ڀاءُ) جو احساس سورمي کي ڪرائي، سندس اندروني جذبن (ڀاؤن) کي زور سان اڀاريندا آهن.

انوڀاءُ جا ٽي طريقا آهن:

1\. مانسڪ 2. ڪايڪ 3. ساتوڪ.

مٿي ڪيل سارو بحث رس جي اظهار جي ذريعي کي سمجهڻ لاءِ ڪيو ويو آهي. هيٺ رس جي ٻين ذريعن تي نظر وجهندي لطيف سائين جي شاعريءَ ۾ رس جي طريقن کي ڳوليندا سين.

جيئن مان مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان ته هن وقت ساهت ۾ رس جا مڃيل طريقا ڏهه آهن ۽ انهن ڏهن لاڙن ۾ رس جي ڪن حالتن کي ماڻڻ لاءِ ڪجهه وڌيڪ طريقا ٻڌايا ويا آهن.

رس جو پهريون قسم آهي:

1. شرنگار رس:

شرنگار رس کي ادب ۾ سيني رسن کان وڌيڪ اهميت ڏني ويئي آهي. هن رس جي ماڻڻ جا به طريقا آهن. 1. سنيوگ ۽ 2. ويرلمڀ.

هن رس جا استائي ڀاءُ: رتي، رهاڻ، پيار ۽ پريم مڃيا ويا آهن. سورمي ۽ سورميءَ جو لباس ۽ سندن جدا جدا جسماني چرپر کي اُديپن وڀاءُ چئجي ٿو. ان کان سواءِ چنڊ، چانڊوڪي، چندن ۽ بسنت رُت جو هڳاءُ، معطر هوا، نويڪلائي، باغ، پاڻيءَ جون نديون، پوپٽ ٻاهريان يا ظاهري اُديپن آهن جيڪي ميلاپ جي صورت ۾ وڌيڪ سڪون ۽ حظ جو ڪارڻ بڻجن ٿا ۽ وڇوڙي جي حالت ۾ وري اهي ئي شيون ڏک ڏيندڙ ٿيو پون ٿيون.

نشيلي نگاهون، منڙي مُرڪ، اکين جا اشارا ۽ غمزا انوڀاءُ آهن ۽ موهه، انديشو، ڳڻتي، سُتي ۽ سختي وغيره سنچاري ڀاءُ آهن. شرنگار جي پهرين حالت آهي سنيوگ.

(الف) سنيوگ شرنگار:

هن ۾ سورمي ۽ سورميءَ جو پاڻ ۾ گڏ هجڻ تمام ضروري آهي. هڪٻئي ڏانهن ڪيل ظاهري يا لڪل اشارا به سنيوگ جو حصو ٿيندا آهن. شاهه

سائين وٽ سنيوگ شرنگار جا مثال تمام ٿورا ملن ٿا. جڏهن ته هندي شاعريءَ ۾ سنيوگ جو تمام گهڻو بيان ٿيل آهي.

شاهه وٽ سنيوگ جا ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا:

هيٺ جر، مٿي مَجر، پاسي ۾ وٿراهه،
اچي وجي وچر، ٺماڇيءَ جي ساهه،
لڳي اتر واءُ، ڪينجهر هندورو ٿئي.

(ڪاموڏ: 2-13)

هيٺ جر، مٿي مجر، پاسي پرين سندام.

(ڪاموڏ: 2-4)

(ب) ويرلمڀ شرنگار:

هن شرنگار جا ٽي طريقا آهن:

1. پوررو راڳ 2. مان 3. پرواس. اچو ته هيٺ انهن ٽنهي طريقن جو مختصر اڀياس ڪريون:

1. پوررو راڳ (معنيٰ ميلاپ کان اڳ جو پيار):

هن جي پيدا ٿيڻ جا سبب آهن- خواب ۾ محبوب جو درشن ڪرڻ، تعريف ٻڌڻ يا وري 'هڪ جهلڪ پسڻ، اهو عمل وري ساڪيات، درشن ذريعي ٿيندو آهي. لطيف سائين جي شعر ۾ 'ساڪيات درشن' ذريعي 'پوررو راڳ' جي پيدائش ملي ٿي. جهڙي طرح سسئي پنهون، نوري ڄام تماچي ۽ سهڻي ميهار جي قصن موجب، جڏهن سورمي ۽ سورمو هڪٻئي جي سامهون آيا يعني هڪٻئي جي جهلڪ ڏٺائون ته سندن من ۾ هڪٻئي لاءِ عشق پيدا ٿيو. سهڻي جڏهن ميهار جي هڪ جهلڪ ڏٺي ته سندس من ۾ عشق جو اپار پيدا ٿيو ۽ هوءَ ان جو اظهار پنهنجين سکين ۽ سهيلين سان ڪندي چوي ٿي:

جيڏيون ڏٺيان جي، صورت ساهڙ ڄام جي،
سُک ٿي سُتيون ڪِين ڪين، ڪانئن پاسي ڪي،
مُنهِنئي اڳي، گهڙو سڀ گهڙا ڪئي.

(سهڻي: 4-1)

مومل جڏهن راڻي جي هڪ جهلڪ پسي ٿي ته سندس حال به ساڳيو ٿئي ٿو.

رُوءِ راڻي جي ناهه ڪو، سوڌا ٻيا به سُڄاڻ،

(مومل راڻو: 3-12)

رُو ۽ راڻي جي ناهه ڪو، سوڌو سَڀِن سونهن.

(مومل راڻو: 3-11)

راڻو به جڏهن مومل ڪي پهرين جهلڪ ۾ ڏسي ٿو ته سندس ساڳي حالت ٿئي ٿي:

جهڙا گل گلاب جا، تهڙا مٿن ويس.

(مومل راڻو: 3-1)

جهڙا پانن پن، تهڙيو سالون مٿن سائيون،

(مومل راڻو: 3-2)

وير لمڀ شرنگار جو ٻيو طريقو آهي- 'مان'.

2. 'مان' طريقي موجب سورمي ۽ سورمي جي رُسي هلي وڃڻ ڪري جيڪا ٻنهي دلين ۾ تڙپ پيدا ٿئي ٿي، ان ڪري وير لمڀ جو اظهار ٿئي ٿو. سُر مومل راڻي ۾ اهڙا مثال ملن ٿا.

رُس مَ رُسڻ ڳِهوريو، اٺ اورانهون چوڙ،
توريءَ ڪاڪ ڪَڙي ٿئي، ساڻ سِرڪنڊ سوڙ
اچي چندن چوڙ، ته سوڌا سِڪيائي ٿيان.

(مومل راڻو: 3-8)

اهڙا ٻيا مثال به رسالي ۾ موجود آهن.

وير لمڀ شرنگار جو ٽيون طريقو آهي- 'پرواس'.

3. پرواس جي حالت ۾ سورمو ۽ سورميءَ جڏهن پرڏيهه سفر سنبائن ٿا تڏهن پرواس واري حالت پيدا ٿئي ٿي. پرواس جو اثر به ٽن مختلف قسمن ۾ ظاهر ٿئي ٿو. هڪ ڪنهن ڪم سانگي جدائي، ٻيو ڪنهن سراپ يا ڀٽ پاراتي جي ڪري وڇوڙو ۽ ٽيون خوف ۽ ڊپ جي ڪري جدائي. لطيف سائين وٽ انهن ٽنهي قسمن جا پرواس نه ٿا ملن پر هڪڙي حالت جنهن کي اسين پرواس چئي سگهون ٿا، اها آهي پنهل کي ڀائرن جو زوري ڪيچ ڪٺي وڃڻ. هن ۾ زوري جدائيءَ وارو عنصر شامل آهي، پر تنهن هوندي به سسئي ڦوڙائي ۽ فراق ۾ گذاريو. انهيءَ تڙپ جو ذڪر سسئي هيئن ٿي ڪري:

سَنجهي مون نه سنڀاليو، ماريس سُور صُبُوح،
نيڻ هيرايءِ نندسين، جُتن لنگهي جُوءِ،
هاڃو ڪري هُو ۽، آڏي رات اُٺي ويا.

(ديسي: 4-10)

اهڙا ٻيا بيت به رسالي ۾ موجود آهن.

هي هئا وڇوڙي جا سبب: پر وڇوڙي وقت جيڪا ٻن دلين جي حالت ٿئي ٿي، ان جا به سنسڪرتي ادب ۾ مثال ملن ٿا. اُهي حالتون ڏهه (10) آهن. شاهه وٽ انهن حالتن جو اظهار به ملي ٿو.

1. اڀلاشا:

پهرين حالت آهي- 'اڀلاشا' (نراسائي- پريشاني) ۽ هيءَ جدائي جي اهڙي حالت آهي، جنهن ۾ سورمي کي پنهنجي پريتم سان ملڻ جي تانگهه تڙپائي ٿي. مومل انهي تڙپ جو اظهار هيئن ٿي ڪري:

ڏيا تيل ٿليل جا، ٻاريم تائين ٻانگ.

(مومل راڻو: 4-3)

وٽ سوريندي وَلهَا، ويوتيل ٻري.

(مومل راڻو: 4-4)

شمع ٻاريندي شب، پره پاڪون ڪيون.

(مومل راڻو: 4-1)

اُبي اباريام، نڪتَ سڀ نئي ويا.

(مومل راڻو: 4-2)

ڪَتن ڪَر موڙيا، نيڙو ايا نيئي.

(مومل راڻو: 4-3)

وڇوڙي جي ٻي حالت آهي 'چنتا'.

2. **چنتا**: ڪوشش جي باوجود جڏهن پرين سان ملاقات نه ٿي سگهي ته ان حالت کي چنتا چئبو آهي. چنتا ۾ عشق ۽ برهه وڌي ويندو آهي ۽ محبوب جو درشن ڪرڻ ۽ وصل لاءِ دل تانگهيندو رهندو آهي. سسئي کي جڏهن پنهون پڄاڻان، ڏونگر ڏوريندي، محبوب سان ملاقات محال نظر آئي، تڏهن سندس چنتا وڌي ويئي. اهڙي حالت ۾ پنهنجي پريشاني جو بيان هيئن ٿي ڪري:

آءٌ نه گڏي پرين کي، تون ٿو لهين سِج،
آءٌ جي ڏيئين سنيها، نيئي پريان کي ڏج،
وڃي ڪيچ چئج، ته ويچاري وات مُئي.

(معذوري: 7-3)

اهڙا ٻيا شعر به لطيف سائين وٽ ملن ٿا.

3. **گڻ ڪٿن**: ٽئين حالت آهي- 'گڻ ڪٿن' (معنيٰ گڻ ڳائڻ):

پرين جي وڇوڙي ڪري، ان جا گڻ ڳائيبا آهن.

اهڙي حالت ۾ ڪيل تعريف کي 'گڻ ڪٿن' چئجي ٿو. لطيف سائين وٽ گڻ ڪٿن جا مثال سهڻي، سسئي پنهون ۽ مومل راڻو سُرن ۾ ملن ٿا. مومل چوي ٿي:

رُو ۽ راڻي جي ناهه ڪو، سوڍو سين سونهن.

(مومل راڻو: 3-11)

مومل کي صرف راڻي جي تات آهي. ڏينهن رات ان جا گيت ڳائي من کي شانت ڪري ٿي.

4. **يادگيري**: وڇوڙي جي چوٿين حالت آهي- 'يادگيري' اهڙي حالت ۾ سورميءَ پنهنجي سورمي سان ڪيل ميلاپ ۽ وصل جون گهڙيون ياد ڪري پنهنجو پاڻ کي آٿت ڏيندي آهي. پرينءَ جي ياد ڪيس هر هر ستائيندي رهي ٿي. اهڙي حالت ۾ عاشق ٿڌا شوڪارا ڀريندا آهن. اها آهه و ٻڪا مومل به ڪئي آهي.

راڻا! تنهنجي 'راهه تي، ڏيهاڻي ڏيڪان،
راڻي جي رهاڻ جون، روح اندر ريڪان،
محبت جون ميڪان، توسين لال لپٽيون.

(مومل راڻو: 4-11)

5. **اُدويگ**: پنجين وڇوڙي جي حالت آهي- 'اُدويگ' (معنيٰ اداس ٿيڻ).

سورمي وڇوڙي جي تڙپ ۾ اداس ۽ وياڪل ٿيڻ جو اظهار ڪري ٿي ته اهڙي حالت کي اُدويگ چئبو آهي. هن حالت ۾ سُک ڏيندڙ ۽ چين بخشيندڙ شيون، ڏک ڏيڻ لڳنديون آهن. مومل به راڻي جي جدائيءَ سبب سخت پريشان آهي. راڻي بنا سڀ شيون ڪيس وِهه پيون لڳن. چوي ٿي:

سوڍي سِرُ نِيو، هِت ڪَرَنگهر سَڪٿو،
راڻي جي رهاڻ کي، سِڪي ساهه پيو،
پَسان ڪِينَ پيو، توريءَ اڪرين سين.

(مومل راڻو: 5-7)

سسئي وٽ به اهي ورلاپ ۽ وڇوڙي جي اداسيءَ واري حالت جو بيان ملي ٿو.

6. **پرلاپ**: جدائي جي ڇهين حالت آهي- 'پرلاپ' (معني ورلاپ- روئڻ):

هن حالت ۾ سورمي ۽ سورميءَ مٿان وڇوڙي دوران ڏک ۽ بي چيني ظاهر ٿيندي آهي. اهڙي صورتحال ۾ هو روئڻ ۽ فريادون ڪرڻ لڳندا آهن. سسئي، پنهونءَ جي جدائيءَ ۾ اهجو هيئن ٿي دانهون ڪري:

ڪارون وَس ڪيام، ڙي! هئي! هئي! وو!
لڏي ڏُور ويام

(حسيني: وائي- 12)

7. **اُنماد**: وڇوڙي جي ستين حالت آهي. 'اُنماد' پرلاپ دوران ڏک ۽ بي چينيءَ جي حالت پيدا ٿئي ٿي پرانماد ۾ سورمو ۽ سورمي عملي طرح ان جو مظاهرو ڪن ٿا. هن حالت ۾ مدهوشي ۽ چريائپ جو شائبو پسڻ ۾ ايندو آهي. مومل وٽ اهڙي حالت بہ ظاهر ٿي آهي:

جيڏيون! منهنجي جيءَ سين، راڻي رڻ ڪيو،
قلب ڪاڪ ڪَنڌِنِ ۾، پُرزا ٿي پيو،
بُجهان، بَهَرِ ويو، هنئون هند نہ اڳهين.

(مومل راڻو: 7-7)

سسئي جي اهڙي حالت جڏهن ٿئي ٿي تڏهن ڪيس لباس جو اونو بہ ڪونہ ٿو رهي.

ڏڪوئين اهڃاڻ، ڪُلهي ڦاٽو ڪنجرو.

(حسيني: 12-40)

شاهه وٽ چريائپ جا مثال هن کان وڌيڪ ڪون ٿا ملن.

8. **روڳ**: وڇوڙي جي اٺين حالت آهي. "روڳ" (بيماري) هن حالت ۾ وڇوڙي جي ڪري سورميءَ ۽ سورمي جي حالت ڏک ۾ بي حاليءَ واري ٿي پوندي آهي تڏهن سندن سرير نبل، ڪمزور ۽ هيڻو بڻجي پوندو آهي. يمن ڪلياڻ ۾ اهڙو اظهار ملي ٿو:

آهي گهڻو اگهن جو ترس طبيبن،
ڪيو وَس ويڄن، تان ڪِريءَ ريءَ ڪِين ٿئي.

(يمن ڪلياڻ: 4-2)

عاشق جي بيماريءَ جو محبوب کي بہ قياس آهي. ويڄن جي وس باوجود بہ فائدو پرهيز سان ٿيندو. يعني محبت جي اصولن کي مڃڻ يعني ڪِريءَ (پرهيز) سان ٿيندو.

هڪ ٻئي شعر موجب طبيبن جي هوندي بہ عاشق لاچار ۽ بيمار آهي. هتي عاشق جي سَرِ جي بدلي ۾ محبوب کان شفا طلب ڪيل آهي.

هُئين تہ ويڄن وٽ، تون ڪيئن جيءَ جٺو ٿئين؟
سِر ڏيئي ۾ سٽ، ڪُه نہ ڪِڀيءَ ٻيڙا؟

9. **جڙتا**: وڇوڙي جي نائين حالت آهي. "جڙتا" اهڙي حالت ۾ وڇوڙو عاشق کي پڇي وڃهي ٿو ۽ آس، نراس ۾ تبديل ٿي وڃي ٿي. آس ٽُٽڻ ڪري عاشق حواس وڃائي ويهندو آهي ۽ نتيجي ۾ ڪمزوري ۽ نيم بي هوشيءَ واري حالت مٿس طاري ٿي پوندي آهي. سسئي مٿان اها وارتا گذري آهي. چوي ٿي:

آءٌ نہ گڏي پرينءَ کي، پويون ٿيو پساهه،
سِڪان ٿي سَڪرات ۾، رُويو پڇان راهه،
شال مَرَ وڃيم ساهه، ڏاران پسڻ پرينءَ جي.

(معذوري: 7-4)

آءٌ نہ گڏي پرينءَ کي، مٿان آيو موت.

(معذوري: 7-9)

مٿين بيت ۾ سسئي ويچاري آس پوري نہ ٿيڻ ڪري، هيٺي ٿي موت کي قريب پهچي چڪي آهي. اکين مان لڙڪ جاري آهي پر من ۾ اميد جو ڪرڻو زنده آهي.

10. **موت**: وڇوڙي جي ڏهين حالت آهي. 'موت' ڏک ۽ وڇوڙي جي حالت ۾ عاشق جو موت ٿي پوي، تہ اهڙي حالت کي وڇوڙي جو موت ڪوٺبو آهي. شاهه صاحب وٽ سُر سهڻيءَ ۾ اهڙو مثال موجود آهي. سهڻي جڏهن ساهڙ جي ملڻ جي آس ۾، درياهه ۾ گهڙي ٿي. درياهه جي دهشت، ڪُنن جا ڪڙڪا ۽ اٿيهين اونداهي سندس آڏو رڪاوٽ نٿا بڻجي سگهن پر اهو عشق ئي هو جنهن سهڻيءَ کي ٻوڙيو. باقي ڍنڍ، ڍورو يا درياهه هن کي ٻوڙي نٿي سگهيا. مُئي کان پوءِ بہ سهڻي اکين ۾ وصلا جي اُڪير رکندي ميهار ڏانهن لڙهندي ويئي. اهڙي حالت جو ڀٽائي هيئن ٿو ذڪر ڪري:

سائر ٻوڙي سهڻي، نہ ڍوري نہ ڍنڍ،
اکين منجهہ اُڪنڍ، مياڻي ميهار ڏي.

(سهڻي: ابيات متفرقہ- 13)

ساهڙ ۾ سهڻي جي موت تي درياء تي دانهين آهي
تو ڪيئن ٻوڙي سهڻي، ٻيلي! منهنجي ٻانهن،
درياه توتي دانهن، ڏيندس ڏينهن قيام جي.

رس جو ٻيو قسم آهي- 'وير رس' اچو ته هيٺ ان جو اپياس ڪريون:

2. **وير رس**: دشمن جي للڪار جو مقابلو ڪرڻ، مذهب ۽ سچ جي پرچار لاءِ، ظالم سان مهاڏو اٽڪائڻ ۽ ڪنهن ڪردار جي دل ۾ حوصلي ۽ مقابلي جي قوت ۽ سگهه پيدا ڪرڻ لاءِ روح ڦوڪيو وڃي ۽ اهڙي حالتن ۾ جنهن رس جو اظهار ٿئي ٿو تنهن کي 'وير رس' ڪوٺجي ٿو. سورهيائيءَ جا ڪوڙ سارا مثال مذهب ۽ اصولن جي رکيا لاءِ سُر ڪيڏاري ۾ موجود آهن. ڪيڏاري جا سڀ ڪردار سچ لاءِ سورن کي بهادري سان ماٿن ٿا. هن رس کي جيڪر سڀ کان اتم رس چئجي ته بيجا نه ٿيندو. لطيف سائين سُر ڪيڏاري ۾ اهڙن ڪردارن کي سليقي، همت ۽ ارڏائيءَ سان پيش ڪري 'وير رس' جي جمالياتي پهلو جو پورائو ڪيو آهي. اهڙا مثال سُرڪلياڻ، يمن ڪلياڻ، سهڻي ۽ سورٺ ۾ به موجود آهن. سڀ کان مؤثر ۽ مدلل اظهار شاهه سائين سُرڪيڏاري ۾ ڪيو آهي.

ڪامل ڪربلا ۾، آيا جُنگ جوان،
ڌرتي ڌٻي، لرزي، ٿرٿليا آسمان،
ڪَره هُئي ڪانءَ، هو نظارو نينهن جو.

(ڪيڏارو: 2-7)

3. **ٻيڀتس رس**: هن رس ۾ بڇان، ڪراهت جو اظهار ٿيندو آهي. هن رس جو استائي ڀاؤ بڇان آهي. گندا نظارا وغيره هن جو آلمبن آهن. مکيون، گند، ڪچرو سندس اُديپن آهن. موهه ۽ بيماري وغيره سنچاري ڀاؤ آهن. ٿُڪڻ، نڪ موڙڻ، منهن ڦيرڻ، آرس پيڇڻ انوڀاؤ آهن.

شاهه جي شعر ۾ هن قسم جي رس جا ڀاؤ ڪاموڏ ۾ ملن ٿا. خاص طور تي جڏهن شاهه سائين مهاڻن جي اٿي ويهڻي، ڪاروهنوار ۽ عادتن جو ذڪر ڪري ٿو. اهڙا چند مثال هيٺ ڏجن ٿا:

ڪاريون، ڪُوجهيون، ڪُوڙيون، مُور نه موچاريون
وٺي وينيون واٽ تي، ڪِڪيءَ جون ڪاريون،
(ڪاموڏ: 1-11)

چاريون، ڪاريون، چج چپريون، جن جي محبت مڇي ساڻ،
(ڪاموڏ: 1-12)

ڪِڪيءَ هاٿيون ڪاريون، ڇڇيءَ هاٿا ڇَج،
(ڪاموڏ: 1-10)

سُر بلاول ۾ به اهڙا مثال موجود آهن. وڻند فقير، شاهه سائين جو پيارو مريد هو. مسڪينيءَ سبب سندس وڳا ۽ ٻهراڻ گندا هوندا هئا ۽ پاڻ کي به صاف رکي ڪونه سگهندو هو. شاهه سائين سندس حالت جو بيان هن طرح ڪري ٿو:

وڻند وري آئيو، ڪِنو ٿي ڪوجهو،
ڇڏي نه موزو، لڱسُ آر عطارسين.
(بلاول: 4-6)

4. **چوٿون رس آهي** رودر رس هي غصي ۽ ڪاوڙ جو احساس ڏياريندڙ راس آهي. هن جو استائي ڀاؤ ڪرود آهي. انسان جڏهن ڪاوڙ ۾ هجي ٿو ته اهڙي حالت ۾ پنهنجا ڏند ڪُرٽي ٿو، چپن کي ڏندن ۾ دٻائي ٿو، ڪرود ۾ ڪنبڻ لڳي ٿو. ان ڪانسواءِ منهن ڳاڙهو ٿيڻ، هٿيار چمڪائڻ، اکڙ ۾ ۽ ڪاوڙ ۾ ڪلها ڦرڪائڻ، زمين تي زور سان پير هڻڻ ۽ پٽ يا ٽيبل تي مُڪون هڻڻ وغيره انوڀاؤ آهن. سختي وغيره وري سنچاري ڀاؤ آهن.

پروفيسر گنواڻيءَ جو خيال آهي ته شاهه سائين فهميدي سپاهه جو ماٿهو هو ۽ صوفي هئڻ ڪري، هن پاڻ مان غصي وارن لاڙن کي ختم ڪري ڇڏيو هو. تنهنڪري اهڙا ڀاؤ سندس شعر ۾ اچي نه سگهيا آهن پر اسان جي خيال ۾ لطيف سائين وٽ اهڙا اظهاري بيت ملن ٿا جن کي رودر رس جو مثال چئي سگهجي ٿو.

مرزا مغل بيگ جي هلت چلت جڏهن ڪيس مجبور ڪيو تڏهن ڪيس تنبيهه ڪندي چيائين:

بيگ تنهنجي بيگي، رهندي ڪوٽڙيءَ ۾ ڪانءَ،
اٿم آس الله ۾، دَل مارينءِ ماڻ.

5. **هاسيہ رس**: پنجون رس آهي- 'هاسيہ رس'. هن رس جو اسٿائي ڀاؤ 'هاس' (کل خوشي) آهي. سندس آلمبن عجيب ۽ غريب شڪل وارو ماڻهو يا شيءِ آهي. اُدپين ان جو عجيب ڳالهيون، بدن ۽ شڪل جي عجيب چُرپر آهي. انوڀاؤ مسڪراهٽ، کل خوشي ۽ اکيون بند ٿي وڃڻ وغيره آهي. سنچاري ڀاؤ خوشي، سڪون ۽ آنند وغيره آهن. شاهه صاحب وٽ اهڙا مثال بہ ٿورا ملن ٿا. ڊاڪٽر پرسو گدواڻي انهي سلسلي ۾ لکي ٿو:

"شاهه سائين جو سانتيڪي سڀاءُ ۽ ايڪانت ڪري وٽس هاسيہ رس جو اظهار گهٽ ملي ٿو".

پر شاهه سائين جو مريد وڳند فقير اهڙو ڪردار آهي جنهن سان شاهه لطيفؒ ڪڏهن ڪڏهن چرچا ڳهڻا ڪندو هو. اهڙا چند مثال سُر بلاول مان ڏجن ٿا:

وڳند وري آئيو، پينارڻون پوءِ،
محڪم لڳس موچڙا، ذرو نہ ڏنس جوءِ،
وينو ائين چوءِ، تہ پيران پاسي نہ ٿيان.
(بلاول: 2-4)

اُسورَ سندو آسِرو، وڳند کي وڏو،
جُسي ۾ جڏو، پَر ڪِپَڻَ تي ڳُڙا ڪٽي.
(بلاول: 3-4)

6. **اُدڀت رس**: ڇهون رس آهي- 'اُدڀت رس' هيءُ حيرت جو اظهار ڪرائيندڙ رس آهي. هن جو اسٿائي ڀاؤ اشچرج (اچرج) آهي. عجب ۾ وجهندڙ مادي حقيقتن مان اُدڀت رس پيدا ٿئي ٿو. ڳوڙها، پگهر، ڪتڪتائي، تعجب ڏيکارڻ، حيرت ۾ پوڻ هن جا انوڀاؤ آهن. خوشي ۽ کل وغيره هن جا سنچاري ڀاؤ آهن. سُر سارنگ جو هيٺيون شعر اُدڀت رس جو اظهار ڪري ٿو:

ڳَنيَر ڳتِ سِڪن، چَلڻ جي چاهَ ۾ٿي،
هِنيوا حيرت ۾ پيا، لالي ڪي لبن،
چمڪن چوڏس چند جئن، وڄڙيون وَهِسَن،
لوچن ٿا لطيف چئي، پَسڻ لئہ پرين،
ڪيسر قُرِبَن، سنهاهي ساڻُ ڪنيا
(سارنگ: 3-1)

7. **ڀيانڪ رس**: ستون رس جو قسم آهي- 'ڀيانڪ رس'. ڀڀائتن نظارن ۽ عجيب قسم جي آوازن ڪري جيڪو ڊپ خوف ۽ ڀيانڪ صورتحال پيدا ٿئي ٿي، ان کي ڀيانڪ رس چئبو آهي. هن جا انو ڀاؤ پگهر، ڏک، حيرت ۽ عجب آهن. موڳائي، بي هوشي وغيره هن جا سنچاري ڀاؤ آهن.

ڀيانڪ رس جا مثال سُر سهڻي ۾ موجود آهن.

* دهشت دم درياهہ ۾، ڇت تکيون تنواريون،
(سهڻي: 2-10)
* دهشت دم درياهہ ۾، ڇت ڪُنن جو ڪڙڪو،
(سهڻي: 2-8)
* دهشت دم درياهہ ۾، ڇت هيبت هُلاچو،
(سهڻي: 2-3)
* دهشت دم درياهہ ۾، ڇت سٽاٽا سنسار،
(سهڻي: 2-4)
* ڪارا ڪُن، ڪاري ٽُڳي، ڇت ڪاريهر ڪڙڪا،
(سهڻي: 4-4)

8. **ڪَرڻ رس**: ڪَرڻ رس جو اسٿائي ڀاؤ شوق هي. سندس آلمبن آهن: پرتيم، محبوب، مِٽ مائٽ وغيره. سندس اديپن آهن: اگني سنسڪار ۽ وڇڙيل سان واسطو رکندڙ شيون ۽ زيور وغيره. سندس روئڻ انوڀاؤ آهن ۽ سندس سنچاري ڀاؤ آهن: چپ چاپ رهڻ، خاموشي، موهہ، بيماري، بيهوشي، نفرت، ڏک ۽ پاڳلپڻو.

شاهه صاحب هڪ صوفي منش هو. وٽس شوق سدائين مٽس طاري رهندو هو. انهي حوالي سان شاهه سائين ۾ ڪَرڻ رسَ جو بيان گهڻو هجڻ گهرجي. پر ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ شاهه سائين ڪَرڻ رس جو اظهار ايترو گهڻو ڪونہ ڪيو آهي. ڪَرڻ رس جو ڪجهہ بيان سُرسسئي ۽ سُر سورٺ ۾ ملي ٿو.

سسئي پنهنجي ڏکن جو احوال اوريندي چوي ٿي:

حقيقت هن حال جي، جي ظاهر ڪريان ذري،
لڳي ماڙ مروئن کي، ڏونگر پون ڏري،
وڃن وڻ ٻَري، اوپر اُپري ڪين ڪي.
(ڪوهياري: 5-6)

سسئي کي ايترا سور مليا آهن جو انهن جو ڪاٿو ئي ڪونهي. سورن کي سهڻ جي قوت ۽ انهن جو اهڙو زوردار اظهار سسئي جهڙي نبل عورت جو ڪمال آهي.

ڪَرڻ رس جو اثرائتو اظهار سُر سورٺ ۾ به ملي ٿو:

گل چنو گرنار جو، پَنُڻ ٿيون پِنين،
سهسين سورٺ جهڙيون، اُپيون اوسارين،
چوتا چارڻ هٿ ۾، سر سينگاريو ڏين،
ناريون ناڏ ڪرين: ”راجا رات رَمَگيو“.

(سورٺ: 4-12)

سُر مارئي ۾ به ڪَرڻ رس جو اظهار ملي ٿو، مارئي پنهنجي مائٽن کي وساري نٿي سگهي. سدائين اندر ۾ انهن جي هورا ڪورا رهي ٿي:

چُرن، چُٽِڪَن چِت ۾، وساريان ڪين وري.

(مارئي: 8-1)

9. **نائون رس آهي- شانت رس:** شانت رس ۾ سنسار جا سُک، بدني بناوٽ، سنتن جي صحبت ۽ زيارت ڪرڻ وغيره هن جا وڀاؤ آهن. چڱي ڪم لاءِ ديا ۽ رحم، روحاني سڪون يا آنند ۽ پيار وغيره هن رس جا انوڀاؤ آهن. چنتا، ياد، خوشي وغيره هن جا سنچاري ڀاؤ آهن. شاه جي شاعريءَ ۾ شانت رس جو اظهار ڪندڙ ڳالهيون من جي ماهرن، اندروني اڏمن ۽ ڳوڙهاين جو بيان ڪندي اچي ويا آهن. اهڙن مثالن سان شاه جو سڄو شعر ڀريو پيو آهي. هيٺ هڪ مثال ڏجي ٿو:

پاڻهين جل جلالهُ، پاڻهين جان جمال،
پاڻهين صورت پرين جي، پاڻهين حسن ڪمال،
پاڻهين پير مريد ٿئي، پاڻهين پاڻ خيال،
سڀ سڃوئي حال، منجهان ئي معلوم ٿئي.

(ڪلياڻ: 1-16)

10. **ڏهون رس آهي- واتسليہ رس:** هن ۾ گهڻو ڪري مائرن جو ٻارن لاءِ پيار اچي وڃي ٿو. هندي ادب ۾ سور داس جا واتسليہ رس جا بيان مشهور ۽ مزو ڏيندڙ آهن. ڪرشن ڀڳوان جي ٻالپڻ جا تمام سهڻا، سندر ۽ واسطي وارا بيان سورداس ڪيا آهن. مثال:

”ميئا مُوري، مين نهين ماکن کايو“

شاه لطيف“ وٽ اهڙا مثال تمام گهٽ آهن يا ناهن. ڊاڪٽر پرسو گدواڻي لکي ٿو ته: ”ان جو بنيادي سبب اهو آهي ته شاه صاحب شادي شده هوندي به گهڻي ڀاڳي خدا ۽ سندن بندن سان محبت کي پنهنجو اصول بڻايو هو. ٻارن جي پيدا نه ٿيڻ جو هڪ سبب اهو به ٿي سگهي ٿو. انهي ڪري هن وٽ ٻارن جي ممتا جا بيان واتسليہ رس جي اظهار وارا گهٽ ملن ٿا. ٻيو سبب اهو هو ته شاه صاحب گهر ٻار جي جهنجهٽن کان انهي ڪري پري رهيو جيئن انهن جو موه هن کي سنساري مايا جار ۾ به ڦاسائي وجهي پر هڪ افسوس ضرور ظاهر ڪرڻو ٿو پوي ته هن مهان درويش ٻالپڻ جي چنچلتائن ۽ ابوجهه ٻالن جي مستين ۾ سورداس وانگر هن کي ايشور جو روپ نظر نه آيو.“

هتي منهنجو ڊاڪٽر گدواڻيءَ جي راءِ سان سهمت نه ٿيڻ جو سبب اهو آهي ته شاه صاحب لاءِ سندس اها ڳالهه ته مڃي سگهجي ٿي ته هن شادي شده هوندي به گهڻي ڀاڳي ڀڳوان ڀڳتيءَ ۾ پنهنجو وقت گذاريو پر شاه سائين جي پنهنجي گهرواريءَ سان به تمام گهڻي محبت هئي. هو باوقار ۽ سليقي مند انسان هو، تنهنڪري هن پنهنجي پيار کي ايترو لوڪان لڪائي پاڪيز بڻايو جو ان رشتي ۽ تعلق تائين ڪنهن جي رسائي ڪونه ٿي سگهي.

”اکين ۾ ٿي ويهه، توکي وارين ڍڪيان.“

جيستائين پرين سان پيار جي ثابتيءَ جو واسطو آهي ته اها سندس ڪلام جي سٽ سٽ ۾ نظر اچي ٿي. ڪوبه اهڙو سُر ڪونهي جنهن ۾ سونهن، انتظار، بيقراري ۽ ممتا جون وارداتون موجود نه هجن.

ڊاڪٽر پرسو گدوائي صاحب جي انهيءَ بيان سان ٻه اختلاف رهندو ته هن مهان درويش کي اپوجهه ٻالڪن جي مستين ۾ سورداس وانگر ايشور جو روپ نظر نه آيو. انسانيت سان پيار ڪندڙ پلا ٻارن جي محبت ۽ پيار کان خالي هجن، اها ڪٿان جي سچائي آهي؟ اها جدا ڳالهه آهي ته ڀٽائيءَ کي قدرت ٻاران اولاد ڪونه ٿيو. تنهنڪري انهي بنياد تي اهو چوڻ مناسب ناهي ته شاهه لطيف کي ٻالڪن ۾ ايشور ۽ خدا جو روپ نظر نه آيو.

منهنجي خيال ۾ شاهه جي شعر ۾ واتسليه رس جا بيان به موجود آهن. سُرسسئي ۾ معصوم سسئي کي ٻالڪپڻ کان جيڪي سورن جا تير لڳن ٿا، ان جو اظهار شاهه سائين جي هيٺين شعر ۾ ملي ٿو. اهو هڪ شعر ئي پوري دنيا جي ٻارن جي احساس جي ترجماني لاءِ ڪافي آهي.

ٻَلِرِ لڳو ٻانُ، پسو! جوءِ جرا ٿئي،
سا مُنڌ مري نه جيئي، پئي پچاڙي پاڻ،
سسئي سورن ساڻ، سَنيوڙي سَيد چئي.
(سسئي آبري: 7-19)

مطالعاتي ڪتاب

1. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر: 'سنڌي شاعريءَ جو فارسي شاعري تي اثر' سنڌ الاجي، 1980ع
2. گدوائي پرسو جيسارام ڊاڪٽر: 'شاهه جو شعر' سنڌي ٽائيمس پبليڪيشن الهاس نگر، بمبئي 1973ع
3. واسواڻي هريش: 'شبد ۽ سنسڪرتي' گانڌي ڌام ڪاليجئٽ بورڊ، آديپور- 1982ع
4. عباسي تنوير: 'شاهه لطيف جي شاعري' شاهه عبداللطيف ثقافتي سوسائٽي، ڪراچي- 1976ع
5. جوتواڻي موتي لال ڊاڪٽر: 'شاهه لطيف هز لائيف اينڊ ورڪ' دهلي يونيورسٽي، 1975ع
6. وزير آغا: نئي تناظر آئينهِ ادب لاهور. 1981ع
7. هائي رُچلس: 'فڪر سليم ڪي تربيت' (ترجمو غلام رسول مهر) شيخ غلام علي اينڊ سنز لاهور، 1965ع
8. ٻوهيو الهداد ڊاڪٽر: 'سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج' سنڌ الاجي، ڄام شورو 1978ع
9. جالب افتخار: 'نئي شاعري' نئين مطبوعات لاهور، 1966ع
10. سوسن ڪي- لينگر: 'فلاسافي ان اي نيوڪي' نيو امريڪن لئبريري آف ورلڊ لٽريچر، نيويارڪ، 1948ع
11. ٻوهيو الهداد ڊاڪٽر: 'ادب جا فڪري محرڪ' سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت، حيدرآباد 1984ع
12. انسائيڪلو پيڊيا برطانيڪا (پندرهون ايڊيشن) نيويارڪ 1976ع
13. ابڙو بدر: 'تنقيد نگاري' سنڌي ادبي سنگت ڪراچي، 1985ع
14. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر: (مقالو) ماهنامه نئين زندگي مئي 1987ع
15. جوتواڻي موتي لال ڊاڪٽر: 'سنڌي لٽريچر اينڊ سوسائٽي' راجيش پبليڪيشن دهلي، 1979ع
16. سنديلو عبدالڪريم ڊاڪٽر: 'سنڌي لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو'.
17. اعظمي سيد جليل الرحمان: 'ابوطيب المتنبي' اداره تصنيف و تاليف پاڪستان ايجوڪيشن ڪانفرنس، ڪراچي- 1985ع
18. سدايو غلام نبي ڊاڪٽر: 'شاهه لطيف جو علامتي شعور' روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو- 2007ع
19. جي. اي سرلاٽ: 'اي ڊڪشنري آف سمبلزم' رائوٽ ليج اينڊ ڪگن پال، لنڊن- 1962ع

پروفيسر لطيف الله

سنڌيڪار: صوفيہ پنھور

مولانا رومي﷫ جي مثنويءَ ۾ عشق جو پيغام

مثنوي معنوي جا هيٺ ڏنل شعر، مولانا رومي﷫ جي عشق جي پيغام جو اصل ۽ اساس آهن. مثنوي جا اڪثر مقامات شمس تبريزيؒ جي ديوان جي گھڻن شعرن ۾ فيه مافيه جي ڪن ملفوظات ۾ انهن شعرن جي صدا پڻ ٻڌڻ ۾ اچي ٿي.

بشنو از نے چون حکایت می کند
وز جدائیہا شکایت می کند

بانسري (انساني روح) ڪان ٻڌ اُها ڇا ٻڌائي ٿي ۽ اها پنهنجي هجر ۽ فراق جي ڪهڙي شڪايت ڪري ٿي.

کز نیستاں تا مرا ببریدہ اند
از نفیرم مرد و زن نالیدہ اند

جڏهن کان مون کي بانس جي جهنگ مان ڪٽيو ويو آهي. (عالمِ ارواح) کان جدا ڪيو ويو آهي) منهنجي آه و زاري کان مرد ۽ عورتون رُئن ٿيون.

ہر کسے کو دور ماند از اصل خویش
باز جوید روزگار وصل خویش

جيڪو شخص پنهنجي اصل (ملڪ) کان ڏور ٿي ٿو وڃي، اهو پوءِ پنهنجي زمانهٔ وصل جي جستجو ڪندو آهي.

آتش ست این بانگ نائے و نیست باد
ہر کہ این آتش ندارد نیست باد

اهو بانسري جو آواز باهہ آهي، هوا نہ آهي. جيڪو شخص اُن باهہ کان محروم آهي، اُهو نيست و نابود ٿي وڃي.

آتش عشق ست کاندر نے فتاد
جوشش عشق ست کاندر مے فتاد(1).

اِها عشق جي باهہ آهي، جيڪا بانسري (انساني روح) ۾ لڳي رهي آهي. اِهو عشق جو جوش آهي، جيڪو شراب ۾ موجود آهي.

هنن شعرن جي مفهوم جو اختصار اِهو آهي تہ انساني روح جيڪو عالم ارواح کان جدا ڪيو ويو آهي، سو بي قرار ٿي واويلا ۽ فرياد ڪري رهيو آهي. اهو وري ان اُگوٺي ڪيفيت جو طلبگار آهي، جڏهن اهو عالمِ ارواح ۾ هو، جتي ان کي حق تعاليٰ جو قرب ۽ ان سان گفتگو جو ذوق حاصل هو. انساني روح جي اها آهہ و زاري باهہ آهي، هوا نہ آهي. اهو عشق جو جوش آهي، جيڪو هن جڳ جي چئني پاسين موجود آهي. پنهنجي اصل کان ڏور ٿيڻ جو شديد احساس ۽ پيهر پنهنجي اصل سان ميلاپ واري نعمت حاصل ڪرڻ انساني روح جو مقصد آهي، اهوئي مولانا رومي﷫ جي عشق جو پيغام آهي. مولانا رومي﷫ جي عشق جي پيغام

جو اصل ماخذ سورة اعراف جي آيت نمبر 171 آهي. اها پاڪ آيت هيءَ آهي:

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِيٓ ءَادَمَ مِن ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰٓ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ ۖ قَالُوا۟ بَلَىٰ ۛ شَهِدْنَآ

ترجمو: (۽ اهو وقت ياد ڪر) جڏهن تنهنجي پالڻهار ماڻهن جي پُٺين مان سندن اولاد کي ڪڍيو ۽ انهن (جي وجود) کي خود سندن نفسن تي شاهد ڪيائين. (چيائين) ته ڇا آءٌ لوهان جو پالڻهار نه آهيان، انهن چيو ته هائو آهين. اسين ان جي شاهدي ڏيون ٿا.

صوفين انهيءَ آيت سڳوريءَ جو مفهوم انهيءَ مقصد جي مطلق سمجهيو آهي، جيڪو مولانا روميؒ جي ڏنل شعرن ذريعي واضح ٿئي ٿو. حضرت يعقوب چرخيءَ شرح ديباچه مثنوي مولانا رومؒ المعروف "رسالہ نائيہ" ۾ لکيو آهي:

"هُن (مولانا روميؒ) ڪتاب جي شروع ۾ تصوف ۽ ان جي اصلي مقصد يعني حقيقي محبوب جي جدائيءَ ڪان پوءِ ان جي وصل جي طلب کي بانسري جي قصي ۾ مختصر ۽ مفصل انداز ۾ بيان ڪيو آهي ۽ اهو مقصد ٻن شين مان حاصل ٿئي ٿو. يعني ٻُرن ڪمن کي ڇڏي ڏين ۽ سٺن ڪمن ڪرڻ سان، تنهنڪري (مولانا رومؒ ڪتاب جي شروع ۾) حقيقي محبوب ڪان وڇڙي وڃڻ ڪان پوءِ ان جي وصال جي طلب ڪرڻ جي طرف اشارو ڪيو آهي، جنهن کي "سيرالي الله" چيو ويندو آهي ۽ حقيقي ايمان اهوئي آهي. (جو ته چيو ويو آهي حُبُّ الوَطَن مِنَ الإِيمَانْ (وطن سان محبت ايمان جو حصو آهي) (2).

مولانا يعقوب چرخيؒ جا اهي فرمان بلڪل واضح آهن. ان ڪان علاوه ان حديث شريف "حُبُّ الوَطَن مِنَ الإِيمَانْ" جو مفهوم به واضح ٿي وڃي ٿو ته ان حديث پاڪ ۾ "وطن" عالم ارواح جو استعارو آهي. صوفين جي گروهه ۾ وطن جي معنيٰ جي اِها روايت اڄ به بطور هڪ حقيقت جي، جاري آهي. حاجي امداد الله مهاجر مڪي قدس سرهٗ (م 1317هه) هڪ مثنوي "غذائے روح" جي عنوان سان تصنيف ڪئي هئي، ان مان ڪجهه شعر هتي ڏنا وڃن ٿا، فرمائن ٿا:

ظاہر و باطن یہ علم اے نیک تن
کہتے ہیں ایماں سے ہے حُبِّ وطن
یہ وطن ہند و عراق و شام کے
وہ وطن ہے اور جس کا نام لے
یہ وطن دنیا کے ہیں سب اے اخی
کب کرے تعریف دنیا کی نبی(ﷺ)
نیک طالع ہیں وہی اے نیک تن
جن کو رغبت ہے سوئے اصلی وطن
چھوڑ کر کے اپنا خانہ زر نگار
اس نجاست پر ہے تو مفتون یہ
کب تلک اے شاہباز پُر فتوح
تو رہے گا دور از اقلیم روح
کرکے کوشش بندہا سے دور کر
اور اڑا تو آپ کو پھر عرش پر(3).

انهن شعرن مان چٽيءَ ريت واضح ٿي وڃي ٿو ته، وطن جي محبت جيڪا ايمان منجهان آهن، ان مان مراد هند، عراق ۽ شام وغيره نه آهي، بلڪ اسان جو وطن اصلي عالم ارواح آهي. جتي اسان کي حق تعاليٰ جي قريب ۽ ڪلام جو شرف حاصل آهي. اُتان جدا ٿيڻ ڪان پوءِ اسان جو مقصد، اصلي وطن جي طرف موٽڻ ۽ جن نعمتن ڪان محروم ٿي آيا آهيون، انهن کي وري حاصل ڪرڻ آهي.

"فيه مافيه" ۾ هڪ ملفوظ آهي جنهن ۾ مولانا روميؒ حديث قدسي، لَولاَکَ لَمَا خَلَقتُ الاَفلاَک (اي حبيب جيڪڏهن توهان جي ذاتِ مقصود نه هجي هان ته مان زمين آسمان پيدا نه ڪريان ها) ۽ حديث شريف، يَالَيتَ رَبِّ مُحَمَّد لَم يَخلُق مُحَمَّداً (ڪاش مُحَمَّدؐ جو رب مُحَمَّد (ﷺ) کي پيدا نه فرمائي ها) ۾ مطابقت پيدا

ڪري رجوع الي الاصل ڪي ورجايو آهي. ملفوظ هي آهن:

یکی از شیخ پرسید که مصطفیٰ باآن عظمت که لولاک لما خلقت الافلاک میگوید یالیت رب محمد لم یخلق محمدا این چون باشد. شیخ فرمود سخن بمثال روشن شود این را مثالی بگویم تا شما معلوم گردد، فرمود که در دہے مردے برزنے عاشق شد و ہر دو راخانہ و خرگاہ نزدیک بود و ہم کام و عیش میرا بدند، وا ز ہمدیگر فربہ می شدند و می بالیدند، حیاتشان از ہمدیگر بود، چون ماہی که بآب زندہ باشد سالہا ہم می بودند، تا گہان ایشان را حق تعالیٰ غنی کرد گوسفندان بسیار و گاوان و اسپان و مال و زر و حشم و غلام روزی کرد از غایت حشمت و تنعم عزم شہر کردند ہر یکی سرای بزرگ پادشاہانہ بخرید و بتجمل و حشم در آن سر منزل کرد، این بطرفی، او بطرفی و چون حال باین مثابت رسید نمی توانستند آن عیش وان وصل را ورزیدن، اندر و نشان زیر زیری سوخت، نالہای پنہانی می زدند، و امکان گفت نے، تا این سوختگی بغایت رسید کل ایشان درین آتش فراق بسوخت، چون سوختگی بنہایت رسید، نالہ در محل قبول افتاد اسپان و گوسفند ان کم شدن گرفت بتدریج بجائے رسید، کہ بدان مثابتِ اول باز آمدند بعد مدت دراز باز بآن دہ اول جمع شدند، و بعیش و وصل و کنار مشغول گشتند، از تلخی فراق یاد کردند آن اواز ابر آمد کہ یالیت رب محمد لم یخلق محمدا چون جان محمد مجرد بود در عالم قدس ودر وصل حق تعالیٰ می بالید، در آن دریای رحمت ہمچون ماہی غوطہ ہا میخورد ہر چند درین عالم مقام پیغامبری و خلق را رہنمائی و عظمت و پادشاہی و شہرت و صحابہ شد اما چون باز بآن عیش اول باز گردد گوید کہ کاش کہ پیغامبر نبودے و باین عالم نیامدے کہ نسبت بآن وصال مطلق این "ہمہ بار و عذاب و رنگ است"۔(4)

هڪ شخص، شيخ (مولانا روميؒ) کان پڇيو ته مصطفيٰ ﷺ باوجود ان عظمت جي، پاڻ سڳورن جي ذات دنيا جي پيدائش جو سبب آهي. فرمايو آهي ته ڪاش مُحَمَّد ﷺ جو ربُ مُحَمَّد ﷺ کي پيدا نه ڪري ها، ان جو مطلب ڇا آهي؟ مولانا فرمايو ته هيءُ ڳالهه مثال سان واضح ٿيندي. ان جي لاءِ مان توکي هڪ مثال ٻڌايان ٿو، جيئن تون سمجهي سگهين. فرمايائين ته هڪ ڳوٺ ۾ هڪ شخص هڪ عورت تي عاشق ٿي پيو، ٻنهي جا گهر ويجها هئا، ڏينهن رات عيش و عشرت ۾ بسر ڪرڻ لڳا. هڪ ٻئي جي قريب سان ترو تازه ۽ سگهارا ٿي ويا. ٻنهي جي زندگي هڪ ٻئي جي دم سان هئي، جيئن مڇي پاڻيءَ ۾ ئي زنده رهندي آهي. سالن ڪيئي سال انهيءَ حالت ۾ گذري ويا. حق تعاليٰ اوچتو انهن کي دولتمند بڻائي ڇڏيو. تمام گهڻيون ٻڪريون، مينهون، گهوڙا، مال ۽ زر ۽ نوڪر چاڪر عطا ڪيا. هنن گهڻي شان، شوڪت، مال ۽ دولت جي فراواني جي ڪري شهر ۾ رهڻ جو ارادو ڪيو. هرهڪ پنهنجي لاءِ شاهاڻا محل خريد ڪيا. نوڪرن چاڪرن سان گڏ رهڻ لڳا. هڪ شهر جي هڪ طرف ته ٻيو شهر جي ٻئي طرف. صورتحال ان حد تي وڃي پهتي جو عيش و عشرت سان زندگي گذارڻ هنن لاءِ ممڪن نه رهيو. هنن جي دل اندر ئي اندر سڙندي رهندي هئي، لڪي ڇپي آهه و زاري ڪندا رهندا هئا. ٻنهي کي هڪ ٻئي سان ملڻ ۽ هڪ ٻئي کي ڪجهه چوڻ آکڻ جو موقعو نه ملندو هو. اهو درد ۽ غم انتها تائين پهچي ويو. وڇوڙي جي باهه کين مڪمل طور تي ساڙي ڇڏيو. جڏهن اها حالت حد کان ٽپي وئي ته حق تعاليٰ کي انهن جي هن هيٺي حال تي رحم آيو. سندن مال متاع گهٽجڻ لڳو ۽ هوريان هوريان هو پنهنجي

پهرين حالت ۾ اچي ويا. ڪافي عرصي کان پوءِ هو پنهنجي اڳوڻي ڳوٺ ۾ رهڻ لڳا. ۽ عيش و وصال و پيار ۽ محبت ۾ مشغول ٿي ويا. وچوڙي واري زندگي کي ياد ڪندا هئا ته ڪين هيءَ صدا ٻڌڻ ۾ ايندي هئي. "ڪاش! مُحَمَّد ﷺ جو رب مُحَمَّد ﷺ کي پيدا نه ڪري ها."

جيئن ته عالم قدس ۾ مُحَمَّد ﷺ جو پاڪ روح تنها هو، حق تعاليٰ جي قرب ۾ ترو تازه رهيو ٿي. رحمت جي درياءَ ۾ مڇي جي مثل خوش ۽ خُرم هو، توڙي جو هن دنيا ۾ پاڻ سڳورن ﷺ کي رسالت جو منصب، مخلوق جي رهنمائي، عظمت ۽ بادشاهي، شهرت (۽ مقبوليت) ۽ صحابہؓ (جي جان نثاري) حاصل ٿي. پر جڏهن عالم قدس جي اُها روحاني راحت ياد ايندي هئن ته فرمائيندا هئا: "ڪاش مان نبي نه هجان ها ۽ هن دنيا ۾ نه اچان ها چو ته ان مطلق قرب ۽ وصال جي مقابلي ۾ هي سڀ ڪجهه رنج ۽ آزار آهي."

هن گفتگوءَ جو مطلب هيءَ آهي ته مولانا رومیؒ جي خيال ۾ عالم ناسوت ۾ رياضتن ۽ مجاهدن ذريعي عالم ارواح جي اها پهرين حالت حاصل ڪرڻ جي شديد طلب ۽ عشق جي آرزو آهي ۽ عالم انسانيت جي نالي سندن اِهوئي پيغام آهي.

'فيه مافيه' جي هڪ ملفوظ ۾ مولانا "مختصر طور ٻڌايو آهي ته عشق ڇا آهي ۽ ڪامراني کهڙي نموني حاصل ٿيندي آهي. ملفوظ هي آهن:

فصل در آدمی عشقی و دردی و خارخاری و تقاضائی
هست که اگر صد هزار عالم
ملک او شود که نیاساید و آرام نیابد این خلق بتفصیل
در هر پیشه و صنعتی و منصبی و تحصیل نجوم و طب و غیر
ذلک می کنند و هیچ آرام نمی گیرد زیرا آنچ مقصود است
بدست نیامده است آخر معشوق را دلارام میگویند یعنی
که دل بوی آرام گیرد پس بغیر چون آرام و قرار
گیرد این جمله خوشیها و مقصودها چون نردبانیست و
چون پایهای نردبان جای اقامت و باش نیست
از بهر گذشتن است، خنک او را که زودتر بیدار و
واقف گردد تا راه دراز بر وی کوته شود و درین پایهای
نردبان عمر خود را ضایع نکند (5)

ترجمو: انسان ۾ عشق، درد، تڪليف ۽ خواهش جون ڪيفيتون آهن. جيڪڏهن هڪ لک جڳ ان جي ملڪيت ۾ اچي وڃن تڏهن به ڪيس آرام ۽ سڪون نصيب نه ٿيندو. هيءَ مخلوق تفصيل سان گڏ هر پيشي، صنعت، منصب، نجوم ۽ طب وغيره جي علم حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪندي رهي ٿي پر آرام کان محروم رهي ٿي. سبب اهو آهي ته جيڪو مقصد آهي سو حاصل نه ٿو ٿئي. معشوق کي دل آرام چوندا آهن. چو ته دل کي ان سان آرام ملي ٿو. اهي سموريون خوشيون ۽ ڪاميابيون ڏاڪڻ ۽ ان جي ڏاڪن مثل آهن ۽ ڏاڪڻ جو ڏاڪو گذرڻ جي لاءِ آهي. ويهي رهڻ جي جاءِ نه آهي. اُهو شخص خوشنصيب آهي، جيڪو ننڊ مان سُجاڳ ٿئي ۽ واقف ٿئي، ته جيئن ان جو ڊگهو رستو مختصر ٿي وڃي ۽ هو پنهنجي عمر ڏاڪڻ جي ڏاڪن تي ويهي ضايع نه ڪري.

عشق زنده در روان و در بصر(6)
هر دمی باشد ز غنچه تازه تر

زنده (معشوق يعني حيّ و قيّوم) جو عشق (ٿي) هردم جان ۽ نظر ۾ مُکڙي کان وڌيڪ تازو رهندو آهي.

عشق آن زنده گزین کو باقی است
وز شراب جانفزایت ساقی است

(اي طالب) ان زنده (حقيقي معشوق) جو عشق اختيار ڪر جيڪو سدائين سلامت آهي ۽ جيڪو (محبت جي) جانفزا شراب توکي پيئارڻ وارو آهي.

عشق آن بگزین که جمله انبیا
یافتند از عشق او کار و کیا

ان ذات پاڪ جو عشق اختيار ڪر جنهن جي عشق سان سمورا نبي (سڀ ڳورا) معزز ۽ ممتاز ٿيا.

مولانا روميؒ ۽ ديوان جي زمين ۾ زنده عشق جو هيءُ باغ پاڻ لڳايو آهي. ان ڪي طرح طرح جي گُلن سان سينگاريو آهي. ناليون ۽ ٻاريون پاڻ ترتيب ڏنيون آهن. نهرون پاڻ کڏيون آهن ۽ انهن کي آبِ حيات سان لبريز ڪيو آهي. هن اهڙا آبشار تعمير ڪيا آهن جن جي جهرڻن مان وجد ۾ آڻيندڙ سُرن جي گونج ٻڌڻ ۾ اچي ٿي، هر گُل جو رنگ جُدا، هر ٻاري جي ٻيهڪ الڳ، هر موج جو اُبرڻ بي مثل، پر سڀني جي زبان حال تي هڪ ئي نغمو ۽ هڪ ئي پيغام آهي:

اے خدا! تو عاشقاں خوشنود باد(7)
عاشقاں را عاقبت محمود باد
عاشقان را تو جمالیت عید باد
جانِ شان در آتشت چوں عود باد
دست کردی دلبرا!! در خونِ ما
جانِ ماذین دست خون آلود باد
ہر کہ گوید کہ "خلاصش دہ زعشق"
آں دعا تو آسمان مردود باد
مہ کم آید مدّعے در راہِ عشق
آن کی عشق جملہ سود باد
دیگراں تو مرگ مہلت خواستند
عاشقاں گویند نے نے زود باد
آسماں تو دوو عاشق ساختہ ست
آفریں بر صاحبِ این دود باد

ترجمو:

1. اي خدا! عاشقن کان راضي ٿي، عاشقن جي سهڻي انجام جي آخرت ۾ تعريف ڪئي وڃي.
2. عاشقن کي تنهنجي جمال (جي مشاهدي) مان خوشي نصيب ٿئي، انهن جي جان تنهنجي (محبت جي) باهه ۾ عُود وانگر ٻرندي رهي.
3. اي دلبر! تون اسان جي رت ۾ هٿ رڱي ڇڏيو، اسان جي جان ان هٿ کان رتو رت آهي.
4. جيڪو شخص اهو چوي ٿو ته ڪيس عشق کان ڇوٽڪارو ملي وڃي، اهڙي دعا آسمان مان رد ڪئي وڃي.
5. عشق جي راهه ۾ چند هڪ عرصي تائين گهٽ ئي ايندو آهي. اي خدا عشق جي اها کوٽ سموري فائديمند ٿي وڃي.
6. ٻيا (غير عاشق) ماڻهو موت کان مهلت گهرندا آهن (پر) عاشق چوندا آهن: "نه نه جلد موت اچي."
7. آسمان عاشق جي (دل جي) دونهين سان ٺاهيو ويو آهي، ان دونهين جي مالڪ تي آفرين هجي.

حاشيا

1. مترجم مولانا اشرف علي ٿانويؒ
2. شرح ديباچو مثنوي مولانا رومؒ المعروف رساله نائيه مصنف- حضرت يعقوب چرخي. اردو ترجمو: ڊاڪٽر نذير رانجها لاهور 2004ع، ص 50
3. ڪليات امداديه تصنيفات- حاجي امداد الله مهاجر مڪي، دارالاشاعت ڪراچي 1976ع، ص 170-171
4. فيه مافيه ص ص 203-204 مترجم: پروفيسر لطيف الله.
5. ايضاً، ص 64، مترجم- پروفيسر لطيف الله
6. مثنوي دفتر پهريون اشعار 218 کان 221 تائين مترجم- مولانا محمد نذير عرشي
7. ديوان شمس تبريز، غزل 827، ص 353، مترجم- پروفيسر لطيف الله

عنايت بلوچ

جي هينئڙي منجهه هُرن

(قبله غلام نبي 'اُداسي' جي ياد ۾)

ننگر ۽ ناڙيون، پڳهه ڪٽي پنڌ پيا،
بندر بازاريون، سُڃا سامونڊين ري.
(شاهه)

1988ع جو سال هو، ريڊيو پاڪستان حيدرآباد ۾ هڪ ڏينهن اوچتو منهنجي آفيس جو در ڳڙڪيو ۽ آواز آيو: 'سائين اندر اچڻ جي اجازت آهي؟' ڏٺم ته سائين نياز همايوني بيٺو هو. ڪرسيءَ تان اٿي وچي ڪيس ڀاڪر پاتم، دستور موجب وڏي چاهه مان مليو، هاڻي اسان چانهه پيئندي ڪچهري ڪري رهيا هئاسين. نياز صاحب پنهنجي ڪيسي مان هڪ پنو ڪڍي مون کي پڙهڻ لاءِ ڏنو. مون کي حيرت لڳي جڏهن ڏٺم ته منهنجي والد بزرگوار جو شاهڪار 'حمديه نظم'، جيڪو نياز صاحب جي هٿين اکرين ان پني تي لکيل هو.

محترم نياز همايونيءَ ٻڌايو ته هو منٺار فقير راڄڙ جي ميلي تي ويل هو جيڪو هر سال ڪاٽي راڄڙ، تعلقي ڪپري، ضلعي سانگهڙ ۾ لڳندو آهي، اتي خيرپورميرس جي هڪ راڳي فقير اهو ڪلام ڏاڍي سوز ۽ گداز سان ٿي ڳايو، جنهن نه رڳو مون کي متاثر ڪيو پر مون تي محويت جي ڪيفيت طاري ٿي وئي. ڳائڻ واري جڏهن هڪ مصرع پورو ٿي ڪيو ته مون کيس فرمائش ٿي ڪئي ته اِن مصرع کي وري دهرائي، تان جو ڳائڻي کي هر هڪ شعر ٻيهر ڳائڻو ٿي پيو ۽ مون جهڙا ڪجهه ٻيا ماڻهو به اتي موجود هئا جيڪي پڻ ان حمديه شعر تي بيحد داد ڏئي رهيا هئا. جڏهن فقير ڳائي اسٽيج تان لٿو ته مون وچي سندس پلسو ورتو ۽ ڪانئس پڇيم ته: اهي لاجواب ٻول ڪهڙي شاعر جا هئا ته 'راڳيءَ ورائيو ته سائين اهي ٻول اسان جي ٽڙ يعني

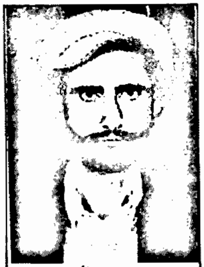
غلام نبي 'اُداسي'

خيرپورميرس جي هڪ وڏي شاعر سائين غلام نبي اُداسي جا آهن جيڪو گهڻو وقت اڳي انتقال ڪري ويو آهي. مون ڳائڻ واري فقير کان پڇيو: "اُداسي صاحب مرحوم کي ڪو اولاد به آهي ۽ انهن جو تعلق به شعر و شاعريءَ سان آهي يا سنڌ جي ڪيترن علمي ادبي خاندانن وانگر سندس پونيرن وٽ به پينگ لڳي پئي آهي؟" نياز همايوني بيحد خوش ٿيندي مون کي ٻڌايو ته: 'عنايت صاحب! ان وقت الله خوشيءَ ۾ ڪپڙن ۾ نٿي ماپيس جڏهن فقير (جنهن جو نالو هينئر ياد نه پيو اچي) ٻڌايو ته: "سائين عنايت بلوچ جو نالو اوهان ضرور ٻڌو هوندو جيڪو خود به شاعر ۽ هاڻي ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جو ڊائريڪٽر آهي، ته اهو اداسي صاحب جو وڏو پٽ آهي ۽ سندس ننڍو ڀاءُ هدايت بلوچ به شاعري ڪندو آهي." نياز صاحب ٻيهر اٿي مون کي ڀاڪر پاتو، ڳل تي چمي ڏني ۽ مون کان اڳواٽ معافي وٺندي مون کي چيائين: 'پيارا عنايت! اُداسي صاحب سنڌ وارن سان ظلم ڪيو آهي جو پنهنجي شاهڪار شاعري پنهنجي زندگيءَ ۾ چو نه ڇپرايائين ته جيئن سڄي سنڌ جا ماڻهو سندس اعليٰ پايي جي شاعريءَ مان حظ حاصل ڪن ها.'

نياز همايوني (مرحوم) فقط چار بند لکي آيو هو جيڪي راڳائي فقير اتي ڳايا هئا پر مون کين بابا مرحوم جن جي حمديه نظم جا ڪجهه وڌيڪ شعر ٻڌايا ته نياز

صاحب پنهنجا تاثرات بيان ڪندي مون کي چيو: 'عنايت صاحب! مان خوشامدي ماڻهو هرگز نه آهيان پر مان حق سچ جي ڳالهه ڪريان ٿو ته اهڙي شاعري جنهن ۾ قرآني آيتون پوري وزن بحر ۽ نهڪندڙ معنيٰ سان استعمال ٿين، مون ٻين شاعرن ۾ يا ته گهٽ پڙهي آهي ۽ جيڪڏهن پڙهي به آهي ته اُنهيءَ شاعريءَ ۾ تخيل جي اِتري بلندي ۽ شاعريءَ جي اِتري خوبصورتي مون کي مشڪل سان نظر آئي هوندي' سائين نياز همايوني هاڻي فرمائش ڪئي ته ان حمديه نظم جا جيڪي به شعر مون کي ياد هئا، اُهي کيس ٻڌايان جيڪي هتي مهربان پڙهندڙن جي مطالعي لاءِ پيش ڪجن ٿا:

اَحد انسان جي صورت اندر اظهار ٿي آيو،
نفي اثبات ۾ نازل عيان انوار ٿي آيو.
ڪٿي آدم اندر اول علمبردار ٿي آيو،
نظاري نينهن جي سان نوح ۾ نروار ٿي آيو.
ڪٿي جنٽ تجري تحتها الانهار ٿي آيو،
ڪٿي ڏهڪار ڏئي ڏاڍو عذابُ النار ٿي آيو.
ڪري ڪٿ موج مشغولي ٿيو مسئول ۽ سائل،
الست بربڪم قالو بليٰ اقرار ٿي آيو.
ڏسو محبوب کي من ۾ اکيون عبرت سنديون کولي،
اندر فرقان فاعتبرو اولي الابصار ٿي آيو.
ڏئي اطلاع عالم کي ٿو سبحٰن الذي اسريٰ،
مگر حق پاڪ خود هت ُهت همه اطوار ٿي آيو.
الم انلوهه کان آزاد ٿيو آهي 'اُداسي' اڄ،
غلامي جنهن سندي آهي، سو خود غمخوار ٿي آيو

قبله بزرگوار غلام نبي اداسي جي ڄمڻ جي صحيح تاريخ ته نه ملي آهي باقي سندن چوڻ موجب: هو 1916ع ۾ پنهنجي ڳوٺ، حاجي يارمحمد ڪوسو، ضلعي خيرپورميرس ۾ پيدا ٿيو. سندن والد حاجي يارمحمد ڪوسو هڪ منيادار انسان هئڻ سان گڏ بلوچڪي هشمت ۽ رعب تاب رکندڙ شخص هو. جنهن پنهنجي اولاد کي تعليم ڏيارڻ طرف پورو توجهه ڏنو، پر اسڪولن جي پري پنڌ تي هئڻ ۽ اچڻ وڃڻ جون سهولتون نه هئڻ سبب والد صاحب ۽ سندن ٻي نمبر پٽ ۽ منهنجي وڏي چاچا غلام اڪبر 'مير' چوٿين پنجين درجي سنڌي پڙهڻ کان پوءِ تعليم ڇڏي ڏني. چاچا غلام اڪبر شاعر نه هو پر سندس امڙ کيس پيار ۽ لاڏ ڪوڏ مان 'مير' جي نالي سان سڏيندي هئي، تنهنڪري هو مير جي نالي سان مشهور ٿي ويو. چاچا مير سڀني سان پيار جا ٻول ٻولڻ وارو ۽ محبتون ونڊڻ وارو شخص هو، تنهنڪري مٽن مائٽن ۽ دوستن عزيزن ۾ سڀ ساڻس پيار ڪندا هئا. منهنجي ننڍي چاچا غلام مصطفيٰ 'مهجور' پنهنجي تعليم انٽر تائين حاصل ڪئي، جنهن کان پوءِ هن هڪ نيم سرڪاري اداري ۾ نوڪري اختيار ڪري ڇڏي چاچا غلام مصطفيٰ مهجور پڻ سٺو شاعر هو ۽ سندس شعر توڙي ڪجهه ڪهاڻيون توري وقت لاءِ 'سوجهرو' ۽ 'نئين زندگي' ۾ ڇپيون.

جناب شفقت الله ڪوسي پنهنجي مضمون 'گوهر ناياب' ۾ قبله اداسي صاحب جن جو تعارف هن ريت ڪرايو آهي:

"خيرپورميرس جي والي ۽ شاعر حڪمران مير علي نواز 'ناز' جي شاهي دربار مَتل هئي، هند ۽ سنڌ جا نالي وارا شاعر محفل ۾ موجود هئا ۽ هندستان کان ڪجهه آيل قوال پنهنجي مخصوص ڳائڻ جي رنگ ۾ محوَ هئا، رياست جي عوام لاءِ مير صاحب جي دربار ۾ اچ وڃ جي آزادي هئي، تنهنڪري محفل ۾ ٻڌندڙن جو هڪ وڏو انگ موجود هو. قوال مصرع ڪئي: مُحَمَّد مصطفي کو حضرت يوسف سے کيا نسبت' اُتي ٻڌندڙن منجهان سورهن سالن جو هڪ نوجوان اُٿي ٿو ۽ هٿ جي اشاري سان قوالي روڪرائي ٿو، مَتل محفل ۾ سانت ڇانئجي وڃي ٿي. ماڻهو هن ڳڀرو نوجوان تي حيرت ۽ خوف کائڻ ٿا جنهن رياست جي واليءَ جي شاهي دربار ۾ رخنو وڌو هو. هزهائينس مير علي نواز 'ناز' پڇيو: 'قوالي ڇو بند ٿي وئي آهي؟' کين ٻڌايو ويو ته هڪ نوجوان قوالي، تي اعتراض ڪيو آهي. مير صاحب ان ڳڀرو نوجوان کي پاڻ وٽ گهرائي ٿو جيڪو مير صاحب جو ڏيان غلط ۽ گستاخي وارن ٻولن

طرف چڪرائي ٿو تہ دراصل: 'مُحَمَّد مصطفيٰ سے حضرت يوسف کو کيا نسبت' هيٺ گهرجي پر قوالن ان سڻ کي اُبتو ڪري مُحَمَّد مصطفيٰ (ﷺ) جي شان ۾ گستاخي ڪئي آهي.

مير علي نواز 'ناز' جيڪو خود بہ سنو شاعر ۽ سخندان هو، هن نوجوان جي سخن شناسيءَ تي ڪيس دل کولي داد ڏنو ۽ قوالن کي درست شعر پڙهڻ جو حڪم ڏنائين جيئن نوجوان ڪين ٻڌايو هو، مير صاحب هڪدم پنهنجي ڪيسي مان سؤ رپين جو نوٽ نوجوان کي ڏيندي ڪيس چيو: 'پنجاهہ رپيا تنهنجي سُخن شناسي ۽ ٻيا پنجاهہ رپيا منهنجي محفل بند ڪرائڻ جي جرئت ڪرڻ ۽ مدني مصطفيٰ ﷺ جن جي شان ۾ گستاخي جي گناهہ کان اسان سڀني کي بچائڻ جو انعام آهي. (هي 33-1932ع جو زمانو هو ۽ ان وقت جا سؤ رپيا اڄ جي هڪ لک رپين کان بہ شايد مُلهہ ۾ مٿي هوندا).
اهو خوبصورت ۽ ڳڀرو نوجوان غلام نبي اداسي هو، جنهن جو نالو جيتوڻيڪ اڄ سنڌي ادب ۾ گمنام آهي پر حقيقت اها آهي تہ هو پنهنجي دؤر جو وڏو شاعر، هڪ نفيس انسان ۽ ڀهڳتو شخص هو.

مير علي نواز جي دربار سان ان وقت نہ رڳو سنڌ پر هند جا پڻ ناليوارا شاعر لاڳاپيل هئا جهڙوڪ: حفيظ جالنڌري، نسيم امروهوي (جنهن خيرپورميرس جي تاريخ لکي) آغا شاعر قزلباش، شميم امروهوي، بهار ملتاني وغيره. پر غلام نبي اداسي جي باوقار مزاج ڪيس ميرن جي دربار کان پريرو رکيو، نہ تہ مٿي بيان ڪيل واقعي ۽ شاعراڻي طبعيت سبب نازڻ جهڙي سخي ۽ روشن خيال حاڪم سان ويجهڙائي پيدا ڪرڻ تہ اداسي صاحب جن لاءِ ڏاڍي آسان ڳالهہ هئي جڏهن تہ اڄ سنڌيءَ جا اڪثر اديب ۽ شاعر ايوانِ اقتدار جي پيچرن جا پانڌي بڻيل آهن."

ننڍپڻ کان ئي قبلہ اداسي صاحب جن جي طبعيت جو لاڙو شعر و شاعري ۽ موسيقيءَ طرف مائل رهيو ۽ سنڌن چوڻ موجب 12-13 سالن جي عمر کان ئي هن شعر و شاعريءَ جي ميدان ۾ قدم رکيو. سنڌن شروعاتي همعصرن ۽ ذاتي دوستن ۾ عطا محمد حامي خيرپوري، رشيد احمد لاشاري، سيد اظهر گيلاني، عبد عاقلي، پير علي اصغر شاهہ راشدي، حافظ محمد اسلم مهيسر، محمد عمر مگريو ۽ ڪجهہ ٻيا هئا. جن سان گڏجي پاڻ طرحي توڙي غير طرحي مشاعرن ۾ شريڪ ٿيندا رهيا تہ هڪ ٻئي جي اوطاقن ۾ پڻ ذاتي محفلون مچائيندا هئا ۽ ان سان گڏ راڳ رنگ جون روح رهاڻيون بہ اڪثر ٿينديون رهنديون هيون. منهنجي خيال ۾ راڳ رنگ جي اهڙين رهاڻين ۽ موسيقي جي ماهرن سان ويجهي صحبت جو ئي اثر هو جو قبلہ اداسي صاحب ڪلاسيڪي راڳ جي سُرن ۽ خيالن کي سڃاڻڻ جو تمام وڏو ڄاڻو هو. هوڏانهن ڪنهن راڳي آلاپ شروع ڪيو تہ فوراً سڃاڻي وٺندا هئا تہ اهو ڪلياڻ، ٻاڳيسري، مالڪئوس، جيجيوَنتي، ڀيروي وغيره مان ڪهڙو خيال هو. هڪ دفعي آل انڊيا ريڊيو تان ڪلاسيڪي موسيقي نشر ٿي رهي هئي ۽ اسان جي اوطاق ۾ بابا جن جي ڪجهہ دوستن جي ڪچهري ٿي رهي هئي، اداسي صاحب جن پنهنجن دوستن کان پڇيو: "اهو ڪهڙو خيال آلاپجي رهيو آهي؟" ڪنهن دوست هڪڙو ٻڌايو، ٻي ٻيو ۽ ٽئين ٽيون، بابا جن اعتماد سان ڪين چيو: "اوهان ٽنهي مان سُرَ ڪي ڪنهن بہ نہ سڃاتو آهي، اهو هنبول جو خيال آهي جنهن کي سڃاڻڻ هر ڪنهن جي وس جي ڳالهہ بہ نہ آهي. نيٺ خيال پوري ٿيڻ تي آل انڊيا ريڊيو جي انائونسر ٻڌايو تہ 'هاڻي اوهان فلاڻي ڳائڻي کان راڳ هنبول ٻڌي رهيا هئا.' ٽن دوستن مان هڪڙي دوست بابا جن کي اُٺي ڀاڪر پاتو ۽ اعلان ڪيائين تہ ٽن ڏينهن کان پوءِ ڇنڇر جي رات غلام نبي خان اداسيءَ جي مانَ ۾ مون وٽ رات جي دعوت آهي جتي اداسي صاحب جن کي راڳ جي استاد جي پڳ ٻڌرائي ويندي. آءٌ تڏهن ڇهن ستن سالن جو هئس. ڇنڇر تي پير ڳوٺ کان ٿورو ٻاهر هڪ عاليشان بنگلي ۾ هڪ پُروقار دعوت جو انتظام ڪيو ويو هو، جتي ٿر جي

سڀني ڳائڻن شرڪت ڪئي. بابا جن مون کي به پاڻ سان گڏ وٺي ويا هئا. وري به ڪي راڳ اهڙا ڳايا ويا جن جي سڃاڻپ فقط قبلہ اداسي صاحب جن ئي ڪري سگهيا. آخر ۾ محفل جي پڄاڻيءَ تي بابا جن کي لُنگيون پلرايون ويون ۽ پير علي اصغر شاهه راشديءَ بابا جن کي 'راڳ جي استاد' جي پڳ ٻڌرائي. ڏاڍيون تاڙيون وڳيون ۽ هرهڪ راڳائي بابا جن کي جُهڪندي سلام ۽ احترام جو نذرانو پيش ٿي ڪيو. سندن بعد وارن ادبي دوستن ۽ همعصرن ۾ ڊاڪٽر تنوير عباسي، سليم ڳاڙهوي، ڊاڪٽر نواز علي شوق، عطا محمد ڀنڀرو، نديم انصاري، الله بخش حباب، منير سولنگي، اُميد خيرپوري، محمد علي حداد، عزيز ڳاڙهوي، خادم رفيقي ۽ غازي فقير سيال هئا. آخر ۾ بيان ڪيل ٻن دوستن بابا جن کان ڪيتري عرصي تائين شاعريءَ جي اصلاح حاصل ڪئي هئي، تنهنڪري اُهي قبلہ اداسي صاحب جن کي استاد جي لقب سان مخاطب ٿيندا هئا.

قبلہ اداسي صاحب جن جي غزلن مان ڪجهه انتخاب هتي پيش ڪجي ٿو:

ڪٿي بادِ صبا وڃ هي عريضو انتظاريءَ جو،
پرينءَ جي پيش ڪج سارو، بيان هن بيقراريءَ جو

- ڇڏيو جهولي جدائيءَ جي چمن ساڙي سڄو دل جو،
گمان هاڻي نٿو ڏسجي منجهس بلڪل بهاريءَ جو.
- ڳجهو ڪو درد دل ۾ جي هجي ڪنهن بادشه کي پڻ،
ته ڏيندو ڇا مزو تنهن کي تجمل تاجداريءَ جو.
- ستائي سوز فرقت جي اُداسي آ ڪيو آخر،
سراسر سور سارو حال آ دل درد ماريءَ جو.

هڪ ٻي غزل مان چونڊ شعر پيش ڪن ٿا: جنهن ۾ مهربان پڙهندڙ سندن ڪمال جي تجنيس حرفيءَ تي به غور ڪن:

دلارا دردمندن جي نه دائم دل دکائي ڪر،
اجايو پنهنجي ارڏائي نه اڪثر آزمائي ڪر.

- رهين نرمل سدا ناراض ناحق نيازمندن تي،
خدارا پر نه هرگز تون، عدوءَ سان آشنائي ڪر.
- اسان سان مِل، اسان سان کِل، اسان سان روح رچنديون ڪر،
دکن دردن جي ماريل دل، نه اي سهڻا ستائي ڪر.
- اسان جو ساهه تنهنجي ساهه سان سهڻا سلهاڙيل آ،
اداسي پنهنجي عاشق سان، نه بيجا بيوفائي ڪر.

جناب شفقت الله ڪوسو پنهنجي ساڳئي مضمون 'گوهرِ ناياب' ۾ اڳتي هلي قبلہ اداسي صاحب جن جي هڪ اردو مشاعري ۾ شرڪت ڪرڻ بابت احوال هن ريت ٿو ٻڌائي:

"تنهن زماني ۾ مصرع طرح جو رواج هوندو هو ۽ سڀني شاعرن کي طرحي مشاعري ۾ پنهنجو ڪلام تيار ڪرڻو پوندو هو. علامہ اقبال جي هڪ سٽ کي مصرع طرح لاءِ چونڊيو ويو: 'خموشی گفتگو ہے، بے زبانی ہے زباں میری' ان تي سڄي هندستان جي شاعرن کي شعر لکڻ جي دعوت ڏني وئي. هندستان جي تاريخي شهر آگره ۾ مشاعري جي محفل جو اهتمام ٿيو جنهن ۾ اداسي صاحب پنهنجو غزل ٻڌائي اردو وارن کي به حيران ڪري ڇڏيو. ان غزل جا ڪجهه شعر جيڪي عنايت بلوچ صاحب مون کي ٻڌايا، اهي پڙهندڙن جي مطالعي لاءِ هتي پيش ڪجن ٿا:

نہیں حالت ذرا مخفی و محتاج بیاں میری
سراپا یاس و حسرت بن چکی ہے داستاں میری
تمنا خاک میں ملتی رہی ہے، ہر نہاں میری
مٹے گی شومئی قسمت کبھی اے آسماں میری
کہیں الفاظ دل کی ترجمانی کو نہیں ملتے،
خموشی گفتگو ہے، بے زبانی ہے زباں میری
وصالِ یار پہ اب ہجر کو ترجیح دیتا ہوں،
جدائی میں ہوئی ہے آرزو پل کر جواں میری
اُداسی نام جب ہے پھر تمنا شادمانی کیا،
موافق نام کے رہتی ہے حالت جاوداں میری

سنڌ جي هن سنڌي شاعر اردو ۾ پنهنجو شاهڪار غزل پيش ڪري ماڻهن جي وڏي ميڙ کان وڏو داد وصول ڪيو. ساڳيو غزل جناب اداسي صاحب بجنور مان ڇپجندڙ هڪ مشهور رسالي ۾ موڪليو ۽

ان وقت جي روايت موجب هنن ان غزل کي ٽيون نمبر انعام ڏنو جيڪو پنجاهہ رپيا هو. پهريان ٻہ انعام اردو جي شاعرن وصول ڪيا جڏهن تہ سنڌ مان فقط اداسي صاحب جن جي غزل کي ٽئين نمبر جو مستحق قرار ڏنو ويو.“

قبلہ اداسي صاحب جي اردو شاعريءَ جو ذڪر نڪتو آهي تہ هڪ تذڪرو ڪرڻ ضروري ٿي پيو آهي. اُداسي صاحب جن ڪنهن تاريخي ڪتاب ۾ پڙهيو تہ عظيم فاتح سڪندراعظم سمنڊ جي ڪناري تي ٺهيل هڪ شاندار مندر ڏٺو جنهن کي ڏسڻ ۽ ان کي اندران گهمڻ کان پوءِ ان جي بناوٽ، بيهڪ ۽ تعمير جي فن کان بيحد متاثر ٿيو ۽ ان جي تمام گهڻي تعريف ڪيائين. اداسي صاحب سڪندراعظم جي تاثرات کي اردو شاعريءَ ۾ قلمبند ڪيو ۽ ان تي ڇهہ سٽون لکيون جن مان مون کي فقط ٽي سٽون ياد آهن ۽ اُهي جڏهن بہ اردو جي ناليوارن شاعرن اڳيان پڙهندو آهيان تہ اُهي بہ دنگ رهجي ويندا آهن. اداسي صاحب جن لکيو:

سمندر کے بندر پہ مندر کے اندر سکندر ششدر کبھی گُھس گیا
بناوٹ، سجاوٹ، لطافت، لیاقت، عمارت کی دیکھی تو پھریوں کیا
جہاں کے مکاں کا بیاں کیا یہاں کچھ عیاں ہے عمارت بہ لوساختہ

قبلہ اداسي صاحب ’بزمِ سليم‘ ڳاڙهي موري ۾ بہ باقاعدگيءَ سان شريڪ ٿيندا رهيا ۽ مون کي بہ پاڻ سان گڏ وٺي ويندا هئا. ڳاڙهي موري ۾ هر مهيني هڪ مشاعري جي محفل جو اهتمام ٿيندو هو. مون کي ياد آهي تہ پهرئين مشاعري ۾ مصرع طرح هيءُ هو:

’اِجا تائين نہ سڌري قوم جي حالت الائي ڇو؟‘

مون پهريون ڀيرو ڪنهن مشاعري جي محفل ۾ پنهنجو شعر پيش ڪيو جنهن جي اصلاح قبلہ اداسي صاحب جن ڪئي هئي، هن مشاعري ۾ سليم ڳاڙهوي ۽ قبلہ اداسي صاحب جن جي شعرن تي ڪين ڀرپور داد ڏنو ويو ۽ سليم ڳاڙهوي صاحب بابا جن کي گذارش ڪئي تہ جيئن تہ ايندڙ ماهانہ مشاعري جي محفل نعتيہ رکي وئي آهي، تنهنڪري ان جو مصرع طرح بہ اداسي صاحب جن صادر فرمائن. بابا جن هڪ ٻہ منٽ سوچڻ کان پوءِ هيءُ طرح پيش ڪئي جنهن کي خوشيءَ سان قبول ڪيو ويو:

’مُحَـمَّد مصطفيٰ مدني مڙن مختار ٿيو پيدا.‘

ٻي مهيني جي مشاعري جي محفل ۾ قبلہ اداسي صاحب سڀني شاعرن تي حاوي رهيا ۽ محترم سليم ڳاڙهوي توڙي نذير انصاري صاحب مشاعري ختم ٿيڻ کان پوءِ نجي محفل ۾ بابا جن کي گذارش ڪئي تہ پنهنجو نعتيہ شعر ٻيهر پڙهن. مون کي شروعاتي فقط ٻہ بند ياد آهن ۽ جهڙي نموني قبلہ اداسي صاحب جن پنهنجي نعتيہ نظم جي شروعات ڪئي آهي، اهو شايد فقط اُنهن جوئي ڪمال هو:

سڪوت منجمد ۾ شور شعلہ بار ٿيو پيدا،
اچانڪ احديت اندر عجب اطوار ٿيو پيدا،
گروهہ انبياء و اصفيا ابرار ٿيو پيدا،
رموز و راز جو هڪ محرم اسرار ٿيو پيدا،
نبين ۾ اُتم افضل علمبردار ٿيو پيدا.
مُحَـمَّد مصطفيٰ مدني، مڙن مختار ٿيو پيدا،
ڪڏهن هي نور نٿيڻ ۾ تہ ٻارن سان گهڙيون گهاري،
ڪڏهن بيبي خديجہ وٽ تجارت جي لڳو لاري،
پري پردو ڪري پنهنجو نہ جلوو جلد ڏيکاري،
شهہ ڪونين باطن ۾ ۽ ظاهر ٻڪريون چاري،
وري اهڙو زماني ۾ نہ ٿيو ٻڪرار ٿيو پيدا،
ڏٺن ۾ ۽ ڏٺين ۾ هڪ عجب اسرار ٿيو پيدا.

سليم ڳاڙهوي پنهنجا تاثرات بيان ڪندي لکي ٿو: ’اُداسي صاحب ان وقت جي چوٽيءَ جي قادرالڪلام شاعرن منجهان هڪ هو. بزمِ سليم طرفان ٿيندڙ ماهانہ مشاعرن ۾ باقاعدگي سان شريڪ ٿيندو هو ۽ پنهنجي دلنواز شعر ۽ معياري مقالن کي نهايت سريلي انداز ۽ رس ڀرئي لهجي ۾ پيش ڪندو هو.‘

ڊاڪٽر نواز علي شوق پنهنجي ڪتاب 'آديسي اُٿي ويا' ۾ لکي ٿو:

"سائين غلام نبي اداسي نہ صرف اعليٰ پائي جو شاعر هو پر بين وڏين خوبين جو مالڪ پڻ هو. مون سندس صحبت مان گهڻو ڪجهہ پرايو."

محمد علي حداد لکيو تہ:

"اداسي صاحب وڏي شاعر هئڻ سان گڏ گوناگون صفتن جو مالڪ هو، سندس فرزند عنايت بلوچ ۽ هدايت بلوچ سندس سهڻي تربيت جا مظهر آهن."

شاگرديءَ جي زماني ۾ خيرپور جي ڪرنل شاهہ هاسٽل ۾ رهندا هئاسين، هڪ ڏينهن مون پنهنجو غزل استاد حامي صاحب جي خدمت ۾ پيش ڪيو تہ اُهي ان ۾ ضروري اصلاح ڪن. حامي صاحب تنهن هاسٽل جو وارڊن هو. غزل ڏسي هڪدم چيائين: "ڀيريون تہ ڄڻ ۾ اصلاح ڪرڻ جي ڪابہ گنجائش ناهي، پر پٽ اداسي صاحب جي هوندي توکي ٻي ڪان اصلاح وٺڻ جي ضرورت ئي ڪانهي ڇو تہ هو سچ پچ تہ مون کان بہ وڏو شاعر آهي." بهرحال پوءِ مون وضاحت ڪئي تہ 'شاعريءَ ۾ منهنجا استاد قبلہ اداسي صاحب جن ئي آهن، پر جيئن تہ هاسٽل ۾ رهڻ ڪري اوهان وڌيڪ ويجها هئا تنهن مون پنهنجو شعر اوهان کي ڏيکاريو.'

قبلہ اداسي صاحب جن جون انساني خوبيون:

آءٌ هڪ پٽ جي حيثيت ۾ قبلہ والد بزرگوار جي انساني ڳڻن جي تعريف نٿو ڪريان پر جيڪي بہ پاڙي اوڙي جا عزيز، مِٽ مائٽ يا سندن دوست جن کي بابا جن جي ويجهڙائيءَ واري صحبت نصيب ٿي هئي، اُهي سندن وفات جي ستيتاليهہ سالن گذرڻ جي باوجود بہ قبلہ اُداسي صاحب جي انساني خوبين، همدردين ۽ ڏکن ۾ سندن حال پلئي ٿيڻ جي ڳڻن کي ياد ڪري اڄا تائين هنجون پيا هاريندا آهن. پاڙي ۾ ڪو بيمار ٿيو، ڪنهن کي ڏک پهتو، ڪنهن سان زيادتي يا ظلم ٿيو، پوليس ڪنهن کي بيجا تنگ ڪيو تہ قبلہ اداسي صاحب سڀني کان اڳ اُتي پهچندا هئا ۽ جيستائين پاڙي واري غريب جي تڪليف دور نہ ٿيندي هئي، تيستائين کين چينُ نہ ايندو هو. جيڪڏهن رات جي اويلي وقت پاڙي اوڙي جو ڪو ماڻهو اوچتو سخت بيماريءَ جي تڪليف ۾ مبتلا ٿيندو هو تہ بابا جن ان جي دوا درمل ۽ ٽهل ٽڪور ۾ لڳي ويندا هئا ۽ تيستائين سندن ننڊ آرام ڦِٽل هوندو هو جيستائين ان مريض کي مڪمل آرام اچي وڃي. رڳو انسان نہ پر ڪو جانور بہ بيمار ٿيندو هو تہ بابا جن کي ان جي بہ پريشاني هوندي هئي، جانورن جي ڊاڪٽرن ڏي ويندا هئا ۽ دوائون وٺي پاڻ جانورن کي کارائيندا هئا.

اداسي صاحب مهمان نوازيءَ ۾ تہ پنهنجو مٽ پاڻ هو. اسان جي اوطاق هر روز مهمانن سان ڀريل هوندي هئي. تنهن رستا روڊ ۽ بجليون بہ اسان وٽ ڪونہ هونديون هيون، تنهنڪري ڪو ميل- بہ پري وارو مهمان بہ ايندو هو تہ رات رهي پوءِ پنهنجي ڳوٺ روانو ٿيندو هو. بابا جن لاءِ مشهور هوندو هو تہ غلام نبي خان جو دسترخوان ڪشادو ۽ هو پاڻ اوطاقي مڙس ۽ سخي مرد آهي.

هڪڙي دفعي مسافرن جو هڪ قافلو، جنهن ۾ لڳ ڀڳ ٽيهارو کن مرد ۽ عورتون شامل هيون ۽ وڏيون پيٽيون بہ سندن مٿن تي رکيل هيون، اسان جي اوطاق تي پهچي ويا، هنن ڪٿي رات گذارڻ ٿي چاهي، ٻن ٽِن اوطاقن تي ويا پر ٽيهن ڄڻن جي قافلي کي ڪوبہ ترسائڻ لاءِ تيار نہ ٿيو، ۽ هرهڪ ماڻهوءَ کين صلاح ڏني تہ اسان جي تڙ ۾ فقط غلام نبي خان اداسي ئي اهڙو سخي مڙس آهي جيڪو اوهان کي شايد رات جو ترسڻ بہ ڏيندو تہ ماني بہ کارائيندو. بابا جن بنا دير جي انهن لاءِ کٽن هنڌن ۽ ماني ٽِڪيءَ جو انتظام ڪيو. منهنجي امڙ پوءِ مون کي ٻڌايو تہ تنهنجو پيءُ اڄ ان ڪري گهڻو خوش آهي جو چوي ٿو تہ روز ويٺا رڳو دوستن کي مانيون کارايون ۽ سندن خوشامدون ڪريون پر اڄ خوش قسمتيءَ سان خدائي مهمان اسان وٽ آيا آهن سو مون کي تاڪيد ڪيو اٿائين تہ ماني سٺي ٺاهجو جنهن ۾ بہ- ٽي طعام ضرور

ڻ گهرجن. بابا جن لاءِ رات جو اُتي مسافرن جي سارسنڀال لهڻ لاءِ اوطاق ۾ ويا ته خدانخواسته هيترن سارن ماڻهن مان ڪنهن کي ڪا تڪليف ته ڪانه هئي. هڪ پوڙهو مسافر سمهڻ جي بجاءِ پنهنجي کٽ تي ويٺل نظر آيو. اداسي صاحب جن ڪانئس پڇيو ته ڪيس ڪا تڪليف يا بيماري هئي جو ننڊ نٿي ڪيائين. پوڙهي شخص ڀهريون ته ٽالڻ جي ڪوشش ڪئي پر زور پرڻ تي هن بابا جن کي ٻڌايو ته هو حُقي ڇڪڻ جو موالي هو، پَر جون پيڙيون به وٽس کُٽي ويون هيون تنهنڪري کيس ننڊ نٿي آئي. اداسي صاحب هڪدم گهر ويو پر گهر جا سڀئي ڀاتي آرامي هئا. مڪمل صوفي هئڻ جي باوجود به بابا جن کي خبر هئي ته تماڪ ڪٿي رکيل هو ۽ حُقو ڪٿي پيل هو جو ته گهر جا هڪ ٻه بزرگ حُقو ڇڪيندا هئا. پاڻ ٻارباڻون ۽ حُقو ناهي لاءِ رات جو وڃي مسافر کي ڏنائون. قبلا اداسي صاحب جن پوءِ ٻڌايو ته ان پوڙهي مسافر آسمان ڏانهن پنهنجا ٻئي هٿ کڻي مون کي ايتريون ته دل سان دعائون ڏنيون جو يقين اٿم ته اُهي اَگهائيون ته منهنجي هن زندگي توڙي آخرت لاءِ منهنجو وڏي ۾ وڏو سرمايو آهي.

قبلا والد بزرگوار جي انساني وصفن ۽ عظمتن جون ايتريون ته ڳالهيون ياد اٿم جو لکڻ تي ايندس ته وري شايد ان ڪان به ڪجهه وڌيڪ لکي ويندس جيترو هن لفظن تائين لکيو اٿم. افسوس رڳو اهو اٿم ته بابا جن جي وفات کان ستيتاليهه سالن جي ڊگهي عرصي گذرڻ ڪان پوءِ قلم کنيو اٿم. ان جو سبب فقط هڪ آهي ته بابا جن جي وفات کان پوءِ ڪو سندن عاشق يا وري ڪو شاهينگ 'ديوانِ اُداسي' چورائي کڻي ويو. سالن جا سال ڪوششون ڪيون سين، جن جن دوستن ۽ شاعرن سان بابا سائين جن جو تعلق هو، اُنهن کان پڇا ڳاڇا ڪئي سون پر 'ديوان اُداسي' هٿ نه آيو.

هتي هڪ ٻي ڳالهه به ٻڌائيندو هلان ته بابا سائين جن جو ڪلام سنڌي ادبي بورڊ ڇپرائڻ لاءِ تنّهن منظور ڪيو هو جڏهن مرحوم غلام رباني آگرو سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري هو. (رباني صاحب جا خط مون وٽ اڄا تائين محفوظ آهن). اُهو ڪتاب مون کي ترتيب ڏيڻو هو، پر جيئن ته سڄو ڪلام غائب ٿي ويو، تنهنڪري بابا سائين جن جو ڪلام سنڌي ادبي بورڊ کان ڪتابي صورت ۾ ڇپجي نه سگهيو. هينئر مون ڪوشش ڪري قبلا اداسي صاحب جو ٽڙيل پکڙيل ڪلام هٿ ڪيو آهي، جيڪڏهن زندگي وفا ڪئي ته ان کي سهيڙي سموهي سنڌي ادبي بورڊ جي حوالي ڪيو ويندو.

6- جولاءِ 1963ع تي قبلا اداسي صاحب جن اسان کان جدا ٿي، پنهنجي حقيقي خالق سان وڃي مليا. اناللهِ وَ انا اليه راجعون. سندن وڇوڙي تي مون پنهنجا تاثرات هن.ريت بيان ڪيا:

حال ٻائي ۽ نڪو محرم رهيو،
داغ سيني ۾ ۽ دل ۾ غم رهيو.
گهاءُ گهرو ٿي وڏو ناسور ويو،
ڪا دوا درمل نڪي مرهم رهيو.
مست مُکڙيون اڄ نظر آيون اداس،
روح تن ۾ غم الم ماتم رهيو.
جنهن سندن صحبت ۾ ڪا گهاري گهڙي،
سو وڇوڙي ۾ سدا پُرنم رهيو.
سک ويا، آيو ڏکن سان ڏورڻو،
پيچ مون سان تن سندو پيهم رهيو.
ڏينهن، هفتا، ماهه گذري سال ويا،
پر تصور هر گهڙي هردم رهيو.
جنهن عنايت ڪئي 'اداسي' خوش هجي،
جنهن جو غم نؤد و الم دم دم رهيو.

(منهنجي شاعريءَ جي ڪتاب 'تہ ڪنارو ڪٿ' چيل

اشتياق انصاري

جان محمد جوڻيجو (رئيس المهاجرين)

جان محمد جوڻيجي 1304 هجري بمطابق 1887ع عيسوي ۾ لاڙڪاڻي کان ڪجھ ڪلوميٽر اتر طرف قائم تاريخي ڳوٺ 'ڏامراها' ۾ اک کولي. سندس والد حاجي ڪريم بخش خان، چانڊڪا جي معتبر زميندارن ۾ شمار ٿيندو هو. جان محمد جوڻيجي فارسي ۽ سنڌي جي ابتدائي تعليمَ پنهنجي ننڍڙي واهڻ 'ڏامراها' مان حاصل ڪئي. ٻارهن ورهين جي عمر ۾ ڳوٺ خيري ديرو (تعلقو رتوديرو) ۾ سنڌي اسڪول ۾ داخل ٿيو. ان کان پوءِ انگريزي تعليم جي حاصلات لاءِ لاڙڪاڻي جي 'مدرسة الاسلام' ۾ پير پاتو، جتان هن پرائمري پنج درجا پاس ڪيا.

"جڏهن هو لاڙڪاڻي ۾ پڙهندو هو تڏهن محمد ايوب کهڙو، غلام محمد اسراڻ، عمر بن محمد دائود پوٽو، نصرالله، غلام علي، حيدر بخش جتوئي، فيض محمد وغيره به مدرسي جا شاگرد هئا. سندس لاڙڪاڻي

مدرسة الاسلام لاڙڪاڻي جي تاريخي عمارت جتي رئيس جان محمد جوڻيجي سميت عمربن محمد دائودپوٽي، حيدر بخش جتوئي ۽ سنڌ جي ٻين ڪيترن ناميارين شخصيتن تعليم حاصل ڪئي

جان محمد جوڻيجو جوانيءَ دوران

جي دوستن مان رئيس غلام محمد وڪيل، سيٺ حاجي خدا داد خان سرهيو، عبدالرزاق شيخ، مولوي محمد عاقل وغيره مشهور هئا."[1]

جان محمد جوڻيجو وڌيڪ علم جي حصول لاءِ ڪراچي جي "سنڌ مدرسة الاسلام" جو در کڙڪايو. هن ڪراچي جي ان اداري مان ميٽرڪ پاس ڪئي. "اتي حسن علي عبدالرحمان ۽ علي گوهر خان پڻ ساڻس دوستي ٿيس. جڏهن علي گوهر پڻ ولايت پڙهڻ ويو تڏهن هو پنهنجي والد صاحب کان اجازت وٺي لنڊن ويو ۽ وڃي بئريسٽريءَ جو امتحان پاس ڪيائين."[2]

جان محمد جوڻيجي جي اعليٰ تعليم واسطي انگلينڊ رواني ٿيڻ لاءِ دين محمد وفائي لکي ٿو ته:

"ڪراچي مان ميٽرڪ جي امتحان ۾ شريڪ ٿيڻ کان پوءِ هو پنهنجي خيال سان ڪليڪٽر کان پاس وٺي في الحال خرچ راهه به هزار رپيا هٿ ڪري قانون جي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ولايت ڏانهن تيار ٿيو. هو تقريباً سال 1910ع ۾ انگلينڊ ڏانهن بئريسٽر جي امتحان لاءِ سنڌ مان روانو ٿي ويو. ان کان پوءِ ولايت جي سفر ۽ اتي رهڻ ۽ تعليم جي خرچ جو سمورو بار سندس والد بزرگ جي ذمي رهيو. برابر پنجن سالن جي طويل سفر ۽ وطن

جي جدائيءَ کان پوءِ هو بئريسٽريءَ جي امتحان ۾ ڪامياب ٿي سال 1915ع جي شروع ۾ پنهنجي وطن عزيز ڏانهن خيريت سان موٽي آيو.[4]"

"سنڌ ۾ پهريون نمبر بئريسٽر رئيس غلام محمد ڀرڳڙي ان کان پوءِ رئيس جان محمد جوڻيجو هو"[5]

جان محمد جوڻيجو انگلينڊ مان واپس ورڻ بعد ڪجهه عرصو ڪراچيءَ ۾ ٿي رهي وڪالت شروع ڪئي پر پوءِ جلد ئي ڪراچي ڇڏي لاڙڪاڻي ۾ اچي آفيس کوليائين. لاڙڪاڻي ۾ سڪونت اختيار ڪرڻ کان پوءِ جلد ئي سنڌس ڀيءُ گذاري ويو، جنهن ڪري خاندان تورڙي هارين نارين سان ڇيڙي نبيري جو وهنوار هن جي ڪلهن تي اچي پيو.

ان دوران هن لاڙڪاڻي ۾ پنهنجي لاءِ هڪ ٻه ماڙ بنگلو ٺهرايو، جيڪو اڳتي هلي خلافت ڪميٽي ۽ هجرت ڪميٽيءَ جو جڻ مرڪز بڻجي ويو. هونءَ به لاڙڪاڻي ۾ وڪالت دوران هن وٽ روزانو هزارين ماڻهو سنڌس آفيس ۾ موجود هوندا هئا. هن جو دسترخوان هميشه مهمانن سان ڀريل هوندو هو. اڄ به اهو بنگلو گورنمينٽ گرلس ڪاليج لاڙڪاڻي جي پرسان عيدگاهه جي سامهون يادگار طور ڏسي سگهجي ٿو.

لاڙڪاڻي ۾ وڪالت دوران 1917ع ۾ جڏهن غلام محمد ڀرڳڙي ڪراچيءَ ۾ مسلم ليگ جي آفيس کولي ته جان محمد جوڻيجو به مسلم ليگ ۾ شامل ٿيو. حالانڪ ان وقت تائين سنڌ جا ڪجهه ماڻهو ئي هن جماعت ۾ شامل ٿيا هئا. ان وقت تائين مسلم ليگ ۽ ڪانگريس جي مقصدن ۾ ڪو ايڏو وڏو فرق نه هو. مسلم ليگ ۾ شامل ٿيڻ سان جان محمد جوڻيجي جي ذاتي زندگيءَ ۾ وڏو ڦيرو آيو. ان بعد هن ذاتي زندگي قربان ڪري باقي زندگي ٻين لاءِ وقف ڪري ڇڏي

ان جو پهريون مثال اهو هو جو مارچ 1918ع ۾ شيخ عبدالعزيز، سکر ۾ تعليمي ڪانفرنس سڏائي. هن سنڌ ۾ هڪ عربي- انگريزي اسڪول کولڻ پئي چاهيو. جان محمد جوڻيجو هڙان وڙان وڏي جذبي سان ان تعليمي جلسي کي ڪامياب ڪرڻ ۾ جُنبي ويو. هن انهي جلسي ۾ قائم ٿيندڙ نئين عربي- انگريزي اسڪول ۾ داخلا وٺندڙن مان ٻن شاگردن کي پنهنجي کيسي مان اسڪالرشپ ڏيڻ جو اعلان ڪيو.

خلافت تحريڪ:

ترڪي، پهرين جنگ عظيم کان اڳ هڪ آزاد ۽ خودمختيار ملڪ هو. اتان جي سلطان کي مسلمانن طرفان خليفي وارو درجو حاصل هو. ان ڪري ترڪي جي هر سلطان کي دنيا جا مسلمان "خليفة المسلمين" ڪري سڏيندا هئا. اسلام جي شروعاتي خلفاءِ راشدين کان پوءِ بنو اميه، بنو عباس کان اها خلافت سفر ڪندي ترڪي جي عثمانيه خاندان وٽ اچي پهتي هئي. اهو ئي سبب هو جو مسلمانن وٽ عثمانيه سلطانن جو وڏو مان ۽ مرتبو هو.

پهرين جنگ عظيم دوران دنيا ٻن حصن ۾ ورهائجي وئي. هڪ حصي ۾ برطانيه ۽ سندس اتحادي ملڪ هئا ۽ ٻي طرف جرمني ۽ ان جا مددگار ملڪ. انهن ٻنهي بلاڪن جا ساٿاري ملڪ، هڪ ٻي خلاف ڪات ڪهاڙا ڪنيو بيٺا هئا.

ان پهرين مهاڀاري لڙائيءَ دوران ترڪي سلطنت، جرمنيءَ سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي ساٿ ڏنو. بهرحال ان جنگاڻ جو نتيجو اهو نڪتو جو اتحادي فوجن جي سرسي ٿي، جرمني بري نموني هارايو. تڏهن برطانيه ۽ فرانس گڏجي فرانس ۾ سيوري معاهدو (Treaty of Sevres) ڪري ترڪي کي ننڍين ننڍين ٽڪرن ۾ ورهائي، مسلمانن جي خلافت کي هميشه لاءِ ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. اسلامي خلافت جي زوال جي اها خبر ٻڌي ساري اسلامي دنيا پنهنجي غم ۽ غصي جو اظهار ڪيو، پر سڀ کان گهڻا بيچين سنڌ ۽ هند جا ماڻهو ٿي ويا. مسلمان ملڪن کي اهو خوف هو ته عثماني خلافت ختم ٿيڻ سان هنن جو مقدس جايون محفوظ نه رهنديون. ان ڪري عثماني خلافت کي بچائڻ لاءِ ڪين متحد ٿيڻو پوندو. هتان جي اڳواڻن جو اهو تجربو هو ته هتان جي ماڻهن کي صرف مذهبي جذبي تحت ئي پلاٽ ۾ گڏ ڪري انگريزن جي خلاف تحريڪ کي زور وٺائي سگهجي. هتان جي ماڻهن کي ترڪي خلافت جي بحالي واري مسئلي سان گڏ انگريزن خلاف ڪجهه ٻيون به رنجشون هيون. جيئن حميده کهڙو لکي ٿي ته:

”پهرين عالمگير جنگ جي ڇڙڻ وقت هندستان جي سياسي نمائندن انگريز حڪومت کي مدد جي پيش ڪش ڪئي ۽ انهن کي اميد هئي ته جنگ کان پوءِ انگريز سرڪار هندستان کي آزادي ۽ خودمختياري مهيا ڪندي، انگريز حڪومت جي نمائندن هندستان لاءِ آئيني اصلاحات جو به واعدو ڪيو هو. آڪٽوبر 1917ع ۾ ايڊون مانٽيگيو جيڪو هندستان جي معاملن لاءِ انگريز ڪابينا ۾ وزير هو، سو هتي آيو، اچي هتي جي ماڻهن سان مليو ۽ مختلف هنڌن جا دورا ڪري هتان جي مسئلن جو جائزو ورتو. هندستان جي نمائندن کي اميد هئي ته هندستان کي به بين شهنشاهتن جي حصي وانگر ڪي قدر (Dominion Status) ملندو مگر جنگ بعد ائين نه ٿيو. صرف اڌوريون ۽ اڻ وڻندڙ رعايتون ڏنيون ويون. جنهن ڪري هندستانين ۾ گورن جي لاءِ بي اعتمادي پيدا ٿي.

مانٽيگيو چيلسفورڊ جي قانوني سڌارن به هندستانين ۾ مايوسي پيدا ڪئي. گانڌي جيءَ جي احتجاجن سبب ان وقت جي اعتدال پسند اڳواڻن جي ساک ڊٺي پئي. اهو تاثر عام ٿي ويو ته هندستاني قوميت جي آقائن گوکلي، فيروز شاهه مهتا ۽ ٻين جيڪو قانوني طريقيڪار اختيار ڪيو سو ناڪام ٿي ويو. هاڻي نئين نسل جا سياستڪار ئي برطانيه حڪومت کي مضبوطيءَ سان منهن ڏيئي سگهن ٿا.

سن 1919ع کان پوءِ هندستانين ۾ عوامي احتجاج جي سياست شروع ٿي. هڙتالون، احتجاج، جلسا ۽ جلوس ٿيندا رهيا. خاص طرح جليانوالا باغ واري واقعي هنن جي جذبات کي اڀاريو جنهن ۾ شامل سوين بي گناهه ماڻهن کي برطانيه جي هڪ آفيسر جنرل ڊائير جي حڪم تي قتل ڪيو ويو. علماء فتويٰ ڏني ته برطانيه جي ماتحت هلندڙ علائقا دارالحرب يعني جنگي علائقا آهن ۽ مسلمانن جو فرض آهي ته هو دارالاسلام يعني امن وارن علائقن ڏانهن هجرت ڪن.(5)“

انهن مٿين رنجشن ۽ ٻين سببن ڪري هتان جي اڳواڻن وڏي سوچ ويچار بعد هڪ تحريڪ جو آغاز ڪيو، جيڪا اڳتي هلي خلافت تحريڪ جي نالي سان مشهور ٿي. خلافت تحريڪ اڃا شروعاتي مرحلن مان گذري رهي هئي ته سنڌ ۾ ملان فيض الڪريم نالي هڪ همراهه ترڪي خلافت جي خلاف هڪ رسالو ڪڍيو. ان رسالي جي شايع ٿيڻ تي خلافت تحريڪ جا ڪيترائي پوئلڳ ڪاوڙجي پيا. ڇو ته ان دور ۾ برطانيه جا اتحادي ملڪ ترڪيءَ تي مختلف پابنديون لاڳو ڪري، ترڪي سلطنت کي ٽڪرا ٽڪرا ڪرڻ لاءِ سوچي رهيا هئا. هتان جي مسلمانن ان سازش خلاف، لکنو ۾ ”آل انڊيا مسلم ڪانفرنس“ سڏائي، سخت احتجاج ڪيو. ان ڪانفرنس ۾ اهو فيصلو ڪيو ويو ته ترڪي سلطنت جي بقاءَ لاءِ 17 آڪٽوبر 1919ع تي دعا گهري وڃي جنهن کي ”پهريون يوم الخلافت“ نالو ڏنو ويو.

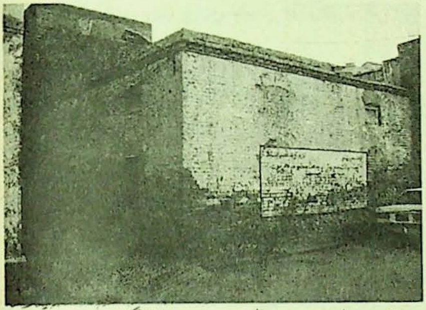

رئيس جان محمد جوڻيجي جي رهائشگاهه جتي سنڌ ۾ پهرين خلافت ۽ هجرت ڪميٽي جي آفس قائم ڪئي وئي

ان فيصلي تحت لاڙڪاڻي ۾ يوم الخلافت ملهائڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم هو، پر لاڙڪاڻي جي ڪارڪنن وڏي جوش خروش سان جان محمد جوڻيجو ۽ پير تراب علي شاهه راشدي علي خان واري جي قيادت ۾ يوم الخلافت کي پاڻي ڏيڻ لاءِ تياريون شروع ڪيون.

مقرر تاريخ 17- آڪٽوبر تي جان محمد جوڻيجي جي بنگلي سامهون عيدگاهه ۾ نهايت ڌام ڌوم سان جلسو ٿيو، جنهن ۾ لاڙڪاڻي ضلعي جي سوين ماڻهن شرڪت ڪئي. (ان عيدگاهه واري ميدان تي هاڻي عيدگاهه سان گڏ ئي هڪ شاندار مدرسو ۽ مسجد به قائم آهي.)

اهڙي نموني نومبر 1919ع ۾ ترڪيءَ سان ٿيندڙ زيادتين خلاف دهليءَ ۾ آل انڊيا خلافت ڪانفرنس جو

پهريون اجلاس گهرايو ويو، جنهن ۾ سنڌ مان مولانا تاج محمود امروٽي، پير تراب علي شاهه، جان محمد جوڻيجو، شيخ عبدالعزيز ۽ حاجي عبدالله هارون سميت ٻيا ڪيترا ماڻهو شريڪ ٿيا، اتي جان محمد جوڻيجي تحريڪ ذريعي، خطبہ صدارت دوران سنڌ ۾ ڪارڪنن تي ٿيندڙ ظلم بہ رڪارڊ ڪرايا. انهيءَ ڪانفرنس ۾ اهو ٺهراءُ پاس ڪيو ويو تہ حڪومت طرفان 13 کان 16- ڊسمبر 1919ع تي رٿيل "صلح جشن" ۾ ڪوبہ مسلمان حصو نہ وٺي. ساڳي وقت "جمعيت علماء هند" بہ ان صلح جشن ۾ حصو نہ وٺڻ جي فتويٰ ڏني ڇڏي ان گڏجاڻيءَ ۾ اهو فيصلو ڪيو ويو تہ سنڌ ۾ جشن صلح کي ناڪام بنائڻ لاءِ انهن ضلعن جا نمائندا ڀرپور ڪوشش ڪن. مختلف نمائندن کي اهڙا ضلعا ورهائي ڏنا ويا. ان گڏجاڻيءَ ۾ لاڙڪاڻو ضلعو، جان محمد جوڻيجي جي حوالي ڪيو ويو. جان محمد جوڻيجو اهڙي ذميواري ملڻ سان ئي پير تراب علي شاهه ۽ سيد علي انور شاهه جي مدد سان صلح جشن جي جاءِ تي "ماتم جشن" جون ڪوششون شروع ڪري ڏنيون. ان ڏس ۾ هزارين اشتهار ورهايا ويا. عوام کي جلسہ جلوس ڪري ٻڌايو ويو. آخر جشن واري ڏينهن ماڻهن ڪارا جهنڊا کڻي هڪ زبردست ماتمي جلوس ڪڍيو. ان هڙتال واري ڏينهن لاڙڪاڻي شهر ۾ مڪمل ويراني ڇانيل هئي.

محمد موسيٰ ڀٽو پنهنجي ڪتاب "ڀرين جي ڀڄار" ۾ لکي ٿو تہ:

"جلوس کي ڪامياب بنائڻ لاءِ هزارن جي تعداد ۾ اشتهار ورهايا ويا. هڪ وڏو جلسو بہ منعقد ڪرايو ويو. واپارين ۽ دوڪاندارن "جشن صلح" دوران لاڳيتا پنج ڏهاڙا پنهنجو ڪاروبار بند رکيو(6)."

لاڙڪاڻہ خلافت ڪانفرنس:

حيدرآباد ۾ 4- جنوري 1920ع تي ترڪيءَ سان صلح جي شرطن ۽ سنڌ ۾ ٿيندڙ ظلمن تي، سوچ ويچار لاءِ سنڌ ۾ پهريون خلافت جو جلسو سڏايو ويو. ان جلسي ۾ سنڌ جي ڪيترن ئي عالمن شرڪت ڪئي. ان جلسي جي آخري ڏينهن تي جان محمد جوڻيجي لاڙڪاڻي ضلعي ۾ ڪارڪنن مٿان ٿيندڙ ظلمن جي باري ۾ تمام جذباتي تقرير ڪئي. جنهن ڪري ماڻهن ۾ ڪافي جوش ۽ ولولو پيدا ٿيو. جان محمد جوڻيجي جي جذباتي تقرير جو اهڙو تہ اثر ٿيو جو اتي ئي لاڙڪاڻي ۾ "پراونشل خلافت ڪانفرنس" گهرائڻ جو ٺهراءُ پاس ڪيو ويو.

لاڙڪاڻي ۾ 6 کان 8- فيبروري 1920ع دوران خلافت ڪانفرنس سڏائڻ جي تاريخ مقرر ڪئي وئي. جان محمد جوڻيجي ان ڪانفرنس کي ڪامياب ڪرڻ لاءِ وڏي محنت ڪئي. نتيجي ۾ ان ڪانفرنس ۾ ڪافي ماڻهو شريڪ ٿيا ۽ مالي امداد پڻ ملي. جان محمد جوڻيجو پاڻ سيڙجي سنڌ جي ڪيترن زميندارن کي دعوت ناما پهچائڻ ويو. ان ڪري ان گڏجاڻيءَ ۾ سنڌ جي زميندارن جو بہ وڏو انگ شامل ٿيو.

هونءَ بہ مولانا محمد صادق کڏي واري، مولوي محمد معاذ نواب شاهه واري، مولانا عبيدالله سنڌي شيخ محمد ابراهيم،مولوي عبدالڪريم چشتي، مولوي عبدالله لغاري سانگهڙ ۽ مولانا دين محمد وفائي جو خلافت تحريڪ ۾ وڏو حصو آهي. جنهن فيض الڪريم موري واري ترڪيءَ جي خليفي جي خلاف شريف مڪہ جي فائدي ۾ هڪ رسالو "تحقيقة الخلافہ" لکي، ڪيترن عالمن ۽ پيرن کان صحيحون وٺرايون، تہ ان جي رد ۾ مولانا تاج محمود امروٽيءَ جي نظرداريءَ هيٺ مولانا وفائي رسالو "اظهار الڪرامت" لکي تيار ڪيو جيڪو 7 کان 9- فيبروري 1920ع تي لاڙڪاڻي ۾ منعقد ٿيل خلافت ڪانفرنس جي موقعي تي ڇپائي ورهايو ويو(7).

لاڙڪاڻہ ڪانفرنس ۾ مولانا ابوالڪلام آزاد، ڊاڪٽر ڪچلو، مولانا عبدالباري، غلام محمد ڀرڳڙي، مولانا محمد علي، مولانا شوڪت علي، سيٺ عبدالله هارون ۽ ٻيا ڪيترائي ليڊر شريڪ ٿيا.

ڊاڪٽر محمود شاهه بخاري ان ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيندڙ ماڻهن ۽ ان جي استقبال لاءِ لکي ٿو تہ:

"ڪانفرنس ۾ ننڍي کنڊ جا عظيم ليڊر جهڙوڪ: علماء ۽ هندستان جا سياسي ليڊر جهڙوڪ: مولانا ابوالڪلام آزاد، سيٺ حاجي هارون، رئيس غلام محمد ڀرڳڙي، مهاتما گانڌي، ڊاڪٽر انصاري وغيره بہ آيا. ان

جلسي ۾ امروٽي سان گڏ، مهاتما گانڌي ۽ ٻيا ليڊر، چوچاڪي ٻگيءَ ۾ وينل هئا ۽ ساري لاڙڪاڻي شهر ۾ جلوس ڪڍيو ويو هو. جلسي جي صدارت پير صاحب جهنڊي واري کان ڪرائي وئي. هن جلسي ۾ انگريزن جي خلاف قطع تعلقات ۽ هجرت ڪرڻ جا نعراءَ پاس ڪيا ويا. جن ۾ آزاديءَ جو راز سمايل هو(8).“

مولانا آزاد ان وقت ٿيهن. ورهين جي عمر جو هو، پنهنجي اخبار ”الهلال“ جي ذريعي سندس ڪافي شهرت ٿي وئي. ان ڪري مولانا جي ديدار لاءِ پڻ ڪيترا عقيدت مند ۽ مشتاق گڏ ٿيا هئا[9].

لاڙڪاڻي ڪانفرنس کان پوءِ ماڻهن ۾ انگريزن خلاف ايڏي تہ نفرت پيدا ٿي جو هڪدم هزارن جي تعداد ۾ ماڻهن ملڪ مان هجرت ڪري افغانستان جي مسلم ملڪ ۾ وڃڻ لاءِ تيار ٿيا.

لاڙڪاڻي ۾ تاريخ 10 ۽ 11 شعبان سنہ 1340هہ تي مولانا امروٽي صاحب جمعيت العلماءِ سنڌ جو هڪ خاص اجلاس سڏايو هو. ان موقعي تي جيڪو دعوت نامو لکيو هئائين، ان جون هزار ڪاپيون ڇپائي، علماءَ توڙي عوام ڏي موڪليون هئائين. ان دعوت نامي جو نقل هيٺ ڏجي ٿو:

الله اڪبر

دفتر مجلس خلافت لاڙڪاڻہ

جناب محترم......

اسلام عليڪم ورحمة الله

هن پر آشوب زماني ۾، پر مصائب جي دور جي مونجهاري جهڙن سوالن کي اسلامي نقطہ نظر سان حل ڪرڻ لاءِ جمعيت العلماءِ سنڌ جو خاص اجلاس 10-11 شعبان سنہ 1340هہ، لاڙڪاڻي ۾ منعقد ڪرڻ جو ارادو ڪيو ويو آهي. جنهن صورت ۾ هن اجلاس ۾ نهايت اهم ڳالهين تي شرعي روشني وجهي، عام مسلمانن جي رهنمائي ڪرڻي آهي. تنهنڪري، اميد تہ اوهان صاحب براهِ ڪرم هن ضروري اجلاس ۾ شرڪت فرمائي، شرعي رهنمائي جي اهم فرض کان سبڪدوش ٿيندا.

طعام ۽ قيام جو بندوبست، مجلس خلافت لاڙڪاڻي جي طرفان ٿيل آهي. تنهنڪري مهرباني فرمائي پنهنجي تشريف آوري جو پيشگي اطلاع، جناب پير الاهي بخش صاحب، ناظر خلافت لاڙڪاڻہ کي ڏئي ممنون فرمائيندا ۽ پاڻ سان بستري آڻڻ جي تڪليف پڻ گوارا فرمائيندا. فقط والسلام.

الداعيان

1. ابو الحسن شاهہ تاج محمود (امروٽ)

صدر جمعيت العلماءِ سنڌ

2. دين محمد وفائي

ناظر استقباليہ مجلس[10]

ان ڪانفرنس لاءِ حميده کهڙو لکي ٿي تہ:

”هيءَ ڪانفرنس کهڙو هائوس ويجهو ايمپائر روڊ جي هڪ وڏي هال ۾ منعقد ٿي. کهڙي صاحب (محمد ايوب کهڙو) ڪانفرنس ۽ مانجهاندي ۾ شرڪت ڪئي. جيڪا وفدن لاءِ محترم جان محمد جوڻيجي ڏني هئي. برطانيہ جا اهلڪار خلافت تحريڪ جي چرپر کان پريشان هئا ۽ اهو ثابت ڪري ڏيکارڻ لاءِ سر ٽوڙ ڪوشش ڪيائون تہ هن تحريڪ کي عوام جي حمايت حاصل نہ آهي. جنهن هڪ مقامي اسسٽنٽ ڪمشنر خان بهادر نبي بخش کي آپريشن لاءِ مقرر ڪيو ۽ ان وري پنهنجي پاڻ عبدالقادر محمد حسين (دفتردار) کي خلافت تحريڪ خلاف قدم کڻڻ لاءِ تيار ڪيو. مسٽر عبدالقادر لاڙڪاڻہ جي ٽن شخصيتن: شاهنواز ڀٽو، نواب امير علي لاهوري ۽ غلام محمد اسراڻ کي حڪومت سان تعاون ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو.

محترم جوڻيجي جي رهائشگاهہ جيڪا لاڙڪاڻي مدرسي جي پٺ سان ڳنڍيل هئي، ان جي بلڪل سامهون وڏي ميدان سان هڪ مسجد هئي. جنهن کي عيدگاهہ طور بہ استعمال ڪيو ويندو هو، خلافت تحريڪ جون ڳنڍجاڻيون اتي ٿينديون هيون پر حڪومت جي زور سبب اتي صرف ٽي سؤ ماڻهو مس شريڪ ٿي سگهندا هئا.

خلافت جي مولوين جي ميدان کان ٻاهر نهايت اثرائتي نموني تبليغ شروع ڪئي. انهن ڳنڍجاڻين کي تسليم ڪندي نواب لاهوري دل جي بيماريءَ جو بهانو ڪري وڃي بستري داخل ٿيو. شاهنواز ڀٽو شهر ڇڏي ويو. انهيءَ ڪري سندن هلچل ناڪام وئي[11].“

لاڙڪاڻي ڪانفرنس ۾ اها تجويز پڻ پيش ڪئي وئي تہ ڪانفرنس جي پڄاڻي تي سنڌ جي معززين جو هڪ وفد بمبئي وڃي گورنر سان سنڌ جي ڪامورن جي ڏاڍ خلاف شڪايت ڪري. ان وفد جي سرواڻي جان محمد جوڻيجي کي ڏني وئي، وفد ۾ پير سائين جهنڊي

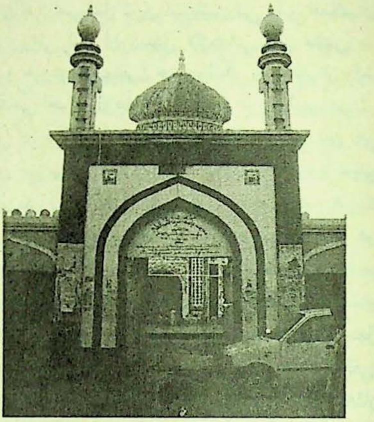

لاڙڪاڻي ۾ خلافت هلچل جا ڪيترائي جلسا عيدگاهہ ۽ ان جي پرسان ميدان تي ٿيندا هئا، جتي هينئر هڪ مدرسو قائم آهي

وارو بہ شامل هو. هيءُ وفد جڏهن بمبئي پهتو تہ اتي آل انڊيا خلافت ڪانفرنس جاري هئي، جنهن جي صدارت غلام محمد ڀرڳڙي ڪري رهيو هو. موقعو غنيمت سمجهي سنڌين جو هيءُ جٿو ان ڪانفرنس ۾ بہ شامل ٿيو. وفد لڳاتار 26 ڏينهن تائين گورنر سان ملاقات جي ڪوشش ڪندو رهيو پر گورنر بهانا ڪري ملاقات کان ٽاريندو رهيو. آخر بيزار ٿي هيءُ وفد مارچ 1920ع تي واپس موٽي آيو پر هو خاموش ٿي نہ ويٺا ۽ 17 مارچ 1920ع تي جي. ايم. سيد ننڍيءَ ڄمار ۾ سن ۾ خلافت ڪانفرنس سڏائي جنهن ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ ٻين عالمن شرڪت ڪئي[12] ان بعد اپريل 1920ع تي سيوهاڻي مخدومن خلافت جي جلسي جو انتظام ڪيو.

جنهن جي بندوبست ۾ ساڳي طرح جان محمد جوڻيجي ۽ سندس ساٿين حصو ورتو.

هجرت

سنڌ جا مسلمان، ان وقت تائين حڪومت طرفان ڪو خاطر خواهہ وارو فرياد نہ ڏسي ۽ مسلسل حڪومت جي بي رخي ڏسي ڪافي مايوس ٿي ويا هئا. ان جا ڪيترائي سبب هئا. هڪ تہ بمبئي مان سنڌ جي معززن جو سفارتي وفد بلڪل مايوس ٿي موٽي آيو هو. ٻيو ان وقت تائين ترڪي شرائط صلح ۾ نرميءَ جي گنجائش جو ڪوبہ آسرو نظر نہ ٿي آيو. ٽيون وري ان جٿي کي ڪٿي بہ نوڪر شاهيءَ طرفان ڪابہ داد رسي حاصل نہ ٿي. تڏهن انتهائي مجبوريءَ ۾ سيوهڻ واري خلافت ڪانفرنس دوران جنهن جي صدارت مولانا عبدالڪريم درس ڪري رهيو هو، اتي هجرت جي باري ۾ هڪ ٺهراءُ پاس ڪيو ويو. ان ڏس ۾ جان محمد جوڻيجو، حڪيم سيد احمد اختر ۽ ٻين حاضرين تمام جوشيلون تقريرون ڪيون. جنهن بعد ايندڙ جيڪب آباد خلافت ڪانفرنس جي وقت، ان کي عملي شڪل ڏيڻ لاءِ سوچيو ويو.

جيڪب آباد ۾ صوبہ سنڌ خلافت جلسو 2 ۽ 3 مئي 1920ع تي مولانا تاج محمود امروٽيءَ جي صدارت ۾ شروع ٿيو. ان وقت تائين هندستان ۾ گڏيل طور اجا ترڪ موالات يا قطع تعلقات جو سوال نہ اڀريو هو. اتفاق سان جيڪب آباد ۾ اهڙو وايو منڊل ٺهي ويو جو ان موقعي تي قطع تعلقات جو ٺهراءُ پيش ڪيو ويو. انهيءَ ٺهراءَ جو روح روان جان محمد جوڻيجو هو. جان محمد جوڻيجو ترڪ موالات واري تقرير جي خاتمي وقت چيو تہ:

"مان سردار جي ٻي نمبر ڪرسي، ميونسپل ڪمشنري، لوڪل بورڊ جي ميمبري ۽ بئريسٽري جي ڊگري سڀ ترڪ ڪريان ٿو ۽ ڍل ڏيڻ کان انڪار ڪندي، سرڪار سان سڀ ڪنهن قسم جا لاڳاپا ۽ تعلقات ٽوڙيان ٿو."[13]

جان محمد جوڻيجي جي انهي اوچتي اعلان جلسي ۾ موجود ماڻهن کي حيران ڪري ڇڏيو. جلسي ۾ هر طرف خاموشي ڇانئجي وئي، هو اجا پنهنجي تقرير

ختم ڪري لڏو مس تہ اتي موجود ماڻهن ۾ ترڪ موالات جو اهڙو تہ جوش پيدا ٿيو جو گهڻن ماڻهن پيٽي پير پنهنجي وت ۽ وس آهر حڪومت سان واسطا ختم ڪرڻ جو اعلان ڪيو.

جيڪب آباد خلافت ڪانفرنس جي دوران ئي هجرت ڪميٽي ٺاهي وئي، جنهن جو صدر پير تراب علي شاهہ راشدي ۽ سيڪريٽري جان محمد جوڻيجي کي مقرر ڪيو ويو. ڪانفرنس جي آخري ڏينهن تي جنهن مهل هجرت جو اعلان ڪيو ويو تہ هزارن ماڻهن پنهنجا گهر گهاٽ ڇڏي ڪابل ڏانهن هجرت لاءِ پنهنجا نالا ڏنا. جيڪي باقاعده قلم بند ڪيا ويا. ساڳئي وقت لاڙڪاڻي ۾ جان محمد جوڻيجي جي رهائش گاهہ ۾ سنڌ هجرت ڪميٽيءَ جي آفيس کولي وئي.

سنڌ ۾ هجرت ڪميٽيءَ جو پهريو اجلاس 24 مئي 1920ع تي حيدرآباد ۾ پير تراب علي شاهہ راشديءَ جي صدارت ۾ ٿيو. ان موقعي تي بمبئي جي گورنر جي پوليٽيڪل سيڪريٽريءَ کي جان محمد جوڻيجي جي صحيءَ سان هيٺئين تار موڪلي هجرت جي باري ۾ ڪجهہ وضاحتون گهريون:

”صوبہ سنڌ جا 25 هزار مسلمان مذهبي اندازي جي ڪري افغانستان ڏانهن هجرت ڪري وڃڻ لاءِ تيار آهن جيڪڏهن ڪنهن قاعدي جي پابندي هجي تہ تار وسيلي اطلاع ڏيندا“(14)

جان محمد جوڻيجي جون اهڙيون وڌندڙ سرگرميون ڏسي ڪيس پريشان ڪرڻ لاءِ سنڌ جي چيف انجنيئر سنڌس زمين جو پاڻي بند ڪري ڇڏيو پر جان محمد جوڻيجي تي ان ڳالهہ جو ڪوبہ اثر نہ پيو. هو وڌيڪ تيزيءَ سان هجرت جي تياريءَ ۾ مگن رهيو.

هجرت لاءِ روانگي:

هجرت ڪميٽيءَ جو بنياد مئي 1920ع ۾ رکيو ويو ۽ جون مهينو تياريءَ ۾ گذري ويو. نيٺ جولاءِ 1920ع بمطابق 21 شوال 1335هہ جان محمد جوڻيجو لاڙڪاڻي مان هزارين مهاجرن سان گڏ افغانستان لاءِ اسريو. سڄي هندستان ۾ هيءُ پهريون سنڌي مجاهد هو، جنهن هجرت ڪئي.

چيو وڃي ٿو تہ ان ڏينهن تي لاڙڪاڻي ۾ هڪ ميلي جو منظر هو، چوڦير ڳهما ڳهمي هئي. 50 هزار کان بہ مٿي ماڻهو اچي شهر ۾ گڏ ٿيا پر انهن ۾ جيڪب آباد جي مهاجرن جو تعداد پين کان وڌيڪ هو.

جولاءِ جي ڪاڙهي وارو ڏينهن ٿريو تہ رات جو 11 وڳي ڌاري لاڙڪاڻي مان اُپ ڦاڙ نعرن جي گونج ۾ مهاجرن جي اسپيشل ٽرين اسٽيشن کي ڇڏي افغانستان ڏانهن رواني ٿي. ان ڏينهن لاڙڪاڻي جي ماڻهن جو جوش و خروش ۽ مهاجرن جي روانگي جو منظر ان وقت جي مقامي اخبار ”لاڙڪاڻہ گزيٽ“ هن طرح چٽيو آهي:

”9- جولاءِ 1920ع تي مسلمان پنهنجي دين جي اصولن جي پيروي ڪرڻ ڪري هجرت ڪري ويا. سڀني جي دل تي زخم ڪري ويا. وڏو غم جو ڏينهن هو. ان ڏينهن هر ڪنهن مسلمان جو چهرو نهايت چمڪندڙ هو. لاڙڪاڻي جا دوڪان بند هئا. ليڪن هر ڪنهن هندوءَ جو چهرو جدائيءَ ڪري ڪومائل هو ۽ ماڻهن جا هشام لاڙڪاڻي ۾ اچي ويا هئا. تنهن ڏينهن هجرت ڪندڙ ڪل 760 ڄڻا هئا. مسلمان پنهنجن جون دليون خلافت ۽ ترڪيءَ جي مسئلي ڪري، وڏي ماتم ۾ آهن ۽ جتان ڪٿان هجرت ڪرڻ جا آواز ٻڌڻ ۾ اچن ٿا. چون ٿا تہ لکين ماڻهو هندستان مان بہ هجرت ڪرڻ لاءِ تيار آهن ۽ ڪيترين اسپيشل گاڏين وڃڻ جي خيال ۾ خبر ٿي ڪانہ ٿي پوي تہ هندستان جو مستقبل ڪيئن ٿيندو. سڀ اسپيشل گاڏيون گهڻو ڪري لاڙڪاڻي اسٽيشن تان روانيون ٿينديون جو هجرت ڪميٽيءَ جو هيڊ ڪوارٽر لاڙڪاڻو آهي. وڃوڙو ڏاڍو برو آهي، ۽ سهڻ لاءِ معمولي دليون نہ ڪين(15)“

9- جولاءِ تي ڪيترائي هندو، تورڙي مسلمان پنهنجيون جايون ۽ ڪي زمينون وڪڻي آيا هئا، صبح جو هر ڪنهن پاسي کان ”الله اڪبر“ جا نعرا ۽ آواز پئي آيا. سانجهي پنجين وڳي شام جو هندن ۽ مسلمانن جا هشام اچي رئيس جان محمد جوڻيجي جي بنگلي تي ڪٺا ٿيا ۽ بئنڊ باجن سان سڄي شهر لاڙڪاڻي ۾ مهاجرن کي سرگس ڪرائي وئي. ڏينهن تورڙي جو گرم هو، تنهن بہ ماڻهن جو اندازو ڳاڻاٽي کان ٻاهر هو. گوشت مارڪيٽ

وٽ الوداعي تقرير مسٽر گوبند بخش هنو، نهايت دلسوزي ۽ جگر ڏاريندڙ ڪئي. وقت بوقت ”الله اڪبر“ جا نعرا ٿي لڳا. رئيس جان محمد نهايت چيدن لفظن ۾ سهڻو جواب ڏنو ۽ اهو نيڀو ڏنائين ته پنهنجي مذهبي اصولن تي مٿو ٽيڪجو، ٻئي ڪنهن کان ٻه نه ڊڄجو. پوءِ ساري سرگس، بيڪر روڊ وٽان لنگهي، سنڌو اسٽيشن تي آئي، اها بگي، جنهن تي مولانا امروٽي ۽ رئيس جان محمد جوڻيجو سوار هئا، سا هندن ۽ مسلمانن (گهوڙن جي بدران ٺي ڪاهي ۽ ڇڪي) وانت تي ماڻهن، هجرت ڪندڙن تي گل ٿي وسايا. اسٽيشن جي پليٽ فارم تي رئيس جان محمد جوڻيجي ۽ مولانا تاج محمود امروٽيءَ کي گلن جا هار وڌا ويا. گاڏي 8 لڳي ويهين منٽن تي رواني ٿيڻي هئي ۽ پاڙي وغيره ۾ نن هزارن جي چوڪ ڪيل هئي، تنهنڪري اهي ٽي هزار رپيا سيٺ خاداد، شيخ عبدالرزاق ۽ سيٺ احمد الدين شهر مان ڪٺي آيا جو هجرت ڪندڙن جا پيسا پيٽين ۾ نهايت ٿلهو هئا چوڪ هن طرح ٿي، جو هر هڪ ميل لاءِ ادائي رپيا پاڙو ٻڌايو ويو هو ۽ پوءِ وري چار رپيا ميل جا ورتا ويا. جيتوڻيڪ پروگرام لاهور جي پاسي ڏانهن وڃڻ جو هو ۽ پاڙو شيره شاهه جو ٻڌايو ويو. تنهن ڪري 112 ميلن جو تفاوت ٿي پيو. ڪل پاڙو چوڏنهن هزار رپيا ورتو ويو. ان سبب ڪري گاڏي 4 بجي ڇٽي. جنهن وقت گاڏي ڇٽي، تنهن وقت هر ڪنهن کان گوڙها وهڻ لڳا ۽ هڪٻئي سان محبت وچان آخري ڀاڪر پائڻ لڳا. گاڏي ۾ جهنڊين سان سينگاري وئي هئي“.[16]

سنڌ ۾ رڪ، سکر ۽ روهڙي اسٽيشنن تي هزارين ماڻهو هنن پاڻٺيڙن کي الوداع چوڻ آيا. هو هنن مسافرن لاءِ گاڏي پيتي جو سامان به کڻي آيا هئا. مهاجرن جي هيءَ ريل گاڏي پنجاب مان لنگهي ته پنجاب جي مشهور ليڊر مولانا ظفر علي خان اخبار ’زميندار‘ جي مالڪ، پنجاب جي مسلمانن کي، سنڌ جي مهاجرن لاءِ هڪ لک رپيا امداد لاءِ چيو. پنجاب جي جدا جدا ريلوي اسٽيشنن تي سنڌ جي مهاجرن جو زبردست آڌرڀاءُ ڪيو ويو. مختلف هنڌن تي جان محمد جوڻيجو ۽ ٻيا مهاجر تقريرون ڪندا پئي ويا. ڪئمبل پور اسٽيشن ۽ پشاور ۾ به سندن شاندار استقبال ڪيو ويو.

ان هجرت واري قافلي سان جان محمد جوڻيجي جو ننڍو پاڻ پير بخش به گڏ هو. هن لڳ ڀڳ پنجاهه سالن بعد ڊاڪٽر محمود شاهه بخاريءَ سان ڪچهري ڪندي ڪيس ٻڌايو ته:

”هو پاڻ، پنهنجي پاڻ جان محمد جوڻيجي سان گڏ پشاور تائين ويو هو. چيائين ته اسپيشل ٽرين جي مرحبا، هر ڪنهن اسٽيشن تي تمام گهڻي ٿي پئي ٿي ۽ جيڪ شاندار آجيان لاهور ۾ ٿي سا ڇڻ تاريخي مرحبا ليکجي، ته ٺهي. بادامي باغ اسٽيشن تي اڻ ڳڻيا هشام ماڻهن جا اچي گڏ ٿيا. قسمين قسمين طعامن جون رڌل ديڳيون پاڻ سان کڻي آيا هئا ۽ طرح طرح جا شربت ۽ لسين جا گلاس برف سان ٿي پيارياٿون، ۽ موڪلائڻ وقت سلڙا پنج هزار رپيا نقد پڻ امداد ڪيائون. پشاور ۾ به وڏن وڏن ماڻهن گاڏي ۽ رهائش جو بندوبست ڪيو هو لئين پئي معلوم ٿيو جو ڪنهن شاديءَ جي خوشيءَ ۾ به نه ٿئي. هن اها ڳالهه به ٻڌائي ته ٻئي قافلي سان لاڙڪاڻي شهر ۽ پسگردائيءَ جا هندو به وڃڻ لاءِ تيار ٿيا هئا“.[17]

ان اسپيشل ريل گاڏيءَ ۾ جان محمد جوڻيجي سان ڪل 7500 سنڌ جا مهاجر همسفر هئا. جن جو تعلق سنڌ جي مختلف هنڌن سان هو، اهي هڪ جذبي تحت پنهنجو پيارو ديس ڇڏيندڙ ماڻهو ترتيب وار هن ريت هئا.

- لاڙڪاڻي جي مختلف تعلقن مان عورتن ۽ ٻارن سميت مردن جو تعداد 283 هو.
- جيڪب آباد ضلعي مان ڪل 113 مرد گاڏي ۾ سوار هئا.
- سکر ضلعي مان 63 مرد ۽ ٻيا مهاجر ٻين ضلعن مان هئا.
- ان قافلي ۾ تقريباً 100 عورتون به هيون. جن سان ڪيترا نابالغ ٻار هئا.
- مهاجرن ۾ 135 بلوچ ۽ 25 سيد بزرگ هئا.
- ان قافلي ۾ 33 مختلف هنرن جا ڪاريگر، لوهر وغيره شامل هئا.
- مهاجرن ۾ ڪجهه عالم ۽ گهڻا انگريزيءَ جا ڄاڻو به هئا.

• 16 جولاءِ 1920ع جمع ڏينهن قافلو پشاور مان نڪري 19 جولاءِ 1920ع تي جلال آباد پهتو.

• جان محمد جوڻيجو ڪابل ۾ داخل ٿيڻ بعد مولانا عبيدالله سنڌي شيخ المهاجرين وٽ پنهنجي گهرواريءَ سوڌو وڃي رهيو.

• ٻين مهاجرن کي جبل السراج ڏانهن وڃڻ لاءِ چيو ويو. ڪيترا ماڻهو جلال آباد ۾ به رهي پيا.

ڪابل ۾ قيام:

جان محمد جوڻيجو ڪابل ۾ رهڻ دوران اڪثر واليءِ ڪابل جي دربار ۾ ويندو هو. هن کي امير صاحب سان ملاقات لاءِ ڇهه ڪلاڪ مليل هئا. امير، کيس پنهنجي سوني واچ تحفي ۾ ڏني. جان محمد جوڻيجي ڪابل مان لاڙڪاڻي جي ڪن دوستن ڏي خط لکيو هو. ان خط مان اسان ڪابل ۾ رهندڙ مهاجرن جي حالت جي اندازي سان گڏ، جان محمد جوڻيجي جو جذبو ڏسي سگهون ٿا:

برادرم سيٺ خداداد ۽ عبدالرزاق ۽ محمد شاهه ۽ سيٺ احمد دين.

سلام، عرض ته اسان خيريت سان ڪابل ۾ پهتاسين، هر طرح خيريت آهي. شال اوهان ڏانهن به هر طرح خيريت هوندي. اسان به گويا دوزخ مان نڪري بهشت ۾ پيا آهيون. انشاءالله جنسي بهشت به جلد اکين اڳيان آهي. دعا ڪندا ته شال نصيب ٿئي. ٻيو قافلو ڪڏهن ٿو اچي. بگين کان سواءِ ٻئي سواري نه ڪجو، بيل گاڏين ۾ تڪليف آهي. واٽ ۾ جلال آباد تائين گرمي آهي. باقي خيريت آهي. ڪم گهڻو اٿر، تنهنڪري هي مختصر اکر عرض آهن. سموري احوال جو تفصيلوار خط جلد لکندس.

سلام سڀني کي عرض رکندا.

زيادهه خير

21 ذي القعد 1338هه[18]."

مهاجرن جو افغانستان مان مايوس ٿي واپس ورڻ:

سنڌي ماڻهن جو هجرتي قافلو، پنجاب ۽ سرحد مان گذريو ته اتان جي ماڻهن به هجرت لاءِ سنڌرا ٻڌا. خاص ڪري سرحد جا ماڻهو اهڙا ته جذباتي ٿي ويا جو هو پنهنجا گهر ٻار نيلام ڪري، بيٺل فصل ڇڏي هجرت لاءِ نڪري پيا، ايتري قدر جو جلال آباد ۽ ڪابل ۾ انهن ماڻهن کي رهائش مسئلو بڻجي ويو. ان حالت کي منهن ڏيڻ لاءِ ڪابل ۾ مهاجرن جي مدد ۽ سنڀال لاءِ "انجمن مهاجرين هند" قائم ڪئي وئي جنهن جو صدر شيخ المهاجرين مولانا عبيدالله سنڌي کي بڻايو ويو. ان انجمن اعلان ڪيو ته هندستان مان مهاجر تمام گهڻي انگ ۾ مختلف رستن کان افغانستان ۾ داخل ٿيا آهن. سيارو اچڻ وارو آهي، جيستائين انهن جي رهائش ۽ آرام وغيره جو بندوبست ٿئي، تيستائين ٻيا ماڻهو افغانستان نه اچن ۽ ٻئي حڪم جو انتظار ڪن، جيڪي ماڻهو پهچي ويا آهن، پهريائين انهن جو انتظام ڪرڻ ضروري آهي.

ان اعلان تي جان محمد جوڻيجي سميت سنڌ ۽ پنجاب جي ٻين ليڊرن جو صحيحون هيون. اهو اعلان افغانستان جي حاڪم امير امان الله کان منظور ڪرائي اخبار (اتحاد مشرق) جلال آباد ۾ شايع ڪيو ويو پر ماڻهن تي ان اعلان جو ڪوبه اثر نه ٿيو، هو لکن جي تعداد ۾ اچي ڪابل ۾ جمع ٿيا. انهن جي رهائش لاءِ 'انجمن مهاجرين' ڪافي ڪوشش ڪئي پر جڏهن ڪين ترڪستان يا جبل السراج ڏي وڃي رهڻ لاءِ چيو ويو ته مهاجر ڪاوڙجي واپس ورڻ لڳا. تنهن هوندي به ڪيترائي مهاجر افغانستان ۾ رهي پيا. ان تي انجمن مهاجرين فيصلو ڪيو ته هڪ وفد هندستان موڪلجي جيڪو اتان جي ماڻهن کي هجرت متعلق سچيون حقيقتون ٻڌائي، ڪين مهاجرن جي مدد لاءِ آماده ڪري. ان فيصلي تحت وفد ۾ جان محمد جوڻيجي، مير رحمت الله همايون لاهوري ۽ حڪيم سيد احمد اختر کي هندستان موڪليو ويو.

" جان محمد جوڻيجو جڏهن سنڌ مان هجرت ڪري ويو هو ته هن سان سندس زال جا سرائي علي محمد خان لاهوري جي همشيره ۽ (خان بهادر امير علي خان جي پڳدار پلتي خان صاحب شاهه محمد جي بيوهه هئي. جنهن سان هن لاڙڪاڻي ڪانفرنس جي موقعي تي شادي جو عقد ڪيو هو. جن ڏينهن ۾ هوءَ حامله بلڪ

قريب الولادت هئي. جنهن ڪري ولادت جي سهولت لاءِ پلاٽ سان گڏ ورتيون آيو[9]".

هندستان ويندي جان محمد جوڻيجو 30 سيپٽمبر 1920ع خميس رات اچي لاڙڪاڻي پهتو، اتي رهڻ دوران 4 آڪٽوبر تي لاڙڪاڻي ۾ هندو ۽ مسلمانن جو هڪ گڏيل جلسو ٿيو، جتي جان محمد جوڻيجي تقرير ڪندي سامعين کي وڌي تفصيل سان افغانستان جي هجرت جي ڪهاڻي ٻڌائي. ان کان سواءِ افغانستان مان موٽي آيل ماڻهن جن هت اچي اتان جي باري ۾ ڪيتريون ڪوڙيون سچيون ۽ ڀيانڪ ڳالهيون ڦهلايون هيون، جان محمد جوڻيجي پنهنجي خطاب ۾ انهن ڳالهين جي مڪمل وضاحت ڪندي چيو ته:

"ڀائرو! اهو ڏينهن نه وساريندس. جنهن ڏينهن اسپيشل ٽرين مهاجر کڻي ڪابل جي پاسي رواني ٿي. مسئلہ هجرت تي مذهبي حيثيت ڪري بحث نٿو ڪريان ڇو ته مان بحث مباحثي لاءِ نه آيو آهيان. مان اوهان کي فقط ايترو ٻڌائيندس ته اسان ڪهڙي طرح هتان وياسون ۽ ڇو واپس آيا آهيون ۽ ماڻهو ڇو موٽيا آهن ۽ ڪهڙي قسم جا ماڻهو واپس آيا آهن.

ڀائرو! اسپيشل ٽرين ۾ گهڻو ڪري سڀ ماڻهو مفلس بي سروسامان هئا. گهڻن کي ته پورا لٽا به بدن تي نه هئا. اهڙن ماڻهن کي جيڪڏهن ٽڪيٽ نٿي ڏنيسون ته سخت رنج ٿيا ٿئي، ۽ چيائون ته هجرت ڪا شاهوڪارن لاءِ آهي ڇا؟ اسان انهن کي روڪڻ مناسب نه سمجهيو... هجرت ڪميٽي کي پيسا ڪونه هئا، ٽڪيٽون تمام ٿورن ماڻهن پنهنجن پيسن مان خريد ڪيون. ٽڪيٽن ۽ چندن مان ٽن هزارن کان گهٽ پيسا وصول ٿيا. ساڍا ٽي هزار رپيا ڪميٽي قرض ورتو. باقي اٽڪل ساڍا اٺ هزارن مان پنهنجي جيب مان خرچ ڪيا. ڪل اسپيشل ٽرين تي 14528 رپيا خرچ ٿيا. آخر هتان روانا ٿياسين، واٽ تي مهاجرن جي اهڙي مرحبا ٿي جو ڪنهن جي ڪاڻ تي هوندي. اسپيشل ٽرين جي هر هڪ مهمان وٽ ڪير جا دلا، انبن ۽ ٻين ميون جا ٽوڪرا ۽ ٻوڙ پُلاءَ وغيره جي ڪمي ڪانه هئي. پشاور تائين هر هڪ اسٽيشن ني گهڻو ڪري مهاجرن جي کاڌي پيتي جو انتظام ڪيو ويو هو. قصو ڪوتاهه وڃي پشاور ۾ پهتاسون. اتي جي ماڻهن مهاجرن جو اهڙو استقبال ڪيو جو ڪٿي ڪنهن بادشاهه جو به نه ٿيو هوندو. رستي ۾ اٽڪل اٺ هزار رپيا مهاجرن جي امداد لاءِ مليا جي هن ريت خرچ ڪيا ويا:

مهاجرن لاءِ 53 بيل گاڏيون، هر هڪ جو ڪرايو 120 رپيا، ڪل ڪرايو 640 رپيا ڏنو ويو. انهن کان سواءِ بگيون، هر هڪ جو ڪرايو 150 رپيا، ڪل ڪرايو 1500 رپيا، جملہ 6400 رپيا گاڏين ۽ ٽانگن کان سواءِ ٻيون شيون مهاجرن جي ضرورت لاءِ ورتيون ويون. واٽ ۾ پيادن لاءِ ڪافي گڏهه ۽ خچر هٽ ڪيا، انهن جو خرچ ۽ رستي ۾ مسافرن جي کاڌي پيتي جو بندوبست مون پنهنجي کيسي مان ڪيو جنهن جي لسٽ مان پيش ڪرڻ نٿو گهران... پشاور کان اڳتي مهاجرن کي ڪجهه تڪليف ٿي جو گرمي هئي، رستو واريءَ ۽ جبل جو هو.

افغانستان جي حد ۾ قافلي جي افغاني ماڻهن، پنهنجي وسعت آهر چڱي خدمت ڪئي. هڪ منزل تي سرڪاري نوڪرن پيسن تي ماني ڏني پر انهي لاءِ هنن جلد اچي معافي ورتي ۽ پيسا واپس ڏنائون، جو مٿان آفيسرن جي سختي ٿين. ڪن هنڌن تي سرڪاري بندوبست نه هو، اتي افغانستان جي ماڻهن ضروري شيون پيسن سان موجود ڪري ڏنيون، جنهن وقت جلال آباد پهتاسون ته اٽڪل پندرهن ڄڻا اتان واپ ـ ٿيڻ لڳا، بغير ڪنهن سبب جي، ۽ اٽڪل هڪ سؤ سنڌي مهاجر جلال آباد ۾ فوجي نوڪريءَ ۾ بيٺا هئا. جن کي حڪومت افغانستان ٻن مهينن جون اڳواٽ پگهارون ڏنيون، پر گهڻا انهن مان ڀڄي آيا ۽ پگهارن وارا پيسا به کڻي آيا. جلال آباد کان ڪابل روانا ٿياسين، رستي ۾ ڪي بگيون ۽ بيل گاڏيون ڀڄي پيون، تن جا ماڻهو ٻين گاڏين ۾ تقسيم ڪيا ويا. ڪن کي گڏهه ۽ خچر سواري لاءِ ڪرايا ڪري ڏنا ويا ۽ ڪن پيادن کي افغانستان سرڪار گهوڙا عطا ڪيا هئا. هتي اسان ٻڌو آهي، موٽي آيلن، ظاهر ڪيو آهي ته واٽ ۾ ڪيترا ماڻهو مري ويا. ڪن کي درياءَ ۾ لوڙهيو ويو، ڪن کي باهه ۾ ساڙيو ويو. اهو سمورو ڪوڙ آهي. رستي ۾ پنڌ اسان جي قافلي ۾ فوت ٿيا هئا، انهن کي به ٻکي جي شهر ۾ دفن ڪيو ويو. ڪابل تائين سنڌي قافلي مان، هڪ عورت فوت ٿي هئي جا گاڏي تان ڪري پئي هئي.

جڏهن ڪابل پهتاسين. اسان جون خوب دعوتون ٿيون. امير صاحب جي حڪم موجب ڪابل ۾ مهاجرن کي هڪ ڏينهن کان وڌيڪ رهڻ جي موڪل ڪانه هئي. اعلان موجب سڀني کي جبل السراج وڃڻو هو پر اسان جي سنڌي مهاجرن جبل السراج وڃڻ کان انڪار ڪيو. اتي گهڻا ماڻهو شرير نظر آيا جن جو خاص ڪم ماڻهن کي برغلائڻ ۽ امير صاحب جي حڪم جي انحرافي ڪرڻ هو. اجا اسان جو قافلو ڪابل ۾ هو ته يڪدم پيا هزارين مهاجر اچي پهتا ۽ ان وقت اٽڪل هڪ لک ٽيهه هزار مهاجر افغانستان جي سرحد ۾ داخل ٿي چڪا هئا. اهي ماڻهو گهڻو ڪري بي سرو سامان هئا ۽ هڪ هڪ قافلي ۾ سئن ويهن ۽ ٽيهن ٽيهن هزارن جي انداز ۾ ماڻهو هئا. انهن جو انتظام رستي ۾ يا خود ڪابل ۾ پوري طرح ٿي نه سگهيو، تنهنڪري امير صاحب مهاجرن جي تقسيم جو خيال ڪيو. مگر جهڙي طرح امير صاحب فرمايو، اهڙي ريت ماڻهن نه مڃيو. سنڌي مهاجرن چيو ته اسان قنڌار وينداسون. سرحد وارن چيو ته اسان سرحد جي ويجهو رهنداسين. امير صاحب فرمايو ته قنڌار يا سرحد ۾ ايتري سرڪاري زمين ڪانه آهي جو مهاجرن جو بندوبست ٿي سگهي ۽ نه وري ايترن ماڻهن جي رهائش جو انتظام ٿي سگهندو. سڀني مهاجرن ترڪستان جي طرف وڃڻ کان انڪار ڪيو. امير صاحب جي حڪم موجب مهاجرن جي انتظام لاءِ هڪ ”انجمن مهاجرين“ مقرر ڪئي وئي. انجمن، مهاجرن جي انتظام لاءِ ڪوشش ڪئي، ڪيترا قلعا، ماڻهن جي رهائش لاءِ خالي ڪرايا ويا. امير صاحب، متفق فيصلو ڪيو ته سڀني مهاجرن جو بندوبست ترڪستان ۾ ڪيو وڃي. اهڙي انجمن مهاجرين اعلان ڪيو ته جي مهاجر سندس مهمان ٿي رهن ته اهي ترڪستان وڃن، انهن جو هر طرح امداد ڪيو ويندو. جي مهاجر مهمان ٿي نه رهن ته انهن کي به اجازت آهي ته ڀلي رهن. مگر جي ماڻهو اهي ٻئي ڳالهيون منظور نه ڪن ۽ انهن جي مرضي هجي موٽي وڃڻ جي يا ٻئي جڳهن پاسي وڃڻ جي، ته انهي لاءِ به انهن کي اجازت آهي ته ڀلي وڃن.

مهاجرن جي پردي ۾ شرارتي ماڻهو:

آءٌ هن جاءِ تي عرض ڪندس ته مهاجرن جي پردي ۾ جيڪا خلق، افغانستان ۾ گڏ ٿي، سا ٽِن قسمن جي هئي. هڪڙو ٽولو خاص شرير ۽ شيطان ماڻهن جو هو. ٻيو ٽولو انهن ماڻهن جو هو، جن کي تماشبين چئجي، ڪابل ۾ نڪي بد پيشه عورتون هيون، نه ڪو هو ڪو ناٽڪ ۽ ٻيو تماشو، جنهن سان اهڙن ماڻهن جي رهاڻ ٿئي، انهن کي افغانستان ۾ هڪ ويراني نظر آئي. ٽيون ٽولو انهن ماڻهن جو هو جنهن کي ضعيف الايمان چئجي يعني ته جن کي ڪا ٿوري تڪليف آئي، ته برداشت ڪري نه سگهيا، انهن ٽنهي قسمن جا ماڻهو، واپس ٿيڻ لڳا. چوٿون ٽولو اهڙو به هو جن جو ايمان ڪامل هو. اهو اڃا سوڌو افغانستان ۾ موجود آهي.

هت ٻڌڻ ۾ آيو ته واپس آيلن ماڻهن گهٽيون ڳالهيون ڪيون آهن ته پناهه ڪيترن مهاجرن جون زالن کڻي ويا آهن ۽ پاڻي به بها سان ٿي مليو. مگر اهي ڳالهيون سڀ ڪوڙ آهن. پاڻي ته اتي تمام گهڻو آهي جو خريد ڪرڻ جو ضرور ڪونه آهي، اڃا هزارين مهاجر اتي آهن جن سان اهڙي هلت ٿئي ها ته جيڪر سڀئي موٽي اچن ها. امير صاحب جيڪو اعلان ڪيو هو ته هر هڪ مهاجر کي زمين، جاءِ ۽ ڪلاڏي لاءِ اٽو ڏنو ويندو. سو مهاجرن کي برابر پئي مليو. اسان جا سنڌي گهڻا جبل السراج ڏي ته ڪي ترڪستان ڏانهن به ويا، ڪجهه ڪابل ۾ به رهن ٿا. جن لاءِ هر طرح جو بندوبست آهي. اهو سچ آهي ته افغانستان شاهوڪار ملڪ نه آهي، اتي ايتري تعليم نه آهي اتي ايترو سامان عيش راحت جو نه آهي. هو هڪ جابلو ملڪ آهي اتي ماڻهو فقط ٻه ڳالهيون ڄاڻن. هڪ جنگ ڪري ڄاڻن، ٻيو تڪليف برداشت ڪري سگهن. اتي شرعي حڪم جاري آهي. چورن جون ٻانهون ڪپي ڇڏيون آهن. زاني کي سنگسار ڪندا آهن. نماز جي پابندي چڱي طرح آهي. آب هوا هندستان کان بلڪل مختلف آهي. اهي ڳالهيون اهڙن مٺين ماڻهن کي بلڪل پسند نه آيون. ازان سواءِ انهن ماڻهن نوڪري قبول نه ڪئي، نه وري زمين آباد ڪرڻ قبول ڪئي. موٽي آيل ماڻهن مان گهڻا اگرچه امير صاحب ۽ افغانستان گورنمينٽ جي شان ۾ ظاهر ظهور بد لفظ ڳالهائڻ لڳا ته به افغان گورنمينٽ ۽ افغان انهن کي تنبيهه به ڪانه ڪئي. چاڪاڻ ته امير صاحب جو حڪم هو ته مهاجرن سان ڪنهن به قسم جي سختي نه ڪرڻ گهرجي. جنهن

صورت ۾ اجا هزار مهاجر، افغانستان ۾ موجود آهن ۽ افغانستان سندن سڀ ضروريات پنهنجي وعدي کان مٿي پوريون نٿو ڪري سگهي. تنهن لاءِ انجمن مهاجرين فيصلو ڪيو ته هڪ وفد هندستان موڪليو وڃي جو ماڻهن کي سچي پچي واقعات مهاجرن بابت ٻڌائي. مهاجرن لاءِ جيترو ٿي سگهي ته چندو گڏ ڪن. انهي وفد جا ٻه ڄڻا هت حاضر آهيون ۽ اسان جو مقصد آهي ته جيترو ٿي سگهي جلدي چندو گڏ ڪريون ۽ اوهان کي عرض ڪريون ته جيستائين انهن مهاجرن جو بندوبست ٿئي تيستائين اوهان ٻيا بي خرچ، مهاجر افغانستان ڏانهن نه موڪليو ۽ جيڪڏهن اوهان هندستان جا مسلمان، انهن مهاجرن لاءِ بندوبست ڪري نٿا سگهو ته مجبور ٻين مسلمانن کي مهاجرن جي امداد لاءِ اپيل ڪنداسون. افسوس آهي ته جيڪي ماڻهو واپس آيا آهن، انهن بلڪل غلط فهميون پيدا ڪيون آهن ۽ اوهان کي غلط واقعات ٻڌايا مگر فرض ڪريو ته ايتري تڪليف آهي ۾ مهاجر جيڪي ٻه اوڏانهن ويا هئا، اهي تڪليفون سر تي سهي، انهن کي برداشت ڪرڻ لاءِ سنيري ويا هئا. اٿين نه آهي ته هو مزا ماڻڻ يا تخت تي ويهڻ ويا هئا. ڪو سفر اهڙو نه آهي جنهن ۾ سختي نه آهي جي موٽي آيا آهن، تن اهو فرض ادا نه ڪيو، نه وري اسان انهن کي مهاجر ڪوٺي سگهنداسين. تنهنڪري انهن جي واهيات ڳالهين جو اوهان خيال نه ڪندا[20]."

هندستان جو سفر ۽ واپسي:

جان محمد جوڻيجو ڪجهه ڏينهن لاڙڪاڻي ۾ رهي، آڪٽوبر 1920ع جي وچ ڌاري پنهنجي ساٿين سان هندستان روانو ٿيو. ان وقت علي ڳڙهه ۾ مولانا محمد علي جوهر شاگردن کي ترڪ موالات لاءِ تيار ڪري رهيو هو. جان محمد جوڻيجو، علي ڳڙهه پهچي، مولانا شيخ الهند محمود الحسن جي هڪ جلسي ۾ پڻ شريڪ ٿيو. هن مولانا محمد علي 'جوهر' سان گڏ ڪيترن شهرن جو پنهنجي انجمن جي مقصدن کي واضح ڪرڻ لاءِ دورو ڪيو. هو الله آباد ۾ ڪانگريس جي اجلاس ۾ شريڪ ٿيڻ کان پوءِ وري لاڙڪاڻي موٽي آيو.

لاڙڪاڻي ۾ ترسيل هو ته ڪيس سنڌ جي جيڊيشل ڪمشنر جو هڪ نوٽس مليو. جنهن ۾ لکيل هو ته: "هو جيڪب آباد خلافت ڪانفرنس جي موقعي تي ڪيل تقريرن متعلق 4 ڊسمبر 1920ع ڪراچي اچي وضاحت پيش ڪري" جان محمد جوڻيجو جيڊيشنل ڪمشنر وٽ وڃڻ بجاءِ ڪيس جواب موڪلي ڏنو ته:

"جيڪب آباد واريون تقريرون اخبارن ۾ اڳئي ڇپجي ويون آهن. جن جو اختصار مون ڏانهن موڪليل اختصار سان نٿو ٺهڪي اچي. مون هن باري ۾ جواب سيشن جج لاڙڪاڻي جي معرفت اڳي ڏياري موڪليو هو جو بروقت مون کان پڇيو ويو هو. سي برابر سچيون آهن. مان روبرو حاضر ٿي نٿو سگهان ڇو ته مان افغان رعيت آهيان. روبرو حاضر ٿيڻ لاءِ جيڪڏهن مون ڏانهن سينٽرل خلافت ڪميٽي بمبئي يا جا مهاجرين جي انجمن آهي. ان جي معرفت حڪم ايندو ته پوءِ اچي سگهان ٿو، نه ته نه[21]."

ناگپور ڪانگريس:

جان محمد جوڻيجو لاڙڪاڻي مان پنهنجي گهران ڊسمبر 1920ع ۾ ناگپور آل انڊيا خلافت ڪانفرنس ۽ آل انڊيا ڪانگريس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ روانو ٿيو. اتي طبعيت خراب هئڻ ڪري سنڌ ڪيمپ ڇڏي، مولانا محمد علي ۽ ڊاڪٽر مختيار احمد انصاري وٽ وڃي ترسيو. هو صحت جي خرابي باوجود ڪانگريس، مسلم ليگ ۽ خلافت ڪانفرنس جي گڏجاڻين ۾ شريڪ ٿيندو رهيو. ناگپور مان هو بمبئي مرڪزي خلافت ڪميٽي جي ڪارڪنن مان ملاقات ڪري مهاجرن جي سند لاءِ ڪوششون ڪندو رهيو. نتيجي ۾ خلافت ڪميٽي هڪ لک رپيا مهاجرن لاءِ ڏيڻ جو وعدو ڪيو. جن مان 50 هزار رپيا ڪابل روانا ڪيا ويا. جان محمد جوڻيجي اتان واپس لاڙڪاڻي ورڻ بعد ٻيهر ڪابل وڃڻ لاءِ تياريون شروع ڪيون.

ڪابل ويندي پشاور ۾ روڪڻ:

جان محمد جوڻيجو 15 جنوري 1921ع تي لاڙڪاڻي مان روانو ٿي، 17 جنوري تي پشاور پهتو، اتي صوبي جي چيف ڪمشنر ۽ سرحد جي ڪمشنر ڪيس ڪابل وڃڻ کان روڪيو، ڪيس 20 ڏينهن پشاور ۾ گذري ويا. پشاور جي ماڻهن احتجاجي جلسو ڪيو. جنهن ۾ جان محمد جوڻيجي فارسيءَ ۾ تقرير ڪئي. جنهن جو

ترجمو عبدالجليل ڪندو ٿي ويو. تقرير جو متن ڪجهه هن ريت هو:

"اسان مهاجر مسافر آهيون. انگريز رعيت نه آهيون... اسان جو وطن افغانستان آهي ۽ اسان رعيت به امير صاحب جي آهيون. هاڻي هندستان هميشه لاءِ رهڻ اسلام جي برخلاف ۽ حرام ڄاڻو ٿا... حضرات! خلافت جو ميمبر ٿيڻ هن حڪومت جي نظر ۾ هڪ وڏو گناهه آهي. مگر اسان لاءِ فخر آهي."

آخر پشاور جي ڊپٽي ڪمشنر، هڪ نوٽس ذريعي جان محمد جوڻيجي کي هڪدم پشاور مان نڪري وڃڻ لاءِ چيو، جان محمد جوڻيجو ڪجهه عرصو لاهور ۾ رهي، مارچ 1921ع ۾ لکنو اوڌ ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ روانو ٿي پوءِ ان ڪانفرنس ۾ به هن فارسي ۾ تقرير ڪئي. جنهن جو لب لباب هو ته:

"اٽڪل 5 مهينا ٿيندا جو انجمن مهاجرين ڪابل جي طرفان مهاجرين هندستان جي امداد لاءِ چندو گڏ ڪرڻ لاءِ هڪ وفد منهنجي سرڪردگيءَ ۾ هندستان ۾ آيو آهي. هتان پنجاهه هزار رپيا مرڪزي خلافت ڪميٽي بمبئي جي طرفان امداد طور عطا ٿيا آهن، جي وصول ڪري انجمن مهاجرين ڪابل ڏانهن روانو ڪيا ويا آهن. هاڻي اسان جو پنهنجي وطن ڪابل موٽي وڃڻ جو ارادو آهي ۽ برابر هڪ مهينو ٿيندو جو پريشان آهيون. مگر جي حڪومت اسان کي سرحد پار ڪرڻ جي موڪل نه ٿي ڏئي. وڌيڪ ناحق هي آهي جو مون کي سرحد صوبي مان هن حڪومت نيڪالي ڏني آهي.

حضرات! ساري روءِ زمين جا مسلمان خلافت جا ميمبر آهن ۽ منهنجي خيال ۾ ته جو مسلمان خلافت جو ميمبر نه آهي. اهو مسلمان ٿي نه آهي... اسان کي سارو يورپ حوالي ڪري ڏين ته به اسان خلافت جي غلامي ڇڏي نٿا سگهون. خلافت جي خدمت ٻنهي جهانن جي سعادت ۽ رُوءِ زمين جي بادشاهي کان بهتر ۽ عزيز آهي. ڪالهه افغانستان ۾ آزاد ۽ خوشحال هئاسين ۽ اڄ هت قيد فرنگ ۾ دوستن جي جدائي ۾ اڌ مئل نانگ وانگر وڪڙ کائي رهيا آهيون."

جان محمد جوڻيجي ان تقرير دوران ئي افغانستان جي امير امان الله کي مخاطب ٿي گذارش ڪندي چيو:

"سڀ کان اول ته هيٺين ٻن سوالن تي غور ڪرڻ ضروري آهي:

1. هن وقت ۾ حڪومت برطانيه سان دوستيءَ جو رستو رکڻ مصلحت آهي ڇا؟
2. اها دوستي افغاني قوم ۽ دنيا جي قومن جي آزادگي لاءِ مفيد آهي ڇا؟

هن وقت برطانيه سان دوستي رکڻ بدترين غلامي آهي ۽ شريعت موجب ناجائز. ڇاڪاڻ ته هن وقت هندستان ۾ ترڪ موالات جي هل چل نهايت سرگرميءَ سان جاري آهي ۽ اهڙي طرح آئرلينڊ ۾ فساد ڪڙو ٿيل آهي. مصر ۽ عراق عرب ۾ پڻ بي آرامي آهي. قومي ڌر وارا ترڪ، ڪو ملڪ ڪونه ڪيو وينا آهن... جيڪڏهن افغانستان ۽ سرحدي قبيلا مخالفت ڪن ته گهڻو گوڙ ٿي پوي."

ڇو جو ان هلندڙ خلافت تحريڪ دوران ئي افغانستان جي امير امان الله جو انگريزن سان معاهدو ڪرڻ تي خلافت تحريڪ ۽ ٻين تحريڪن کي ڪافي نقصان پهتو هو. "لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو" ۾ آهي ته:

"رئيس المهاجرين، جان محمد جوڻيجي جي اڳواڻيءَ هيٺ سنڌي مهاجر ڪابل جي شهر ۾ پهچي ويا پر افسوس جو مسلمانن ۾ قوم جا غدار به هئا. انهن انگريزن سان سازباز ڪري ڪين خبردار ڪيو. جنهن جي انگريزن هڪدم افغانستان جي خودمختياري تسليم ڪري تڪڙ تڪڙ ۾ امير امان الله سان صلح ڪري ورتو. صلح جو هڪ شرط اهو به هو ته هندستان مان آيل مهاجرن کي پناهه نه ڏني ويندي، ان ڪري صلح بعد جلدئي پناڻن، سنڌي مهاجرن سان بدسلوڪي شروع ڪري ڏني. آخر ويچارا ڏاڍين تڪليفن کان پوءِ دربدر ٿي اچي پنهنجي وطن پهتا. مولانا امروٽي جو قافلو نمبر ٻيو، اڃا تيار ٿيڻ تي هو ته هو ان کان اڳ ئي هجرت تحريڪ ختم ٿي وئي. پناڻن جي اهڙي نازيبا ۽ نامناسب هلڻ تي امروٽي صاحب کي ڏاڍو صدمو پهتو[22]"

ڊاڪٽر حميده کهڙو لکي ٿي ته:

”مهاجرين افغانستان وڃي ڏاڍا ڏکيا ۽ مجبور ٿي پيا. انهن جي آجيان جو ڪوبه بندوبست نه هو ۽ نه ئي سندن رهائش ۽ کاڌي خوراڪ جو بندوبست هو. جنهن ڪري انهن مان اڪثر پنهنجون ملڪيتون وڃائي، واپس هندستان موٽي آيا[23]“.

جان محمد جوڻيجو هاڻي مختلف هنڌن تي تقريرن ذريعي، پاڻ تي پيل بندش ڏي توجه ڇڪائڻ سان گڏ افغانستان حڪومت جو برطانيه سرڪار سان مهلاڙي ۽ ملائم رويي خلاف پنهنجو موقف پيش ڪندو رهيو. اهڙي جستجو دوران هن ڪڏهن به لاڙڪاڻي واپس ورڻ لاءِ نه سوچيو هو. لکنو خلافت ڪانفرنس کان پوءِ، مولانا محمد علي سان گڏ اجمير جلسه خلافت ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ هليو ويو.

وفات:

اتي ڪانفرنس دوران ڪيس تورو بخار ٿي پيو ۽ جلسي ۾ اچي نه سگهيو، پر پنهنجي فارسيءَ ۾ لکيل تقرير پڙهڻ لاءِ موڪليائين. سندس بخار وڌي وڃي خوفناڪ بيماريءَ جي صورت اختيار ڪئي تان جو 27 رجب المرجب 1339هه، برابر 16 اپريل 1921ع تي مسافر ۽ مهاجر جي حالت ۾ حضرت ولي المسند خواجه معين الدين چشتي، غريب النواز جي درگاهه اجمير شريف ۾، صبح جي وقت، قومي شهادت جو جام نوش فرمائي، حياتي جاوداني حاصل ڪيائين. انا لله وانا اليه راجعون. سندس جنازي جي نماز خواجه صاحب جي درگاهه ۾، مولانا حڪيم معين الدين اجميري پڙهائي. سندس جنازي کي ساگر تلاءَ جي ڪناري مدفون ڪيو ويو(24).

جان محمد جوڻيجي جي ان اوچتو وفات متعلق هتان جي ماڻهن ۾ ڌيل ڌيل به ڳالهيون مشهور آهن. هڪ ته جان محمد جوڻيجو هندستان جي ليڊرن کي ڪابل ۾ ڦاٿل مهاجرن جي مدد لاءِ آماده ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو پر هن کي رڳو ٿلهن آسرن تي رکيو ويو. هو افغانستان ۾ ڦاٿل سنڌي مهاجرن لاءِ به ڪافي فڪرمند هو. جان محمد جوڻيجو انهن جي بحالي ۽ سارسنڀال لاءِ اتان جي اڳواڻن سان ڪافي وڙهيو. هن خلافت تحريڪ جي سربراهن تي اهي الزام هنيا ته هو سندن اشاري تي سنڌين جي پوري ريل برائي وڃي افغانستان لٿو آهي جيڪي هاڻي اتي بي يارو مددگار آهن. افغانستان جي امير امان الله غداري ڪري انگريزن سان معاهدو ڪري ڇڏيو آهي. ويتر هندستان ليڊرن جو به سائنس واضح موقف ۽ ڀرپور ساٿ نه ڏيڻ ڪري هو دل برداشت ٿي ايترو ته بيمار ٿي پيو جو وڃي موت قبوليائين. هن جي ناگهاني موت جي باري ۾ بي ڳالهه اها به مشهور آهي ته باوجود ڪوشش جي جڏهن خلافت تحريڪ جا سرڪرده رهبر، جان محمد جوڻيجي جو ساٿ نه ڏيندا هئا ته هو سندن اڳيان سخت احتجاج ڪندو هو. جيڪو اڪثر تلخيءَ ۾ تبديل ٿي ويندو هو. انڪري هڪ خيال اهو به آهي ته هندستان جي ڪن سازشي ماڻهن سنڌ جي هن باغي نوجوان مان جان ڇڏائڻ لاءِ ڪيس زهر ڏئي ماريو هو. اهوئي سبب آهي جو هن سنڌ جائي جي قتل جا نشان ڊاهڻ لاءِ اتان جي اڳواڻن، هن امير، پڙهيل ڳڙهيل بئريسٽر جو لاش سنڌ موڪلڻ بجاءِ ٽڪ ٽڪر ۾ اتي ئي دفن ڪري ڇڏيو. ان ڪري اڄ ڏينهن تائين جان محمد جوڻيجي جو موت هڪ ڳجهارت آهي.

جان محمد جوڻيجي جي عملي زندگي، سياسي جدوجهد ۽ ان المناڪ موت مان ثابت ٿئي ٿو ته هو هڪ جذباتي ۽ حقيقت ڪان هٽيل نوجوان هو. جان محمد جوڻيجو هوندءَ ته تمام اڪابر، تعليم يافته، سياسي طور سجاڳ ۽ محب وطن ليڊر هو. سنڌ ۾ غلام محمد ڀرڳڙي کان پوءِ هيءُ بيو بئريسٽر هو جنهن عوامي ڪمن ۾ ڀرپور ورتو پر غلام محمد ڀرڳڙي ڀين ڪيترن سوشل ۽ قومي ڪمن ۾ متحرڪ ۽ مصروف ٿي ويو. ان جي ابتڙ جان محمد جوڻيجو مذهبي رنگ ۾ وڌيڪ رڱيل هو. ان وقت جي هندو توڙي مسلمان سياستدانن جو اهو خيال هو ته سياست کي مذهبي رنگ ڏئي هو عوام جي ويجهو وڃي کين متحرڪ ڪري سگهن ٿا. اهو ئي سبب هو جو ان دور جي مسلمان توڙي هندو ليڊرن، ايتري قدر جو نهرو، گانڌي ۽ ٻين اڳواڻن به عوام کي متحرڪ ۽ انهن جي دلين ۾ جايون ٺاهڻ لاءِ خلافت تحريڪ جو ساٿ ڏنو. ان ڪري اهي سڀ ليڊر ٿوري ئي عرصي ۾ هند ۽ سنڌ ۾ مقبول ٿي ويا. جن ۾ اسان جو جان محمد جوڻيجو به شامل هو.

خلافت ۽ هجرت تحريڪ جي باري ۾ پڙهندي اهو به محسوس ٿئي ٿو ته خلافت ۽ هجرت تحريڪون هڪ جذباتي، رومانوي ۽ تخيلاتي تحريڪون هيون. ان دور ۾ انگريز سرڪار کان جان ڇڏائڻ لاءِ هڪ غير فطري ۽ غير حقيقي رستو اختيار ڪيو ويو. جنهن تحت پنهنجي ئي جنم ڀوميءَ کي جنهن جيجل جي هنج ۾ ماڻهو ٻانبڙا پائي وڏو ٿيو هجي، ان کي رڳو هڪ فتوا ذريعي ”دارالحرب“ قرار ڏنو وڃي. صرف ترڪي جي خليفي جي بحاليءَ لاءِ پنهنجي ابن ڏاڏن جون ملڪيتون تين وال ڪري، پنهنجا گهر، ترَ ۽ ويڙها ويران ڪري لڏو ڪلهي تي رکي هڪ اڻ ڄاڻ ۽ اڻ ڏٺي ديس ۾ وڃي ڌڪا ٿاٻا کائجن، اها دانشمندي نه هئي.

ان رومانوي تحريڪ دوران ٻارن ٻچن جا رولڙا پنهنجي جاءِ تي، پوليس جو مار موچڙو ۽ رهزنن جي ڦر مار، جيل خانن جي ڪال ڪوٺڙين کان سواءِ سوين شاگرد پنهنجون پڙهايون ڇڏي ڏنيون جيڪي ويچارا نه دين جا رهيا، نه دنيا جا.

ان تحريڪ ڪري سڀ کان گهڻو نقصان اسان جي سنڌ جي سادن سٻاجهڙن ماڻهن جو ٿيو. جان محمد جوڻيجو جهڙو پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو جذبات جي وهڪري ۾ وهي هتان جي ڪيترن مسڪين ماڻهن کي سبزباغ ڏيکاري، ريل تي چاڙهي افغانستان جي سنگلاخ ٻهاڙن ۾ وڃي سنگدل ماڻهن جي حوالي ڪري آيو. جان محمد جوڻيجي پوءِ اتان جو اڻسهائيندڙ حالتون ڏسي، انهن جي مدد لاءِ وتي پيو چندا ڪندو، ايتري قدر جو ان دربدريءَ دوران هندستاني ماڻهن جي بي رخي ڏسي، پاڻ به دل- برداشته ٿي ديارِ غير ۾ ئي دم ڏنائين يا ماريو ويو. بهرحال اڳتي هلي مسلمان توڙي هندن جي مذهب جي آڙ ۾ انگريزن خلاف هلايل هلچل هندستان جي سياست تي ڪافي منفي اثر وڌا. جيئن ڊاڪٽر حميده کهڙو لکي ٿي:

”گانڌي جي انهن عوامي تحريڪ جا ملڪي سياست تي تمام منفي اثرات پيا. مذهب جي سياست ۾ داخل مسئلن جي سچي سڃاڻ نه ڪرڻ ڏني. گانڌي ۽ خلافتن جي زبان مذهبي هئي. جنهن مستقل ۾ سياست کي مذهبي ڪري سيڪيولرازم کي ڪمزور ڪري ڇڏيو. رام رواج، سدا راج، وندي ماترم جهڙا ترانا ۽ ان سان گڏ دارالحرب ۽ دارالاسلام وارا نظريا تمام حساس هئا. اهي لفظ ۽ نظريا ماڻهن جي دماغ ۾ ويهي ويا ۽ مذهبي بنيادن تي سياست شروع ٿي وئي. ان جي نتيجي ۾ 1920ع کان 1930ع واري ڏهاڪي ۾ مذهبي نفرت ۽ فساد شروع ٿي ويا. انهن تحريڪن جي ٽڪراءَ جو اثر مذهبي فرقن ۽ لاڳاپن تي به برو پيو(25).“

لاڙڪاڻي ۾ بئريسٽر جان محمد جوڻيجي جي نالي سان منسوب روڊ

اها حقيقت آهي ته سياست ۾ بيجا مذهب جي استعمال ڪري سيڪيولر ۽ روشن خيال قوتون پوئتي هٽنديون ويون. آهستي آهستي هن خطي ۾ انتها پسندي پاڙون پختيون ڪندي وئي. جنهن آخر ۾ وڃي هندو- مسلم نفرت جو روپ اختيار ڪيو. ان نفرت جي بنياد تي ئي برصغير جو ورهاڱو ٿيو.

***

جان محمد جوڻيجي سان هجرت واري قافلي هڪ شاعر ”شيرل“ به شريڪ هو. جنهن ان هجرت جي باري ۾ شاعري ڪئي آهي.

هي بيت ”شيرل“ جي شعر جي ڇپايل چوپڙي ’عشق جو رسالو نينهن ۾ نرالو‘ عرف ”فراق نامو حسيني“ تان ورتل آهن.

جان محمد جوڻيجو، سورهيه سامايو،
راضي تنهن تي رب ٿيو، تنهن کي واحد وڌايو
سخي هو سخاوت ۾، ڪيائين روح اندر رايو،
ڳالهه اها ڳايو، مرد ٿنهن ملوڪ جي.

*

مرد ٿنهن ملوڪ کي، ڏاتر ڏنا ڏاڻ،
عهدو وڪالت بئريسٽريءَ جو، ورتائين همت ساڻ،
علم پڙهي عالم ٿيو، هيس انگريزي اهڃاڻ،
هاڻ ڪيان روح رهاڻ، ساراهه سپرين جي.

•

پڻ ساراهه سپرين جي، جنهن کي مولا ڏنو مان،
هٺ هوس حاڪمن جو، شاهي جنهن جو شان،
ڪامل ٿي ڪورٽون ڪيون، پڌي بلت بيان،
جيءَ اندر آهن جولان، سڪ ٿنهنجي ساهه کي.

•

سڪ ٿنهنجي ساهه کي، اندر نه آهي آرام،
ڪاڻ نه آهي خوشيءَ جو، چش نه ڏئي طعام،
هجرت تي سنيري هليو، ڪري اهو انجام،
اڳ ۾ ٿي امام، قافلو ڪيائين ڪيترو.

•

قافلو ڪيائين ڪيترو، لڪين خرچ ڪٽي،
جيڪا رضا ربه واهه تنهن کي وٽي،
مهاجرن جي محبت ۾، پاڻ ڪيائين پٽي،
لاڙڪاڻي تي لقب هٽي، ريل تي چڙهي رڪن ڏي هليا.

•

ريل تي چڙهي رڪن ڪوڻ، ٿيا سکر روانا،
عرض ڪيائين الله کي، اسين آهيون تنهن جا ٻانها
داڻي پاڻي نصيب جي، آهي انهن ۾ معنا،
اڃي ملتانا، ڏيهرو ڪيائين ڏينهن جو.

•

ڏيهرو ڪيائين ڏينهن جو، هليا چڙهي لاهور،
اتي عزت ملي امير کي، سرڪيائين گهور،
ڪاڻ آندائون خوشي مڻ ڏنائون زور،
اهڙي دستور، راولپنڊي رڙهي هليا.

•

راولپنڊي رڙي هليا، ڪانولپور ڪاهي،
واڳ وس نه پنهنجي، ڏور وڏي ڏاهي،
گاڏي ڇٽي چوهه مڻ، ڏس ڇا منجهڻ ڇاهي،
پشاور ۾ لاهي، ڏينهن ۾ ڇڏيائون ڪيترا.

••

اتي ڏينهن رهي ڪيترا، هليا پيادا ڪلي پنڌ،
رفيق ٿياسون راهه مون، راهي متي رند،
رکيائون ناسڪ سرير ۾، خودي ڪيائون بند،
اڇي ٿياسي هڪ هنڌ، بيني ڪوٽ جنهن کي چون.

•

بيني ڪوٽ جنهن کي چون، رکيائون جلال آباد جوش،
عقل ڇڏي ويو اڳ ۾ ڪونه رهيو هوش،
ڪونه وڙهي ڪنهن سان، دشمن توڙي دوس،
مڙني ڪئي خاموش، محبت رکي من ۾.

•

محبت رکي من ۾، ڪابل ڪيائون ڪاهه،
دونهان درد دکايا، عشق اندر آڙاهه،
پنڌ اڙانگو پٽيون، رهي آيا راهه،
اهڙو ئي آهه الله، امير صاحب ڏنائون اکين سان.

•

امير صاحب عزت ڏني، مولوي عبيدالله صاحب سڏائي،
دعوت ڪاڏائون دل سان، راتيون رهائي،
سِنڌن ڇيو هڪ مان، آيا آهيون سرڙا لهرائي،
توٽي وجهي ڪهاٽي، جان محمد ڇيو جوش مان.

•

امير کي ائين نه گهربو هو، ڏنائين مهاجرن کي موڪل،
سي رکيائين سرير ۾، نه ڪيائين توڪل،
ڳجهه اندر جون ڳالهيون، تون جوش اندر ۾ جل،
واهي ٿيا رلمل، موٽي پنهنجي ملڪ تي.

•

موٽي پنهنجي ملڪ تي، آيو جان محمد جائي،
رات ڏينهان روح ۾، هيس وات اها وائي،
دانهون ڪريان درد مڻ، ڪونهي حال پائي،
نصيب داڻو پاڻي، ڪاني هليا آيا هندستان ۾.

•

هندستان ڏي روانا ٿيا، خواجه اجمير شريف،
سڪ رکيائين ساهه ۾، ڪهڙي ڪريان تعريف،
ملڪ ڇڏي مسافر ٿيو، سهي گهڻي تڪليف،
اڪيون ڪڪوريون ڪيف، مانجهيءَ تنهن ملوڪ جون

•

مانجهي تنهن ملوڪ جي، هئي عمر ٽيهه ورهيه پوري
رضا تي راضي رهيو، ڪيائين صبوري،
مرڻ مهل تي موته رکيائين منصوري،
آيا ملائڪ صفوري، سڪرات ڏنائين ڪانه ڪا.

سڪرات ڏنائين ڪانڌ ڪا، ساهه ڏنائين سهنجو،
"شيرل" چوي شهيد ٿيو، وطن ڇڏي پنهنجو،
سوال ڪريان توکي، ٿيندا ڪر نہ ڪانيارو ڪنهن جو،
هٿ آهي منهنجو، دامن دستگير جي.

•

جان محمد جوءِ مان ويو، ڪست منجهان ڪاهي،
مال مڏيون ڦٽي ڪري، ويو لاڳاپا لاهي،
جنهن ڪي سڪ سرير ۾، ڏور وڏي ڏاهي،
اجمير ۾ آهي، مقبرو ملوڪ جو.

•

مقبرو ملوڪ جو، جوڏوڻ جوڙيائون،
جهنڊ تنهن جواب جا، خوب ڪوڙيائون،
ماٿر ڪيائون من ۾، ڳل ڳوڙها ڳاڙيائون،
پريت پاريائون، جو صوبو هو سنڌ جو.

•

صوبو هو سنڌ جو، ملڪن ۾ جو مير،
صاحب ٿي صاحبي، ڪٿي جو بادشاهي وزير،
شهيد ٿيو شوق مان، نيڻن وهايان نير،
اتر وارا پير، پناهه ڏيندين پرديسيءَ کي.

•

پناهه ڏيندين پرديسيءَ کي، جنهن صدقي ڪيو ساهه،
ميڙي محمد ﷺ جام جي، توکي آٽينلو الله،
حضرت ٿيندءِ حامي، ڪندءِ واهه،
باري آهين بيپرواهه، سار اوهان جي ٿيندا[36]"

حوالا

1. سيد محمود شاهه بخاري، آزادي جو امام، مولانا تاج محمود امروٽي- (ٽيون ڇاپو) 2003ع سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي صفحو 187.
2. ڏسو حوالو-1
3. مولوي دين محمد وفائي، يادِ جانان 1340 هجري حڪيم محمد عبدالحق ڪتب فروش سکر- صفحو 5
4. قربان بگٽي- لاڙڪاڻي ضلعي جي بلوچن جي مختصر تاريخ- لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو 1984ع صفحو 56
5. حميده کهڙو، محمد ايوب کهڙو، جراتمندانہ سياسي زندگي- عاقل ٽرسٽ ڪراچي 1999ع صفحو 44
6. محمد موسيٰ ڀٽو "پيرن جي پچار" صفحو 66 بحوالو- لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو 1984ع صفحو 57
7. انسائيڪلو پيڊيا سنڌيانا (جلد- 2) تحريڪِ خلافت سنڌي لينگويج اٿارٽي حيدرآباد 2010ع
8. ڊاڪٽر محمود شاهه، لاڙڪاڻي جو هجرت ۽ خلافت ۾ حصو- لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو 1984ع صفحو 369
9. ڏسو حوالو-4 صفحو 57
10. ڏسو حوالو-8 صفحو 370
11. ڏسو حوالو-5 صفحو 45
12. ڏسو حوالو-7 صفحو 210
13. ڏسو حوالو-3 صفحو 15
14. ڏسو حوالو-3 صفحو 16
15. مقامي اخبار "لاڙڪاڻي گزيٽ" ايڊيٽر- ديوان ٽهلرام 17 جولاءِ 1920ع
16. ڏسو حوالو-8 صفحو 372
17. رئيس جان محمد جوٽيجي جي پاءُ پير بخش خان ڳوٺ ڏامراها تعلقي لاڙڪاڻي جو زباني احوال جيڪو سيد محمود شاهه بخاري ورتو هو.
18. اخبار الوحيد پرچو- 29 آگسٽ 1920ع (بحوالو مولوي دين محمد وفائي)
19. ڏسو حوالو-.... صفحو 23
20. ڏسو حوالو-3 صفحو 31
21. ڏسو حوالو-3 صفحو 33
22. ڏسو حوالو-8 صفحو 373
23. ڏسو حوالو-5 صفحو 46
24. مهراڻ 'سوانح نمبر' 1990ع سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو صفحو 286
25. ڏسو حوالو-5 صفحو 49.
26. ڏسو حوالو-24 صفحو 287

ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙو

قاضي جان محمد: ماٺو! چوڏهينءَ چنڊ ڄهو

شڪارپور شهر جي علمي خاندانن ۾ قاضي خاندان جي حيثيت پڻ مڃيل ۽ مقبول رهي آهي. شڪارپور ۽ سنڌ جي تعليمي، علمي ۽ ادبي تاريخن ۾ هن خاندان جي نامور هستين جون خدمتون ڪڏهن به فراموش ٿي نه ٿيون سگهن. دراصل اسان جنهن خاندان کي 'قاضي' جي ذات سان سڏيون ۽ سمجهون ٿا، سا اصل ذات يا قبيلو ڪونهي، پر صفت آهي. قاضي ان شريعت جي صاحب کي چئبو آهي، جو نبيرو ڪري، فيصلو ڪري. جهيڙي جو فيصلو يا ڪو پيو معاملو يا مسئلو نبيري اڄ جنهن کي اسين جج ٿا چئون، اڳي ان کي 'قاضي' چئبو هو. 'قضا' جو اهو منصب ۽ مسند جيڪي عالم ۽ اڪابر حاصل ڪندا هئا، تن کي 'قاضي' چئبو هو. ان اعليٰ منصب سبب سندن ڪٽنب ۽ قبيلا به اصل ذات بدران 'قاضي' سڏجڻ ۾ ايندا هئا. ائين فتويٰ جي منصب تي هئڻ وارن کي 'مفتي' به سڏيو ويندو هو. حالانڪ ڏٺو وڃي ته انهن جون اصل ذاتيون ڪي ٻيون آهن. شڪارپور جا هڪڙا قاضي اصل ۾ آهن ته ٻيا ميمڻ ۽ قريشي. اهڙيءَ طرح هتان جا مفتي به اصل ٻهڪي آهن ۽ سندن وڏا افغانن جي دور ۾ مشهد مان لڏي ڀاڳ ناڙي آيا، جتان جلدي اچي شڪارپور ۾ رهيا.

شڪارپور جا ٽئي قاضي هجن توڙي ميمڻ ۽ قريشي، هر قبيلي وڏا قد آور ۽ اڪابر انسان ۽ عالم پيدا ڪيا آهن. قريشي خاندان جي عالمن ديني ۽ مذهبي تعليم سان گڏ انگريزن جي دور ۾ مروج ٿيل جديد تعليم ڏانهن به خصوصي توجهه ڏيئي، وڏو ناماچار حاصل ڪيو. قاضي محمد باقر 'راقم'، قاضي جان محمد ۽ قاضي حبيب الله جن جا نالا نمايان حيثيت جا حامل آهن. انهن ٽنهي بزرگن ۾ قاضي جان محمد جي حيثيت شڪارپور توڙي سنڌ جي جديد تعليمي تاريخ ۾

قاضي جان محمد

منفرد ۽ مثاهين مقام تي نظر اچي ٿي. سندس حياتيءَ جي احوال مان معلوم ٿئي ٿو ته هو 19- نومبر 1888ع مطابق 14 ربيع الاول 1306ع تي سومر ڏينهن قاضي علي اڪبر جي گهر تولد ٿيو. سندس وڏي ڏاڏي سيد سلطان ابراهيم شاهه سان گڏ اُچ مان هجرت ڪري اچي شڪارپور ۾ سڪونت اختيار ڪئي. هن خاندان جي بزرگن جو علم ۽ تعليم توڙي تدريس کان علاوه طب ۽ حڪمت سان لاڳاپو رهندو آيو. خانداني روايت موجب ميان جان محمد کي ڇهن ورهين جي ڄمار ۾ پاڙي جي ورنيڪيولر اسڪول نمبر-1 ۾ داخل ڪيو ويو، جتان پرائمري تعليم حاصل ڪري 14 فيبروري 1900ع تي اربع جي ڏينهن شڪارپور جي تاريخي تعليمي اداري گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو. ٽي سال اٺ مهينا لاڳيتو اتي تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ کيس سنڌ مدرسي منتقل ڪيو ويو، جتان 1906ع ۾ هن ميٽرڪ جو امتحان پاس ڪري ورتو. سن 1909ع ۾ لاڙڪاڻي لوڪل بورڊ پاران قائم ڪيل لاڙڪاڻي مدرسي جو پرنسپال مقرر ٿيو. انهيءَ زماني ۾ ڪليڪٽر هاسٽن صاحب، قاضي صاحب جي قابليت ۽ انتظام سبب سندن عزت ڪندو هو ۽ جڏهن به گشت دوران مدرسي ۾ ويندو هو، تڏهن شاگردن جي نصابي ۽ تعليمي مصروفيت کي ضرور پرکيندو هو. ان زماني ۾ لاڙڪاڻي ۽ آسپاس جي سڀني جاگيردارن ۽ زميندارن جا ٻار مدرسي ۾ پڙهندا هئا، جن ۾ محمد ايوب کهڙو، سردار واحد بخش ڀٽو، غلام رسول ڪيهر ۽ غلام

رسول ڦل اهر هئا. جيڪڏهن ڪنهن غريب جو ڪو ٻار هو ٻه ته اهو فقط شمس العلماء علامہ عمر بن محمد دائود پوٽو هو. ڊاڪٽر صاحب انهيءَ شاگرديءَ واري زماني کي ياد ڪندي پنهنجي آتم ڪهاڻي ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو ته:

"هڪ دفعي لاڙڪاڻي ضلع جو ڪليڪٽر مسٽر هاسٽن صاحب، پرنسپال صاحب جي آفيس ۾ آيو. مان جو طوطن جي وچ ۾ ڪانگ هوس سو مون کي ڏسڻ لاءِ گهرائي ورتائين. سوالن جا جواب ڀڙي ڏايو سرهو ٿيو ۽ قاضي جان محمد صاحب کي حڪم ڪيائين ته مون کي ڪپڙا ۽ ڪتاب جلد ڏيارا وڃن." (ص 33)

ڊاڪٽر دائود پوٽي ساڳئي صفحي تي بورڊ جي مانيءَ جي تعريف ڪندي قاضي جان محمد صاحب جي حوالي سان هڪ واقعو هن ريت لکيو آهي ته:

"هڪ دفعي قاضي صاحب اوچتو معائني لاءِ آيو. سيني شاگردن 'مڇ مڇ' ڪري پٽي ڪاڏو. اڻ سڌيءَ طرح چيائين ته 'هتي ڪي ڪتا آيا تا ڏسجن'. سڀ وائڙا ٿي ويا ۽ چيائون ته 'هتي ڪو نه آيا آهن.' پاڻ فرمايائون ته 'تڏهن هي مڇڪو وري ڇا جو آهي؟' سڀ سمجهي ويا ۽ آئينده چپ پيڙي ڪائيندا هئا." (ص 33 ۽ 34)

انهيءَ مان ظاهر ٿئي ٿو ته قاضي صاحب جو تعليم سان گڏ تربيت ڏانهن بہ خاص ڌيان هوندو هو. شاگرد جي هر چرپر تي گهري نظر رکڻ استاد جي ذميواريءَ ۾ شامل هئي. قاضي صاحب سن 1913ع تائين لاڙڪاڻي مدرسي ۾ نهايت قابليت ۽ محنت سان فرائض سرانجام ڏيندو رهيو ته ڪيس بدلي ڪري اسسٽنٽ ڊپٽي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر مقرر ڪيو ويو. هوڏانهن سنڌس جڳهه تي چوڌري عبدالغني کي سنڌ مدرسي مان بدلي ڪري لاڙڪاڻي مدرسي جو پرنسپال مقرر ڪيو ويو.

قاضي جان محمد سموري زندگي تعليم کاتي ۾ ڊپٽي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر ۽ ايڊمنسٽريٽو آفيسر سکر جي عهدن تي فائز رهي خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو. سن 1942ع جي Northern India who's who Illustrated مان معلوم ٿو ٿئي ته قاضي صاحب نوابشاهه جي ڊسٽرڪٽ اسڪول بورڊ جو ايڊمنسٽريٽو آفيسر رهيو. سن 1943ع ۾ ساڳئي عهدي تان سکر مان رٽائر ٿيو. ان وقت سندس عمر پنجونجاهه سال هئي. هڪ اندازي موجب قاضي صاحب چوٽيهه سال لاڳيتو تعليم کاتي ۾ هڪ معلم ۽ منتظم جي حيثيت سان خدمتون سرانجام ڏنيون. سن 1936ع ۾ جڏهن سنڌ جي بمبئي کان علحدگي ٿي، تڏهن جيڪو "سنڌ علائقي جو سرڪاري تعليم کاتو" (Department of Public Instraution Sindh) هو. سو بمبئي علائقي جي سرڪاري تعليم کاتي (Department of Public Instraution Bombay) جو حصو هو. سنڌ جي تعليمي ادارن ۾ جيڪو نصاب مرتب ڪري مقرر ڪيو ويندو هو، سو "ورنيڪيولر ٽيڪسٽ بُڪس رويزن ڪاميٽي".

The vernacular text books revision committee MAC MIll AN& CO. Ld, London, Bombay and calcutta .

پاران نصاب جي تياريءَ کان پوءِ اشاعت هيٺ ايندو هو. قاضي صاحب جو زمانو واهه جو زمانو هو. سمورو سماج سکيو ستابو ۽ سَرهو هو. توڙي جو سنڌي، غير مسلم جي غلاميءَ ۾ هئا، پر اڄوڪن مسلمن سان رفاقت ۾ رهڻ بہ ان غلاميءَ کان بدتر آهي. واقعي اڳ جيڪا ٻڪري شينهن سان گڏ ٻي گَٽڪي تي چرندي هئي، اڄ نہ اها ٻڪري، ٻڪريءَ سان ئي گڏ چري سگهي ٿي، نہ اڪيلي ۽ الڳ. وک وک تي وَڄَ سڌا ڪري، جيڪي سوئر ساهه ٽا سُڪائين، تن جي هيبت ۽ هراست هر شريف ۽ شعور واري کي ششدر ڪري ڇڏيو آهي. ان دور جي تعليم ۽ تربيت فرد کي سڌاري سنواري انسان کي اشرف بڻائيندي هئي. نتيجي ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽي ۽ محمد حنيف صديقي جهڙا عظيم ۽ آدرشي انسان پيدا ٿيا. جهڙا عظيم استاد هئا، تهڙي تندهيءَ ۽ مخلص مزاجيءَ سان تعليم ڏيندا هئا. استادي پيشي کي آفاقي عنايت ۽ پيغمبري پورهيو

پاڻيندي، نہ لالچ رکي جيئندا، نہ ئي طلب جي تنوار ڪندا. علم ۾ اضافي لاءِ سڪندا ۽ سيڙائيندا. مانَ مرتبي ۽ عزت آبروءَ جو فڪر دامنگير رهندن. استاد ۽ عالم، معلم ۽ ماهر جي هر ماڻهوءَ وٽ عزت ۽ احترام هوندو هو. سنڌ ملڪ، ويدن واري وقت کان بہ گهڻو اڳڀرو علم ۽ فن ۾ عرفان تي رهندو آيو ۽ پوءِ بہ اها روايت ۽ ريت رائج رهندي آئي. الائي اڄ ڪهڙي بدنظر لڳي ويئي آهي، جو عام کان اجتناب ۽ ڏاهپ کان ڏوريءَ ڪي آبرو ٿو پائيو وڃي.

سنڌ جي جديد تعليم جي دور شروع ٿيڻ سان ئي شڪارپور سيني شهرن کان بہ وڪون وڌي ميدان ملهايو. سرڪاري تعليمي ادارن ۽ اسڪولن کان سواءِ پرائيويٽ ادارن ۽ اسڪولن ۾ پڻ پڙهڻ ۽ پڙهائڻ جو معيار منفرد مثالي رهيو. 1900ع ۾ واڌومل گوڪلاڻيءَ هوپفل اڪيڊمي قائم ڪري، جنهن محبت ۽ محنت سان ڪامياب قدم کڻي وڌيو تہ شهر واسين ميجتا ۾ پوگڙي بازار جو نالو ئي ”واڌو مارڪيٽ“ رکي ڪيس Tribute پيش ڪيو. سن 1932ع ۾ مينگهراج منشاراماڻي نيوايرا اسڪول جو بنياد وجهي اهڙو تعليمي ادارو اڏيو، جنهن اڳتي هلي شيخ اياز، رام جيٺملاڻي ۽ نورالدين سرڪيءَ جهڙا ماهر قانون دان ۽ آدرشي انسان پيدا ڪيا.

نيوايرا اسڪول جيٺوٽيڪ ميگهراج منشاراماڻي برپا ڪيو، پر پاڻ ڪڏهن بہ ان کي پنهنجي ملڪيت نہ ڄاتائين، هميشہ ان کي سڄي شڪارپور جي ماڻهن لاءِ وقف سمجهيائين. ان لاءِ پاڻ ”نيوايرا هاءِ اسڪول ايجوڪيشن سوسائٽي شڪارپور سنڌ“ قائم ڪري، اسڪول جو انتظام هلائيندو هو. ان سوسائٽي جي بورڊ آف گورنرس ۽ مئنيجنگ ڪاميٽي هيٺين عهدن ۽ عهديدارن تي مشتمل هئي.

1. Mr. Agha Gul hassan khan J.P President
2. Molvi Haji Mohammad Abdul Karim chisti J.P 1st vice president
3. K.S Agha Hussamuddin khan 2nd vice president
4. Kazi Haji Jan Mohammad Khan- the manager & treasurer
5. Mr. Jhamandas B.A-auditor
6. Mr Badaruddin B.A
7. Mr Sikandar Ali khan Shaikh advocate
8. Nawabzada Mohammad Bux s/o Honi K.B. Mian Ali Bux
9. K.B. Haji loula Bakhsh soomro
10. Mr Rahim Bakhash soomro
11. Seth Abdul Sattar A.ghni
12. Mr Hyder Bux alias Mitha Khan s/o late K.B Allah Bux soomro
13. Mr Mohammad Sachal Alias Ghiasuddin Khan Baloch
14. Molvi Rahmatullah
15. Molvi shafiul Hasnain muhajir

جيٺوٽيڪ مٿين بورڊ آف گورنرس پنهنجي عهدن موجب ذميواريون سرانجام پئي ڏنيون. پر پوءِ بہ قاضي جان محمد صاحب کي سيني پاران وڌيڪ ذميوارين سونپڻ جي گذارش ڪيل هئي. جنهن ڪري پاڻ توجهہ سان اسڪول تي نظر رکندو هو. سب 1947ع ۾ پاڪستان جي قيام ۽ هندن جي لڏي وڃڻ سبب نيوايرا هاءِ اسڪول، قاضي جان محمد سنيالي پنهنجي پاءُ قاضي حبيب الله جي نالي سان قائم ڪيو.

قاضي حبيب الله ولد اڪبر علي 5 آگسٽ 1896ع مطابق 15 ربيع الاول تي تولد ٿيو. 31 آگسٽ 1904ع مطابق 1314هہ تي ورنيڪيولر اسڪول نمبر -1 مان چار درجا پاس ڪري 1912ع ۾ شڪارپور هاءِ اسڪول مان ميٽرڪ جو امتحان پاس ڪيائين.

سن 1917ع ۾ بي. اي (آنرس) جو امتحان پاس ڪري، 1920ع ۾ بمبئي يونيورسٽي مان ايل. بي جي سند حاصل ڪيائين. هو بار مڊل ٽيمبل لنڊن مان بارايٽ لا ڪيل هو. شڪارپور جو هيءُ نامور انسان ”رايل اڪنامڪس سوسائٽي لنڊن“ جو پڻ فيلو رهيو. سن 1919ع ۾ مختيارڪار جي حيثيت سان سروس ۾ داخل ٿيو ۽ ترقي ڪري وڃي ڊپٽي ڪمشنر

جي عهدي تي پهتو. جتان 1948ع ۾ اتان رٽائر ڪيائين، ڪيس سير سفر ۽ دنيا گهمڻ جو شوق هوس. ان ڪري فرانس، جرمني، بيلجم، انگلينڊ، سعودي عربيه ۽ ڪي ٻيا ملڪ به گهمي آيو هو. فوٽ بال ۽ ٽيبل ٽينس راندين سان بيحد چاهه هوس. رٽائر ٿيڻ کان پوءِ پنهنجي اباڻي شهر جي اباڻي گهر 'حبيب آرام گاهه' ۾ اچي سڪونت پذير ٿيو.

قاضي جان محمد جي نظرداريءَ ۾ اسڪول ترقي ڪندو رهيو هو. چيئرمن جي حيثيت سان هر لحاظ سان پنهنجي نميواري سرانجام ڏيندو رهيو. ان کان علاوه قاضي صاحب "مسلم ليبر رليف ڪاميٽي" جو چيئرمن هو. شڪارپور جو هي قابل فخر تعليمي ماهر 1- آگسٽ 1954ع تي مطابق 1- ذوالحج 1373ھ تي آچر ڏينهن شڪارپور ۾ وفات ڪري ويو. سندس وفات تي ماهوار "اخبار تعليم" حيدرآباد جي آگسٽ 1- سيپٽمبر 1954ع جي پرچي ۾ هن طرح خبر شايع ٿي:

"هيءُ المناڪ خبر ڏاڍي صدمو پهتو ته:
جناب قاضي جان محمد صاحب رٽائرڊ ڊپٽي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر 1- آگسٽ 1954ع تي هن فاني دنيا کي الوداع ڪيو.
انا الله وانا اليه راجعون."

مرحوم قاضي صاحب جن جي آخر تائين تعليم سان دلچسپي قائم رهي ۽ پاڻ پينشن جي وقت به شڪارپور نيوايرا هاءِ اسڪول جي مئنيجر جا فرائض بجا آڻيندا رهيا. پاڻ شڪارپور جي هڪ مقتدر هستي ۽ زميندار هئا.

اسان جي درگاهه الاهيءَ ۾ دعا آهي ته شال مرحوم روح کي جنت الفردوس ۾ جاءِ ملي ۽ سندن پونئرن کي صبر جي توفيق عطا ڪري.

وفات وقت قاضي صاحب جي عمر پنهجٽ سال، اٺ مهينا ۽ ٻارهن ڏينهن هئي.

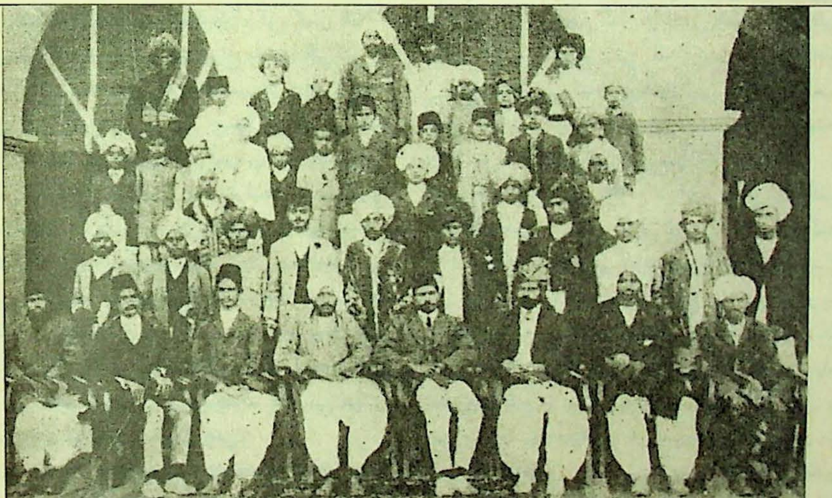

لاڙڪاڻي مدرسي جي استادن ۽ شاگردن جي هڪ تاريخي ۽ يادگار تصوير، وچ ۾ ڪاري ٽوپيءَ ۽ ٽاءِ سان قاضي جان محمد صاحب ويٺل آهي

ڊاڪٽر ممتاز علي ڏنگراڃ

خلافت تحريڪ جو مخالف ڪردار- مولانا فيض الڪريم سانڊائي

1919ع ۾ جڏهن پهرين مهاڀاري جنگ ختم ٿي ته هندستان ۾ سياسي هلچل طور ترڪيءَ جي خلافت جو مسئلو پيدا ٿيو. برصغير جي مسلمانن انگريز سرڪار خلاف تحريڪ تيز ڪئي ۽ هنن فتويٰ جاري ڪئي ته ترڪيءَ واري بادشاهه جي خلافت، خلافت اسلامي آهي ۽ اسلامي سوچ مطابق صحيح آهي. هن تحريڪ کي زور وٺرائڻ ۾ مولانا محمد علي جوهر، مولانا شوڪت علي، مولانا تاج محمود امروٽي، پير رشدالله جهنڊي واري اهم ڪردار ادا ڪيو(1). جنهن ڳالهه انگريز سرڪار کي تمام گهڻو پريشان ڪيو.

تحريڪ کي ختم ڪرڻ لاءِ انگريز سرڪار جي پڳهاردار، مسلمان ڪمشنر مولانا فيض الڪريم سان ملاقات ڪئي ۽ ملاقات ۾ معاملا طيءِ ڪري پوءِ انگريز سرڪار جي اهم شخص مسٽر لارينس سان مولانا جي ملاقات ڪرائي. ملاقات ۾ هيءُ طيءِ ٿيو ته مولانا فيض الڪريم ڪتاب لکندو جنهن ۾ ترڪيءَ جي خليفي کي محض جڙتو خليفو ڪري ثابت ڪندو ۽ پڙهندڙن ۾ هيءُ تاثر پيدا ڪرائيندو ته ترڪيءَ جي خلافت، اسلامي نظريہ مطابق خلافت نہ آهي، پر هيءَ هڪ حڪومت آهي جنهن کي جيڪڏهن ڪو ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ته اسلام لاءِ ڪابہ نقصان ڪار ڳالهه نہ آهي، ۽ نہ وري مسلمان ان ڳالهه لاءِ ڪا پريشاني ڪن ۽ نہ وري ڪو اُن کي بچائڻ لاءِ حل هنگامو ڪن. مولانا صاحب لکڻ کان سواءِ تقريري مهم بہ شروع ڪندو ۽ مخالفن سان بحث مباحثي لاءِ پڻ تيار رهندو ۽ انگريز سرڪار بدلي ۾ مولانا کي 400 ايڪڙ زمين ۽ آبڪاري ڪاتي ۾ سندس اولاد کي ڪا سٺي نوڪري بہ ڏيندي.

مولانا اڳي ئي خلافت جي حمايتي پيرن ۽ مولوين تي سڙيو ويٺو هو سو دير ئي ڪانہ ڪيائين، سرجو سانگو لاهي، لاٿائين ڏڪڙ تي اٿو ۽ خلافت جي حمايتي مولوين ۽ پيرن جي مخالفت ۾ لهي پيو (2). پهرين سٽ تہ خلافت جي مخالفت ۾ ”تحقيق الخلافت“ نالي هڪ ڪتاب لکيائين ۽ هن ڪتاب تي سنڌ جي 92 عالمن ۽ بزرگن کان هڪ هڪ نوٽ لکرائي ان جي هيٺان دستخط يا مهر هڻائي، ڇپرائي عوام تائين پهچايائين ۽ عوام سامهون تقريرون شروع ڪيائين. هيءَ ڳالهه عام ٿيندي مولانا جي خلاف بلهہ بري وئي. خلافت جي حامين مولوين ۽ پيرن طرفان هيءَ ڳالهه عام ٿي تہ مولانا ترڪيءَ جي مخالفت ڪري اسلام دشمنيءَ جو اظهار ڪيو آهي، تنهڪري مولانا کي جتي بہ ڏسو تہ ماريوس.

اهڙي ڳالهه عام ٿيڻ کان پوءِ سنڌ جا عالم ۽ پير پنهنجي دستخطن تان ڦري ويا (3) ۽ مولانا روپوشيءَ جي زندگي اختيار ڪئي جيڪا 1920ع کان وٺي 1923ع تائين جاري رهي ۽ انگريزن جيڪا خلافت جي خلاف امن سڀا ڪائم ڪئي هئي، مولانا ان جو بہ سرواڻ سڏجڻ لڳو. خلافت جي حامين هڪ تہ مولانا جي خلاف حل هنگامو ڪيو ۽ ٻيو تہ مولانا جي ڪتاب جي جواب ۾ خلافت تحريڪ جي حامي مولانا دين محمد وفائي ”اِظهَارُ الكَرَامَة“ نالي ڪتاب لکي ڇپرائي عام ڪرايو، پر هن ڪتاب ڪو خاص اثر نہ ڏيکاريو(4).

هن مضمون ۾ پڙهندڙن جي سهولت خاطر مولانافيض الڪريم جي ڪتاب ”تحقيق الخلافت“ جو مختصر پر جامع خلاصو پيش ڪجي ٿو تہ جيئن پڙهندڙن کي هن ڪتاب جي مواد متعلق ڄاڻ ملي. ڪتاب جي اختصار ۾ هيٺين ڳالهين جو لحاظ رکيو ويو آهي:

1. حوالن جي عربي عبارتن جي بدلي ۾ سنڌي ترجمي جو مفهوم آندو ويو آهي.

2. هڪ جهڙن ٻن دليلن مان صرف هڪ جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

3. سنڌ جي علمائن جيڪي ڪتاب تي نوٽ لکيا آهن، انهن جو مطلب آهي تہ "مولانا جي راءِ صحيح آهي."

4. لکيل نوٽن کي ڇڏي صرف انهن نالن جو ذڪر ڪيو ويو آهي جن هن ڪتاب تي دستخط ڪيا.

"تحقيق الخلافت". تصنيف- مولانا فيض الڪريم- تصديق ٿيل مشائخ عظام وعلماء ڪرام مملڪ سنڌ مطبوع: ڊيلي گرِيٽ پريس ڪراچي. پٽروڪيل مولانا فيض الڪريم صاحب مصنف جو.

هيءُ ڪتاب 44 صفحن تي مشتمل آهي. ڪتاب تي ڇپجڻ جي تاريخ موجود نہ آهي. مولانا فيض الڪريم هن ڪتاب جي پهرئين پيج تي لکي ٿو: هن وقت دنيا جي سيني پاڙن تي مسئلہ خلافت اسلاميہ جي متعلق مختلف رايا اچي رهيا آهن، اڻ پڙهيو ۽ اڻ پڙهيو عوام پريشان آهي تہ صحيح ڳالهہ ڪهڙي آهي. ان سموري ڳالهہ کي نظر ۾ رکندي مون سوچيو تہ چو نہ هن مسئلي کي حضور اڪرم ﷺ جن جي ارشاد مطابق سولي سنڌيءَ ۾ لکي عوام جي سامهون پيش ڪجي ۽ عوام ٿورو غور فڪر ڪري هن مسئلي کي سمجهي وٺي ۽ پنهنجا عقيدا درست ڪري.

حضور اڪرم (ﷺ) جن جو ارشاد مبارڪ آهي تہ: 'اَئِمَّةُ مِن قُرَيش' يعني وقت جو خليفو قريش مان هجي. هڪ ٻئي گواهي بہ موجود آهي تہ حضور اڪرم (ﷺ) جي وفات کان پوءِ خلافت جي مسئلي تي انصار ۽ قريش ۾ اختلاف پيدا ٿيو. انصار مٿين ارشاد تحت خلافت حاصل ڪرڻ واري ڪوشش تان دستبردار ٿيا ۽ حضرت ابوبڪر (رضي الله عنه) جي خلافت تسليم ڪيائون. ٽيون مثال بہ موجود آهي تہ موراڪو جا سلطان هميشہ سادات مان ٿيا آهن ۽ انهن ترڪيءَ جي خلافت تسليم نہ ڪئي آهي.

مذڪور مثالن مان هيءَ ڳالهہ واضح ٿئي ٿي تہ خليفو قريش مان هجي.

حضور اڪرم (ﷺ) جن جو ارشاد مبارڪ آهي تہ "اَلخِلَافَةُ بَعدِيَ ثَلَاثُونَ سَنَةً ثُمَّ يَكُونُ مَلكاً دَضُوصاً" پاڪ ڪريم ﷺ جن فرمايو تہ خلافت مون کان پوءِ ٽيهہ ورهيہ ٿيندي، پوءِ ظالم ۽ چڪ پائيندڙ بادشاهہ ٿيندا. اها پيشگوئي امام حسن (رضي الله عنه) جي ڇهن مهينن جي خلافت بعد پورن ٽيهن ورهين تي پوري ٿي ۽ پوءِ وارا بادشاهہ سڏا ڪونہ ٿيا. هن ڳالهہ تي سڀ مسلمان متفق آهن تہ خلافت راشديہ کي مڃڻ هر مسلمان تي واجب آهي ۽ اها بہ ٽيهن ورهين واري خلافت آهي. خلافت راشديہ متعلق پاڪ ڪريم ﷺ جن فرمايو تہ، عَلَيكُمْ بِالسُّنَّتِيَ وَسُنَّتِهِ الخُلَفَاءِ الرَّاشِدِينَ. حضور اڪرم (ﷺ) جن فرمايو تہ، مسلمانن تي فرض آهي تہ منهنجي پيروي ڪن ۽ مون کان پوءِ خلفاء الراشدين (رضي الله تعالىٰ عنهم) جي پيروي ڪن.

هن مسلئي کي اسان هميشہ سادي ۽ مختصر انداز ۾ بيان ڪيو آهي پر مولانا عبدالباري بعض ڪتابن جا حوالا ڏيئي حقيقت جي خلاف ماڻهن کي تيارڪري هيءَ ڳالهہ ثابت ڪري رهيو آهي تہ: "خلافت ترڪي عين اسلامي آهي". تنهنڪري مون بہ ضروري سمجهو تہ عوام کي معتبر ڪتابن جا حوالا ڏئي پورو مسئلو سمجهايان.

امام نووي، شرح صحيح مسلم ۾ 119 صفحي تي (جلد ٻيو، ڇاپو دهلي) لکي ٿو:

ترجمو: اصحابن سڳورن ۽ تابعين ڪرام جو هن ڳالهہ تي اجماع آهي تہ قريش کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ نسل جو خليفو نٿو ٿي سگهي ۽ انهن کان پوءِ جي عالمن جو پڻ ان ڳالهہ تي اجماع رهيو آهي تہ خليفو قريش مان هجي. ان خيال جي جيڪو بہ مخالفت ڪندو سو مردود آهي. قاضي خان (فقيہ) جو پڻ چوڻ آهي تہ منهنجي دور جي سڀني عالمن جي راءِ آهي تہ خليفو قريش مان هئڻ گهرجي. ان حديث جي روشني ۾ سقيفہ واري ڏينهن حضرت ابوبڪر رضي الله عنه دليل ورتو ۽ ان جي مخالفت ڪنهن بہ نہ ڪئي.سلف صالحين مان ڪنهن بہ هڪ جو قول هن حديث واري عقيدي جي مخالفت ۾ نہ آهي.

حافظ ابن حجر عسقلاني پنهنجي ڪتاب فتح الباري شرح صحيح البخاري ۾ 105صفحي تي (جلد13 ڇاپو مصري) لکي ٿو تہ، قريش مان بہ ماڻهو بہ موجود هوندا تہ خليفو قريشن مان ٿيندو. ابن عمر جي هن حديث جو حڪم قيامت تائين قائم رهندو. حضور

اڪرم ﷺ جن جي هن قول تي عمل سندن زماني کان اڄ تائين هلندو ٿو اچي ته خلافت هميشه قريش وٽ رهي آهي، پوءِ جيڪڏهن ڪو سوال ڪري ته بنو اميه جي دور ۾ خارجين خلافت جي دعويٰ ڪئي هئي، بني عبيد مصر ۾ خلافت جي دعويٰ ڪئي هئي، عبدالمؤمن بن تومرت به خلافت جي دعويٰ ڪئي هئي، حالانڪ اهي قريشي نه هئا ۽ ڪيترن ئي مغربي ماڻهن به خلافت جي دعويٰ ڪئي جيڪي پڻ قريش نه هئا. ان جو جواب هيءُ آهي ته: بني عبيد وارا چوندا هئا ته اسان امام حسين ؓ جي اولاد مان آهيون، تنهنڪري ڪافي ماڻهن سندن ان نسبت جي ڪري هنن جي بيعت ڪئي. انهن کان سواءِ ٻين جيترن به خلافت جي دعويٰ ڪئي انهن تي بغاوت جو حڪم آهي، اهي بي وقار آهن. مطلب ته امامت ڪبري جو منصب قريش کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي به حاصل نه ٿيندو، جيستائين قريش مان ه ماڻهو به موجود هوندا.

حافظ ابن حجر پنهنجي ڪتاب 'فتح الباري شرح صحيح البخاري' جي 106 صفحي تي (جلد 13 ڇاپو مصري) لکي ٿو ته: سموري جماعت هن ڳالهه کي مڃي ٿي ته خليفو قريش مان هجي. اهل علم مان بعض چون ٿا ته قريش جي هڪ خاص پاڙي مان هجي. خارجي ۽ بعض معتزلا چون ٿا ته، خليفو غير قريشي به ٿي سگهي ٿو. امامت ۽ خلافت جو حقدار اهو آهي جيڪو قرآن شريف ۽ حديث تي عمل ڪرائي سگهي، باقي خليفو عربي هجي يا عجمي هجي، ان سان ڪو به فرق نه ٿو پوي. ابن التين جو چوڻ آهي ته جڏهن کان ثابت ٿيو آهي ته خليفو قريش مان هجي ته غير قريش واري ڳالهه تي ڪنهن کي به اعتبار نه آهي. قاضي عياض چوي ٿو ته مسلمانن لاءِ شرط آهي ته سندن خليفو قريش مان هجي. هيءُ مسئلو هاڻي اجماع سان ثابت ٿي چڪو آهي. هن مسئلي تي اڳين عالمن مان ڪنهن کان به اختلاف منقول نه آهي. تنهنڪري خارجين ۽ معتزلن جي قولن تي عمل نه ڪجي ان ڪري ته اهي مسلمانن جي خلاف آهن.

شاهه ولي الله پنهنجي ڪتاب 'حجة الله البالغه' جي 137 صفحي تي (جلد ٻيون ڇاپو مصري) لکي ٿو ته: حضور اڪرم (ﷺ) جن جو فرمان آهي ته "خليفا قريش مان هئڻ گهرجن". هن ڪري ته قرآن شريف قريش جي زبان تي نازل ڪيو ويو آهي. اڪثر جيڪي حدون ۽ جيڪي زندگيءَ جا اصول ٻڌايا ويا آهن اهي به قريش جي رواج مطابق آهن. قريش، حضور اڪرم (ﷺ) جن جي قوم آهن. اهي دين تي عمل ڪرڻ ۽ ڪرائڻ جي گهڻي صلاحيت رکن ٿا، تنهنڪري خليفو قريش مان هئڻ گهرجي.

خلافت جي معاملي ۾ هيءَ ڳالهه به سمجهڻ ضروري آهي ته دنيا جا مسلمان بنواميه جي خلافت ۾ يزيد جي خلافت کي تسليم ڪن ٿا ڪن ۽ امام حسين (ؓ) کي شهيد سمجهن ٿا، جيڪڏهن قريش جي خلافت کان سواءِ ڪنهن ٻئي جي خلافت قبول ڪجي ته يزيد جي خلافت صحيح مڃڻي پوندي ۽ امام حسين (ؓ) جي شهادت قائم نه رهندي.

امام ابوحنيفه (رحمه الله) جهڙي ڪامل بزرگ ۽ پرهيزگار به منصور عباسي خليفي جي مقابلي ۾ حضرت زيد ابن امام زين العابدين ابن امام حسين (ؓ) کي پاڻ به خليفو مڃيو ۽ ٻين کي اهڙي هدايت ڪئي حالانڪ منصور به قريشي هو.

هن وقت جيڪي ماڻهو ترڪيءَ جي خلافت متعلق زور ڏين ٿا، اهي مسلمانن ۾ فساد جو سبب بڻيا. هندستان جا مسلمان ٻن جماعتن ۾ ورهائجي ويندا، هڪ جماعت ترڪيءَ جي حمايت ڪندي ۽ ٻئي جماعت عربن جي طرفدار ٿيندي، اهڙي طرح مسلمانن ۾ هڪ اجايو اختلاف پيدا ٿي ويندو. ٻيو هيءُ به امڪان آهي ته ترڪيءَ وارا هن اختلاف جي ڪري حجاز شريف تي چڙهائي ڪن ۽ حرمين شريفين ۾ خون ريزي ٿئي جيڪا ڳالهه مسلمانن لاءِ نقصان ڪار آهي. هن وقت دنيا جي ڪنهن به حصي تي جيڪڏهن مسلمان خليفو مقرر هجي ته اهو حرمين الشريفين ۾ فساد نه ڦهلائيندو ۽ نه وري اهڙا حالات پيدا ڪندو جنهن سان حرمين الشريفين جي بيحرمتي ٿئي. بلڪ حرمين الشريفين ڏي ويندڙ مسافرن لاءِ سهولتون پيدا ڪندو حالانڪ ترڪيءَ جي خليفي اهڙي قسم جي ڪا به ڪوشش نه ورتي آهي جنهن سان حاجين کي سفر ۾ سهولت ميسر ٿئي، پوءِ ڪهڙي ضرورت پئي آهي ته اهڙي خلافت جي پٺ ڀرائي ڪجي ۽ مسلمانن

۾ ڏڦيڙ پيدا ڪجي.هن وقت سڄي دنيا ۾ آزاديءَ جي لهر موجود آهي پوءِ 1300 سالن ڪان عرب جيڪي آزاديءَ جو سبق دنيا کي پڙهائيندا رهيا آهن سي پاڻ ترڪن ڪان چونه آزاد ٿين، ۽ اسان انهن جي آزاديءَ ۾ رڪاوٽ ڇو بڻجون.

شروعات ڪان وٺي وقت بوقت جيڪي عرب ۽ ترڪ بادشاهن جي ملڪن ۾ تبديليون ٿينديون آيون آهن تن ۾ نه ترڪ حڪمرانن هندستان جي مسلمانن جي راءِ ورتي آهي ۽ نه وري عرب حڪمرانن اهڙي زحمت ڪئي آهي ته ڪو هندستان جي مسلمانن جي راءِ وٺن. ترڪ حڪمرانن انگريزن سان جنگ ڪئي ۽ هندستان جي مسلمانن جي ڪابه راءِ نه ورتي ۽ نه وري هنن جي صلاح جو ڪو حق سمجهيائون ته پوءِ اسان کي ڪهڙي ضرورت پئي آهي ته عربن کي وڃي چئون ته توهان ترڪن جي ماتحت رهو ۽ هيءَ ڳالهه به پڌري پٽ آهي ته هو اسان جي صلاح ڪونه وٺندا. تنهڪري هرڪنهن کي اجازت آهي ته هو موقعي جو فائدو وٺي ۽ هيءَ به حقيقت آهي ته ڪنهن کي فائدي وٺڻ کان روڪي نه ٿو سگهجي.

عقائد جي علم جو وڏو ڄاڻو علامه تفتازاني پڻ هن خيال جو آهي ته خليفو قريش مان هجي. علامه تفتازاني، امير تيمور جي دور ۾ وڏو عالم هو ۽ مير سيد شريف امير تيمور جو مفتي هو. امير تيمور جڏهن خلافت جي شرف حاصل ڪرڻ جي خواهش ظاهر ڪئي ته انهن ٻنهي عالمن چيو ته خليفو قريش مان ئي ٿي سگهي ٿو.

بعض ماڻهن جو خيال آهي ته ترڪيءَ جا خليفا اصل تاتاري نسل جا آهن، سندن وڏو سلطان عثمان خان ترڪ ٽئين خليفي حضرت عثمان (ﷺ) جي خاندان مان آهي، تنهن ڪري ترڪيءَ جي خلافت؛ خلافت عثمانيه جي نالي سان مشهور آهي. حالانڪ ٽئين خليفي جي نسل واري ڳالهه سراسر ڪوڙ آهي.

هيءَ ڳالهه به توجهه طلب آهي ته خلافت جو مسئلو جيڪو عقائد جي ڪتابن ۾ منڪور آهي سو اهڙي خليفي جي متعلق آهي جيڪو ڪنهن به ملڪ ۾ پنهنجي حدود اندر حاڪم هجي ۽ ان ملڪ ۾ حدوداللہ جاري ڪري غير ملڪ سان غير شرعي نظام طور ڪنهن به قسم جو لاڳاپو نه هجي.

ترڪيءَ جو بادشاهه نه ڪڏهن اڳ هندستان ۾ حاڪم رهيو آهي ۽ نه وري هاڻي حاڪم آهي. مطلب ته هيءَ خلافت وارو راڳ ئي اجايو ۽ فضول آهي.

تاريخ گواهه آهي ته خلافت ۾ وقت بوقت تبديليون ٿينديون رهيون آهن. يزيد مسلمانن جو مڃيل خليفو نه هو، تنهنڪري امام حسين (ﷺ) شهيد ٿيو.

يزيد کان پوءِ مروان خليفو ٿيو ۽ ان به چالاڪين سان خلافت ورتي اهو به مسلمانن جو متفق طور خليفو نه هو.

سلسلہ خلافت ۾ ٻيون خال بني اميه جي دور جي پڇاڙيءَ ۾ واقع ٿيو، جڏهن ابوالعباس السفاح عباسي بنو اميه خلافت کي تباهه ڪري خلافت عباسيه جو بنياد وڌو. بني عباس جي زماني ۾ هڪ رقيب، سلطنت بني اميه، جيڪا اسپين ۾ موجود هئي اها به خلافت جي دعويدار هئي. وري بني عباس جي آخري زماني ۾ مصر ۾ بنو عبيد جي خلافت قائم ٿي جيڪا سؤ ورهيه قائم رهي ۽ ان دوران به گهٽائي خلافت جا دعويدار رهيا.

مطلب ته حقيقي معنيٰ ۾ خلفاءِ راشدين (رضي الله تعالي عنهم) کان پوءِ ڪنهن به سلطان تي حديث شريف موجب خليفي جو لفظ مڪمل ئي نٿو ٿئي پر جي ڪنهن به سلطان کي خليفو تسليم ڪيو وڃي ته به خليفي جو قريشي هجڻ ضروري آهي. اسلامي عقائد موجب ترڪيءَ جو خليفو تاتاري نسل مان آهي جنهن کي هرگز خليفو نٿو تسليم ڪري سگهجي. انهيءَ جو ثبوت هيءُ به آهي ته جڏهن بني عباس جو خاندان تاتاري نسل مٿان زوال ٿيو ته علامه تفتازاني (ﷺ) شرح عقائد ۾ صاف صاف لکيو ته بني عباس کان پوءِ خلافت جو وجود دنيا ۾ شڪي آهي.وري به ڪٿي چئجي ٿو ته هندستان جي مسلمانن کي ڪنهن به وقت خلافت جي تبديلي متعلق دخل ڏيڻ جو موقعو نه مليو آهي. حالانڪ ڪيترائي بادشاهه ترڪيءَ جا معزول ۽ مقتول ٿيا. عقائد جي ڪتابن ۾ واضح نموني سان لکيل آهي ته خليفو ملڪ جو ڪافر ٿيڻ کان سواءِ معزول نه ٿو ٿي سگهي. مثال طور سلطان عبدالمجيد

مرحوم خليفو هو ۽ ان جو معزول ڪرڻ هرگز جائز نه هو ۽ سلطان خامس مرحوم خليفو نه ٿئي ٿي سگهيو. هندستان جي مسلمانن گهڻوئي شور ڪيو، نوجوان ترڪن جي جماعت غلط ٿي ڪري پر انهن جي دانهن ڪي ڪو به وزن ڪونه مليو . تنهن ڪري هن وقت به هندستان جي مسلمانن کي هن معاملي ۾ دخل ڏيڻ جو ڪو به حق نه آهي ۽ نه وري هنن جي دخل ڏيڻ سان ڪو فائدو پوندو. هيءُ به ٻڌڻ ۾ اچي ٿو ته جيسيتائين ترڪيءَ جي خليفي وٽ تبرڪات رسول (ﷺ) موجود آهن، تيسيتائين بيو خليفو نه ٿو ٿي سگهي. جي اهڙي ڳالهه آهي ته پوءِ سڀ کان امداد تبرڪات رسول (ﷺ) ته، حرمين الشريفين آهن ۽ ان جي خادم کي خلافت جي دعويٰ جو وڌيڪ حق آهي.

آخر ۾ هيءَ ڳالهه ضرور ياد رکڻ گهرجي ته اسان سڀني مسلمانن تي بحڪم خدا ۽ رسول، وقت جي بادشاهه جي اطاعت ۽ فرمانبرداري ڪرڻ ضروري آهي ۽ هرقسم جي شور ۽ فساد کان پرهيز ڪرڻ واجب آهي ۽ اهڙو ئي عمل مسلمان اڳ به ڪندا آيا آهن ۽ اميد ته هاڻي به عمل ڪندا. اسان جي دعا آهي ته ڪو به مسلمان خدا ۽ رسول جي حڪمن کان منهن نه ڦيرائي. انهيءَ ئي نيت سان هيءُ رسالو مدلل نموني لکيو ويو آهي. اميد ٿي ڪجي ته هدايت جو سبب ٿيندو. اسان کي الله تعالي جو شڪر ادا ڪرڻ گهرجي ته برطانيا سرڪار ۽ حجاز سرڪار جي پاڻ ۾ دوستي آهي ۽ اها ڳالهه ثبوت پيش ڪري ٿي ته قرآن مجيد جي پيشگوئي آهي ته نصارا به نسبت ٻين غيرمسلم قومن جي مسلمانن جا وڌيڪ دوست رهندا.

تصديقات

هن رسالي ۾ جيڪا حديث لکي وئي آهي ته "خليفو قريش مان هجي". حديث صحيح آهي ۽ اسان مولانا فيض الڪريم جي هن نظرئي جي تائيد ۾ هيٺ صحيحون ڪيون ٿا ۽ چئون ٿا ته مولانا حديث جي روشنيءَ ۾ نيڪ منهب تي آهي.

(1) شمس العلماء سيد محمد شاهه مردان پير صاحب پاڳارو سجاده نشين درگاهه مبارڪ ڳوٺ پير صاحب مڪان ڪنگري 12 مئي 1919ع.

(2) خادم سجاده جدي زين الشرف ابومحمد صالح آفندي القادري الگيلاني الحسني الحسيني سجاده نشين راڻي پور شريف. شعبان المعظم 1337هه

(3) خادم الفقراء سيد پير خميس شاهه صاحب الگيلاني القادري الحسني الحسيني نقيب درگاهه گنبت شريف.

(4) مخدوم ظهير الدين سجاده نشين درگاهه شريف هالا نوان.26 شعبان المعظم 1337هه

(5) عبدالله غلام مجدد سرهندي خادم سجاده جدي عفي عنهم 27 شعبان 1337هه

(6) پير الهيار شاهه سجاده نشين درگاهه مبارڪ سائين هاشم شاهه صاحب عليہ الرحمة متياري27 شعبان 1337هه .

(7) پير ميان علي مظفر شاهه صاحب ابن مرحوم مغفور خلد آشيان، جناب فيض مآب پير ميان حزب الله شاهه عليہ الرحمة والغفران مڪان ڪنگري تعلقہ روهڙي.

(8) پيرسيد علي مدد شاهه قادري الجيلاني ساڪن راڻي پور شريف رياست خيرپور ميرس.

(9) پير سيد محمد ظهير الدين معروف پير محمد شاهه حنفي المنهب قادري المشرب ولد پير ابوصالح محمد سيد عبداللطيف زين الدين القادري البغدادي مدفون قريہ نجيبہ هند18 شعبان 1337هه

(10) امام الدين شاهه ٺلاهي تعلقو ڏوڪري.

(11) عطاء الله شاهه ولد پير محمد عابد شاهه ساڪن گهوٽڪي.

(12) پير ميرمحمد شاهه جيلاني سجاده نشين درگاهه گهوٽڪي شريف. 10 رمضان المبارڪ 1337هه

(13) عاڪف بلي الله فقير عبدالله سجاده نشين پرچنڊي شريف.

(14) خادم الفقراء حبيب الله ولد مخدوم مريد الله صديقي سهروردي المشتهر من قضاه مير عادل مخدوم صاحبان سيوستان پاٽه خادم درگاهه حضرت مسيح الاولياء پٽني برهان پوري شاهي سهروردي.

(15) فقير محمد صالح سجاده نشين درگاه فضل الاهي
پاٽ تعلقو دادو.

(16) سيد ولي محمد شاه سجاده نشين درگاه حضرت
مخدوم لعل شهباز قلندر.

(17) سيد پير سجاده نشين پير ميان شاه دوران شاه
محي الدين شاه سڪنه درگاه ٻٽ سرائي.

(18) پير محمد معين الدين ڳوٺ ٻٽ سرائي تعلقو ميهڙ.

(19) پير امان الله شاه

(20) پير علي شاه سجاده نشين شاه آباد تعلقو لاڙڪاڻو.

(21) علي محمد قادري سجاده نشين درگاه قادريه
لاڙڪاڻو.

(22) مخدوم هادي بخش سجاده نشين محمد پور تعلقو
گهوٽڪي ضلعو سکر.

(23) فقير شفيع محمد قاضي هالانوان.

(24) قاضي ابراهيم شاه حيدر آباد سنڌ

(25) فقير عبدالرحمٰن مدرس مدرسه حضرت پير صاحب
شمس العلماء صاحب الممانه

(26) شاه محمد مدرس العربي من ملازمان مخدومان
الاعظم محمد ظهير الدين الصديقي دامت
برڪاتهم الهالائي الجديد درگاه الشريف.

(27) احقرالعباد تاج محمد ابن الحاج محمديوسف
المتوطن بهالا الجديد المتفرغ من علوم العربيه
في المدرسه مظهرالعلوم المخدوم سجاده درگاه
شريف هالا نوان.

(28) فقير محمود عفي عنه خلف سجاده نشين پاٽ
تعلقو دادو.

(29) الفقير محمد عثمان المتوطن بقريه الجمال افاض
الله عليه سحائب الايادي والافضال.

(30) العبد محمد عمر الڪڏهري.

(31) مولوي محمد محسن شاه مدرس اول مدرسه
اسلاميه ميان جو ڳوٺ تعلقو شڪارپور.

(32) سيد عبدالغني غفرله الغني.

(33) فقير محمد پناه عفاالله عنه ساڪن بلوچ آباد

(34) حاجي محمد صالح خلف مرحوم مولوي محمد
هاشم عليه الرحمة ساڪن ڳڙهي ياسين.

(35) فقير گل محمد معلم مدرسة الاسلام لطيفيه مفتي
حيدر آباد سنڌ

(36) مولوي عبدالقادر مسوديرو تعلقو رتوديرو.

(37) مولوي حاجي محمد صادق ولد مرحوم مولوي ميان
عبدالروف مورائي حال پيش امام مسجد جامع
نواب شاه

(38) العبد محمد يعقوب ساڪن شهر، داد خان لغاري
تعلقو ميرپور ضلعو سڪر.

(39) مولوي عبدالڪريم ولد مرحوم مولوي عبدالرحمٰن
ساڪن سڪر.

(40) العبد السيد خوش محمد شاه ناروشاهي عفي الله
عنه ماڪان منه من ارتڪاب النواهي والاشتغال
بالملاهي.

(41) عبدالعزيز حيدرآباد سنڌ

(42) قاضي شاه محمد الهالائي القديم.

(43) الحاج خليفه محمد ولد خليفه عبداللطيف مدرس
مدرسه محمديه هالا نوان.

(44) الفقيرالهرڪيو عباسي از مدرسه محمديه هالا نوان.

(45) احقرالعباد محمد معين الدين قاضي هالانوان مدرس
مدرسه مسجد شريف ڪڪ هالانوان.

(46) فقير لعل محمد متعلوي مدرس مدرسه اسلامي
عربي.

(47) الفقير محمد فاضل متعلوي عرف متاري.

(48) فقير عبدالرحمٰن متعلوي عرف متاري.

(49) پير محمد مدرس مدرسه ٽنبو قيصر.

(50) سيد الهڏنو شاه مدرس شهر بهاول زنئور.

(51) فقير امام بخش صابرالله من البطش من مقام
رتوديرو.

(52) دين محمد مقام ٻُني تعلقو ميرو خان ضلعو قنبر-
شهدادڪوٽ.

(53) فقير خوش محمد ميروخاني ضلعو قنبر-
شهدادڪوٽ.

(54) فقير قاضي القريشي نورالحق ڳوٺ آباد تعلقو
رتوديرو.

(55) پير بخش پنو تعلقو رتوديرو.

(56) خادم الفقراء خيرمحمد من مقام چنہ جويہ تعلقو ميروخان
(57) خادم العلماء قاضي عبدالله وينل ڳوٺ پاڳارو تعلقو رتوديرو.
(58) خادم دين فقير ڪريم بخش ساڪن ڳوٺ دودو خان پنو.
(59) محمد صديق خليفہ مدرسة الاسلام لطيفيہ حيدرآباد سنڌ تاجر ڪتب پڙ فقير.
(60) مولوي محمد ڏيرو وينل ڳوٺ ڏيرا تعلقو ڪڪڙ.
(61) مولوي محمد عمر رهنڊ ڳوٺ ملڪ تعلقو ڪڪڙ.
(62) مولوي محمد علي ڏيرو وينل ڳوٺ ڏيرا تعلقو ڪڪڙ.
(63) مولوي عبدالحق رهنڊ ڳوٺ ملڪ تعلقو ڪڪڙ.
(64) مولوي شجاع محمد ڳوٺ ٿلهو تعلقو ڪڪڙ.
(65) مولوي غلام رسول رهنڊ ڳوٺ لتو ديرو تعلقو ڪڪڙ.
(66) مولوي عبدالنبي رهنڊ لتو ديرو تعلقو ڪڪڙ.
(67) فقير محمد احسان خلف مولوي شفيع محمد قريشي ساڪن پاٽ تعلقو دادو.
(68) فقير مولوي نورمحمد شاھ ساڪن شهر سوجهرو تعلقو وارھ ضلعو قنبر- شهدادڪوٽ.
(69) فقير محمد عظيم ساڪن شهر خدادادخان پناڻ تعلقو دادو.
(70) فقير گل محمد ساڪن شهر گنهور آباد تعلقو وارھ قنبر- شهدادڪوٽ.
(71) مسڪين عبدالڪريم جلباڻي ساڪن شهر الهرڪيو جلباڻي تعلقو وارھ
(72) حقير محمد عبدالرحمٰن ابراهماڻي ٽڙي هاجران تعلقو وارھ
(73) محمد صالح ابڙو مستمد درگاھ فضل الهي از گاجي کهاوڙ تعلقو وارھ.
(74) سيد عبدالحق شاھ سڪنہ جاني بند تعلقو وارھ
(75) عبدالهادي ڳوٺ وڏيرو الله بخش تعلقو وارھ
(76) عبدالڪريم پنو مولوي معلم لاڙڪاڻو.
(77) مولوي محمد عاقل، شهر عاقل تعلقو لاڙڪاڻو.
(78) مولوي محمد بچل ساڪن لاڙڪاڻو.
(79) الفقير غلام حسين الوليدائي.
(80) مولوي تاج محمد عبدالحق سکر.
(81) مولوي مولابخش ساڪن شهر ملاآباد تعلقو ڏوڪري.
(82) غلام محمد ساڪن سونو جتوئي تعلقو لاڙڪاڻو.
(83) الحاج ابوالقاسم محمد عبدالواحد
(84) مولوي غلام عمر سونو جتوئي تعلقو لاڙڪاڻو.
(85) مولوي عبدالرحيم سونو جتوئي تعلقو لاڙڪاڻو.
(86) فقير محمد صالح شاھ سيد بخاري مقام آريجہ تعلقو لاڙڪاڻو.
(87) فقير عبدالغني عفي عنہ رڪيل تعلقو لاڙڪاڻو.
(88) سيد صالح شاھ ساڪن حيدرآباد سنڌ پيش امام مسجد شهبازي خان ٽنبو وليّ محمد
(89) محمد عثمان ساڪن داد شاھ
(90) مولوي عبدالڪريم المدرس صدر بازار ڪراچي سنہ 14 رمضان المبارڪ 1337ھ
(91) غلام رسول المتوطن في بلديہ محرابپور.
(92) هڪ نالو سمجهہ ۾ نہ ٿو اچي جيڪو اصلي ڪتاب ۾ 50 نمبر تي آهي.

حوالا:

1. ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي . ”نواب شاھ ضلعو: تاريخي شهر ۽ شخصيتون“، ص: 63، طبع: ڪلچرل سوسائٽي ڪراچي، 1987ع.
2. حوالو ساڳيو، ص:64
3. پير علي محمد راشدي- ”اهي ڏينهن اهي شينهن“، جلد ٻيون، ص:245 ، طبع: سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو 1981ع.
4. سارا ايف.ڊي انصاري- ”سنڌ جا پير ۽ برطانوي راڄ“ (سنڌي)، ص: 112، طبع: روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2008ع.

ڊاڪٽر سيد مخمور بخاري

قلندر لعل شهبازؒ تي نئين سر تحقيق جي ضرورت

حضرت قلندر لعل شهبازؒ جي اسم گراميءَ کان سنڌ جو هر فرد واقف آهي، ڪيس "قلندر لعل شهباز"، "سيوهڻي سرڪار"، "سنڌڙي دا شهباز" جهڙن لقب القابن سان ياد ڪيو ويندو آهي. قلندر لعل شهبازؒ ڏانهن عقيدت جي بنياد تي ئي ڏٺو وڃي ٿو. جيڪي سماج، سياسي ۽ معاشي طرح پرسڪون نہ رهندا آهن، انهن سماجن ۾ فرد اندر يا تہ بغاوت جا جذبا ڪَرُ ڪڻندا آهن يا اهي فرد پنهنجي ورثي ۾ مليل برداشت کي سامهون رکندا آهن.

سنڌي سماج بہ اهڙي صورتحال مان اڄ بہ گذري رهيو آهي. هن ڏکوئيندڙ صورتحال دوران عام فرد روحاني سلسلن ڏانهن گهڻو راغب رهيو آهي ۽ نتيجي ۾ سنڌ اندر تصوف جي تحريڪ هڪ جاءِ تي اچي پنهنجي اصل صورت وڃائي ويني ۽ صوفي بزرگن جي پوئلڳن درگاهن کي عام جي روحاني آسودگي، شعور ۽ ساڃاهہ جي ڦهلاءَ جي بجاءِ پنهنجن ذاتي ۽ مخصوص مقصدن لاءِ استعمال ڪرڻ شروع ڪيو. نتيجي ۾ بزرگن ڏانهن هٿ ٺوڪيون ڳالهيون/ڪرامتون منسوب ڪيون ويون، جنهن سبب اولياءِ ڪرام، صوفين ۽ بزرگن جو اصل پيغام ۽ فڪر ڏنڌ ۾ گم ٿيندو ٿو وڃي. مگر هن صورتحال ۾ مايوس ٿيڻ جي بجاءِ شعور، ساڃاهہ، سمجهہ رکندڙ فردن/محققن/اديبن/دانشورن کي پنهنجي قلم جي ڪرت سان صوفياءِ ڪرام جي زندگين توڙي انهن جي فڪر کي چنڊي ڦوڪي حقيقي رخ ۾ پيش ڪرڻو پوندو.

قلندر لعل شهبازؒ ناميارو عالمِ دين، بزرگ، روحانيت جو صاحب، اهل علم ۽ اهلِ دانش شخص هو. مگر اڄ تائين هن جي سوانح حيات، هن جي تعليم تربيت، علم ۽ فهم جا معاملا، خانداني پس منظر، سنڌ ڏانهن هجرت، سيوهڻ ۾ رهائش سميت ساڻن لاڳاپيل ڪيترائي موضوع ۽ مضمون، مستند

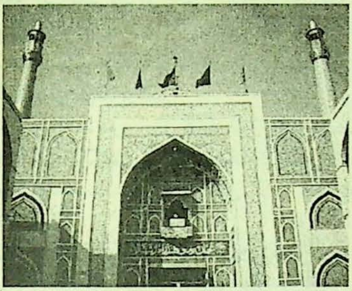

۽ واضح نہ ٿيا آهن. سنڌ جي مشاهيرن توڙي تاريخ بابت ڄاڻ ڏيندڙ جن بہ ڪتابن ۾ قلندر لعل شهبازؒ بابت معلومات درج آهي، افسوس سان ٿو چوڻو پوي، اها سموري معلومات گهڻي ڀاڱي تضادن سان ڀريل آهي.

ٻولي ۽ ادب جي شاگرد جي حيثيت ۾ هت مختصر طور قلندر لعل شهبازؒ بابت ڪن نُڪتن جو ذڪر ڪندس جنهن جو مقصد هن وقت تائين سيوهڻي سرڪار بابت لکيل مواد جي اهميت يا ان جي مستند هجڻ بابت اسان ڪا حتمي راءِ جوڙي سگهون.

اسان سڀ ڄاڻون ٿا تہ قلندر لعل شهبازؒ آذربائيجان جي هڪ شهر 'مروند' مان سنڌ پهتو. تاريخ جي ڪتابن توڙي مشاهيرن جي تذڪرن ۾ سندس نالو شيخ عثمان مرونديؒ لکيل آهي. تحفة الڪرام، حديقة الاولياء، تذڪره مشائخ سيوستان جي صاحبن اهو ئي نالو ڄاڻايو آهي (1).

ڪنهن بہ شخصيت بابت ڄاڻڻ وقت سندس جنم تاريخ، خانداني نسب توڙي علمي مرتبو اسان جي سامهون رهندو آهي، مگر قلندر لعل شهبازؒ متعلق اهڙي معلومات اختلافن سان ڀريل آهي، جنهن جو هت مختصر مطالعو ضروري آهي.

ولادت:

قلندر لعل شهبازؒ جي ولادت جي تاريخ مختلف تذڪرن ۾ جدا جدا ڄاڻايل آهي. مولانا دين محمد وفائي، ”تذڪره مشاهير سنڌ“ ۾ سندن ولادت جي تاريخ ”قلندر نامہ“ جي حوالي سان 538ھ ڄاڻائي آهي(2). ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي پنهنجي اردو ڪتاب ”پاڪستان مين صوفيانہ تحريڪين“ ۾ لکي ٿو تہ قلندر جي ولادت جي سن ۾ اختلاف آهي، تذڪرن ۾ سندن ولادت جو تاريخون 538ھ، 552ھ ۽ 573ھ ڄاڻايل آهن(3). ”لب تاريخ سنڌ“ ۾ 583ھ ”سوانح قلندر“ ۾ 565ھ، ۽ "Hazrat Lal Shahbaz Qalandar of Sehwan Sharif" ڪتاب ۾ 573ھ جا سنہ ڄاڻايل آهن. البت مشاهيرن جي تذڪرن ۽ تاريخ جي مکيہ ڪتابن: تاريخ معصومي، چچ نامہ، حديقة الاولياء، تذڪره مشائخ سيوستان ۽ تحفة الڪرام ۾ قلندر لعل شهبازؒ جي ولادت جو سن ڄاڻايل ناهي.

نسب نامو:

قلندر لعل شهبازؒ جا نسب نامہ بہ مختلف ملن ٿا. مولانا دين محمد وفائي، اخبار الاولياء و گنج تاريخ جي حوالي سان هڪ شجرو ’تذڪره مشاهير سنڌ‘ ۾ درج ڪيو آهي. جنهن موجب ناوين پيڙهي ۾ قلندرؒ جو تعلق حضرت امام جعفر صادق (رضي الله عنه) سان جڙي ٿو(4). جڏهن تہ ”تذڪره مشائخ سيوستان“ جي صاحب هڪ ٻيو شجرو درج ڪيو آهي، جنهن موجب ٻارنهين پيڙهيءَ ۾ قلندرؒ جو تعلق حضرت امام جعفر صادق (رضي الله عنه) سان جڙي ٿو(5). جڏهن تہ وچ وارن پيڙهين جا نالا ٻنهي شجرن ۾ تبديل آهن. ”لب تاريخ سنڌ“ ۾ پڻ ”تذڪره مشائخ سيوستان“ وارو شجرو درج ٿيل آهي. ”تحفة الڪرام“ ۾ پڻ قلندرؒ جو نسب حاشيي ۾ ڄاڻايل آهي(6).

تعليم و تربيت:

قلندرؒ جي تعليم ۽ تربيت بابت ڪا بہ خاطر خواهہ ڄاڻ نہ ٿي ملي. البت مختلف ڪتابن ۾ ڪيس قرآن پاڪ جو حافظ ۽ عربي، فارسي جي ڄاڻ رکندڙ ڄاڻايو ويو آهي.

مريدي اختيار ڪرڻ:

هن سلسلي ۾ پڻ ڪا حتمي راءِ موجود ناهي. ”تذڪره مشائخ سيوستان“ جي لکت موجب قلندر لعل شهبازؒ سنہ بلوغت کي رسڻ بعد خواجہ منصور جي خدمت ۾ رهي فيض پرايو. جنهن کان پوءِ حضرت جمال مجرد (مريد شيخ ابراهيم) جي بيعت ڪري هڪ سال جو عرصو وٽس گذاري ڪماليت تي پهچي اجازت ورتائين (7). ڪن جاين تي قلندرؒ بابا شيخ ابراهيم جو مريد تہ ڪن جاين تي حضرت شيخ بهاؤالدين ملتانيءَ جو مريد ڏيکاريل آهي(8).

سير و سياحت:

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي جي لکت موجب ڪماليت تي پهچڻ بعد سيروسياحت لاءِ نڪتو، اسلامي دنيا جا گهڻائي ملڪ گهمي ڏٺائين. ڪعبةالله وڃي حج ادا ڪيائين. بغداد مان ٿيندو ڪيچ مڪران جي رستي کان سنڌ ۾ داخل ٿيو ۽ سنڌ جا مختلف علائقا گهمي ڏٺائين. ان کان سواءِ دين جي تبليغ لاءِ ملتان، گجرات ۽ برصغير پاڪ و هند جا مختلف حصا پڻ گهمي ڏٺائين(9).

قلندر لعل شهبازؒ جو ڪيچ مڪران رستي سنڌ ۾ داخل ٿيڻ واري روايت جي پٺ ڀرائي، ۾ مولائي شيدائي، جي لکت مان نقل ڪجي ٿو تہ: ”عام مؤرخين اهو ڏيکاريو آهي تہ قلندر لعل شهبازؒ عراق کان ايران رستي سڌو ملتان پهتو ۾ اهڙو بيان غلط آهي. درحقيقت قلندر لعل شهبازؒ ايران کان ملتان ڏانهن ويندي مڪران جي ماٿري پنجگور جي ميدان ۾ ڪجهہ وقت چلو ڪڍيو هو. انهي ڪري ئي پنجگور جو ميدان هن وقت بہ ”دستِ شهباز“ ڪوٺجي ٿو(10).“ تحفة الڪرام جي صاحب جي خيال موجب قلندر لعل شهبازؒ سنہ ٦٠٢ھ ۾ ملتان کان سنڌ پهتو آهي(11).

سيوهڻ ۾ آمد/ رهائش:

قلندر لعل شهبازؒ جي سنڌ ۾ آمد توڙي سيروسياحت ۽ پوءِ اچي سيوهڻ ۾ رهائش بابت ڪي مستند سنہ موجود ناهن. ”تذڪره مشائخ سيوستان“ جي صاحب، قلندرؒ جي سيوهڻ اچڻ واري سال جي تاريخ لاءِ جيڪا سنّ پيش ڪئي آهي. ان بابت نامور تاريخدان سيد حسام الدين راشدي ڪتاب جي حاشيي ۾ اعتراض واريو آهي ۽ ”لب تاريخ سنڌ“ جو حوالو ڏيندي قلندرؒ جو سيوهڻ اچڻ جو سنہ ٦٤٨ھ يا ٦٤٩ھ ڏيکاريو آهي(12). حڪيم فتح محمد سيوهاڻي پڻ ٦٤٩ھ جي سنہ تي متفق نظر اچي ٿو(13) پوءِ جي لکندڙن اهو ئي سنہ

جاٿايو آهي، البت قلندرؒ جو سيوهڻ ۾ رهائش اختيار ڪرڻ کان پوءِ وارن تذڪرن ۾ سندس ڪرامتن ۽ سيوهڻ ۾ موجود بزرگن جي اعتراض جهڙو ذڪر پڻ موجود آهي. جيڪو بيان قلندر جي شخصيت، بزرگي جي خلاف نظر اچي ٿو. بزرگن بابت هٿ ٺوڪيون روايتون/ڪرامتون گهڙي منسوب ڪيون وينديون آهن، اهڙي عمل سان انهن بزرگن جي مرتبي ۾ ڪو به اضافو نه ٿيندو آهي.

وفات:

قلندر لعل شهبازؒ جي سموري حياتي جي انگ اکرن جيان سندس وفات جو سن به شديد اختلافن جو شڪار آهي. مختلف تذڪرن ۾ سندن وفات جو سن جدا جدا ڄاڻايل آهي: 'سير قلندري' ۾ سندس وفات بابت لکيل آهي: "خميس ڏينهن عصر جي وقت 21 شعبان سن 688ھ ۾ وفات ڪيائين (14). "حيات قلندري" ۽ "تذڪره مشائخ سيوستان" ۾ سن 650ھ لکيل آهي. مفتي غلام سرور لاهوري "گنج تاريخ" ۽ "خزينة الاصفياء" ۾ 724ھ جو سن ڄاڻايو آهي (15) "حديقة الاولياء" ۽ "تحفة الڪرام" جي صاحبن 673ھ ڄاڻايو آهي (16).

علمي مرتبو:

قلندر لعل شهبازؒ با عمل عالم هو. مختلف جاين تي سندس فارسيءَ ۾ نثري ۽ نظمي تصنيفن جي ڄاڻ ملي ٿي. رچرڊ برٽن، قلندر لعل شهبازؒ جي فارسي تصنيفن جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي گرامر جا ڪتاب آهن ۽ ڪنهن وقت تائين سنڌ جي ديني مدرسن ۾ پڙهايا ويندا هئا. برٽن جي بيان موجب اهي تصنيفون هي آهن: (1) ميزان الصرف (2) قسم دوير (3) عقد (فارسي ۽ عربي ۾ گڏيل)(17). هنن ڪتابن مان "ميزان الصرف" اڄ به مدرسن ۾ پڙهايو وڃي ٿو.

اهڙي ريت قلندرؒ جي فارسي شاعري پڻ ٻڌي وڃي ٿي. نامور عالم دين مخدوم محمد هاشم ٺٽوي پنهنجي تصنيف "مدح نامه سنڌ" ۾ کيس فارسيءَ جو شاعر تسليم ڪيو آهي. ان کان سواءِ اهم سوانحي ۽ تاريخي تذڪرن "فتاويٰ واحدي"، "مقالات الشعراء"، "سند الموحدين"، "رموز العارفين"، "لب تاريخ سنده" ۾ قلندر کي فارسي جو شاعر تسليم ڪري سندس ڪجهه فارسي شاعري پڻ آندي وئي آهي. ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي "Persian Poets of Sindh" ۾ کيس سنڌ جو پهريون فارسي شاعر تسليم ڪيو آهي.

ويجهڙائيءَ واري دور ۾ قلندر لعل شهبازؒ جي نالي سان ٻه فارسيءَ جا شعري مجموعا ڇپجي نروار ٿي چڪا آهن.

1. شهباز نامه:

هيءُ ڪتاب مخدوم غوث محمد گوهر ڪوٽڙي ڪبير واري ترتيب ڏئي سنڌي ترجمي سان سن1993ع ۾ شايع ڪرايو آهي. جنهن بابت مخدوم صاحب لکي ٿو ته:

"اسان جي خانداني لائبريريءَ ۾ مختلف قلمي نسخن ۾ قلندرؒ جو ڪلام لکيل هو جنهن کي هڪ هنڌ يڪجا ڪري پيش ڪيو پيو وڃي(18)."

2. ديوان قلندر مست:

درگاهه خوش خير محمد فقير (ضلع خيرپورميرس) جي صوفي ظفر علي فقير مختلف جاين تان قلندرؒ جي نالي منسوب فارسي شعر هڪ هنڌ يڪجا ڪري شايع ڪرايو آهي پر پنهنجي ماخذ بابت ڪابه ڄاڻ نه ڏني اٿس.

راقم خود به فارسي شاعري جي هڪ قديم قلمي بياض ۾ قلندر لعل شهبازؒ، حضرت بهاؤالدين زڪريا ملتانيؒ، حضرت جلال الدين حيدر سرخ بخاريؒ ۽ حضرت فريد گنج شڪرؒ جي نالي هڪ فارسي شعر ڏٺو آهي. انهن سڀني جي ان شعر جون ٻه ٻه سٽون هر هڪ بزرگ جي نالي منسوب ٿيل آهن.

قلندرؒ جي فارسي شاعريءَ جا شايد ڪي ٻيا به قلمي نسخا موجود هجن. اهڙي ريت قلندرؒ جي نالي منسوب ملفوظات جي قلمي نسخي جو ذڪر نياز همايوني ڪندي چئي ٿو ته: خانپور لڳ ڳوٺ ۾ ملا ڄام نالي شخص وٽ قلندرؒ جي ملفوظات جو قلمي نسخو موجود آهي جيڪو ملا ڄام کيس (نياز همايوني) سنڌيءَ ۾ ترجمي ڪرڻ جي خيال سان ڏيڻ لاءِ چيو هو (19). قلندرؒ جي ملفوظات وارو اهو نسخو مذڪوره شخص کي حضرت فريد شڪر گنجؒ جي درگاهه تان هٿ آيو هو.

قلندر لعل شهبازؒ بابت مٿي ڪجهه اهم نڪتن بابت ذڪر ڪيو ويو آهي. گڏوگڏ انهن جي

اختلافن ڏانهن به ڌيان ڇڪايو ويو آهي. قلندر لعل شهبازؒ جي ولادت جا سن توڙي وفات جا سن اختلافن جي نظر آهن ته گڏوگڏ سندس سنڌ اچڻ جا سن پڻ مستند نه آهن. اسان ڏسون ٿا ته قلندر لعل شهبازؒ جي ولادت مروند شهر ۾ ٿي ۽ وڏي ڄمار ۾ سنڌ پهتو. تنهنڪري سندن حياتي، تعليم، تربيت، خانداني پس منظر سميت سندن طرز رهائش، سيروسياحت، علمي مرتبي تائين پهچڻ جي مرحلن سميت ڪيترائي پهلو اندازاً گمانن ۽ شڪن جي ور چڙهيل آهن، جن کي اسان جيئن جو تيئن نه قبول ڪري سگهون ٿا ۽ نه ئي انهن کي رد ڪري سگهون ٿا.

قلندر لعل شهبازؒ بابت هن مطالعي دوران منهنجي سامهون ڪجهه سوالن جنم ورتو جن جا جواب ڳولڻ اسان جي ذميواري آهي:

- قلندر لعل شهبازؒ وڏي ڄمار ۾ آخر ڇو مروند کان سنڌ جو سفر ڪيو؟ ڇا اها ڄمار هئي جنهن ۾ سلوڪ جو راهي ڏکهي روحاني سفر، مشاهدن، مجاهدن کان پوءِ هڪ هنڌ ساڻتيڪو ٿي ويهندو آهي. قلندرؒ جي هن سفر جو جواز ان وقت جون سياسي حالتون، معاشي يا سماجي صورتحال يا ڪو ذاتي پس منظر به ٿي سگهي ٿو؟
- سنڌ ۾ اچڻ بعد هن ٺٽي، بکر، ملتان ۽ سنڌ، پنجاب جي ٻين حصن جو سير ڪيو ۽ حضرت جلال الدين حيدر سرخ بخاريؒ، حضرت بهاؤالدين زڪريا ملتانيؒ، حضرت فريد گنج شڪرؒ سان سندس دوستي وڌي ۽ تذڪرن ۾ چار يار طور مشهور پڻ ٿيا. حضرت جلال الدين حيدر سرخ بخاريؒ پڻ "بخارا" (افغانستان) کان سيروسياحت ذريعي سنڌ پهتو ۽ بکر مان سيد بدر الدين بن سيد صدرالدينؒ جي نياڻيءَ سان عقد ڪيائون ۽ پوءِ اُچ شريف ۾ رهائش اختيار ڪيائون. برصغير ۾ بخاري سادات سندن ئي اولاد آهن. سنڌ ۾ قلندرؒ جي انهن بزرگن سان ڏيٺ ويٺ/تعلق ڪهڙي ريت جڙيو؟
- قلندر لعل شهبازؒ جي ميلي جي موقعي تي ڪا ڇوڪري مقبري اندر ويهاري ۽ مينديءَ جون رسمون ادا ڪيون وڃن ٿيون. قلندرؒ کي ميندي ۽ ڪنوار ڏيڻ جي قلندرؒ جي زندگيءَ سان آخر ڪهڙو تعلق آهي؟ اها رسم قلندرؒ جي جنهن به عقيدتمند جنهن به دور ۾ شروع ڪئي، ان جو ڪو ته جواز هوندو، جيڪڏهن اها رسم محض ان لاءِ شروع ڪئي وئي ته قلندرؒ سڄي ڄمار مجرد (ڇڙو) رهيو ته ان پس منظر ۾، پوءِ اها رسم مناسب ناهي، قلندرؒ خود پنهنجي مرضي ۽ منشا سان مجرد رهيو هوندو، ته پوءِ ساڻس عقيدت رکڻ وارن وٽ ڪيس ڪنوار ڏيڻ يا ميندي ڏيڻ جو ڪهڙو عقلي جواز موجود آهي؟
- قلندرؒ جي فارسي تصنيفن، فارسي شعر ۽ فارسي ملفوظات جي باري ۾ اها ڄاڻ ملي ٿي جيڪا سنڌ اندر آهي. جنهن مان هڪ ڳالهه ته واضح آهي ته قلندرؒ نه رڳو "وحدة الوجود" واري فلسفي تي شعر چيو مگر هن فارسي گرامر جون به تصنيفون ڇڏيون جنهن بنياد تي اسان ڪيس دنيا کي ترڪ ڪندڙ، ماڻهن کان پري رهندڙ شخص نه ٿا چئي سگهون، هو صرف و نحوَ ۽ لسانيات جو وڏو ڄاڻو ۽ عالم هو.

قلندر لعل شهبازؒ جون اهي تصنيفون ڪهڙي سال ۾ تحرير ٿيون، ڪٿي تحرير ٿيون، اهي ڪهڙي ريت، ڪهڙي سن ۾ مدرسن جي نصاب جو حصو بڻيون ۽ ان ساري پس منظر مان اهو به گمان اُٿي ٿو ته قلندر لعل شهبازؒ سنڌ اچڻ کان اڳ به تصنيف و تاليف جو ڪم ڪندو رهيو هوندو. اهي تصنيفون ڪهڙيون آهن جيڪي هن سنڌ اچڻ کان پهرين تحرير ڪيون ۽ انهن جا نسخا دنيا ۾ ڪٿي ته محفوظ هوندا؟

- صرف و نحوَ ۽ لسانيات جهڙن دقيق موضوعن ۾ ڪنهن جي شاگردي اختيار ڪيائين؟
- قلندرؒ جي سنڌ اچڻ وقت ڪنهن به تذڪره نويس يا اڄ تائين قلندر لعل شهبازؒ تي لکندڙ اهو نه ٻڌايو آهي ته ساڻس ڪيترا فرد سنڌ ۾ آيا، انهن فردن ۾ سندس عزيز، دوست يا عقيدتمند يا پيروڪار هئا. "تحفة الڪرام" جو صاحب لکي ٿو ته: مڪلي ٽڪري تي شيخ جيئي جي مقبري جي اوير ۾ دفن "ميان لال" قلندر لعل شهبازؒ جو ڀاءُ يا سوٽ چيو وڃي ٿو(20). هن لکت مان اسان جو شڪ ويتر وڌي وڃي ٿو ته قلندر لعل شهبازؒ

سان گڏ سنڌ ۾ ٻيا به فرد ان جي جماعت جي صورت ۾ آيا، جي ائين آهي ته پوءِ اها جماعت سنڌ ۾ منظر تي نه رهي يا ائين ٿي سگهي ٿو ته قلندر لعل شهبازؒ سان گڏ هڪ ٻه فرد سنڌ ۾ آيا هجن جن ۾ ميان لال به هجي يا هو پوءِ سنڌ آيو هجي يا ميان لال به مروند طرف جو هجڻ ۽ قلندرؒ سان ويجهڙائپ هجڻ سبب عام طرح ان کي شيخ عثمان مروندي جو عزيز سمجهيو ويو هجي.

قلندر لعل شهبازؒ جو سنڌ ۾ اچڻ جي پس منظر ۾ هڪ راءِ اها به آهي ته هو ننڍي وهي کان پيءُ سان گڏ سنڌ ايندو ويندو هو، سندس هڪ ڀيڻ سنڌ ۾ پرڻايل هئي، ڪن شهرن ۾ سندس ڪي سوٽ يا پائر رهندا هئا جيڪي اتي دفن ٿيا(21).

شيخ عثمان مروندي المعروف قلندر لعل شهبازؒ بابت اسان وٽ جيڪو به مواد آهي، اهو علمي حوالي سان اسان جي اُڃ نه ٿو اُجهائي بلڪ ڪيترائي علمي مونجهارا پيدا ڪري رهيو آهي. شيخ عثمان قلندرؒ پنهنجي وقت جو جيد عالم، بزرگ ۽ صاحبِ فضيلت شخص هو مگر افسوس جو اڄ تائين سندس شخصيت، فڪر ۽ علمي ڪارنامن بابت اسان ڪو مستند ۽ تضادن کان آجو ڪم، نه ڪري سگهيا آهيون.

قلندر بابت مٿي ڪيل گفتگو کان پوءِ ان نتيجي تي پهچي ٿو ته اڄ قلندر لعل شهبازؒ تي هڪ اهڙي تحقيقي اداري قائم ڪرڻ جي ضرورت آهي جيڪو قلندر لعل شهبازؒ جي شخصيت ۽ علمي مرتبي سميت سمورن پهلوئن تي سائنسي انداز ۾ تحقيق ڪري اسان سامهون ڪي نوان ۽ نرالا نُڪتا ۽ پهلو اجاگر ڪري ۽ اهو تڏهن ئي ممڪن ٿي سگهندو جڏهن اسان ان رستي ذريعي "مروند" پهچنداسين، جنهن رستي ذريعي سير سفر ڪندو ضعيفي جي چمار ۾ شيخ عثمان مروندي المعروف قلندر لعل شهبازؒ سنڌ پهتو.

حوالا

1. مير علي شير قانع، تحفة الڪرام، سنڌي ترجمو: مخدوم امير احمد مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص349، سنڌي ادبي بورڊ 1976ع

عبدالغفور بن حيدر، تذڪره مشائخ سيوستان، سنڌي ترجمو: نياز همايوني، ايڊٽ ۽ مرتب: پير حسام الدين راشدي ص315، شامل: گلهيون منهنجي سنڌ جون، مرتب: ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو 1992ع - سيد عبدالقادر بن سيد هاشم، حديقة الاولياء، ص39، ايڊٽ ۽ مقدمو: پير حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ، 1967ع

2. مولانا دين محمد وفائي، تذڪره مشاهير سنڌ (جلد ٻيو)، ص300، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو 1985ع
3. ...اڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، پاڪستان ۾ صوفياڻ تحريڪين، باب طريقهٔ قلندري، سنگِ ميل پبليڪيشنز لاهور 1994ع
4. تذڪره مشاهير سنڌ (جلد ٻيو) ص295
5. تذڪره مشائخ سيوستان، ص315
6. تحفة الڪرام، ص349
7. تذڪره مشائخ سيوستان، ص315
8. تذڪره مشاهير سنڌ، 296، - قلندر لعل شهبازؒ: هڪ مطالعو مرتب: نفيس احمد شيخ، ص25-26، شهباز ميلا ڪميٽي ڄام شورو، 2007ع
9. ڏسو حوالو 3
10. مولائي شيدائي، قلندر لعل شهبازؒ بابت ڪجهه حقيقتون، (مقالو)، ماهوار نئين زندگي، قلندر لعل شهبازؒ نمبر 1975ع
11. تحفة الڪرام، ص349
12. تذڪره مشائخ سيوستان، ص315
13. عابد مظهر، قلندر لعل شهبازؒ جي آمد وقت سيوهڻ شهر جون سياسي، علمي، ادبي ۽ ثقافتي حالتون، مقالو ص32، فڪر قلندر، اطلاعات ۽ آرڪائيوز کاتو حڪومت سنڌ 2008ع
14. تذڪره مشاهير سنڌ، ص300
15. تذڪره مشاهير سنڌ، ص301، تذڪره مشائخ سيوستان ص314
16. حديقة الاولياء، ص42 — تحفة الڪرام ص350
17. رچرڊ برٽن، سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون، سنڌي ترجمو: محمد حنيف صديقي، ص8-127، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو 1995ع
18. مخدوم غوث محمد گوهر (مرتب ۽ سنڌي ترجمو) شهباز نامو، ص17، الڪبير اڪيڊمي ڪوٽڙي ڪبير، 1993ع
19. شهباز نامو، ص6
20. تحفة الڪرام، ص611
21. غلام رباني آگرو، سنڌ جا ٻر، بحر ۽ پهاڙ، ص354، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو 1997ع

قاضي مقصود احمد

سمن جي نسب نامي جون روايتون

شجرا ڇا آهن؟

ماڻهن جي نالن تي مشتمل ان چارٽ کي شجرو يا نسب نامو چئجي ٿو، جنهن ۾ پيڙهي در پيڙهي انسانذات جي نسلي ارتقا جو سلسليوار رڪارڊ جمع ڪيل هوندو آهي پر جيئن ته اهو ڪم انسان جي وجود ۾ اچڻ سان شروع ٿيل نه هوندو آهي ان ڪري نسلي ارتقا جي تحقيق جي سلسلي ۾ اهڙي ڪنهن به چارٽ کي مڪمل نه ٿو چئي سگهجي. البت شجرا مختلف قبيلن ۽ قومن جي هڪٻئي سان نسبت بابت ضروري معلومات ضرور ڏين ٿا. ان معلومات جي آڌار تي مختلف قومن جي عروج ۽ زوال جو اندازو ڪرڻ سان گڏ انهن شجرن مان انسانذات ۾ ڀائيچارو پيدا ڪرڻ جو ڪم به وٺي سگهجي ٿو، جيئن اسان جي رسول حضرت محمدﷺ سموري انسانذات کي آدم عليه السلام جو اولاد هئڻ جي نسبت ياد ڏياري ڀائپي ۽ انسان دوستيءَ جو سبق ڏنو. شجرن جي مطالعي دوران جيڪي ذڪر لائق نُڪتا محسوس ڪيا ويا، اهي هتي ڄاڻائڻ ضروري سمجهجن ٿا.

1. انسانذات جي نسل بابت مختلف روايتون، مختلف قومن ۽ قبيلن جي روايتي تاريخ ۾ ڏند ڪٿائي صورت ۾ محفوظ آهن.
2. شجرا قبائلي، جاگيرداري سماج جي ضرورت رهيا آهن، جنهن ۾ قبائلي عصبيت ۽ برادريءَ جو تعلق انسان جي تحفظ ۽ روزگار جو ذريعو بڻبو رهيو آهي.
3. شجرا بنيادي طور تي حڪمرانن/ قبائلي سردارن يا علمي گهراڻن سان تعلق رکن ٿا.
4. شجرا لازمي طور تي ڪنهن مشهور شخصيت کان شروع ٿيل هوندا آهن پلي پوءِ ان شخصيت جو احوال وقت جي دز ۾ لٽجي چو نه ويو هجي.
5. نسب نامن جي روايتن ۾ اصل ذات، منجهانئس ڦٽي نڪتل ذاتين تي تقديم جي لحاظ کان فوقيت رکندي آهي. جيستائين مک ذات اهميت واري رهندي آهي، تيستائين ان مان ڦٽي نڪرڻ واريون ننڍيون ذاتيون ساڻس نسبت جي دعوا ڪنديون آهن ۽ ان نسل مان هئڻ تي فخر به ڪنديون آهن، پر اڳتي هلي ننڍين ذاتين جي اهميت اختيار ڪرڻ، مذهبي تفرقو پوڻ، سياسي يا ٻئي ڪنهن به قسم جا تضاد پيدا ٿيڻ جي صورت ۾ ننڍيون ذاتيون، وڏيءَ ذات کان پنهنجو تعلق لڪائڻ جي ڪوشش ڪندي به نظر آيون آهن.
6. ننڍين ذاتين (يا پاڙن) جا نالا جيئن ته مشهور ابن ڏاڏن جي نسبت سان جڙيل هوندا آهن، ان ڪري جنهن نسل ۾ جيترا پيرا وڌيک ذات جي تبديليءَ جو قدرتي عمل ٿي گذريو هوندو آهي، اها ذات مشاهير جي تعداد جي ڪري اوتري ئي فوقيت واري ليکي سگهجي ٿي.
7. نسل جو وڌڻ، ذاتين جي وڌڻ جو ڪارڻ بڻبو آهي ۽ اهي ذاتيون گروهن جي شڪل اختيار ڪري وينديون آهن. سمن جا اهڙا وڏا ۽ قديم گروهه: سهتا، چنا، ڀٽي، چاوڙا (چوڙا سما)، ابڙا (آبڙ)، جاڙيجا وغيره اسان جي علم ۾ آهن، جيڪي سما سڏيا ويا آهن، سمائٽ ۾ شامل آهن ۽ هاڻي پاڻ به وڏا نسلي گروهه بڻجي چڪا آهن.
8. نسب نامن ۾ ساڳيا نالا ورجائبا رهندا آهن. هڪ ئي نسل ۾ ساڳي ذات مختلف ابن ڏاڏن سان منسوب هئڻ ممڪن آهي. نسب نامن جون پيڙهيون ياد نه رهڻ جي صورت ۾ عام طور تي انهن مختلف ذاتين کي هڪڙي ئي ذات سمجهيو ويندو آهي.
9. اڪثر حالتن ۾ ائين به نظر اچي ٿو ته شجرا ياد ڪرڻ وارن راوين مٿين پيڙهين کي مشهور معروف سمجهي انهن جو ذڪر ڪرڻ ضروري نه سمجهيو آهي ۽ پنهنجو شجرو ننڍين ناليِ سان قائم قبيلي جي ڏاڏي کان شروع ڪرڻ کي ڪافي سمجهيو آهي، يا جيتريون پيڙهيون ياد رهيون آهن، انهن کي وڏي ڏاڏي سان سڏيءَ طرح

ملائي ڇڏيو آهي. راويءَ جو مقصد ڄاڻي واڻي مونجهارو پيدا ڪرڻ نه هوندو آهي، پر اڳتي هلي وقت گذرڻ سان اهي ڳالهيون نسب نامن جي سلسلي ۾ پيڙهين ۽ دور جي حوالي سان مغالطي جو ڪارڻ بڻجي وينديون آهن.

10. لڪ ۾ ڪيل يا ڪنهن پرانهين علائقي ۾ ان حالت ۾ ٿيل شادي ڪرڻ جي ڪري، جنهن جي خبر قبيلي يا ذات وارن کي نه پئجي سگهي هجي، اهڙيءَ صورت ۾ ٿيل اولاد جا نالا، نسب نامي جي مک رڪارڊ تي اچڻ کان رهجي ويندا آهن. البته اها شاخ پنهنجو نسب نامو ياد رکندي ايندي آهي. مک شجري سان فروعي اختلاف جي باوجود اهڙو اختلاف قابل هوندو آهي.

11. اڪثر ائين به ٿيو آهي ته خانداني رنجشن، مذهب جي تبديلي يا ٻئي ڪنهن اختلاف جي ڪري ڪن ماڻهن جا نالا نسب نامن مان ڪڍيا ويا آهن. انهن پيڙهين جا نسب ناما وري جدا ڪيل خاندان وٽ جمع ٿيندا آهن جيڪي پڻ بعد ۾ تحقيق ڪري هٽ ڪري سگهجن ٿا. البته پوئين دور ۾ سنڌ ۾ مذهبي حوالي سان نسب نامن تي ٻيو هڪڙو اثر جو مشاهدو ٿيو آهي ته هتي عربي عصبيت جي بنيادن تي مسلمان ٿيل گهراڻن لاءِ غير مسلم پيڙهين جا نالا وساري ڇڏڻ جي روايت پئجي وئي. اهڙيءَ حالت ۾ مسلمان ٿيل خاندان اڳتي يا ته پاڻ کي عرب اصليت مان سڏرائڻ تي بضد ٿئي ٿو يا وري مسلمان ٿيل ڏاڏي کان مٿي "دين محمد" (يعني محمد جي دين وارو) نالو لکي، پنهنجي نسب نامي جي نئين سري کان شروعات ڪري ٿو، پر حقيقت ۾ ڏٺو وڃي ته اهڙيءَ طرح سان اهڙا گهراڻا اهڙي عمل سان مسلمان ٿيل پيڙهيءَ کان اڳ جو نسبي رڪارڊ گم ته ڪريون ٿا ڇڏين، پر پنهنجي خاندان جي نومسلم هئڻ جي نشاني محفوظ ڪري ٿا ڇڏين.

12. شجرا رکڻ جو بنيادي مقصد پنهنجي نسل تي پڏائڻ آهي. يعني جن به اوائلي شجرا مرتب ڪيا، انهن پنهنجن ابن ڏاڏن جي ڪارنامن تي فخر ڪندي پنهنجي لاءِ اها معلومات گڏ ڪئي، ته جيئن هو ٻين تي برتري ظاهر ڪري سگهن.

13. برتريءَ جو اهو رجحان پنهنجي ئي هم نسل ماڻهن کي گهٽ سمجهڻ جو ڪارڻ به بڻيو ۽ نسب نامن تي مخصوص طبقي پنهنجي هڪ هٽي قائم ڪري ڇڏي. ان جو ثبوت اڄ جي دور ۾ مشهور گهراڻن جا شجرا ان ڪري ظاهر نه ڪرڻ آهي ته متان ڪو ٻيو انهن شجرن جي بنيادن تي پاڻ کي اصل نسل ۽ اعليٰ رتبي وارو نه مڃرائي وڃي يا مورڳوئي ڪنهن ڏاڍئي ۽ گهٽ ذات واري کي ان شجري جي ذريعي پنهنجي ذات مٽائڻ جو موقعو نه ملي وڃي.

14. شجرا لڪائڻ جي پٺيان ڪٿي ڪٿي اهو ڊپ به شامل هوندو آهي ته متان ڪو رهيل کهيل ورثي جو وارث يا پڳ يا سرداريءَ جو دعويدار پيدا نه ٿي پوي.

15. نسلي مت ڀيد جو اهڙو رجحان شروع ٿيڻ بعد گهٽ درجي جي ليکجندڙ ماڻهن وري پنهنجي نسل کي اوچو سمجهڻ شروع ڪيو ۽ نسبتن گهٽ مشهور ابن ڏاڏن جي ناتي سان من گهڙت قصا جوڙڻ شروع ڪيائون.

16. جيڪڏهن ان مان به فائدو نه پهتو ته انهن پنهنجو شجرو وڏن ماڻهن جي مشهور نسلن سان ملائڻ شروع ڪيو پر هن سلسلي ۾ ياد رکڻ جي ڳالهه اها آهي ته ڪو به ماڻهو پنهنجن انهن ابن ڏاڏن جا نالا نه مٽائيندو آهي، جيڪي کيس معلوم هجن. انهن کان مٿي اتان کان پنهنجو شجرو ٻين نسلن سان ملائڻ شروع ڪندو آهي. جتي سنڌس علم جو دائرو جواب ڏئي ويندو آهي. اهڙيءَ طرح ماڻهن، قبيلن ۽ قومن جي اصل نسل کي ڄاڻڻ جو ڪوبه ڪو نشان تاريخ جي رڪارڊ تي محفوظ رهجي وڃي ٿو، جنهن سان ڪنهن نه ڪنهن انسانذات جي نسلي رڪارڊ جي درست ڪٽ ڪرڻ جو امڪان بهرحال موجود آهي ۽ نسلن تي تحقيق ڪندڙ محقق اهڙي ئي رڪارڊ جي مدد سان قومن ۽ قبيلن جي تاريخ کي پيٽي مختلف نسلن جي ساڳين بنيادن جي کوجنا ڪندا آهن.

شجرن بابت بنيادي روايتون:

نسب نامن جون روايتون دير سوير هر قوم ۾ مرتب ٿيل آهن. اسان جي موضوع سان لاڳاپيل روايتون ٽن قسمن جون آهن: 1. سامي نسل جون روايتون 2 ايراني اصليت واريون روايتون 3. سنڌ ۽ هند جي آرين جون روايتون.

هتي مختصر طور تي انهن جي اوائلي ماخذن جي نشاندهي ڪجي ٿي.

سامي نسل جون روايتون:

شجرن جو بنيادي رڪارڊ بائيبل جي صورت ۾ جمع ٿيل آهي، جنهن ۾ سموري انسان ذات کي آدم عليه السلام جو اولاد ڄاڻايو ويو آهي. دنيا جا ڪيترائي مفڪرن شجري تي به اعتراض وارين ٿا. پر هڪ لحاظ کان ڏٺو وڃي ته هيستائين ملندڙ شجرن جي رڪارڊ ۾ بائيبل وارو شجرو سڀ کان آڳاٽو ۽ وڏ ۾ وڏ اعتبار جوڳو آهي.

بائيبل واري شجري ۾ انساني نسل کي حضرت نوح عليه السلام جي ٽن فرزندن: حام، سام ۽ يافث جي نسبت سان ٽن وڏن گروهن ۾ ورهائجڻ جي نشاندهي ڪئي وئي آهي.

انساني نسل جي نسب نامي جي نئين سر تدوين، عرب ۾ اسلامي انقلاب اچڻ بعد ٿئي ٿي. جنهن ۾ نه رڳو بائيبل کان پوءِ پيدا ٿيل انساني نسل جي وڌيڪ پيڙهين جو رڪارڊ جمع ڪيو ويو، بلڪ ٻهريون پيرو انهن روايتن تي بحث به ڪيو ويو. ان سلسلي ۾ تاريخ طبري ۽ تاريخ ابن خلدون کي ڏسي سگهجي ٿو. اهڙن ماخذن ۾ نسلي روايتن تي بحث ڪرڻ جو مطلب اهو آهي ته تيستائين انهن روايتن ۾ ڦيرڦار ٿي چڪي هئي. اهڙي قسم جي ڦيرڦار جو ڪارڻ هڪ طرف ته لساني نوعيت جون تبديليون هو، جهڙوڪ فارسين ۽ عربن يا ٻيون ٻوليون ڳالهائيندڙن وٽ ساڳيا نالا مختلف تحريري صورتن ۾ لکجڻ ڪري اچار مٽائي ويا هئا ۽ ٻيو ته هڪڙن ماڻهن بابت روايتون، ٻين ماڻهن سان منسوب ٿيڻ ڪري به شجري ۾ فرق اچي چڪو هو.

تاريخ طبري ۾ نسب نامي تي ڪيل بحث ۽ تاريخ ابن خلدون واري روايت کي بائيبل واري شجري سان ڀيٽي ڏسبو ته خبر پوندي ته جيتوڻيڪ هن شجري ۾ بائيبل ۾ ڏنل شجري واري حصي ۾ ضروري واڌارو ڪيو ويو آهي پر ان سان گڏ ڪي نالا تاريخي مغالطي جي ڪري به هن شجري جو حصو بڻجي ويا آهن.

ايراني اصليت واريون روايتون:

نسب نامي جي فارسي روايتن بابت طبري بنيادي معلومات فراهم ڪري ٿو. تاريخ طبري ۾ مختلف روايتن تي بحث ڪري لساني اختلافن جي ڪري نالن ۾ ٿيل ڦيرڦار کي واقعاتي روايتن سان ڀيٽي نسب نامن جي ڪردارن جي شناخت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي.

سنڌ ۽ هند جي آرين جون روايتون:

آريائي نسب نامن جون اوائلي روايتون مختلف ڌرمي ڪتابن: ويدن ۽ پراڻن وغيره ۾ ڏسي سگهجن ٿيون. پر به ائين چوڻ بجا ٿيندو ته آريائي نسب نامن جون روايتون باقاعده نسب نامن جي صورت ۾ ڪافي دير سان مرتب ڪيون ويون آهن. هند ۾ نسب ناما محفوظ ڪرڻ جو ڪم پنڊتن ۽ ڀاٽن جي حوالي هوندو هو، جن کي راجا مهاراجا ان ڪم لاءِ ڪافي ڪجهه ڏيندا هئا ۽ انهن جو مانُ مٿاهون سمجهيو ويندو هو. اهڙيءَ طرح هند جي ماڻهن جا اوائلي نسب ناما محفوظ ٿيل آهن. ان کان علاوه هند جا آريا، ايران جي آرين سان تڪراءُ هوندي به انهن جي ڪردارن کي پنهنجي ٻوليءَ جي الڳ اچارن سان سڃاڻپ جي صلاحيت رکن ٿا.

جيتوڻيڪ مٿين ٽنهي قسمن جي روايتن کي تطبيق ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي، پر اها تمام محدود پڌائي تي ٿي آهي. جنهن ته ان سلسلي ۾ اڃا وڌيڪ ڪم جي ضرورت آهي.

مٿي نشاندهي ڪيل سمورن ماخذن ۾ جن به نسلن کي سامي ڪوٺيو ويو آهي، انهن کي سنڌ جي مقامي محاوري مطابق سمه، سما، سمني، شمينه وغيره جي نالن سان لکيو ويو آهي. اهي سما، چچ نامي جي روايت مطابق

سنڌ جا قديم رهاڪو آهن، جيڪي عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ مهل ان وقت جي سنڌ ۾ وڏي تعداد ۾ ڦهليل هئا. سما ٻڌمت جا پيروڪار هئا ۽ ٻڌمت جي هڪ فرقي جو نالو سنڌن گهڻائي جي ڪري "سمينه" پئجي ويو هو. منهنجي نظر ۾ آريا، سلمي آهن ۽ انهن جي نسلن ئي سنڌ ۾ سمو سڏرايو. اڳيئي زماني جا جت ۽ ميد به اهي ئي آهن ۽ اڄ جي دور جا سما، سومرا، سهتا، پني، چنا، جاڙيجا وغيره سڏجندڙ وڏا نسلي گروهه به انهن مان آهن.

سمن جي نسلن بابت ڄاڻ ڏيندڙ ڪجهه قلمي ماخذ:

سمن جي باري ۾ معلومات سنڌ جي تاريخ سان تعلق رکندڙ لڳ ڀڳ سمورن ماخذن ۾ ملي ٿي. ان سلسلي ۾ ملندڙ چند قلمي ماخذن جي نشاندهي ڪجي ٿي، جيڪا اڃا تائين قلمي صورت ۾ موجود آهي.

نسب نامہ سنڌ(مخدوم ابوالحسن ڏاهري سان منسوب):

هيءُ خالص نسب نامي جي روايتن تي مشتمل ماخذ آهي ۽ سمن جي نسل بابت ڄاڻ ڏئي ٿو. هن نسخي تي تحرير جو سن، ليکڪ يا ڪاتب جو نالو موجود نه آهي. اڄ جي دور جا ڪي محقق هن روايت کي مخدوم ابوالحسن ڏاهريءَ سان منسوب ڪن ٿا. مخدوم ابوالحسن ڏاهري سنڌ جو وڏو عالم هو. جيڪڏهن پاڻ، نسب نامي جي ڪا روايت محفوظ ڪري ها ته انساني فطرت جي تقاضا موجب سڀ کان پهرين پنهنجون پريون پيڙهيون ڄاڻڻ جي ڪوشش ڪري ها، پر مخدوم صاحب جي تحقيق ڪندڙن کي خبر آهي ته مخدوم ابوالحسن ڏاهريءَ جو نسب نامو سندس ڏاڏي کان مٿي نه ٿو ملي، ۽ ان سلسلي ۾ محض پاڙو ڄاڻڻ کي ڪافي سمجهيو ويو آهي. مخدوم صاحب جي شخصيت تي لکندڙ ٻين محققن ۽ عالمن کان علاوه سندن حياتي ۽ تصنيفن تي پي ايڇ ڊي ڪندڙ ڊاڪٽر حافظ غلام محمد ڏاهريءَ به پنهنجي ٿيسز ۾ مخدوم ابوالحسن ڏاهريءَ جو نسب نامو سندس ڏاڏي عبدالرشيد کان مٿي نه ڏنو آهي.

هن نسب نامي جو مواد ڏسڻ بعد اندازو ڪري سگهجي ٿو ته اصل ۾ هي خو سنڌ تي مغلن جي حڪمرانيءَ جي اوائلي دور ۾ مرتب ڪيل آهي. جو ته هن ماخذ ۾ ڏنل ڪجهه شاخن جهڙوڪ ابڙن، اوڙن ۽ ڏاهرين جون پيڙهيون مغلن جي دور تائين ڏنل آهن. نه رڳو اهو، بلڪه مختلف قبيلن ۽ پاڙن جي رهائش مغلن جي دور ۾ ڪيل علائقائي ورڇن جي نسبت سان ٻڌائي وئي آهي. ٻئي طرف ٻگهين جون ڪجهه شاخون ٽالپرن جي آخري دور تائين هن ماخذ ۾ ڀيل واڌاري جي نشاندهي ڪري رهيون آهن، وڌيڪ پيڙهين کان علاوه ٻگهين جي شاخن ۾ عورتن جا نالا، مٿين ماڻهن جي پوري تفصيل سان ڏنل آهن. جن مان اندازو ٿئي ٿو ته هيءُ نسب نامو بنيادي طور تي ٻگهين جو نسب نامو آهي. هن نسب نامي ۾ سمن جو نسب عتبہ بن ابولهب سان هن ريت ملايو ويو آهي:

حضرت آدم عليه السلام ان جو پٽ شيث عليه السلام، ان جو پٽ يانش، ان جو پٽ قينان، ان جو پٽ مهلائيل، ان جو پٽ برد، ان جو پٽ حضرت ادريس عليه السلام (اخنوخ)، ان جو پٽ متوشلخ، ان جو پٽ لامڪ، ان جو پٽ حضرت نوح نبي نجي الله، ان جو پٽ سام، ان جو پٽ ارفخشد ان جو پٽ شالخ، ان جو پٽ ابر، ان جو پٽ فالج، ان جو پٽ ارغوا، ان جو پٽ شاروخ، ان جو پٽ ناخور، ان جو پٽ تارخ، ان جو پٽ حضرت ابراهيم عليه السلام، ان جو پٽ حضرت اسماعيل عليه السلام، ان جو پٽ قيدار، ان جو پٽ حجل، ان جو پٽ سلامان، ان جو پٽ الهميسع، ان جو پٽ اليسع، ان جو پٽ اود، ان جو پٽ اُدّ، ان جو پٽ عدنان، ان جو پٽ معد، ان جو پٽ نزار، ان جو پٽ مضر، ان جو پٽ الياس، ان جو پٽ مدرڪ، ان جو پٽ خزيمه، ان جو پٽ ڪنانه، ان جو پٽ نضر، ان جو پٽ مالڪ، ان جو پٽ فهر، ان جو پٽ غالب، ان جو پٽ لوي، ان جو پٽ ڪعب، ان جو پٽ مره، ان جو پٽ ڪلابه ان جو پٽ قصي، ان جو پٽ عبدالمناف، ان جو پٽ هاشم، ان جو پٽ ابي لهب، ان جو پٽ عتبه، ان جو پٽ ابوالهشيم، ان جو پٽ عبدالرحمان، ان جو پٽ دين، ان جو پٽ جام.

سمن جي نسب نامي جي حوالي سان هيءُ قديم ترين تحريري روايت ليکي سگهجي ٿي. باوجود ڪيترين غلطين جي هن روايت ۾ ڪجهه اهڙو مواد موجود آهي، جنهن تي اڪيون پوري اعتبار ڪري سگهجي ٿو. جيئن ٻگهين

جو شجرو وغيره ڪجهه مواد مشڪوڪ هئڻ جي باوجود بني ڪنهن حد ان سلسلي ۾ ڪلهه روايت نہ ملي سگهڻ ڪري وڏي اهميت رکي ٿو. جهڙوڪ ابڙن/ ڪمارين جو شجرو وغيره هن نسب نامي جي هڪ خوبي اها بہ آهي تہ مختلف قبيلن مان ڦٽل پاڙن جي نشاندهي ڪرڻ کان علاوه انهن جي رهائش جي بنيادي علائقي جي نشاندهي پڻ ڪئي وئي آهي. جهڙوڪ: هڪ هنڌ لکيل آهي تہ ”لاکي ولد ساند ولد پلي ولد ڄام ڪاهي ولد ڀڳهئي ولد ٽيڀي ولد جکري ولد اڙ جو اولاد لاکيجا ڀڳهيا، سيوستان سرڪار جي پرڳڻي چنيجا جي ڳچيري تعلقي جي موضع غازي پور ۾ رهن ٿا ۽ انهن مان ڪي تکروجہ جي نالي سان مشهور بکر سرڪار جي پرڳڻي تڪر تپي لاکيلري ۾ رهن ٿا.“

هن نسب نامي جو پهريون حصو ’تحفة الڪرام‘ کان مختلف روايت بيان ڪري ٿو. ٻيو حصو آهي تہ ’تحفة الڪرام‘ واري روايت سان مطابقت رکندڙ پر ان حصي ۾ ڪيترين ئي پيڙهين هڪ ڏاڏي سان ملايون ويون آهن. ٿلهي ليکي هن نسب نامي ۾ هيٺيون خاميون نظر آيون آهن:

1. رائتن بن ڪاڪي بن سمي بن لاکي بن لاکيار جي اولاد جا نالا ’تحفة الڪرام‘ واري نسب نامي کان مختلف آهن.
2. ڪيترن ئي هنڌن تي نالا اڳتي پوئتي ڪيا ويا آهن ۽ غير مصدقہ انداز ۾ ڏنا ويا آهن. جهڙوڪ: ساند بن پليءَ جي پٽن مان پهرين ٽن کان علاوه ٻيا نالا غير مصدقہ آهن. ان کان علاوه ساند جي پٽ ويرو جي اولاد جي تصديق ڪنهن ٻيءَ روايت مان ڪرڻ ممڪن ڪونهي. ان لاءِ جاڙيجن جو شجرو بہ ڏسي سگهجي ٿو. جيڪي ويري بن ساند جو اولاد آهن.
3. ساند جو پٽ ڄاڻايل هالي جي اولاد ۾ ڄام نظام الدين ۽ ڄام فيروز جا نالا بہ ڏنا ويا آهن. جن جون پيڙهيون پڻ تحقيق طلب آهن.
4. ڏيري بن ٽيڀي بن اڙ بن سمي جي اولاد ۾ مگسي ۽ بروهي وغيره شامل ڏيکاريا ويا آهن. دراصل ڏيري جي پٽن جي فهرست ئي غلط آهي، جنهن ۾ پوٽن جا نالا پڻ شامل ڪيا ويا آهن. ان لاءِ قاضي سليمان پان جي ”تاريخ سميجا“ واري روايت وڌيڪ معتبر قرار ڏئي سگهجي ٿي.

هن ماخذ جي ڪيترين ئي ڳالهين جي صحت تي بحث ڪري سگهجي ٿو پر سمورين بحث جوڳين ڳالهين جي باوجود هي نسب نامو نهايت اهميت جوڳو آهي. سمن جي نسب نامي جو هيءُ ماخذ ”نسب نامہ سنڌ“ جي نالي سان سنڌالاجي ۾ رکيل آهي.

پروفيسر غلام محمد لاکو، قاضي عثمان جوکئي وٽ ”شجره سومره و سمگان“ نالي هڪ نسب نامو هئڻ جي نشاندهي ڪندي وٽس موجود ان جو نقل پڻ فراهم ڪيو. سندن بقول 1970ع ڌاري مولوي احسان الله جوکئي، جوکين جو شجرو تيار ڪيو، جيڪو پڻ وٽس (يعني پروفيسر غلام محمد لاکي وٽ) موجود آهي ۽ ان جو نقل پڻ راقم کي فراهم ڪيو ويو آهي.

بحرانساب:

هڪڙي سنڌي بزرگ سيد محمد شاه جو ”بحرانساب“ جي نالي سان سامي نسلن جو نسب نامو مرتب ڪيل آهي، جيڪو پڻ سنڌالاجي ۾ رکيل آهي. هن ڪتاب ۾ سامي نسل جا نسب ناما مختلف ماخذن تان اتاريل آهن. ان جي صفحي 26 ۽ 27 تي سنڌ ۽ هند جا نالا ڏيڻ کان علاوه جمشيد کي بہ سام جي اولاد مان ڄاڻايو ويو آهي. ان کان علاوه هن نسب نامي سان سومرن، سمن ۽ جتن جو تعلق بہ بيان ڪيو ويو آهي. جيتوڻيڪ هن نسب نامي جا بنيادي ماخذ مٿيان ڪتاب ئي آهن. تنهن هوندي بہ ڄاڻايل شجرو سنڌي ماڻهن جي باري ۾ ڪجهه قدر مختلف ۽ اضافي معلومات فراهم ڪري ٿو.

هن شجري ۾ غلطين جي باوجود بہ هڪ ڳالهہ ظاهر آهي تہ شجري ۾ سنڌين جي نسلي شناخت جي نشاندهي ڪئي وئي آهي جيڪا بائيبل واري شجري ۾ ڪيل ڪانهي، پر ان سان گڏ سنڌ ۽ هند جي نالي بابت

مغالطو بہ ڏسي سگهجي ٿو، جيڪو اهڙين روايتون تمام گهڻو دير سان جمع ڪرڻ جي ڪري پيدا ٿيل آهي. ان سلسلي ۾ وڌيڪ تفصيل، "سنڌ ۽ هند" جي نالي سان لکيل منهنجي مضمون ۾ ڏنو ويو آهي، جيڪو سنڌالاجي جي ڇهہ ماهي تحقيقي جنرل "سنڌي ادب" جي شماري 1/2، سال 2008ع ۾ شايع ٿيو.

تذڪره الانساب:

پير حسام الدين راشدي، "حديقة الاولياء" لاءِ لکيل مهاڳ ۾ سنڌ ۾ آباد مختلف نسلن جي نسب نامن ۽ تذڪرن تي مشتمل ماخذن جو ذڪر ڪيو آهي، جن ۾ "تذڪرة الانساب" نالي هڪڙو ماخذ اسان جي مطلب جو آهي، جنهن ۾ مخدوم فيروز ٺٽوي، ملان ڪاتيار جي قاضين، مخدوم سرور نوح، مخدوم بهاءالدين زڪريا ملتاني، قلندر لال شهباز، مير معصوم بکري، لڪياري سادات ۽ مٽياري سادات جي نسب نامن کان علاوه سمٽ قبيلن مان لاکيار، لاکن، لنجارن، ڇنن، سائنن ۽ سمن جا نسبناما پڻ ڏنا ويا آهن، پر افسوس جو اهو نسب نامو هن وقت دستياب ڪونهي.

برٽش ميوزيم وارو نسب نامو:

مختلف محقق هن ماخذ جي باري ۾ حوالو ڏيندا رهندا آهن تہ هن ۾ آرين جو تفصيلي نسب نامو ڏنل آهي. ظاهر آهي تہ هي نسب نامو پنهنجي جاءِ تي اهميت جوڳو هوندو، پر هي ماخذ عام ماڻهن جي پهچ کان پري هئڻ ڪري تحقيق جون ضرورتون پوريون ڪرڻ لاءِ دستياب نہ آهي.

سمن جي نسل تي روشني وجهندڙ سنڌ جي تاريخ جا ڪجهہ اوائلي ماخذ (ڇيل):

سنڌ جي تاريخ جي حوالي سان قلمبند ڪيل چند ماخذن مان مير محمد معصوم بکريءَ جو 1009هہ ڌاري تصنيف ڪيل تاريخ معصومي، مير طاهر محمد نسيانيءَ جو 1030هہ ۾ تصنيف ڪيل تاريخ طاهري، يوسف ميرڪ جو 1044هہ ۾ تصنيف ڪيل تاريخ مظهر شاهجهاني ۽ تحفة الڪرام جا نالا خاص طور تي ڪٺي سگهجن ٿا، جن ۾ سمن جي نسب نامي جي حوالي سان ٿورو يا گهڻو بحث ڪيو ويو آهي. هن عنوان تحت مٿي ڄاڻايل انهن اڳئين ماخذن ۾ سمن جي نسب نامي جي حوالي سان ڏنل روايتن تي مختصر تنقيدي جائزو پيش ڪجي ٿو:

تاريخ معصومي واري روايت:

مير محمد معصوم بکريءَ جي "تاريخ معصومي" 1009هہ جي لڳ ڀڳ لکي وئي. انگريزن جي دور کان وٺي هي ڪتاب انگريزي، فارسي، اردو ۽ سنڌي زبان ۾ ڇپجي چڪو آهي. سنڌي ادبي بورڊ پاران ڇپرايل سنڌي ترجمي ۾ مصنف جي حياتيءَ جي مختصر احوال جي سري هيٺ ڪتاب جي غير مستند هجڻ جا جيڪي جواز ٻڌايا ويا آهن، تنقيدي جائزو وٺڻ سان انهن ۾ ڪافي اضافو ڪري سگهجي ٿو. سمن جي حوالي سان بہ هن ڪتاب ۾ غير معتبر روايتون ڏنل آهن، جيڪي هن ريت آهن:

1. ابن بطوطہ، انڙ پاران ملڪ رتن کي مارڻ واري بغاوت جو اکين ڏٺو شاهد آهي ۽ هن اهو واقعو مفصل انداز ۾ لکيو آهي. جڏهن تہ تاريخ معصومي ۾ هن واقعي کي بلڪل نئين رنگ ۾ پيش ڪيو ويو آهي.
2. حالانڪ مير محمد معصوم جو اهم ماخذ چچ نامو آهي، جنهن ۾ سمن جي سنڌ ۾ آباديءَ جو جابجا ذڪر ڪيل آهي، ان هوندي بہ ڄام انڙ جي شاخ جي ڪچ مان سنڌ اچڻ کان سنڌ ۾ سمن جي شروعات ڪري ٿو ۽ انڙ هٿان ارميل (همير) جي قتل جي غير مصدقہ روايت بيان ڪري ٿو.
3. خود ڄام انڙ کي ڪاهہ بن تماچيءَ هٿان مارجي ويل ٻڌائي ٿو.
4. سمن سلطانن جو سلسلو غير مصدقہ انداز ۾ بيان ڪري ٿو، اسان جي مطالعي موجب، "تاريخ معصومي" ذريعي سمن سلطانن جو سلسلو هن ريت نروار ٿئي ٿو:

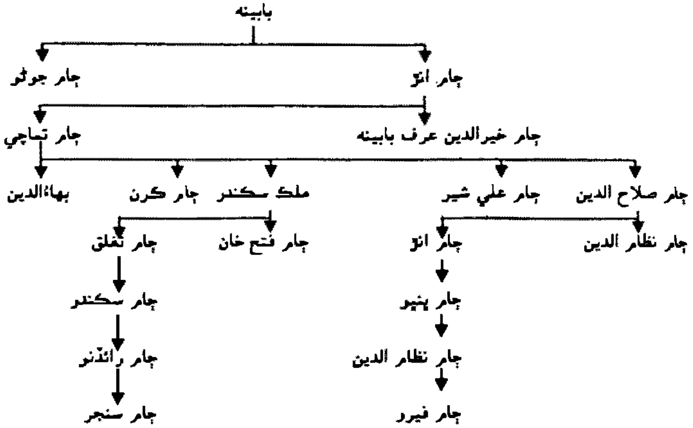
بابينه
ڄام اڻڙ
ڄام جوڻو
ڄام خيرالدين عرف بابينه
ڄام تماچي
ڄام صلاح الدين
ڄام علي شير
ملڪ سڪندر
ڄام ڪرن
بهاءُالدين
ڄام نظام الدين
ڄام اڻڙ
ڄام فتح خان
ڄام تغلق
ڄام پنهو
ڄام سڪندر
ڄام نظام الدين
ڄام رائڌڻ
ڄام فيرو
ڄام سنجر

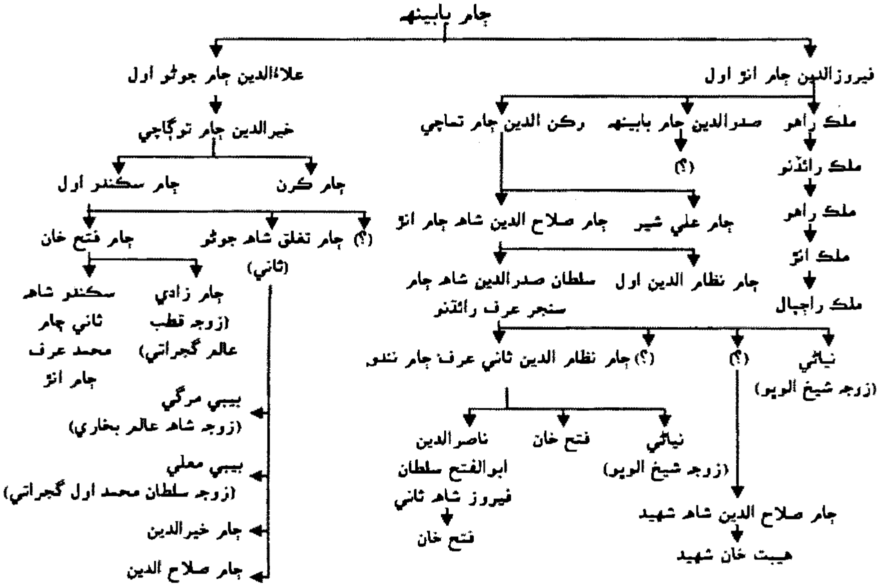
ڄام بابينهه
فيروزالدين ڄام اڻڙ اول
علاءُالدين ڄام جوڻو اول
ملڪ راهو
صدرالدين ڄام بابينهه
رڪن الدين ڄام تماچي
خيرالدين ڄام ترڳاچي
(؟)
ملڪ رائڌڻ
ڄام ڪرن
ڄام سڪندر اول
ملڪ راهو
ڄام علي شير
ڄام صلاح الدين شاهه ڄام اڻڙ
(؟)
ڄام تغلق شاهه جوڻو (ثاني)
ڄام فتح خان
ملڪ اڻڙ
ڄام نظام الدين اول
سلطان صدرالدين شاهه ڄام سنجر عرف رائڌڻ
ملڪ راڄپال
ڄام زادي (زوجه قطب عالم گجراتي)
سڪندر شاهه ثاني ڄام محمد عرف ڄام اڻڙ
نياڻي (زوجه شيخ الويو)
(؟)
(؟) ڄام نظام الدين ثاني عرف ڄام ننڍو
بيبي مرگي (زوجه شاهه عالم بخاري)
نياڻي (زوجه شيخ الويو)
فتح خان
ناصرالدين ابوالفتح سلطان فيروز شاهه ثاني
بيبي معلي (زوجه سلطان محمد اول گجراتي)
ڄام صلاح الدين شاهه شهيد
فتح خان
ڄام خيرالدين
هيبت خان شهيد
ڄام صلاح الدين

’تاريخ طاهري‘ ۾ سمن جي باري ۾ ملندڙ مواد جي نشاندهي:

”تاريخ طاهري“، مير طاهر محمد نسياني جو لکيل ڪتاب آهي، جيڪو هن 1030هه (مطابق 1621ع) ۾ تصنيف ڪيو. سنڌي ادبي بورڊ پاران نياز همايونيءَ کان هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو ڪرائي شايع ڪرايو ويو. ادبي بورڊ وارو پهريون ڇاپو 1988ع ۾ شايع ٿيو ۽ ٻيو ڇاپو 1995ع ۾ شايع ڪرايو ويو. بنيادي طور تي هيءُ سنڌ جي تاريخ جو اهم ماخذ آهي. جيتوڻيڪ هيءُ ڪو نسب نامي جو ڪتاب ڪونهي، پر هن ڪتاب ۾ موجود ڪجهه روايتون سمن جي نسل جي ڦهلاءَ جي باري ۾ ڪافي اهم معلومات ڏين ٿيون. هن ڪتاب مان اسان کي ڪڇ کان ايندڙ سمن جي گهراڻي جي باري ۾ به معلومات ملي ٿي، جيڪو بعد ۾ سنڌ جو حڪمران ٿيو. هن ئي ڪتاب مان اسان کي لاکي ڦلاڻيءَ جي باري ۾ وڌاءَ کان پاڪ معلومات ملي ٿي ۽ ٻيون به ڪيتريون ئي ڳالهيون، جيڪي رڳو هن ئي ماخذ مان حاصل ٿي سگهن ٿيون. تنهنڪري ئي سمن جي نسب جي حوالي سان هن ماخذ جو هتي ذڪر ڪيو ويو آهي.

’تاريخ مظهر شاهجهاني‘ ۾ سمن جي قبيلي بابت فراهم ڪيل معلومات:

”تاريخ مظهر شاهجهاني“، 1044هه ڌاري يوسف ميرڪ بن مير ابوالقاسم نمڪين جي لکيل آهي. هن ڪتاب ۾ آئين اڪبريءَ جي طرز تي سنڌ جي مختلف ڀاڱن جا نالا ڄاڻائيندي اتي جو احوال ڏنو ويو آهي. جنهن سان نه رڳو انهن علائقن جي قدامت بلڪ انهن قبيلن جي قدامت ۽ تاريخ جي باري ۾ به اندازو ٿئي ٿو، جن سان اهي علائقا ديهون، ٽپا، پرڳڻا ۽ سرڪارون منسوب رهيون آهن. هن ڪتاب مان سمن جي ڪجهه اهم قبيلن جي هڪٻئي سان نسبت بابت ڪافي اهم معلومات ملي ٿي. جيتوڻيڪ هن ڪتاب ۾ سماٽ قبيلن مان لاکن، ڪوريجن، ڇڄرن، ڳاهيجن، هاليپوٽن، سميجن اوٺن، سميجن پرين، راهوجن، ڏيٿن، پلين، پنهورن وغيره جو به ذڪر ڪيل آهي، پر هتي انهن ڪجهه ذاتين جو ذڪر ڪجي ٿو، جن کي مير يوسف ميرڪ سميجن جي ٽن گروهن ۾ بيان ڪري هڪٻئي سان نسلي لاڳاپن جي نشاندهي ڪئي آهي. هڪڙو گروهه سميجن جو آهي، جنهن ۾ ٻارنهن قومون، بکيجا، ٿيٻا، جوڻيجا، پريا، دل، ڪيبر، اوٺا، لاکير، راڄپر، پان، منگواڻا ۽ انڙ شامل آهن. انهن مان انڙن جا وري پنج پاڙا ڄاڻايا آهن: راهو، ڏاهري، ساند، ساريا ۽ ڪيريا. انهن مان سارين جون چار ذاتيون لکيون آهن: ڌاريجا، راهوجا، مناهيجا، فيروزيجا. هن ماخذ ۾ البته هڪ ڳالهه وضاحت طلب آهي ته هن سمن جي ڪافي اهڙن قبيلن کي به سميجا لکي ڇڏيو آهي، جيڪي سميجا نه آهن. ياد رهي ته سميجا به سما آهن، پر نسليات جي ڄاڻن کي خبر آهي ته اهو اصطلاح سمن جي هڪ الڳ گروهه لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي، جيڪي ڄام سمي جو اولاد آهن. ”تاريخ مظهر شاهجهاني“ جو مصنف شايد اصطلاحن جي باريڪيءَ کان واقفيت نه هئڻ ڪري انهن ٻنهي گروهن کي گڏي ويٺو آهي. ان جي نشاندهي قاضي سليمان پان به ”تاريخ سميجا“ ۾ ڪري چڪو آهي.

تاريخ مظهر شاجهانيءَ جو سنڌي ترجمو ڪجهه قدر لاپرواهيءَ جو شڪار ٿيل ٿو ڏسجي. ان ڪري تحقيق دوران فارسي ماخذ کي سامهون رکڻ مناسب ٿيندو.

تحفة الڪرام ۾ ڏنل سمن جو شجرو:

’تحفة الڪرام‘ ۾ سمن وارو شجرو هنن لفظن سان شروع ٿئي ٿو:

”سام“ جو نسب دائن جي اختلاف جي بناء تي، هڪڙي قول موجب ”عمر بن هشام بن ابولهب“ جو اولاد آهي، ٻئي قول موجب ”عمر بن عڪرمه بن ابوجهل“ يا ”عڪرمه بن عصام بن ابوجهل“ جو پٽ آهي، پر وڌيڪ قول هيءُ آهي ته هو ”جمشيد“ جي اولاد هو، جيئن ”جام“ (ڄام) جو لقب انهيءَ تي دلالت ڪري ٿو، يا مورڳوئي ”سام نوح“ عليه السلام جي اولاد مان هو، تنهن کي چار پٽ هئا، هڪ ”بدها“، جنهن جو اولاد بدهه سومره سهتہ، اداڪيل، اوتار، امره ۽ نهدير وغيره جملي سورنهن پٽ هئا، جيڪي ”راٺوڙ“ جي لقب سان مشهور آهن، ٻيو ”سنگا“، ٽيون ”همهر“، چوٿون ”ٻاڳرت“، جنهن کي هڪ پٽ ”ڏيره“ نالي سان ڄائو ۽ انهيءَ

ڪي "اڄپار" نالي هڪ پٽ پيدا ٿيو، جنهن کي هڪ پٽ "دسرت" ڄائو. چون ٿا ته دسرت کي ٽي زالون هيون: هڪ ڪسيلا (ڪوشليا)، ٻي ڪيليه (ڪيڪئي)، ٽي سميا. "ڪيليه" مان هڪ پٽ "ڀرت" نالي ۽ "سميا" مان هڪ پٽ چترگن نالي ڄائو. سنگا ولد سام پڻ اولاد ڇڏيو. همهر بن سام کي پڻ "تودر" جي نالي (سان مشهور) اولاد آ ي. دسرت جي پٽ ڀرت جو اولاد "پرهار"، "جانسپا"، "ڪوريجه"، ۽ "ناهه" جي نالي سان باقي آهي. چترگن ولد دسرت جو اولاد "چٽرا" جي نالي سان مشهور آهي. ڀرت جي پٽ لڪمڻ (لڇمڻ) کي ڪو اولاد ڪونه رهيو. رام بن دسرت هڪ پٽ "ٽواڪس" نالي ڇڏيو، جنهن کي "اتت" نالي پٽ ٿيو، انهيءَ کي هڪ پٽ ٽتت، انهيءَ کي نرگنت، نرگنت جو پٽ "ڪن" هو. "ڪن" جو شهر انهيءَ کي نالي سان مشهور آهي. ڪن جو پٽ کي "سنبوت راجا" جو لقب مليو، سنبوت راجا کي 4 پٽ ڄاوا. هڪڙو سام ٻيو پرڪره، جنهن کي شاهه پڻ چوندا هئا. ٽيون "هترت"، جنهن کي "دڪن" پڻ چوندا هئا، ۽ چوٿون "مادهه". سنبوت راجا جو پٽ سام کي "جادم" نالي پٽ پيدا ٿيو، جادم ولد سام بن سنبوت جا چار پٽ ڄاوا. هڪڙو "هسپت"، جنهن جو اولاد "سنتسما" آهن، ٻيو "ڪجپت"، جنهن جو اولاد "چغده" آهن، ٽيون "پوپت"، پٽي قوم انهيءَ جو اولاد آهي، چوٿون "چوڙا سما"، جنهن جو اولاد، "سورٺ" جي سرزمين واري ڪرنال (گرنار) جي قلعي جو حاڪم "راءِ ڏياچ" هو، جنهن جي حشمت خلق ۾ مشهور آهي ۽ جنهن پنهنجو سر خدا جي واٽ ۾ وقف ڪيو هو. سندس زال "سورٺ" جي ساڻس عجيب محبت هوندي هئي. انهن زال ۽ مڙس جي (پاڻ ۾) عشق ۽ محبت جي تاثير ڪان، سندس سر ڏيڻ جو واقعو خاص "سورٺ" جي سر ۾ (ڳائڻ سان) حال جي صاحبن جو هوش ڦري وڃڻو آهي. هسپت ولد جادم بن سام بن سنبوت راجا کي "ابدري" نالي هڪ پٽ پيدا ٿيو، جنهن کي "نيٿ" نالي پٽ ڄائو، انهيءَ مان "نوتيار"، تنهن مان "اودها"، انهيءَ مان "اودهه"، تنهن مان لاکيار، انهيءَ مان "لاکا" (پيدا ٿيو). لاکي بادشاهي ڪئي. هن "بوٿهي جاره" (قوم) مان شادي ڪئي، جنهن مان چار پٽ پيدا ٿيا. انهن مان هڪڙو اودهه هو، جنهن کي اولاد ڪونه ٿيو ۽ "اودهه" سندس رهڻ جي هنڌ جو لقب آهي، ٻيو "مهر"، جنهن کي چار پٽ هئا: 1. سيتر، 2. دتيرهاٿاري، 3. ورها (جنهن کي پڻ اولاد ڪونه ٿيو)، 4. ساند (جنهن کي پڻ اولاد ڪونه هو). چون ٿا ته مٿين لاکي پيريءَ ۾ ٻي زال پرڻي، جنهن مان چار پٽ پيدا ٿيا: 1. انڙ، 2. چنو، جنهن جو اولاد ٻابڙا، دنڪنه ۽ ڪلا آهن. 3. ڦل لاکا، مشهور (قوم) "ڦلاڻي" انهيءَ جو اولاد آهن ۽ 4. مناهيه، لاکي جي پٽ انڙ کي "لاکي"، نالي پٽ ڄائو، جنهن کي "سمي" نالي پٽ پيدا ٿيو، سمي بن لاکي بن انڙ بن لاکي کي ٻه پٽ ڄاوا: 1. ڪاڪو ۽ 2. ڄاڪرو. ڪاڪو حڪومت جو مالڪ ٿيو، ديهه "ڪاڪا" (شايد ڪڪڙ) سندس نالي تي آهي. انهيءَ کي ٻه پٽ ڄاوا. هڪ پلي، ٻيو رائڻن (رائڏاڻ). پليءَ جي اولاد مان "مسرق" سموسردار ٿيو. رائڻن ولد ڪاڪي کي نو پٽ ڄاوا: انهن مان (هڪ) "سمه" آهي. "سميجا" انهيءَ جو اولاد آهن، (ٻيو) "نوتيار"، سڀ "نوت" انهيءَ جو اولاد آهن، (ٽيون) "لاکا" سندس اولاد آهن. "لنجار"، مخلوم "سهار" (ساهڙ) النجار عليه الرحمت، جنهن جو بيان مشائخن جي ذڪر ۾ ٿيندو، انهيءَ جو اولاد ۽ پيڙهي، مان آهن، (چوٿون) "ابڙو"، انهيءَ جو اولاد "ڏاهر ناهيه" ۽ "ڦل ناهيه" آهن، (پنجون) "ناهيه"، ڪن جو چوڻ آهي ته ناهيه، "رائڻن" جي اولاد مان آهن، (ڇهون) "چنيسر" پڻ رائڻن جي اولاد مان پنهنجي وقت جو مشهور معروف ٿي گذريو آهي، (ستون) "مناهيو"، (اٺون) "ڪوريو"، "منترا" قوم هنن ٽنهي جو اولاد آهي، (نائون) "پلي"، جو سردار ٿيو. ڪيس ٻه پٽ هئا: هڪ "اودهه"، جنهن جي اولاد کي "ٻهريه" (ٻريا)، اودهيجه، (اڏيجا) ۽ "ڪوريه پوٽا" چوندا آهن، پليءَ جو ٻيو پٽ "ساند" نالي پڻ قوم جو سردار ٿيو. پليءَ جي پٽ ساند کي پڻ ست پٽ هئا: پهريون "ڪاڪو"، سندس اولاد "ڪاڪيجا پوٽا"، ٻيو "ڄاڙو"، سندس اولاد "ڄاڙيجا"، ٽيون "ويرو"، ۽ ڪن جو چوڻ موجب "نارو"، جنهن جو اولاد ناريجا آهي، پنجون "هگورو"، سندس اولاد "هگورجا"، "اوڍيجا"، "جکسيا" ۽ "دورها، (ڊورا) آهن، ڇهون ڏيرو، سندس اولاد "ڏيرا سما"، جي ڪڇ ۾ موجود آهن، ستون "ڄام هوٿي"، انهيءَ کي پنج پٽ ڄاوا: هڪڙو "هالو"،

سندس اولاد "هالا" قوم مشهور آهي، ٻيو "هگورو"، جنهن جو اولاد پوري هگوري، جام هگوري ۽ رام دهين ۾ رهن ٿا ۽ انهن جڳهين کي انهن ئي آباد ڪيو آهي، "ساهڙ" سندس اولاد "ساهڙسما"، ديهه ساهڙ سمي" جا باني ۽ رهندڙ آهن، چوٿون "چيلاريو" مشهور "نهڙيه" قوم انهيءَ جو اولاد آهي ۽ پنجون "جام هاپر". جام هاپر کي ٻه پٽ هئا: "راهوجو" ۽ "جام جوٺو". جام جوٺي کي "ڪرراهو" نالي پٽ پيدا ٿيو. ڪر راهوءَ کي ٽي پٽ ٿيا، پهريون "سانڊ"، سندس اولاد "راهوما"، "لاڪاٽيا"، ۽ "جڪرا" (آهن)، ٻيو "سومرہ" جنهن کي اولاد ڪونہ رهيو ۽ ٽيون "لاکو جام". لاکي جام کي "ڪاهي" نالي پٽ پيدا ٿيو. انهيءَ کي "لاکي" نالي پٽ ڄائو ۽ سندس (ڪاهي جي) مرڻ وڃڻ کان پوءِ ٻيو پٽ ڄائو، جنهن جو پيءُ وارو نالو "ڪاهو" رکيائون. مٿين ڪاهي جي پاڻ لاکي بن ڪاهي کي ٻارنهن پٽ هئا. انهن مان هڪڙو "جام جوٺو" هو، جنهن جي اولاد مان سامونئيءَ جا ويٺل سنڌ جا بادشاهہ سمہ آهن (جن جو بيان پنهنجي جاءِ تي ٿيندو، ٻيو "اڙ"، انهيءَ "ٻهريہ" (ٻريا) ۾ بادشاهي ڪئي ۽ اولاد ڪونہ ڇڏيائين، ٽيون "پلي"، هن جو اولاد "پلي سما"، چوٿون "ڪاهو"، تنهن جو اولاد "سوڍياري سما"، پنجون "اونو"، ان جو اولاد صاحب سما، اوٺا سما ۽ سيڪاٽ سما، ڇهون جيسر، تنهن جو اولاد "ٻهيہ ٻريا"، ستون "منگر"، هن جو اولاد ڪونہ رهيو، اٺون "ابڙو"، سندس اولاد قوم "ابڙيجا"، نائون "هگورو ڪونر"، ڏهون "سلطان" انهيءَ جو اولاد "سلطان اوٺهہ" (اوٺا)، يارهون "رائدن"، ٻارهون "لاکو"، انهن مان هگوري ڪونر کي ٽي پٽ پيدا ٿيا: هڪ "ڏيسر"، ٻيو "مناهيو"، ٽيون "مراديو". ڏيسر کي پنج پٽ هئا: "ڪاهو"، "هالو"، "رکڻ"، "هگورو"، ۽ "جوٺو". جوٺي بن لاکو بن ڪاهو مٿين کي پڻ پنج پٽ هئا: "ڪوريہ"، "تاجيہ"، "ابڙو"، "بلوچ"، ۽ "بانبنيہ". بانبنيہ (ٻنيو) جي اولاد جو بيان عنقريب تفصيلوار سمن بادشاهن جي طبقي ۾ ٿيندو، جن سنڌ جي بادشاهي ڪئي(1)."

'تحفة الڪرام' ۾ ڏنل سمن جي هن نسب نامي ۾ ڪيتريون ئي غير روايتي ڳالهيون محسوس ڪري سگهجن ٿيون. جن مان ڪي ڪارائتيون ڪوٺي سگهجن ٿيون، ڪن تي تحقيق ٿيڻ جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي، تہ ڪي وري پوريءَ طرح رد ڪرڻ جهڙيون آهن، جو تہ انهن سان اصل شجري ۾ ڪيترائي مونجهارا پيدا ٿي پيا آهن. هتي انهن ڳالهين جي اپٽار ڪرڻ سان گڏ انهن تي تبصرو پڻ ڪئي ٿي وڃي:

1. هيءُ شجرو دراصل نسب نامي جي مختلف روايتن کي جوڙي ٺاهيو ويو آهي، جنهن ۾ سمن جو نسب نامو، سامي نسل سان جڙيل هئڻ يا جمشيد سان لاڳاپو هئڻ وارين روايتن جو صرف ذڪر ڪيو ويو آهي ۽ ان سلسلي ۾ وڌيڪ تفصيل نہ ڏنو ويو آهي. حالانڪ مصنف انهن ٻنهي روايتن کي وڌيڪ اعتبار جوڳو قرار ڏنو آهي. ان سان گڏ هن سمن جو نسب ابولهب ۽ ابوجهل کان جاري ٿيڻ وارين روايتن جو بہ ذڪر ڪيو آهي. پوين روايتون ان ڪري درست قرار نہ ٿيون ڏئي سگهجن جو 'چچ نامو' پڌري شاهدي ڏئي رهيو آهي تہ محمد بن قاسم جي فتح وقت سنڌ ۾ جتي ڪٿي سما ڦهليل هئا ۽ اهي سنڌ جا تمام قديم باشندا آهن. تڏهن هتي جو عام مذهب ٻڌمت هو ۽ ان تي سمن جي گهڻائيءَ جي ڪري "سمني" نالو پئجي ويو هو. اهي ٻئي روايتون اڳتي شيخ صادق علي شير علي جي حوالي سان پيش ڪيل آهن. جيڪي پنهنجو رد پاڻ ڪرڻ جهڙو مواد رکن ٿيون باقي سمن جي سام بن نوح يا جمشيد سان نسبت تحقيق طلب آهي، جنهن تي هن مضمون ۾ بحث ڪيو ويندو.

2. مير قانع، جنهن سام جي نالي سان سمن جو شجرو شروع ڪيو آهي، ان جا چار پٽ ٻڌ، سنگها، همهر، پاڳرت ٻڌايا اٿس. هيءَ روايت دراصل آرين جي شجري جي آهي، جنهن مطابق ٻڌ، چندر جو پٽ آهي ۽ ان چندر کي سم يا سوم پڻ چئبو آهي. سن ۾ ان جو اچار آهي جو "ن" ۽ "م" لاءِ ساڳيو صوتيو استعمال ڪيو ويندو هو (جيئن سنڌيءَ ۾ "ٻنپور، لفظ ۾ "ن"، "م" جو آواز ڏئي ٿو) اهو سم، اتري نالي پرجاپتيءَ جو پٽ هو. يعني هن روايت مطابق ٻڌ جي پيءُ سم کي چندر ونسي آرين جو ڏاڏو چندر ئي سمجهڻ گهرجي، جنهن جي نسل کي سم ونسي يا سوم ونسي بہ چئبو آهي.

3. ان بعد شجري ۾ سام جي پٽ پاڳرت جي پٽ جو نالو ڏيرو ۽ ان جي پٽ جو نالو اجيپار ڏيکاريو ويو آهي. تنهن کان پوءِ مشهور سورج ونسي راجا دسرت ۽ ان جي پٽ رام جو نالو ڏنو ويو آهي. هتي ان سلسلي ۾ برهما جي پرجاپتي وواسوان کان شروع ٿيندڙ رام جو نسب نامو ڏجي ٿو:

وواسوان ان جو پٽ اڪشواڪو، ان جو پٽ وڪڪسي، ان جو پٽ ششاد، ان جو پٽ ڪڪتست (پراڻ جئہ)، ان جو پٽ انينس، ان جو پٽ پرتلاشوا، ان جو پٽ پرڪ، ان جو پٽ ٻهوڪا، ان جو پٽ اسمنجاس، ان جو پٽ پاڳرته ان جو پٽ شرتناڀ، ان جو پٽ سنتودويپ، ان جو پٽ ايوتايوس، ان جو پٽ رتپرن، ان جو پٽ سروڪام، ان جو پٽ دوداس، ان جو پٽ مترسڪ (ڪلماسپاد)، ان جو پٽ اشمڪ، ان جو پٽ مولڪ، ان جو پٽ ڪٽوٽڱ، ان جو پٽ دليپ (درگهه ٻانو)، ان جو پٽ رگهو، ان جو پٽ اجا، ان جو پٽ دسرت، ان جو پٽ رام(2).

هن شجري ۾ سورج ونسي راجا دسرت جون جيڪي پيڙهيون ڏنيون ويون آهن، تن ۾ اجا کي 'تحفة الڪرام' واري شجري ۾ ڏنل دسرت جي پيءُ اجيپار طور سڃاڻي سگهجي ٿو ۽ پاڳرت کي هن شجري ۾ ٻڌ جو پاءُ ۽ سوم يا سم جو پٽ ڄاڻايو ويو آهي، جڏهن ته هن جو سوم سان ڪوبه تعلق نه هو.

4. رام بن دسرت کي شڪنتلا جي بطن مان ٻه مشهور پٽ: لو ۽ ڪش جي نالي سان ٿيا. انهن ٻنهي جو اولاد الڳ الڳ آهي ۽ انهن جا شجرا معلوم آهن. هن شجري ۾ رام جي پٽ جو نالو تواڪس (لواڪس) ٻڌايو ويو آهي، جيڪو ظاهر آهي ته انهن ٻنهي نالن جو ملغوبو آهي، جيڪو غلط آهي. ان بعد سندس هيٺين پيڙهين ۾ جيڪي نالا اچن ٿا، اهي آهن، اتت، تتت، نرگنت، ڪن، سنبوت راجا. انهن نالن جي تصديق ٻئي ڪنهن به معروف شجري مان نه ٿي سگهي آهي.

5. سنبوت راجا کان پوءِ سندس پٽ جادم کان سندس سلسلو هلندي ڏيکاريو ويو آهي ۽ ان جي هيٺين پيڙهين ۾ جيڪي نالا ڏنا ويا آهن. اهي هن ريت آهن: جادم جو پٽ هسپت، ان جو پٽ ابڙي، ان جو پٽ نوتيار، ان جو پٽ اودها، ان جو پٽ اودهم، ان جو پٽ لاکيار، ان جو پٽ لاکو.

جيمس برگس پنهنجي ڪتاب ۾ هسپت جي ٻدران نرپت جو نالو ڏنو آهي ۽ ابڙي جي جاءِ تي سمہ نالو ڄاڻايو آهي، جنهن جي پٽ جو نالو جيهو ٻڌايو اٿس. سمہ ۽ جيهو جا نالا "تحفة الڪرام" واري نسب نامي ۾ موجود نه آهن. جڏهن ته سندس پاران اُدي ۽ لاکيار جي وچ ۾ ڏنل راڻا عرف راهو، ان جي پٽ اديار ۽ ان جي پٽ ابڙي جا نالا پڻ تحفة الڪرام واري شجري ۾ موجود نه آهن. راقم جو موقف اهو آهي ته هن جڳهه تي ابڙي جو نالو ضرور اچي ٿو ۽ اهو ئي ابڙو آهي، جنهن سومرن جون سامون جهليون هيون. سندس شهادت بعد لاکيار سنڌ ۾ آيو ۽ سندس پٽ لاکي گوراڙي جي هٿ تي سنڌ جا سما متحد ٿيا. ماهوار "سنڌ ريويو" ڪراچي جي فيبروري 2005ع واري شماري ۾ ڇپيل منهنجي هڪ مضمون "ابڙو، ابڙا ۽ آبڙا" ۾ ان سلسلي ۾ تفصيلي بحث ڪيو ويو آهي ته 'تحفة الڪرام' جي مصنف واري شجري ۾ جيڪا لاکي جي وڏي عمر ۾ ٻوٿهي جارا قوم (اصل ۾ وٿجارا) مان پرٿجڻ واري روايت ڏني وئي آهي، ۽ سندس اولاد جا جيڪي نالا ڄاڻايا ويا آهن، اهي لاکي گوراڙي جي نشاندهي ڪري رهيون آهن. جنهن جو پٽ ڄام اڻڙ سنڌ جو پهريون سمو بادشاهه ٿيو. سنڌ جي تاريخ جا ڪيترائي مصنف ان ڳالهه تي متفق آهن. البته اڻڙ کان پوءِ 'تحفة الڪرام' واري شجري جي روايت ڪجهه قدر مغالطي جو شڪار ٿي وئي آهي. ان جو ڪارڻ به لاکي سان منسوب روايتن ۾ ملي ٿو، جن ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته لاکي پيريءَ ۾ شادي ڪئي. ان مان جيڪو پٽ ڄائس، ان جو نالو لاکو رکيائين. وري اڻڙ اڻڙاڻيءَ سان منسوب ٻيءَ هڪ روايت ۾ ڄاڻايل آهي ته اڻڙ (وڏي) پيريءَ ۾ شادي ڪئي. ان مان جيڪو پٽ ڄائس، ان جو نالو اڻڙ رکيائين. هي روايتون ٻڌري پٽ هن ئي اڻڙ کي سنڌ جي پهرئين بادشاهه طور ظاهر ڪري رهيون آهن، جڏهن ته مصنف پنهنجي ڏنل شجري جي آخر ۾ سمن بادشاهن جو سلسلو بانڀينہ نالي هڪڙي لقب سان شروع ٿيل ٻڌايو آهي. دراصل اڻڙ وٽ پهچي هيءُ شجرو وڏن مغالطن جو شڪار ٿي ويو آهي، جنهن جو

بنيادي ڪارڻ مختلف ڪردارن جا هڪجهڙا نالا هئڻ آهي. مثال طور لاکي جي پٽ جو نالو لاکو هئڻ واري روايت سمجهه ۾ نه اچڻ ڪري ٻئي لاکي کي اَنڙ جو پٽ ڄاڻايو ويو آهي. اڳتي ڄام مهڙ جي پٽ ساند کي بي اولاد ڏيکاريو ويو آهي، حالانڪ ٻين روايتن مان خبر پئي ٿي ته مهڙ کي ساهڙ (يا ساند) نالي هڪڙو پٽ هو، جنهن کي وري ڦل نالي پٽ هو، جنهن جو مشهور معروف پٽ لاکي ڦلاڻيءَ جي نالي سان ٿيو، پر ان جو نالو نهايت اڻنگي طور تي لاکي جي پٽ ”ڦل لاکو“ طور ڏنو ويو آهي.

6. هن شجري ۾ اَنڙ جو پٽ لاکو، ان جو پٽ سمو، ان جو پٽ رائڻ، ان جو پٽ پلي ڄاڻايو ويو آهي. جيمس برگس ان روايت کي غير معتبر تصور ڪيو آهي. راقم جو خيال پڻ اهو آهي ته سمو، لاکي گوراڙي جي ڪنهن پٽ جو لقب آهي. هن جڳهه تي شجري ۾ داخل ٿيل انهن ٽن نالن جي ڪري هينيون سڄو شجرو الٽ پلٽ ٿي ويو آهي، جنهن کي سمجهڻ جي لاءِ تمام وڏي محنت جي ضرورت آهي.

7. اڳتي هلي اوٺي بن لاکي بن ڪاهي کي، سيڪاٽ ۽ اوٺن سمن جو ڏاڏو ٻڌايو ويو آهي. هي ٻئي پٽ ڄاڙيجا قبيلا آهن ۽ اوٺو به ڄاڙيجن جي نسب نامي جي شاهي سلسلي جو هڪڙو نالو آهي، جنهن جي نسل مان اهي ٻئي قبيلا پيدا ٿيل آهن. ڄاڙيجن جي معروف نسب نامي مطابق ڄام اوٺو پٽ آهي رائڻ جو، جيڪو پٽ آهي لاکي ڄاڙيجي جو، جيڪو پٽ آهي ويري جو (ڄام لاکو، ڄام ڄاڙي جو پڙپوٽو هو)، جيڪو پٽ آهي ساند جو، جيڪو پٽ آهي ڄام تماچيءَ جو، جيڪو پٽ آهي ڄام اَنڙ جو، جيڪو پٽ آهي لاکي گوراڙي جو.

’تحفة الڪرام‘ واري شجري ۾ اوٺي کان مٿيون پيڙهيون ڄاڙيجن جي معروف نسب نامي مطابق نه ڏنيون ويون آهن ۽ ڪيس لاکي بن ڪاهي (ڳاهي) جي ٻارنهن پٽن مان هڪڙو پٽ ڄاڻايو ويو آهي ۽ رائڻ کي به سندس پاءُ ڄاڻايو ويو آهي. جڏهن ته سندس ٻارهين پاءُ جو نالو پڻ لاکو ڄاڻايو ويو آهي.

انگريزن جي دور ۾ سمن جي نسل تي ڪيل تحقيقي ڪم:

بائيبل ڪان وٺي ’تحفة الڪرام‘ تائين جي سمورن ماخذن کي هت اوائلي ماخذ قرار ڏيندي انهن ۾ سمن جي نسل بابت ملندڙ اشارن يا مفصل معلومات جو ذڪر ڪيو ويو آهي. سمن جي نسل تي نئين انداز سان تحقيق جو ڪم انگريزن جي دور ۾ شروع ٿيو. انگريزن جي دور ۾ نسب نامن جون روايتون سهيڙڻ جو ڪم باقاعده طور تي شروع ڪيو ويو. ڊاڪٽر بلوچ ۽ ڪن ٻين محققن، برٽش ميوزيم ۾ رکيل هڪ آريائي نسب نامي جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن ۾ سمن جي مختلف گهراڻن جا شجرا پڻ نروار ٿيل آهن. ان تحقيق سان جتي سمن جي نسل جي باري ۾ ڪافي شيون چٽيون ٿيون، اتي ڪي ڳالهيون وڌيڪ مُنجهي به پيون. هتي انگريزن جي دور ۾ اشاعت هيٺ آيل چند ڪتابن جو مختصر تنقيدي اڀياس پيش ڪجي ٿو.

جيمس ٽاڊ واري شجري جي روايت:

انگريز دور جي محققن مان ڪرنل جيمس ٽاڊ جو يادگار ڪتاب "Annals & Antiquities of Rajastan" پهريائين انگريزيءَ ۾ 1832ع ۾ شايع ٿيو ۽ پاڪستان ٺهڻ بعد انڊس پبليڪيشنز پاران ”تاريخ راجستان“ جي نالي سان ٻن جلدن ۾ ان جو اردو ترجمو 1991ع ۾ شايع ڪيو ويو آهي. ساڳئي اداري پاران هن ڪتاب جو انگريزي ڇاپو ٽن جلدن ۾ شايع ڪرايو ويو آهي.

. هن پنهنجي ڪتاب ”تاريخ راجستان“ ۾ بنيادي طور تي چندرونسي آرين جي ڦهلاءَ ۽ نسب نامي کي محور بڻايو آهي. سندس ڪتاب جي ٻئي ڀاڱي ۾ جيسلمير جي ڀٽين جي حوالي سان سمن جي نسب نامي بابت مواد ڏنو آهي. هيءُ شايد پهريون مصنف آهي، جنهن جمشيد جو اولاد هئڻ ۽ شام يا بابل کان اچڻ واري سمن جي پنهنجي روايت کي رد ڪندي سمن جو نسب نامو ڪرشن جي راڻي ڄامبوتي مان ڄاول پٽ سمبو کان شروع ٿيل ڄاڻايو آهي. هن شجري ۾ ان سان لاڳاپيل بيان ڄاڪجهه بنيادي نقص هن ريت آهن:

1. جيتوڻيڪ مصنف گروهن جي طويل نسب نامن ۾ هرورو تسلسل هئڻ جو قائل ڪونهي. تنهن هوندي به سندس پاران ڪرشن جو زمانو حضرت عيسيٰ عليه السلام کان يارنهن سو سال اڳ ڄاڻائڻ بعد اڳتي ڏنل هن شجري سان لاڳاپيل هڪ روايت ۾ سڪندر سان وڙهندڙ سما نگري يا ميناڻگر جي راجا سلمبس کي ڪرشن جي پٽ سوميو ڄاڻائڻ مان ثابت ٿئي ٿو ته روايت جوڙيندڙن شجري ۾ پيڙهين جي تسلسل کي نظرانداز ڪندي ڪجهه اهڙا واقعا به جوڙي ڇڏيا آهن، جيڪي اهو ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي آهن ته سميو ۽ سلمبس کي رڳو نالي جي مماثلت جي ڪري ساڳي شخصيت قرار ڏئي ڀٽين ۽ سمن جو نسب نامو ڪرشن سان جوڙيو ويو آهي.

2 جيمس ٽاڊ سمن جو نسل ڪرشن جي راڻي ڄامبوتي مان ڄاول پٽ سميو مان شروع ٿيل ٻڌائي ٿو، ۽ اها ڳالهه ڪرڻ بعد شروع ٿيندڙ ٻئي پيراگراف ۾ نسب نامو وري ڪرشن جي راڻي رڪمني مان پيدا ٿيل پٽ پرديومن کان شروع ٿيل ٻڌائي ٿو ۽ وجر کي انيرڌ جي پٽ ۽ پرديومن جو پوٽو ٻڌائڻ جي بدران ڪيس پرديومن جو پٽ ۽ انيرد جو ڀاءُ ڄاڻائي ٿو(3). هيءُ اهڙو تضاد آهي، جنهن جو ڪوبه ڪارڻ سمجهه ۾ اچڻ جوڳو نه ٿو ٿي سگهي.

3 ٽاڊ صاحب، هڪ ته جاڙيجن کي ڀٽين کان به اڳ جو قبيلو ڄاڻايو آهي، ٻيو ته سنڌ جي سمن کي جاڙيجي جي نالي سان منسوب ڪيو اٿس. اهي ڳالهيون ڪنهن به طرح درست نه ٿيون ٿي سگهن. ان سلسلي ۾ هن جاڙيجن جي جمشيد سان نسلي تعلق واري روايت ۽ شام ملڪ يا مصر کان اچڻ واري روايت کي بنا ڪنهن بحث جي رد ڪري ڇڏيو آهي(4).

4. ڪرنل جيمس ٽاڊ پاران ڏنل جيسلمير جي ڀٽين جي شجري جو مک حصو بنيادي طور تي ڀٽين جي شجري جي ٻين روايتن کان مختلف ڪونهي. يعني پوپت کان پوءِ هو جيڪي نالا ڏئي ٿو، سي ساڳيا نالا ٻين روايتن ۾ به موجود آهن. فرق رڳو اهو آهي ته جيمس ٽاڊ واري هن شجري مان ڪي نالا خارج ڪيا ويا آهن ۽ ڪي نالا وري اڳتي پنتي ڪيل آهن. جهڙوڪ ٻيءَ روايت ۾ پوپت جي پيءُ جو نالو جادم ڄاڻايل آهي، پر ٽاڊ صاحب اهو نالو نه ڏنو آهي. ٽاڊ جي ڏنل شجري ۾ بجر جي پٽ ناڀ جو پٽ ٻاهو، بل ان جو پٽ ساهوبل، ان جو پٽ ساٻاهو، ان جو پٽ رجهه، ان جو پٽ گج، ان جو پٽ سلواهڻ، ان جي پٽن جا نالا: بلند، رسالو، ڌهر، منگد، بڇر، روپا، سندر، ليکبه، جس ڪرن، نيما، مات، نيپڪ، گنگو، جگوجي نالي سان ٻڌايا ويا آهن. سلواهڻ جي پٽ بلند جي ستن پٽن جا نالا آهن: ڀٽي، ڀوپتي، ڪولر، جنج، سرمور، ڀينس، ريڇ، مگريو، انهن مان ڀوپتي کي چغدي يعني چغتائين جو ڏاڏو ٻڌايو ويو آهي ۽ ڪولر کي ڪولرن جو ڏاڏو ٻڌايو ويو آهي.

5. ڀٽين جي نسب نامي جي سلسلي ۾ جيڪا ٻي روايت مشهور آهي، ان مطابق ڀٽيءَ جا ٻه پٽ هئا. هڪڙو دوسل ۽ ٻيو جيسر (جيسل). جيسر، جيسرمير آباد ڪيو ۽ دوسل ڀٽياڻ ۾ وڃي رهيو. ايسٽن لکي ٿو ته:

”حصار ۾ اڄڪلهه منجهن هلندڙ داستان هن ريت آهي ته ڀٽي، اهو راهنما جنهن جي اڳواڻيءَ ۾ ڀٽين ٻيو پيرو سنڌو درياءَ پار ڪيو، ان جا ٻه پٽ دوسل ۽ جيسل جي نالي سان هئا. پوئين جيسلمير جو بنياد رکيو، جڏهن ته پهريون ڀٽياڻ ۾ آباد ٿيو(5)

”ٽاڊ صاحب، ڀٽيءَ جي انهن پٽن جا ته نالا ئي ڪونه ڄاڻايا آهن ۽ انهن جي بدران منگل راءِ ۽ مسوراءِ نالي ٻن پٽن جو ذڪر ڪيو آهي.

6. مگرراءِ، جيڪو ڀٽيءَ جي نسل مان ڪاٺي پوءِ پيدا ٿيل ٻجيراءِ جو پٽ آهي، ان کي به ڀٽيءَ جو ڀاءُ لکي ڇڏيو اٿس.

هن شجري ۾ تنقيد لائق ٻيو به ڪافي مواد آهي، جنهن جي بنياد تي راقم جو خيال اهو آهي ته جيمس ٽاڊ جي شجري جي ڀيٽ ۾ ٻين روايتن کي اوليت ڏيڻ گهرجي. هن شجري مان صرف انهن شجرن کي مڪمل ڪرڻ لاءِ مدد وٺڻ گهرجي.

جيمس برگس واري شجري جي روايت:

انگريزن جي دور ۾ شايع ٿيل جيمس برگس جي ڪتاب "Antiquities of Kutch & Kathiawar" ۾ پڻ ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ سنڌ جي سمن جي نسل تي تمام گهرائيءَ سان لکيو ويو آهي. هي ڪتاب مصنف پاران 75-1874ع ۾ ڪيل سروي جي رپورٽ تي مشتمل آهي، جيڪو تن ڏهاڙن ۾ ئي شايع ٿيو هو، پر ڪافي وقت کان معدوم هو. سنڌي ادبي بورڊ پاران ان جو انگريزي ڇاپو 1991ع ۾ شايع ڪيو ويو، جڏهن ته ان جو ترجمو اڃا تائين نه ٿي سگهيو آهي.

جيتوڻيڪ جيمس برگس واري روايت، ڄاڙيجن جي نسب نامي جي حوالي سان تحرير جي دائري ۾ آئي آهي، پر اها روايت چوڙن سمن ۽ سنڌ جي سمن بادشاهن جي شجري جي بنيادي روايت جي حيثيت رکي ٿي. جيمس برگس، سمن بابت ملندڙ روايتن تي تحقيق ڪري اهو شجرو مرتب ڪيو ۽ پنهنجي ڪتاب "Antiquities of Kutch & Kathiawar" ۾ ان کي شامل ڪيائين. جيمس برگس پنهنجي مرتب ڪيل سمن جي نسب نامي ۾ نهايت محققاڻي انداز ۾ روايتن کي توري تڪي سنڌ جي سمي بادشاهه ڄام اڙ جي ڪردار جي ڇنڊڇاڻ ڪئي آهي ۽ اڙ ۽ ساند جي وچ ۾ موجود ٽن پيڙهين واري روايت کي نظرانداز ڪري ڇڏيو اٿس. جيمس برگس جي ان شجري تي سير حاصل بحث منهنجي مضمون "ڪڇ جا ڄاڙيجا سما" ۾ ڪيل آهي، جيڪو ٽماهي "مهراڻ" ڄامشورو، شمارو 1-2، جنوري- جون 2008ع ۾ شايع ٿيو آهي. راقم پنهنجي مطالعي جي آڌار تي هن نتيجي تي پهتو آهي ته سمن جي شجري جي حوالي سان جيمس برگس جي تحقيق نهايت واضح ۽ درست آهي. جيمس برگس وارو مرتب ڪيل شجرو، 'تحفة الڪرام' واري شجري کان هيٺين ڳالهين ۾ مختلف آهي:

1. هن شجري ۾ دور جو تعين اصل دور جي قريب ترين ڪيو ويو آهي.
2. 'تحفة الڪرام' واري شجري جي ابتڙ هن شجري ۾ اڙڙي سمي جي نشاندهي ڪيل آهي. جيڪو لاکيار جو پيءُ هو، 'تحفة الڪرام' ۾ ان جو نالو نه ڏنو ويو آهي.
3. هن شجري ۾ اڙ ۽ ساند جي وچ ۾ 'تحفة الڪرام' واري شجري مطابق شامل ڪيل سمون، ڪاڪو، راهٽن، پلي وغيره جي نالن بدران ٽماچيءَ جو نالو ڏنو آهي.
4. هن شجري ۾ مهڙ، مناهي ۽ ڄام اڙ جي حوالي سان مليل روايتن جي بنيادن تي اهو چٽو ٿي رهيو آهي ته جيڪو ڄام اڙ، لاکي گوراڙي جو پٽ هو، اهوئي سنڌ جو پهريون سمو حڪمران ٿيو ۽ ڄاڙيجا ان جي پٽ ڄام ٽماچيءَ جو اولاد آهن.

هيءُ شجرو 'تحفة الڪرام' جي شجري جي مقابلي ۾ سمن ۽ سنڌ جي تاريخ کي نئون رخ ڏئي ٿو، جيڪو حقيقت جي ويجهو آهي، جيمس برگس خود به ڄاڻايو آهي ته ڄاڙيجن جي وڏي آبادي مسلمان آهي، پر لڳي ائين ٿو ته هن نسب نامي مان اهڙو هر نالو ڪڍي ڇڏيو آهي، جيڪو سڌيءَ طرح مسلمانڪو ڏسڻ ۾ ايندو هجي. راقم جي خيال ۾ ڄام جي اولاد جي پيڙهين جي سلسلي ۾ هن شجري کي بنيادي اهميت ڏني وڃي ته ان سان سمن جي نسب نامي جا ڪافي مونجهارا حل ٿي سگهن ٿا.

شيخ صادق علي شير علي جون نقل روايتون:

شيخ صادق علي شير علي جو تعلق روينيو ڊپارٽمينٽ سان هو. سنڌس سهيڙيل سموري مواد جو تعلق اهڙي سرڪاري رڪارڊ سان آهي، جيڪو مختلف قبيلن پاران سرڪاري ڪامورن کي فراهم ڪيو ويو آهي، جيڪو 1901ع ۾ "A Short Sketch of Historical and Traditional of the Muslim Races Found in Sindh, Baluchistan and Afghanistan" جي نالي سان انگريزيءَ ۾ شايع ٿيو. ان جو ٻيو انگريزي ڇاپو سنڌ گورنمينٽ پريس، ڊاڪٽر دائود پوٽي جي تصحيح سان 195?ع ۾ ڇپيو هو، پر اهو ڇاپو ڪنهن سرنديءَ واري، عام ماڻهن

تائين پهچڻ نه ڏنو. هن ڪتاب جو ٽيون ڇاپو انڊس پبليڪيشن ڪراچي پاران 1996ع ۾ شايع ڪرايو ويو. ڪتاب جو ٻهريون سنڌي ترجمو شاهه محمد بلوچ ڪيو، جيڪو گلشن پبليڪيشن حيدرآباد پاران 2004ع ۾ شايع ڪرايو ويو. سنڌي ترجمي ۾ به ڪي شيون نظريه ضرورت تحت شامل ڪرڻ کان رهجي ويل ٿيون ڏسجن ۽ ذاتين جي اچارن ۾ پڻ فرق محسوس ڪري سگهجي ٿو. هن ڪتاب جي اهميت جو اندازو هن ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو ته انگريزن جي دور ۾ سمن جي نسل بابت تقدير روايتن کي پاسيرو رکي رڳو هند جي ماخذن تحت سمن جي شناخت ڪرڻ واري هڪ طرفي رحجان کي هن محقق اچي ٽوڙيو. نه رڳو اهو، بلڪ هن محقق ٻهريون پيرو ابوجهل ۽ ابولهب سان منسوب سمن جا تفصيلي شجرا يا اهڙي قسم جون مفصل روايتون ڏنيون آهن، جن جي سلهون اچڻ سان ان گمان جي پاڙ پٽجي وئي ته متان مٿين نسلن سان تعلق رکندڙ ڪي عرب قبيلا سمن ۾ ضم ٿي ويا هجن، جن جي ڪري اهڙيون روايتون سمن ۾ مشهور ٿي ويون هجن. ان کان علاوه هن صاحب مفصل چارٽ جوڙي سمن جي قبيلن بابت جيڪا معلومات ڏني آهي، ان سان مختلف قومين ۾ ضم ٿي ويل سمن جي قبيلن جي شناخت آسان ٿي پئي آهي. هتي سنڌس پاران ڏنل روايتون ڏجن ٿيون.

1. ڪپري جي روينيو مختيارڪار پاران جمشيد سان ملندڙ سمن جي شجري جون پيڙهيون هن طرح ڏنل آهن:

نوح ان جو پٽ حام، ان جو پٽ زيوهه، ان جو پٽ ڪيلمير، ان جو پٽ حاذق، ان جو پٽ لمير، ان جو پٽ ڪلان، ان جو پٽ اهير، ان جو پٽ لاور، ان جو پٽ رباهه، ان جو پٽ يلسڪ، ان جو پٽ جمشيد، ان جو پٽ سلم، ان جو پٽ بارٹ، ان جو پٽ بالي نات، ان جو پٽ پيونيت، ان جو پٽ اڊو، ان جو پٽ اوار، ان جو پٽ جکرو، ان جو پٽ جاد، ان جو پٽ نرپت، ان جو پٽ نوتيار، ان جو پٽ رائيتن، ان جا ٻه پٽ سمو ۽ پلي. سمي جا ٽي پٽ ڦل مان ڦل پوتا ۽ ڦل لاکو. مناهي مان مناهيا، مناهي، دل، اوٺا، ديدا، لنجا، اتڙ مان ٽيهو، جکرو، هوٿي. رائيتن جي ٻئي پٽ پلي، جو پٽ ساند ان جو پٽ هالو ان جا پٽ جوڻو، جيهو، جکرو، هوٿي، هگورو، ڏيرو ۽ پلي.

2. شيخ صادق علي، مطابق سمن جي ابولهب سان نسبت واري روايت ڪيس ڊپٽي ڪليڪٽر مرزا قليچ بيگ کان ملي، جيڪا هن ريت آهي:

حضرت عبدالمطلب، ان جو پٽ ابولهب، ان جو پٽ عتبه، ان جو پٽ ابوشام، ان جو پٽ عبدالرحمان، ان جو پٽ حسام الدين، ان جو پٽ جکرو، ان جو پٽ جادم، ان جو پٽ هسپت، ان جو پٽ چنو، ان جو پٽ پرت، ان جو پٽ پاکرت (پاڳرت)، ان جو پٽ پرت، ان جو پٽ دسرت، ان جو پٽ لوٿي، ان جو پٽ وڏر، ان جو پٽ اوپار، ان جو پٽ اڊو، ان جو پٽ لاکيار، ان جو پٽ لاکو، ان جو اتڙ، ان جو پٽ سمو، ان جو پٽ جام ڪوک ان جو پٽ جام رائتن ان جو پٽ سمو، ان جو پٽ ابڙو، ان جو پٽ ٽيهو، ان جو پٽ اتڙ، ان جو پٽ هالو، ان جو پٽ سمو، ان جو پٽ جوجو، ان جو پٽ ڏاهر، ان جو پٽ جام پنسل، ان جو پٽ بتر، ان جو پٽ راڄر، ان جو پٽ توڳاچي، ان جو پٽ مير، ان جو پٽ منهدو، ان جو پٽ لنجو، ان جو پٽ طومار (ان بعد هنن نالن مان ڪن جي اولاد مان پيدا ٿيل قبيلن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جيڪو هتي ڏيڻ طوالت جو ڪارڻ بنبو).

3. شيخ صادق علي، عڪرمه بن ابوجهل سان منسوب شجرو نه ڏنو آهي، پر ان سلسلي ۾ هڪ روايت ضرور ڏني اٿس. جيڪا اسان جي موضوع مطابق هئڻ ڪري هتي ڏجي ٿي. پاڻ لکي ٿو ته:

" هڪ ٻي حڪايت مطابق سمن بابت اهو ٻڌايو ويو آهي ته اهي عڪرمه بن ابوجهل جي اولاد مان ٿي سگهن ٿا، جو حضور پاڪ ﷺ جن جو چاچو هو، چيو وڃي ٿو ته عڪرمه، اسلام آڻڻ کان پوءِ ان جو سچو پڪو مڃيندڙ ٿي پيو. نبي ڪريم ﷺ جن جي جاني دشمن ابوجهل هڪ ڏينهن عڪرمه جي هٿ ۾ زهر ڏئي چيو ته ڪهڙي، طرح به اهو زهر رسول ڪريم ﷺ جن کي کاراءِ. ابوجهل، عڪرمه کي ٽي دفعا زهر ڏيڻ لاءِ چيو، پر هن ٽئي دفعا نبي ڪريم ﷺ جن کي زهر ڏيڻ کان انڪار ڪيو. هڪ ڏينهن حضور اڪرم ﷺ جن واعظ ڪندي فرمايو

ته جيڪو شخص پنهنجي پيءُ ماءُ جو بي ادب ٿيندو ته اهڙو ماڻهو نجات جو حقدار نه آهي. عڪرمہ اها نصيحت ٻڌڻ بعد حضور اڪرم ﷺ کي زهر ڏيڻ بدران سنڌن حڪم تي عمل ڪندي اهو زهر پاڻ ڳهي ڇڏيو ۽ يڪدم زهر جي اثر ڪري سخت تڪليف ۾ مبتلا ٿي ويو. انهيءَ وقت پاڻ سڳورا ﷺ وٽس آيا. پاڻ سڳورن ﷺ کي عڪرمہ سچي حقيقت ڪري ٻڌائي. ان تي نبي ڪريم ﷺ جن هن کي دعا ڪندي ڪيس "عڪرمہ سوماوي" جي اعزاز سان نوازيو، جنهن معنيٰ آهي "عڪرمہ زهر کائيندڙ" حضور پاڪ جي دعا سان عڪرمہ زهر جي اثر کان چڱو ڀلو ٿي ويو. اهڙيءَ طرح عڪرمہ جو اولاد "سوُماوي" سڏجڻ لڳو. عڪرمہ جي اولاد مان ڪي ماڻهو ڪڇ ۽ اتان پوءِ وري سنڌ ۾ آيا. بعد ۾ "سوماوي" اصطلاح بدلجي "سماٽ" ٿي پيو."

مٿي ڏنل سمن جي جمشيد ۽ ابولهب سان ملندڙ شجرن جون پيڙهيون نسب نامي جي معروف روايتن جي پٽري پٽ خلاف آهي. ان ڪري هتي انهن تي بحث ڪرڻ جي ضرورت نه ٿي محسوس ٿئي. عڪرمہ ؓ سان منسوب روايت پنهنجي اندر ئي پنهنجو رد رکي ٿي. ڇو ته ابوجهل، بدر جي ميدان ۾ ماريو ويو هو. سندس پٽ عڪرمہ مڪي جي فتح جي آخري لمحن تائين اسلام جي سپاهين سان وڙهي رهيو هو. سندس نالو انهن اٺن ڄڻن ۾ شامل هو، جن جي باري ۾ الله جي رسول ﷺ جو فرمان هو ته اهي جيڪڏهن حرمت جي سڀ کان وڏي جاءِ يعني ڪعبة الله جي غلاف سان چنبڙيا پيا هجن، ته به انهن کي نه بخشيو وڃي ۽ ڏسندي ئي ماريو وڃي. عڪرمہ اهو حڪم ٻڌي فرار ٿيو ۽ بعد ۾ سندس پرڀڻ، سندس لاءِ امان ورتي وئي. سندس شمار مؤلفة القلوب ۾ ڪيو ويو. ڇيو وڃي ٿو ته بعد ۾ ڀلو سڄو مسلمان ثابت ٿيو. عڪرمہ ؓ جي باري ۾ اها معلومات مڪي جي فتح جي بيان واري ڪنهن به ڪتاب ۾ ڏسي سگهجي ٿي. هن سندس پيءُ عمرو بن هشام (ابوجهل) جي مرڻ کان ست اٺ سال پوءِ اسلام قبول ڪيو هو. تنهنڪري هن روايت جو بنياد ئي ٽٽي ٿو پوي. سمن جي قبيلي جي قدامت جي باري ۾ ڇڄ نامو ايڏي ته سگهاري شاهدي ٿو ڏئي جو اهڙيون هٿ ٺوڪيون روايتون ڏيان ڏيڻ جي لائق به نه ٿيون رهن. حيرت آهي جو پوءِ به ڪي ماڻهو پنهنجي قدامت ۽ عظمت ڪي وساري انهن جڙتو روايتن جي آڌار تي پاڻ کي قريش سان جوڙڻ جي ڪوشش ۾ مصروف نظر اچن ٿا!

هن ڪتاب ۾ مختلف جڳهين تي سمن قبيلن جو ذڪر ڪيل آهي. ان جو مختصر حصو هتي شامل ڪجي ٿو، جنهن ۾ ڪنهن وڏي ذات جا ننڍڙا پاڙا پڻ ٻڌايا ويا آهن:

ابڙا (ابڙن جا پاڙا: ڪمارِيا، ڳاهيجا، حسناڻي، ڏنڊيا، ٿونڊيا، ٽريوجا، ٻڪيجا، مارفاڻي، گراڻي، ڪوڏاڻي، مرڪاڻي، جوڀابڙا، ابڙيپوٽا، ڪڪراڻي، (اهوجا)، ابرنگ، ابڙيجا، ابڙيپوٽا، ابرنڊ، ابوپوٽا، آڇر، آداڻي، آغاڻي، اگهر، آگرا، اهوريا يا اهور، اميار يا امر، ايٿري، الاپا علي ڪيتان، آمڙا، ارادن، ارادنجا، آرائين پٽا، اراتا، ارحب، ارهوٽا، آريجا، آريسر، اروڙا، اسرجا، اسمار، اٽا، اعوان، ٻلبي، ٻابڙا، ٻلبر، ٻدي، ٻديپوٽا، ٻدراڻي، ٻاگهل، ٻهيمجا، ٻاهوٽا، ٻائيهر، ٻجير يا ٻجار (ٻجيرن جا پاڙا: ٽوتيار، راجا، سيال، وِنسر)، ٻڪراڻي، ٻلار، ٻمبال، ٻلمڻ، ٻنار، ٻنباڻي، ٻنڀڻ، ٻنڌ، ٻانيرو، ٻنگا، ٻانڀي پوٽا، ٻپار، بيراڻي، ٻار، ٻارڻ، ٻارنڊ، ٻاريچا، ٻارد، ٻڪاري، ٻليچا، ٻلچا، ٻاچو، ٻاچند، ٻدا، ٻلڻل، ٻلاڻي، ٻامر، ٻنيا، ٻنبر، ٻنيرا (ٻنيرن جا پاڙا: لنجا، صاحب دين)، ٻان، ٻنگر (ٻنگرن جا پاڙا: چنداڻي، حمزاڻي، جيوناڻي، مجيداڻي، موساڻي، ساهراڻي، سرهياڻي، سرواڻي، زنداڻي)، ٻان پوٽا، ٻانرا، ٻاٽوچا، ٻاٽوٽي، ٻانوريا، ٻلرا، ٻارچ، ٻتار، ٻٽي (ٻٽين جا پاڙا: بلاڪاڻي، بوريا، ڏامراهه، ڏگهه، گلجيٽي، ڳورڙ، جهگهاڻ، جهتيال، ڪلمبو، ڪمالاڻي، ڪرماڻي، ڪڇي، ڪوڪيارو، لڪسيال، لوهاڻي، ماهوٽا، ميڪڻ، منهاڻي، ميراڻي، راهوراڻي، راجهاڻي، رشيداڻي، سهتاڻي،سندل، سنجاواڻي، شاهاڻي، سومراڻي، ويرڪ)، ٻترا، ٻاوڻ، ٻيا، (ٻين جا پاڙا: ٻائيخاناڻي، بلالاڻي، گهراڻي، حاجاڻي، همالاڻي، ڪاڪاڻي، ڪنياڻ، مقصوداڻي، ملوڪاڻي)، ٻيال، ٻيدا، ٻيلار، ٻيري، ٻنسن، ٻريا، ٻوپا، ٻوپٽاڻي، ٻوٽا، ٻنگ، ٻوريچ، ٻرته ٻٽا، (ٻٽن جو ذاتيون: الهداداڻي، عارباڻي، ٻورا ٻٽا، حسناڻي، حاجاڻي، عيساڻي، جنباڻي، ڪنبر، ڪيراڻي، ڪرهياڻي، ڪمدي، موساڻي، رضاڻي، صالحاڻي، صبح زئي، وچاڻي)، ٻها، ٻهڻ، ٻجورا، ٻيراج،

ٻيرند، برماڻي، بوبرا، بوبراڻ، بوراڻا، بورانيا، بوٻا، بوهر، ٻچا، ٻڌ، ٻڊاڻي، ٻگا، ٻگهيا (ٻگهين جا پاڙا: ٻنڙا، دوداڻ، هليا، ڪاراڻي، ڪارياڻي، موماڻي، نندياڻي، پارياڻي، سيهڙا)، ٻوهڻ، ٻوهلر، ٻوجا، ٻڪ، لڪيجا، ٻڪيرا، ٻونيا، بورا، بوراڇ، برفت، ٻرڙا (ٻرڙن جا پاڙا: فاضلاڻي، جوڪيا، موساڻي، سنيا) ٻنڙا، ٻنڙائي، چاچڙ، چڊڙ، شگهاڻو، چاڳڙا، ڇهڙ، ڇهواڻ، چنا (چنن جا پاڙا: ٻڪاڻي، ٻڇ، چنا، ڪاتيار، درگاهيا، ڏيلاڻي، فقيراڻي، گولاڻي، همداڻي، اتاهاڻي، جليلاڻي، جماڻي، جهانگياڻي، لالاڻي، محمداڻي، مراڻي، موساڻي، سيهڙا، سجناڻي، چناڻي، شريفاڻي، سڪياڻي، سومراڻي، تلهاڻي، ٽراڻي، عمراڻي، وهاڻي، وهناڻي)، چنڙ، چندي پوٽا، چنڊ، ڇهيسر، چانگ، چانهيا، چانيهاڻ، چنرا، چنونيا، چنويرا، چاڙڻ، چيلاريا، ڇهرا، ڇڄر، ڇڄا، ڇڄڻ، ڇڄڙا، چلڳري، ڇرا، چينا، ڇورا، ڇورڻ، ڇٽا، چليا، چنجٽي، چماڻي، چيرا، چوڙا، چوڙري، چگهه، چڪرا، دادپوٽا، داگا، ڏهر (ڏهرن جا پاڙا: درچلر، ساند)، ڏهر، ڏهرجا، ڏهراج، دائيداد، دائيدامنڻ، ڏيپر، (ڏيپرن جا پاڙا: گهانگهرا، جياپوٽرا، ڪڇراڻي)، دائيپال، دائيٽريٽاري، دل (دلن جا پاڙا: آگهم، ٻدين پوٽا، باڪر، دائيدا، جوناج، جوٽيجا، ڦل، راجپوٽا، رماڻي)، دليپوٽا، ڏمر، ڏميو، ڏنڊٽي، ڏنڊورا، ڏنگا، ڏنگاڻي، ڏنگر، ڏنگيجو، ڏنگڪا، ڏڦر، درس، دريش، درواڻ، ڏسڙا، دستي، ڏاوڇ، دايا، ديبراڇ، ڏيرا (ڏيرن جا پاڙا: داٿوريجاهه، گهرماڻي، ڪيراڻي، سياح، وزيراڻي، يوسفاڻي)، ڏيراج، ڏيٽا، ڏيوڙا، چڪڻ، ڏماچ، ڏاميجا، ڏارا، ڏنڙو، ڏامراهه، ڏائنلو، ڏاريجا (ڏاريجن جون ذاتيون: پاهي) ڏرٻالي، ڏوڪي، رڏرو، ڏڪڙ، ٻوڪا، ڏونڏاڻ، ڏووا (ڏوون جا پاڙا: ٻمڙ)، ڏيا (ڏين جا پاڙا: ارهاڻي، هاراڻي، هيرناڻي، جڪراڻي، جناڻي، راجاڻي)، ديلا، دوٿر، دوديجا، دوها، ڏونگهه، دريجا، دٻئي، دوجو، دل (دلن جا پاڙا: جيويراڻي، تاجاڻي)، دنبار، ڏونگهيا، ڏونگراڻي، ڏتيا، الاڇ، فراش، گبر، گابريا، گبلئي، گبهر، گچل، گچر، گاد، گدامار، گڏاڻ، ڳاها، ڳاهيجا، ڳهيڪا، ڳهيلرا، گانئچا (گانئچن جا پاڙا: چلبرو، دتر، حسناڻي، لاڙڪ)، ڳلا، گامر، گان، گنبا، ڳنيير، ڳنداهي، گهاگهڙا، گهلوجا، گهٽگها، گهنگهڻ، گهل، گهيلي، گهوٽا، گهوٽاڻا، گهمرا، گهمرائي، گهنيا (گهنين جا پاڙا: چٽاڻي، دريائي، ڏيلاڻي، ڪيراڻي، مونگراڻي، شيراڻي، سوناڻي، پستاڻي، تلهاڻي)، گهريا، گوبل، گندل، گوپانگ، ڳورڙ، گوگا، گجر، گولا، گوندل، گريان، گرگچ، حب، حبوجا، حبوجا اڙ، حلر، هڏوار، هڪڙا (هڪڙن جا پاڙا: جلتري، ستواڻي، هالا، هالائي پوٽا) هالائي پوٽن جا پاڙا: پوڙا)، حماد، همپي، همداڻي، همون پوٽا، حربا، حسن، چتار، حاجب، هبار، هلايا، حمايتي، هگورا (هگورن جا پاڙا: ڇر، تراڻ) هگورجا، هوٽي، هوٽي پوٽا، هجا، هليا، حسني، ابوپوٽا، ابري پوٽا، الاچي، اسراوا، جادن، جاڳا، جاڳو، جاڳورا، جاڳسين، جاڳسرگا، جيها، جهيجا، جيسر، جڪڻ، جڪر، جڪريجا، جڪرا، جمناڻي، جمڙا، جنڪرا، جاني، جانبدار، جانگراڻي، جنويري، جاڙا، جاڙيجا، جاڙيپوٽا، جيٽوا، جهلڪ، جهلوجا، جهندل، جهنجڻ، جهانجهرو، جهتيال، جهيجا، جهمر، جهنجهه، جهرڪ، جهرنگ، جهلڻ، جهٻر، جهرڙ، جترا، جاڙ، جاڳرا، جوجا، جوڪيا (جوڪين جا پاڙا: (ٻيبر مان) اري، بحر، چوهڙ، ڪادر، ڪالو، ميرڻ پوٽا، مريد، ستل، (ٻانديجن مان) چني پوٽا، چٽي پوٽا، غلام پوٽا، گجر پوٽا، شادي پوٽا، (سالار مان) غلاڻي، جڳرا، قيصر پوٽا، روڙ پوٽا، ٿيوهاڻي، (برفت مان) برهماڻي، بورا، چوڙا، گنياڻ، گوندر، هملاڻي (ٻندبن مان) تالا ڏنل نہ آهن)، جوٺلا، جُميا، جويا، جوٽا، جونگا، جوٽيجا، (جوٽيجن جا پاڙا: عارباڻي، گهريا، جهنگلجو، ڪاٺيماڻي، ليماڻي، محباڻي، رماڻي، سنجاڻي، وساڻ، ڪبر، ڪڇڻ، ڪاڇيلا، ڪڇي، ڪدناڻي، ڪاها، ڪاهيجا، ڪاهي، ڪهيرا، ڪاهيا، ڪاڪ، ڪاڪا (ڪاڪن جا پاڙا: دل) ڪاڪي پوٽا (ڪاڪي پوٽن جا پاڙا: چنگولاڻي، ڏڦر، خاناڻي، پنهاڻي، ساهريا)، ڪ خيال، ڪاڪڙا، ڪلندي، لاڪر، ڪالرو، ڪلوا، ڪاليا، ڪليار، ڪماد، ڪامنديا، ڪامريرا، ڪانٽيڙا، ڪانڊڙا (سيٺجاڻي)، ڪنترالي، ڪانگهيا، ڪانگوار، ڪانهه، ڪانهڻ، ڪانجو، ڪارا، ڪارٽي، ڪاريا، ڪارڙا، ڪرما، ڪلٽا، (ڪلٽن جا پاڙا: گهميهي، گيداڻي، چنجاڻي، ڪلباڻي، مهداڻي، ريڊار، ٿرٻئي)، ڪاٺيا، ڪاتيار ڪنڀال، ڪنڀر (ڪنڀرن جو ذاتيون: موساڻي)، قذافي، ڪيهر (ڪيهرن جا پاڙا: عزيراڻي، ٻنگولاڻي، مهد پوٽا، ميري پوٽا، تهيماڻي)، ڪيهرجو، ڪبر، ڪليا، ڪاهو، ڪيبر، ڪجلرا، ڪاڪڙ، ڪڪراڻي، خاڪي، ڪاڪپرا، ڪالٽي يا خالدي، ڪمان پوٽا، ڪاند ڪاٿونيا، ڪرل، ڪربلر، گلٽو، ڪيداڻي، ڪيڙا،

ڪيراڻي يا ڪيدر پوٽا، ڪلڪي، ڪمترا، ڪيرا، ڪودي، ڪوڪر (گهمرا، پنرايو، روبرو، ونگا)، ڪور، ڪورا، ڪوباٽي، ڪبارا (بگهڙ، بهاراٽي، پياٽي، ڪابورياٽي، ملر، منياٽي، سرڦاٽي)، ڪبرا، ڪماڻ، ڪورا، ڪوريرا، ڪبال، ڪيلي، ڪنگريا، ڪرڪاهو، ڪيريا (ڪيرين جا پاڙا: حسيناٽي جوهرجا، محسن پوٽا، ملان فراش)، ڪوبيرا، ڪوڏڻ، ڪوبريو، ڪولاچي، ڪونار، ڪوراڙ (ڪوراڙن جا پاڙا: پايرياٽي، چناڻ، دري پوٽا، حيدراٽي، ڪندياٽي، ملڻيواٽي)، ڪوريجا، ڪمريجا (خاناٽي، لڪلئي، سارمگائي)، ڪٽائي، ڪتريا، لباٽا، لاچي، لاهوڪرا، لڪ، لاڪا، (لاڪن جا پاڙا: بنگلاٽي، دالاٽي، موساٽي، رحماٽي، سبلاٽي)، لڪڻ، لاڪاني، لڪاٽا، لاڪير، لڪمير، لڪريجا، لاڪٽي، لانگاه (لانگاهن جا پاڙا: سدل، سنليا، سوريا، ورناڻ)، لانگها، لانگراٽي، لاٽل، لالنگ، لانبر، لنجا، لانجر، لار (لار جا پاڙا: لانگر، سعيدپوري، سوماٽي، لاڙڪ، لاسي، لوڌا، لولايا، لونگيا، لورا (ڪڪرزئي، سرمشاٽي، شهابزئي، توتڪاٽي)، لورر، لوٽيار، لوهاچ، لوڪا، لوسا، ماڇي، منچلا، ماڏا، مگسي (پوتاٽي، حيباٽي، حسراٽي، ڪلتيار، راهيجا، سلڪاٽي، شيخاٽي)، محمداٽي، مهر، مهاڇر، مهاتر، محزل، محليا، مهيسر، ماهي، محوتناڻ، ماٽياڪ، ملري، ماڪول (مڪول)، ملاڻ يا ملاڻ، ملهو، مناهي، مناهجا، مناهوجا، ماندا، مانداٽي، مڏاڻ، منترا، منگلجا، مانگڻ، مانگر، ماگيا، مگرائي، مگريا (مگرين جا پاڙا: حاجاٽي، هارڻ، عيساٽي، مرزاٽي)، مگريجا، منگواٽا، منجا، ماجهند، مانجهوٽا، مٺياڻ، مانجهو، مڦر، مراٽي، مارفت، مرها، مارج، مرڪياٽي، مسڻ، مسرق، ملسواٽي، ميڪڻ، ميمڻ سما (ميمڻ سمن جا پاڙا: ڏيراج، اسير، جواتيا، لاڪا، سناٽي، شادي، سومار، ورايا)، ميٺو، ميهار، ميرٽڪر، مسڪاٽي، ميتلا، موهل، موجاٽي، ملهڻ، مومناٽي، مورا، موريجا، مورڙا، موريا، موٽمل، موٽو، موٺا، مڇي، موملته، مونڊر، مونگر، منگرانا، منگراٽي، مراداٽي، بنيا، ناهوجا، ناهري (ناهرين جا پاڙا: آيا، امر، اٺا، پڇيا، پول، ڏارٽ، ڏيسر، دورا، توڙا، هالا، ابراهيم پوٽا، جارڻ، خان، ڪاهڙ، ڪوراٽي، لاڪا، محرم پوٽا، ميان، مسورا، اوڊر، پلي، پسيا، راهو، راجا، راٽي، ساهڙ)، نائچ، نانگريجو، نانگر، ننگوار، نارا، ناريجا، نوال، ناورا، نظر، نماڻ پوٽا، ندا، نر، نراهه، نوتيار، نهڙيا، ڪڪراچ، نومڙيا، نون، نوناري، نندا، نوح پوٽا، اڏا يا اوڊا، اڊاٺا، اوڊر، اوڊيجا، اوڳاهي، اوگر، اوسر، اتار، اٺا، اٺاٽي، اٿر، اتوال، پارا، پاهڙ (پاهڙن جا پاڙا: جلٽوسر، ڪورناٽي، لشجاٽي، محباٽي، پهلاٽي، پنجابي، رتاٽي، سانگي)، پلي، پاهر، پڪراد، پالاري، پلھ، پلي (پلين جو ذاتيون: گهيمر)، پليجا، پلي پوٽا، پنهار، (پنهارن جا پاڙا)، باگراٽي، بائيداٽي، پلائي، ڏيلڙا، گدا، عيساٽي، ڪلبورا، لاڪائي پوٽا، ماهيا، رادي، راجائي، رموٽا، تالاٽي)، پنهور (پنهورن جا پاڙا: اڇرا، اياٽي، بادري، باگراٽي بنداٽي، بترا، بوچاري، بوراڪو، بولاٽي، بولاٽي، چڊي، چنهاٽي، گلبرڪلاٽي، گرگراٽي، هير، ڪاڪا، ڪانوبراٽي، ڪانوريا، ڪڄ، لوڏامي، لانگٽي، ماهيا، ماليا، نوري سعيداٽي، نوڙي، اموراٽي)، پنجابي واترا، پنجوٽا، پانا، پنارو، پرها (پرهڻ جا پاڙا: پلماٽي، چٽا، جڪرا، جيسڻ، مينگهراجاٽي، مورڪ، ساڪ) پهيار، پاريا، پارياٽي، پارو، پسريا، پٺاڻ، پاتر، پٽيلر، پرياهه، پيچوها (پيچوهن جا پاڙا: بهادراٽي، بمباٽي، بداٽي، منداٽي)، پهار، ڦرها، ڦل، بنولاڻ، ڦل لاڪا، ڦل پوٽا، ڦرڪارا، پنيا، پيرانهي، پورڙ، پوبيا، پونا، پونر، پنهو، پسيا، ربالير، راڏڻ، رهاري، راهيجا، راهمو، راهو پوٽا، راهو، راهڪڙا، راهوجا (راهوجن جا پاڙا: (مهراٽي، راهوجا اٿڙ، راهوما رائيدن، رئيس، راڄڙ، راجا، (راڄڙن جا پاڙا: (ابيپوٽا)، راڄپڙ (راڄپڙن جا پاڙا: اهوسند، باغ، بنٽڻ، ڏانگيجن، دوديجا، گاگنجا، حاجي، حماسجا، جهيجا، جوڳي، ڪيهرو، ڪتوجا، لڪرجا، ملڪيا، مالا، مدن، موجاٽي، پلٽا، ڦل، رتڙ، صدردين جا، صدرجا، صٽر، ساهيجا، سميجا، سانگي، ٽڳروجا، تلوجا، واڌريا، واڌريجا ويسر)، راجسي پوٽا، رڪرا، رمديا، راٺا، رنگ، رتتا، رنوا، رقيا، رتڙ، رانوڙ، رتروجا، ريحان، ريلاڻ، ريتي، رد، رونگها، رڪ، رڪڻ، رونجها، صاحب، صابر، صابرجا، صبايا (مٺواڻ، رستماڻ)، صدر، صلڏيا (صادين جا پاڙا: ڏانداٽي، دراني، فريداٽي، هشاٽي، جاگيراٽي، ڪسيماٽي، پارواٽي، پرياٽي، ساهراٽي، سخيراٽي، سنداٽي، سوباٽي، عماٽي)، صدوراٽي، ساهڙ، سهارا، صبلسرائي، ساهت، سهتا (چناٽي، ترنا، توڪا) سنريا، ساڪرا، ساڪرو، ساريا، سماڻ، سميجا (بورا، محمود، نانگو، اوٺا، سماڻ، شنهاڻ)، سلمٽيا، سنئچ، ساند (ساندن جا پاڙا: پونگر، دلي پوٽا، گهمڻ، ازدين، جانا، جانيجا، ڪمار،

مراريو، روحا، روجهاڻ، سان پوٽا، تڳودر، وريام، واڙيل)، ساندا، ساندائا، سنديلا، سنگار، سانگها، سانگهي، سانگهرو، سنگراسي، سانگرو، سنبارا، سنپال، سنپار، سانوند (سانوند جا پاڙا: وزيراڻي)، سُپر (ڪاڪي پوٽا، ڪڇيمي، تيبياڻي)، سارنگ، سرڪي، (آدماڻي، عاڊناڻي، بگاڻي، فوزاڻي، حبيباڻي، حسناڻي، هوتواڻي، ميواڻي، پنجلي، سنڌي)، ساروٽيا، سلريا، ساٽيا، سوايا، سيڪاٽيا، سيٻال، سيٽا، سباڻي، شلبي، شيراڻي، شودا، شورا (شورن جا پاڙا: راٺوڙ) شورائي، شجراه، سيال، سئينچ، سيهڙ، سيهڙا، سلاچي، سيلرا، سماٽر، سيتهارا، سنٻال، سرچا، سوبر، سوڍا، سوڍر (سوڍرن جا پاڙا: درقاڻي، گنگاڻي، غيباڻي، خوشحالاڻي، ستواڻي، سومراڻي، تيلاڻي، سولنگي، سگهڙ، سگهراج، سهاڳ، سومراڻي، سومرا، سوهنڊ (احمداڻي، دولاڻي، قاسماڻي، رپاڻي)، ٺاڪريا، ٺيلا، تريچا، ٺارڙ، تيپاڻي، ٺيٻا (اٽراڻي، پمباڻي، گهرگاڻي، جڳسي، جهلڪ، عيساڻي، ڪلرجا، ڪمار، ماميڻي، ساندجا)، ٺيرر، ٽيٽا، ٽوڙا، ٽنوينا، ٽڳڙ، تيميا (تيمين جا پاڙا: اڳڙا، ماڪا، مڪراڻي، ريٽي، روهيلا، ٽورڙا، ترڪ، سنڌي، تورنا، لاڏيجا، اڄڻ، الرا، عمراڻي، انڙ (ڪوهر پوٽا، لاهڻ، انتاهه، انيرا، وڏيا، وڳڻ، واهگا، واگهوريا، واهر، واهرڪيا، واهوجا، وٿيس يا ويٺنس، واڪا، ولاڪري، ولرا، ونگا، واٿيچو، ورياهه، وارياهه، وسا، وساڻ، وستيرا، واتو، ورهه، وڏاريو، وگهر، وگهامل، وڪيا، ويرا، ورام، وڙهاڪ، ويسر، ووگهڙ، ووڪا، زنگيجا، زرداري، زنلپور، زونر.

هي اهي ذاتيون آهن، جيڪي شيخ صادق عليءَ، سمن جي نسبت سان ڄاڻايون آهن. جڏهن ته سمن جون ڪيتريون ئي ذاتيون ۽ انهن جا پاڙا مصنف کان رهجي ويا آهن. جيڪي هن رڪارڊ جي پيڻ ٽيڻ جيتريون ٿي سگهن ٿيون. ان کان علاوه سومرن ۽ ميربحرن جي حوالي سان ڄاڻايل ذاتيون پڻ سمن ۽ سماٽ ۾ سمجهڻ گهرجن.

قديم سنڌ، ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو:

مرزا قليچ بيگ جو ڪتاب ”قديم سنڌ، ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو“ پهريون ڀيرو 1925ع ۾ منظر تي آيو. سنڌي ادبي بورڊ پاران ان جو پهريون ڇاپو 1966ع ۾، ۽ ٻيو ڇاپو 1990ع ۾ آندو ويو. هن ڪتاب ۾ سنڌ ۾ رهندڙ مختلف ذاتين بابت معلومات ڏني وئي آهي ۽ سمن، ڪلهوڙن ۽ ٽالپر خاندانن جا شجرا به ڏنا ويا آهن. سمن جي نسب نامي بابت مرزا قليچ بيگ جو بنيادي ماخذ ’تحفة الڪرام‘ ئي آهي، جنهن ۾ سمن جي شاهي سلسلي جا نالا ’تاريخ معصومي‘ واري روايت وڏل لڳي رهيا آهن، هن شجري تي بنيادي اعتراض اهي ئي آهن، جيڪي ’تحفة الڪرام‘ واري شجري جي حوالي سان پيش ڪيا ويا آهن.

سنڌ جي هندن جي مختصر تاريخ:

پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ جو ڪتاب ”سنڌ جي هندن جي تاريخ“ به بنيادي نوعيت جي ڪم تي مشتمل آهي، جنهن ۾ سنڌ ۾ رهندڙ هندو آبادي جهڙوڪ لوهاڻن ۽ ڀاٽين وغيره جي مختلف پاڙن جي پريون پيڙهيون ڄاڻايون ويون آهن. اهو ڪتاب سڀ کان پهرين 1946ع ۾ ٻيو ڀيرو 1947ع ۾ شايع ٿيو. ان جي ٽين اشاعت گلشن پبليڪيشن حيدرآباد پاران 2002ع ۾ ٻن جلدن ۾ ڪئي وئي ۽ چوٿين اشاعت روشني پبليڪيشنز حيدرآباد پاران هڪ ئي جلد ۾ پڌري ٿي. جڏهن ته انٽرنيٽ تي ان جو انگريزي ترجمو پڻ رکيل آهي.

پاڪستان ٺهڻ بعد سمن جي نسل تي ڪيل ڪم:

پاڪستان ٺهڻ واري دور ۾ يا ان کان پوءِ لکيل سنڌ جي تاريخن ۾ سمن حڪمرانن جي حوالي سان سمن جي نسب تي لازمي طور تي لکيو ويو آهي. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 1946ع ۾ سمن جي شاهي سلسلي تي انگريزيءَ ۾ مقالو لکي سمن تي تحقيق جي شروعات ڪئي ۽ لوڪ ادب جي سلسلي ۾ ميڙيل روايتن ۾ هن سمن جي نسب نامي جي حوالن سان نهايت اهم رڪارڊ مهيا ڪيو آهي. ڊاڪٽر نبي بلوچ جو ڪتاب ”ٻيلاين جا ٻول“، لسٻيلي جي سماٽ قبيلن بابت تمام اهم معلومات فراهم ڪري ٿو. هيءُ ڪتاب 1951ع، 1970ع ۽ 2008ع ۾ ڇپجي چڪو آهي. هن ۾ لسٻيلي تي راڄ ڪندڙ سماٽ قبيلن مان خاص طور تي رونجهن

چامن، گونگن چامن، برفتن ۽ ڪونٽريجن چامن جي تاريخ ۽ نسل بابت اهم روايتون ڏنيون ويون آهن. ان سلسلي ۾ جي.ايم.سيد جي ڪتاب "جنب گذاريم جن سين" جو بيو ڀاڱو خاص اهميت رکي ٿو، جنهن ۾ پڻ لسبيلي جي سمن ڪهراڻن جي نسب نامن بابت ڊاڪٽر بلوچ ۽ خاندان جي سربراهن جي حوالي سان اهم معلومات ڏنل آهي. ڊاڪٽر بلوچ ۽ سائين جي. ايم. سيد جي روايتن جو گڏيل مطالعو ڪري پروف جون ڪي غلطيون درست ڪرڻ سان لسبيلي جي سماٽ قبيلن بابت نهايت اهم معلومات ملي سگهي ٿي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب، جنگ ناما ۽ رهاڻ هيرن ڪاڻ جي مختلف ڀاڱن ۾ به سمن جي نسب نامن جي هيٺين پيڙهين بابت ڪافي اهم معلومات ڏني آهي. رحيم داد مولائي شيدائيءَ جو ڪتاب "جنت السند" 1958ع، 1985ع ۽ 1993ع ۾ شايع ٿي چڪو آهي، جنهن ۾ انگريزن جي ڪيل تحقيق مطابق سمن کي يدورنسي ڄاڻايو ويو آهي. 1961ع ۾ محمد خان مجيديءَ جو هڪڙو منظوم ڪتاب "سنڌڙي ۽ ان جون قومون" جي نالي سان ڇپيو، جنهن ۾ هن سنڌ ۾ رهندڙ مختلف قبيلن جا نالا (سمن جي قبيلن سميت) پنهنجي نظم ۾ شامل ڪيا آهن. سمن سلطانن جو نسب نامون نئين سري سان مرتب ڪرڻ جي هڪڙي ڪوشش پير حسام الدين راشديءَ به ڪئي آهي. پير حسام الدين راشديءَ جو مرتب ڪيل شجرو "مڪلي نامه" ۾ شامل آهي، جيڪو سنڌي ادبي بورڊ پاران پهريون ڀيرو 1967ع ۾ ۽ ٻيو ڀيرو 1994ع ۾ شايع ڪرايو ويو. الهرڪئي ڀٽ به "سماٽ" نالي ڪتاب لکي، ان ۾ سمن جي اصل نسل بابت پنهنجي تحقيق پيش ڪئي آهي. اهو ڪتاب 1984ع ۽ 1997ع ۾ شايع ٿي چڪو آهي. ان کان علاوه 1985ع ۾ شايع ٿيل قاضي محمد سليمان ڀان جو تصنيف ڪيل "تاريخ سميجا"، جيڪو بنيادي طور تي 'تحفة الڪرام' واري شجري سان مماثلت رکي ٿو، پر سميجن جي نسب نامي جي هيٺين پيڙهين ۽ انهن جي مختلف پاڙن بابت اهم معلومات فراهم ڪري ٿو. ڊاڪٽر غلام محمد لاکي، سمن جي حوالي سان مشهور ڪتاب "سمن جي سلطنت" لکيو، جيڪو پهريون ڀيرو 1987ع ۾، ٻيو ڀيرو 1996ع ۾ ۽ ٽيون ڀيرو 2005ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ پاران شايع ڪرايو ويو. هن ڪتاب ۾ سمن حڪمرانن جي تاريخ سان گڏ سمن جي نسل ۽ نسب نامي کي ڄڻو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. هن وقت سنڌ ۾ نسب نامن جي حوالي سان مختلف ذاتين سان تعلق رکندڙ علم دوست ماڻهن پاران ڪم سامهون اچي رهيو آهي. جوڪين جي باري ۾ علي محمد جوڪئي جو ڪتاب "تاريخ جوڪيا ۽ جوڪيا ڊائريڪٽري"، 1992ع، 2008ع ۽ 2009ع ۾ سامهون اچي چڪو آهي. 1993ع ۾ انڊيا جي هڪ اداري موتي لال بنارسي داس پبلشرز دهلي پاران آريائي ڪردارن ۽ ماڳ مڪانن جي حوالي سان وتن ماني نالي هڪ محقق جو انگريزيءَ ۾ لکيل هڪڙو ڪتاب 'Puranic Encyclopedia' منظر تي اچي چڪو آهي. سنڌ ۾ ڇپيل ٻين ڪتابن مان دوست محمد پنّيءَ جو ڪتاب "تاريخ شورا" 1997ع ۾ منظر تي اچي چڪو آهي. چنن جي حوالي سان محمد رفيق چنا جو "سنڌ جي چنا قوم جي تاريخ" به شايع ٿي چڪو آهي، پر ان تي ڇاپي جو سال لکيل نه آهي. هن ڪتاب ۾ جيتوڻيڪ چنن جي ڪجهه پاڙن جو ذڪر ڪيل آهي، پر خاص طور ڪلهوڙن جو چنو هئڻ بابت وڌيڪ بحث ڪيو ويو آهي. 2003ع ۾ هندستان ۾ جينت ريلوائيءَ جو ڪتاب "ڪڇ ۽ سنڌ جا قديمي ناتا" جي نالي سان شايع ٿيو، جنهن ۾ سمن جي نسب نامي جي حوالي سان سنڌيءَ طرح ۽ اڻ سڌيءَ طرح روايتون ڏنل آهن. هن ماخذ مان نسب نامي جي حوالي سان موجود مونجهارن جي سلسلي ۾ تحقيق لاءِ ڪافي مدد ملي سگهي ٿي. انور علي نهڙيو جو 2005ع ۾ ٿر جي نهڙين (اربابن) بابت لکيل ڪتاب "ونگي جا ڄام" به ان ئي سلسلي جي ڪڙي آهي. 2005ع ۾ ڇپيل خير محمد برڙي جو ڪتاب "ذاتين جي انسائيڪلوپيڊيا" ۾ تحقيقي ذهن رکندڙن لاءِ سمن جي نسل جي باري ۾ ڪافي اهم معلومات موجود آهي. هڪڙو ڪتاب "اٻڙو وڏ وڙو" جي نالي سان مهدي شاهه گڙهي ياسينيءَ جو به 2005ع ۾ ڇپرايل آهي. جنهن تي جيتوڻيڪ هاسيڪار سنڌ جي تاريخ کي مٽائڻ جو الزام عائد آهي، تنهن هوندي به هن ۾ اٻڙن سمن جي ڪيترن ئي پاڙن جو پيڙهي وار رڪارڊ ڏنو ويو آهي. اميد علي سنٽي جو 2006ع ۽ 2007ع ۾ ٻن ڀاڱن ۾ ڇپيل ڪتاب "سنيا ذات" پڻ سماٽ جي هن ذات جي باري ۾ سهيڙيل معلومات تي مشتمل آهي. موجوده

دور ۾ ڊاڪٽر لعل بخش ناٿ پاران ٻاڙمير انڊيا مان غلام رسول چارڻ کان حاصل ڪيل شجرو، قديم روايتن جي حوالي سان ڪافي اهميت جوڳو آهي. جنهن جو ڪجهه حصو پهريئين، ڊاڪٽر لعل بخش ناٿ جي مختلف مضمونن جي صورت ۾ سامهون آيو، ان بعد ان نسب نامي جي بنياد تي 2006ع ۾ چاموٽ حاجي خان چاچڙ جو سنڌي ۾ لکيل ڪتاب ”حضرت سنڌ“ سامهون آيو. ڪتاب جي اهميت کي ڏسندي لاهور جي نالي واري اداري تخليقات پاران 2008ع ۾ ان جو اردو ترجمو سامهون آندو ويو. 2008ع ۾ ڇپيل اياز پاڳت جو ڪتاب ”سنڌ جون قومون ۽ قبيلا“ به ساڳئي موضوع تي لکيل آهي ۽ هن ڪتاب ۾ پڻ سمن جي نسل بابت اهم معلومات فراهم ڪيل آهي. هن ڪتاب جو ٻيو ڇاپو وڌايل حصي سميت تمام تڪڙو يعني 2009ع ۾ شايع ٿيو. 2008ع ۾ ئي گل حسن سيٺار جو مختصر ڪتاب ”سيٺار ۽ متعلق قبيلا“ جي عنوان سان ميرپور ماٿيلي مان جاري ٿيو، جنهن ۾ سيٺار ذات جو تعلق لسٻيلي جي گونگن چامن سان ڳنڍيو ويو آهي.

مٿين ماخذن مان هتي چند اهرن ماخذن جو ڪجهه قدر تفصيل سان ذڪر ڪجي ٿو، جن ۾ يا ته سمن جي نسب نامي جي روايت جي حوالي سان ڪا واڌو معلومات موجود آهي، يا اهي بنيادي روايتن کي ٽوڙڻ لاءِ ڀرپور مواد رکن ٿا، جن سان سمن جي نسب نامي کي سمجهڻ ۾ وڏيڪ مدد ملي سگهي ٿي.

تاريخ سميجا واري روايت

قاضي محمد سليمان ڀان جو مرتب ڪيل سميجن جو شجرو سندس ڪتاب ”تاريخ سميجا“ ۾ شايع ڪيل آهي. هيءُ شجرو بنيادي طور تحفة الڪرام واري روايت جو حصو آهي. شجري سان گڏ ڏنل مواد ڪافي قدر تحقيق طلب آهي. منهنجي نظر ۾ هن شجري جي اهميت انهن ڪجهه پيڙهين تي مدار رکي ٿي. جيڪي هن، سميجن جي شجري طور ’تحفة الڪرام‘ واري شجري سان جوڙيون آهن. هن ڪتاب ۾ قباچه کي دهلي، جو حاڪم ڄاڻايو ويو آهي ۽ چام سمي کي ان جي دور ۾ ڏيکاريو ويو آهي. ياد رهي ته ناصرالدين قباچه، دهلي، پاران سنڌ ته مقرر ڪيل حاڪم هو ۽ 625هه مطابق 1228ع ۾ ٿي گذريو آهي. چام سمو قطعي طور تي ان دور سان تعلق نٿو رکي. اهو سنڌ سنئون دور جو مغالطو آهي جيڪو ڪتاب ۾ ٻين به ڪيترن جاين تي محسوس ڪري سگهجي ٿو. جهڙوڪ سندس اولاد مان سڪرالدين بن پاڳت بن راڄپار بن لاکو بن پاٿو بن جراڙ بن اٻڙو بن ڀنڀرو بن آمر بن ڏيرو بن ٿيٻو بن انڙ بن سمو جو دور 909هه کان 981هه تائين آهي. پر هن بزرگ جي وفات 871هه ۾ ڄاڻائي وڃي آهي. دراصل دور جو اهڙو مغالطو سنبت جي حوالي سان سمن جي نسلي تاريخ جي سلسلي ۾ پيدا ٿيل مونجهاري بابت منهنجي موقف جي تائيد ڪندي ان لاءِ ثبوت پڻ فراهم ڪري رهيو آهي.

Puranic Encyclopedia

وتڻ مل جي تيار ڪيل هيءَ انسائيڪلوپيڊيا انڊيا جي هڪ اداري موتي لال بنارسي داس پبلشرز دهلي پاران 1993ع ۾ پهريون ڀيرو ڇپرائي ڪئي وئي. انگريزيءَ ۾ لکيل هن انسائيڪلوپيڊيا ۾ آريائي ڪردارن ۽ ماڳ مڪانن جي حوالي سان تمام اهم مواد گڏ ڪيل آهي، جيڪو آرين جي اصليت، انهن جي اٽاڪ واري اوائلي علائقي، مختلف ڪردارن جي باري ۾ اهم معلومات ۽ ويدن توڙي پراڻن جي ڪردارن جي نسب نامن جي حوالي سان تمام اهم معلومات فراهم ڪري ٿو. ڌيان سان مطالعو ڪرڻ سان اسان کي هن ڪتاب ۾ آرين جي وچ ايشيا، عربستان ۽ آفريقا ٻين علائقن جي باشندن سان تعلق، سمن جي نسب نامي، جمشيد جي ڪردار ۽ ان سان سمن جي تعلق جي باري ۾ ايتري ته اهم معلومات ملي ٿي، جيڪا اسان وٽ موجود هيستائين جو ڪوبه ماخذ فراهم ڪري نه ٿو سگهي. هن ۾ موجود مواد سان نه رڳو جيمس ٽاڊ جي ماخذ ۾ اڌوريون لڳندڙ ڪيتريون ئي روايتون مڪمل ٿين ٿيون، بلڪ مختلف ڪردارن جي باري ۾ به ڪافي اهم معلومات ملي ٿي. جيڪا ڪنهن مقامي ماخذ مان ملڻ ممڪن نه آهي. هن ڪتاب جي افاديت جي باري ۾ ان کان وڌيڪ ڇا چئجي ته سنڌ جي تاريخ ۽ سمن جي نسل بابت کوجنا ڪندڙ هاڻي جيڪڏهن هن ماخذ مان استفادو حاصل ڪرڻ بنا ڪجهه لکندا ته سندن تحقيق اڌوري ئي رهندي.

”ڪڇ ۽ سنڌ جا قديمي ناتا“ ۾ شامل سمن جي نسب نامي واري روايت:

آريائي نسب نامي ۾ مصر جي حڪمرانن جو چندرونسي آرين سان نسلي ناتو بيان ڪندي ڪرشن جي پوٽي انيروڌ جي مصر جي علائقي ٻاڻاسر جي حڪمران جي ڌيءُ سان شادي ڪرڻ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. جنهن جو پٽ وجرناڀ بعد ۾ ناناڻڪي ڏيهه ۾ حڪمران ٿيو. ويجهڙائيءَ ۾ سن 2003ع ۾ هندستان ۾ ڇپيل جينت ريلوائيءَ جي ڪتاب ”ڪڇ ۽ سنڌ جا قديمي ناتا“ ۾ سمن جي نسب کي هن روايت سان جوڙيندي ٻڌايو ويو آهي ته وجرناڀ جي 56هين پيڙهيءَ ۾ گرو گوڙ راڄ مصر جو حاڪم ٿيو. رومين کيس ڀڄايو ته هن اتان نڪري اچي ڪابل تي قبضي ڪيو. سندس اولاد مان سرسين جي، سنبت 603 کان 613 تائين حڪمران رهيو. هن سنڌ جو لوهاري (شايد لوهاڻو) پرڳڻو هٿ ڪيو. سندس پوٽو ديوندر (جادم) 628ع کان 683ع تائين ٿيو. ان بعد هن تحفة الڪرام واري نسب نامي واريون پيڙهيون ڏئي سنڌ جي سمن حڪمرانن تائين شجرو نروار ڪيو آهي. هن کان اڳ جيمس برگس ان روايت جو مٿاڇرو ذڪر ڪيو آهي. هتي اها روايت ڀرپور پيرو پوري تفصيلي سان ڏنل آهي، جيڪا انگريزن جي دور جي ڪتابن ۾ سمن کي ڪرشن جو اولاد سڏڻ واري روايت جي سلسلي ۾ وچ جون ڪڙيون ملائڻ جو ڪم ڏئي سگهي ٿي، پر ياد رکڻ گهرجي ته انگريزن جي تحقيق ۾ سمن کي ڪرشن جي راڻي ڄامبوتي مان پيدا ٿيل پٽ سمبو جو اولاد ڄاڻايو ويو آهي. جڏهن ته نسب نامي جي هن روايت ۾ سمبو بدران ڪرشن جي ٻئي پٽ پرديومن جو نالو اچي رهيو آهي. هن نسب نامي ۾ مختلف شخصيتن جو دور به ٻڌايو ويو آهي ته انهن جي ڪن همعصرن جا نالا به ڏسيا ويا آهن. اهي ڳالهيون روايت تي تحقيق ڪرڻ لاءِ نهايت اهم معلومات فراهم ڪن ٿيون. هن سڄي ڪتاب ۾ موضوع سان تعلق رکندڙ يا غير متعلق روايتون منهنجي ان گمان کي هٿي ڏين ٿيون ته ڪڇ جي تاريخ ۾ مختلف سنبتن جي رواج، سمن جي نسب نامي ۽ دور بابت وڏو مغالطو پيدا ڪيو آهي. منهنجي ان موقف کي سمجهائڻ لاءِ هي ڪتاب ڏاڍو ڪارائتو ثابت ٿي سگهي ٿو. جنهن ۾ 1227ع ۾ مري ويل چنگيز خان کي سال 1050ع ۾ مئل ٻڌايو ويو آهي ۽ ڄام نظام الدين جي حڪمراني سال 1508ع بدران 1200ع تائين ٻڌائي وئي آهي.

ٻاڙمير جي غلام رسول چارڻ وارو شجرو:

تاريخ جي جن به ڪتابن ۾ سنڌين جي نسل تي ڳالهايو ويو آهي، اتي سنڌ ۽ هند جو نالو ضرور ڪنيو ويو آهي. پر ڪنهن به محقق ان سلسلي ۾ مفصل روايت ڏيڻ ضروري نه سمجهي آهي. ’تاريخ فرشته‘ البته هن روايت جي بنياد تي ٿي ”هند“ جي اولاد جي نالي سان قائم ٿيل ڪجهه قبيلن ۽ انهن سان منسوب ٿيل علائقن جو ذڪر ڪيو آهي. سنڌ ۽ هند جي مسلمان قبيلن وٽ هيءَ روايت مفصل انداز ۾ موجود آهي. ڊاڪٽر لعل بخش نائچ اها روايت ٻاڙمير انڊيا جي غلام رسول چارڻ نالي راويءَ کان تحريري صورت ۾ هٿ ڪئي آهي ۽ ان جي بنياد تي پنهنجو ڪتاب ”نائچ نامه سنڌي“ تصنيف ڪيو اٿس، جيڪو اڃا اڻڇپيل آهي. ان کان علاوه ڄاموٽ حاجي خان چاچڙ ان شجري جي بنياد تي ”حضرت سنڌ“ نالي ڪتاب لکي سنڌين جي شجري کي نئين رخ سان ڏسڻ جو ڏس ڏنو آهي. حاجي خان چاچڙ جو اهو ڪتاب ڀرپور پيرو سنڌيءَ ۾ 2006ع ۾ شايع ٿيو. 2008ع ۾ ان جي افاديت کي مدنظر رکندي لاهور جي مشهور پبلشنگ اداري تخليقات پاران ان جو وڌايل اردو ايڊيشن شايع ڪرايو ويو. هيءُ شجرو بنيادي طور تي عرب روايتن تحت ترتيب ڏنل آهي. هن شجري ۾ خاص ڳالهه مٿين شجرن جي دائري ۾ ڪجهه نون نالن جي اضافي کان علاوه سنڌ ۽ هند جي معروف قبيلن جي شموليت آهي.

هن شجري مان پليءَ پٽ اندازو ڪري سگهجي ٿو ته عرب ۽ عجم بنيادي طور تي هڪ ٿي سگهي جا ٻه رخ آهن. جنهن نسل کي عربن جي محاوري ۾ سامي ڪوٺيو ويو آهي. اهوئي نسل سنڌ ۾ سما سڏجي ٿو. نسب نامي جي هيءَ روايت ڪافي سگهارا بنياد رکي ٿي. جنهن جي چند ڳالهين تي سوال ته اٿاري سگهجي ٿو، پر ان کي مطلق غلط قرار نه ٿو ڏئي سگهجي. هن شجري جي ڇپيل حصي ۾ البته جادم ۽ ان جي اولاد جي معروف

شجري جي ڇنڊڇاڻ مفصل انداز ۾ نہ ڪئي وئي آهي. نسب نامي جي هن روايت کي جامر جي اولاد جي معروف شجري جي پيڙهين سان مشروط ڪري سگهجي ٿو. جنهن جي صحت، مٿين پيڙهين جي صحت لاءِ وڏو دليل ثابت ٿيندي جيڪڏهن هن سلسلي ۾ پوري روايت کي سامهون آندو وڃي تہ ان سان هڪ وڏو تاريخي رڪارڊ درست ٿي سگهي ٿو.

شجرن جي حوالي سان چند تجربن جو ذڪر:

مٿي ان ڳالهہ جي نشاندهي ڪئي وئي آهي تہ شجرن جي حوالي سان اها ڳالهہ سامهون آئي آهي تہ ماڻهو پنهنجي نسب نامي جي انهن پيڙهين تي وڌيڪ ڀروسو نٿا ڪن، جيڪي سندن ذاتي يا خانداني علم يا تحرير ذريعي ڪين پهتيون هجن. ان ڪان مٿيون واريون پيڙهين جي سلسلي ۾ اهي ڪنهن بہ روايت تي اعتبار ڪري سگهن ٿا. اُن سلسلي ۾ ٽي مختلف تجربا هتي پيش ڪجن ٿا، جن مان هڪڙو تجربو منهنجي خانداني شجري سان تعلق رکي ٿو. نصرپور ۾ پنهنجي خاندان سان تعلق رکندڙ ماڻهن جي ڳولا ڦولا دوران نصرپور جي عالمائين وٽ اسان جي ئي خاندان جو شجرو نظر آيو. مطالعي مان خبر پئي تہ اهو شجرو منهنجي پڙ ناني قاضي ابوبڪر منياروي؛ جو لکرايل آهي، ۽ اهو شجرو ياداشت جي بنياد تي لکرايل آهي. اُسان جي ابن ڏاڏن مان مخدوم ميئنڏني کي ٽي فرزند: مخدوم عبدالله، مخدوم عبدالحق ۽ مخدوم نور محمد هئا. راويءَ هن سلسلي ۾ انهن مان رڳو پنهنجي ڏاڏي مخدوم نور محمد جو نالو لکرايو هو. شجرو اتاريندڙ وٽ شايد رڳو مخدوم عبدالله ۽ مخدوم عبدالحق جون پيڙهيون هيون. جنهن کي جڏهن ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ آئي تہ هن، انهن ٻنهي بزرگن جا نالا اتي شامل ڪري ڇڏيا، جتي راويءَ جو ٻڌايل شجرو ختم ٿي ٿيو. ان غلطيءَ جي ڪري 1181هہ ڌاري فوت ٿيل مخدوم ميئنڏني جون جتي مون ٽائين نو پيڙهيون ترتيب سان رڪارڊ تي آهن، اتي مذڪوره بزرگن جون پيڙهيون 18 ڪان بہ ٽپيون ٿي ويون. جڏهن مون شجري جي روايت ۾ اهو مغالطو ڏٺو تہ مالڪن کي ڏاڍي سمجهاڻ جي ڪوشش ڪئي تہ ان شجري جو اصل ماخذ مون وٽ مختلف روايتن سان مختلف دورن ۾ لکيل موجود آهي. جتي توهان جو شجرو ڳنڍيو ويو آهي. انهن بزرگن جو پنهنجو اولاد موجود آهي ۽ شجري جو راوي منهنجو پڙنانو آهي، تنهنڪري هن غلطيءَ کي درست ڪيو وڃي، پر مالڪن ان سلسلي ۾ ڪابہ ڳالهہ مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ چئيءَ طرح چيائون تہ اسان کي جيئن وڏن کان شجرو مليو آهي. ائين ئي صحيح آهي.

ٻيو تجربو هن ريت آهي تہ ڪرناٽي سمن مان هڪ علم وارو حاجي محمد سمو جڏهن مون سان رابطي ۾ آيو ۽ مون کانئس، سندس شجرو حاصل ڪري ورتو. ان بعد هڪ ڀيرو سمن جي شجري جي حوالي سان گفتگو ڪندي، شجري ۾ ٿيل غلطين جي ڪارڻ تي بحث ڪندي مٿي ڄاڻايل سبب کيس گوش گذار ڪيا ويا، جنهن تي پاڻ چيائين تہ مهرباني ڪري منهنجو شجرو ڄام بهاءُالدين جي نالي ٽائين نوٽ ڪجان، جو تہ اهو مون پنهنجي والد کان ٻڌي لکي ڇڏيو هو، جڏهن تہ ان کان مٿيون پيڙهيون مون 'تحفة الڪرام' ۽ 'تاريخ معصومي' مان ڏسي لکيون آهن. (ڪرناٽي سمن جي ساڳي روايت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) "رهاڻ هيرن ڪاڻ-8" ۾ مولوي احمد جي حوالي سان ڏني آهي، جنهن ۾ 'تاريخ معصومي' واري روايت مطابق ڄام علي شير، ڄام بهاءُالدين، ڄام ڪرڻ وغيره کي ٻاڻر ڄاڻايو ويو آهي. حاجي محمد جي بقول ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي اها روايت پاڻ ئي مولوي احمد ڪرناٽي سمي جي روبرو لکرائي هئائين.

ٽيون تجربو هن ريت آهي تہ 1999ع ڌاري ڪنهن دوست کان جهرڪن ۾ رهندڙ صاحب سمن جي شجري جي روايت جي باري ۾ معلومات وٺڻ چاهيم، جنهن ٻڌايو تہ جهرڪن جو هڪ نوجوان امتياز سمو آهي، جنهن کي سمن جي شجري سان دلچسپي آهي ۽ وٽس سمن جو شجرو بہ آهي. مون مٿس اهو شجرو هٿ ڪرڻ جو ٻار رکيو. جلد ئي هڪ وڏي چارٽ تي اتاريل شجرو مون کي هٿ ۾ اچي مليو، ۽ پهرين نظر وجهڻ سان ئي پتو پئجي ويو تہ 'تحفة الڪرام' وارو شجرو آهي.

مٿين تجربن جي بنياد تي چئي سگهجي ٿو تہ 'تحفة الڪرام' واري مصنف سمن جي شجري جي جيڪا روايت ڏني آهي، بنيادي غلطي ان شجري ۾ ٿيل آهي. سنڌالاجي ۾ رکيل قلمي نسب نامي واري روايت ڪجهہ قدر مختلف هئڻ جي باوجود بنيادي طور تي ساڳئي ماخذ سان تعلق رکي ٿي. اها سمن جي دور ۾ ئي ڪنهن سبب جي ڪري مغالطي جو شڪار ٿيل لڳي ٿي. جنهن کي مغلن جي دور ۾ تحرير جي احاطي ۾ آندو ويو ۽ 'تحفة الڪرام' ان روايت کي ڦهلائڻ جو اهم ذريعو بڻجي ويو. ان کان پوءِ لاتعداد ماڻهن ان شجري جي روايت سان پنهنجي خاندان جو شجرو مرتب ڪيو هوندو، جيڪو هيستائين جن بہ ماڻهن وٽ پهتو هوندو، انهن پنهنجن وڏن جي روايت سمجهي ان شجري کي سانڍيو هوندو. هاڻي اها وڏن جي روايت سندن لاءِ تمام معتبر خانداني روايت بڻجي چڪي هوندي، جنهن تان هٽ ڪٽڻ سندن لاءِ ناممڪن نہ هوندو. هن سلسلي ۾ باقاعده ثبوتن سان تحقيق ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. جو تہ هڪڙو تہ سنڌ جي سمن جا نسب ناما صحيح طرح سان پڌرا ٿيل نہ آهن، ٻيو تہ جيڪي بہ روايتون ملن ٿيون، اهي 'تحفة الڪرام' کان پوءِ مرتب ڪيل آهن، جن تي 'تحفة الڪرام' مان مستفيد ٿيڻ جو شڪ ڪري سگهجي ٿو. جيمس برگس ان کان هٽيل روايت ان ڪري هٿ ڪرڻ ۾ ڪامياب ويو هو جو جاڙيجا سما، سمن جي حڪمرانيءَ جي اوائلي دور ۾ ئي ڪڇ ڏانهن لڏي ويا هئا، ان ڪري وٽن اها روايت محفوظ رهجي وئي. پر پوءِ بہ ماڻهن جي لڏپلاڻ جي ڪري 'تحفة الڪرام' واري صاحب کي مليل روايت اتي پهتي ضرور آهي، جنهن جي ثابتي جيمت ريلوائيءَ جي ڪتاب "ڪڇ ۽ سنڌ جا قديمي ناتا" واري روايت مان ملي ٿي. ايم اڪبر راڻا جي "تاريخ راجپوت" ۾ سمن جي دور ۾ هندستاني پنجاب ڏانهن لڏي ويل راڄپرن جي نسب نامي واري هڪ روايت ۾ اڙ ۽ رائڻن جي وچ واريون پيڙهيون ڏيڻ بدران رڳو پيڙهين جو تعداد ڄاڻايو ويو آهي. تفصيلي روايت هٿ اچڻ تائين گمان ڪري سگهجي ٿو تہ اها روايت بہ ٽالن جي ڦير گهير کان محفوظ رهجي ويل آهي. نسب نامي جي هن مغالطي کي سلجهائڻ لاءِ اسان کي قديم ترين تحريري روايتن جي ڳولها ڪرڻي پوندي. اهي روايتون سمن جي دور جون هجن تہ بهتر، نہ تہ بہ گهٽ ۾ گهٽ تحفة الڪرام جي تصنيف کان اڳ جون هئڻ ضروري آهن. اهڙين روايتن جي بنياد تي اهو طئہ ڪري سگهجي ٿو تہ انهن ۾ ڪهڙو فرق آهي ۽ انهن مان ڪهڙو شجرو صحيح ۽ ڪهڙي روايت غلط آهي. في الوقت جيمس برگس وارو شجرو ئي آهي، جيڪو تاريخي تحقيق جي اصولن تي پورو لهندي نظر اچي رهيو آهي.

سمات برادريءَ جو بنياد:

مشهور چوڻي آهي تہ:

سمڪا گهر ٽيهہ، ارڙنهن تن مان آهير،
باقي ٻارنهن ٻچيا ٻاريءَ ۾،
تن مان بہ چوڪا ٿيا، چار،
سنڌ سمو، ڪاڇو چنو، پٽي جيسلمير،
چوٿون ٿيو چغلو، جنهن جو ٻريءَ مٿي پير.

هيءَ چوڻي ڪافي پراڻي آهي، جيڪا قديم روايت هئڻ ۽ زباني طور تي ڦهلجڻ ڪري ٿوري گهڻي تفاوت سان سنڌ جي اصلوڪين حلقن ۾ مروج آهي. جيئن ٻيءَ روايت ۾ آهي تہ:

جي ٻڇي سمي گهر تہ سمڪا ترياه
ڦل مناهي بہ ڄڻا، اڙ اناويهہ،
مناهيا ڪوڙ ٿيا، لاکا ڦل گهراءِ،
ٻيا اناويهہ گهر جدا اڙ جي گهراءِ،
جهو، اڙ، ڦل، مناهي، ڳهڙ، برڪر، چترساهہ،

اوڙ، مهر، وريلهه پسر ماني شاهه
پوتري پوترائي سي نروڻا گهر اڏائي.

پهرين روايت مان جتن ۽ سمن جو نسلي تعلق ظاهر ٿئي ٿو، جڏهن ته ٻيءَ روايت ۾ سمن جي ڪن پوءِ پيدا ٿيل قبيلن جي نشاندهي ڪئي وئي آهي. هن چوٽيءَ ۾ لفظ ”سمڪا“، ”سماڻ“ جي جڳهه تي ڪم آيل آهي. وسيع دائرو رکڻ جي باوجود هي چوٽيون سماڻ قبيلن جو مڪمل احاطو نه پيون ڪن. ٻئي طرف جيئن جيئن وقت گذري پيو ۽ برادر قبيلن جي ڪي هڪٻئي سان واسطيداريءَ جي شناس وسري پئي. تيئن تيئن سماڻ جي دائري بابت به غلط فهميون پيدا ٿينديون نظر اچي رهيون آهن. جڏهن ڪنهن محقق پاران سماڻ قبيلن کي غير سماڻ قرار ڏيندڙ رايا سامهون ايندا آهن يا خود سماڻ جي غلط وصف بيان ڪندي سماڻ جي هڪ نسلي بنياد کي رد ڪيو ويندو آهي ته نسلي تحقيق جي ناليءَ ۾ اهڙيون تحريرون پڙهي ڪافي افسوس ٿيندو آهي.

هتي مختلف محققن جي حوالي سان اهڙي رحجان جي نشاندهي ڪئي وئي آهي. هتي ويجهي دور جي هڪڙو مثال ٿو پيش ڪجي. سڏايا، نيٺ ۽ ٻيا جي سماڻ آهن ۽ ڪين اباڻ ۾ ڳڻيو وڃي ٿو. نسب نامي جون روايتون سمن سان سنڌن نسلي تعلق کي چٽيءَ طرح پيش ڪن ٿيون. خير محمد ٻرڙو، ”ذاتين جي انسائيڪلوپيڊيا“ ۾ سڏاين جي باري ۾ لکي ٿو ته:

”(سڏاين) سما ۽ دل آهن. هنن جا خاص پاڙا پارواڻي، ٻرياڻي، جاگراڻي، دراڻي، ڏنداڻي، سانداڻي، ساهراڻي، سخيراڻي، صوڀاڻي، عمراڻي، فريداڻي، قاسماڻي، هشاڻي آهن(6)“.

اياز ڀاڳت وري سڏاين جا ڪجهه ٻيا پاڙا به ڄاڻايا آهن، جيڪي هن ريت آهي:

”سڏايو، سڏايو پوٽا، پارواڻي، پرياڻي، جاڳراڻي، دراڻي، ڏنداڻي، سانداڻي، ساهراڻي، سخيراڻي، صوڀاڻي، عمراڻي، فريداڻي، فريد پوٽا، قاسم پوٽا، هاشماڻي، هشاڻي(7).“

سنڌي ٻوليءَ جي اڳڀرن عالمن جي ڪم کي ظاهر ڪندڙ اسان جو اڄ جي دور جو لائق ۽ معتبر عالم ڊاڪٽر عبدالقيوم السندي مدني پنهنجي استاد مولانا تاج محمد سڏايو صاحب جي سلسلي ۾ لکي ٿو ته:

”سڏائي قوم بابت سائين جي مارون مولوي عبدالحليم جو چوڻ آهي ته ٻڌو اٿئون ته هي قوم اصل سنڌ جي ناهي، بلڪ گهڻي ڀاڱي انڊونيشيا مان هجرت ڪري ان قوم مان ڪو سنڌ جي انهيءَ علائقي ۾ اچي آباد ٿيو، جتي هينئر ان قوم جا رڳو ٻه ڳوٺ ”چوڏهيو سڏايو“ ۽ ”شاهل سڏايو“ آهن، باقي سڄي سنڌ ۾ ڪٿي به ان قوم جو ڪو گهر ڪونه ٿو وسي. اها ڳالهه سڏائين ذهن ۾ رهندي هئي، پوءِ جڏهن رب سائين ٻانهه کي ام القريٰ يونيورسٽي مڪ مڪرم ۾ تدريس جو شرف بخشيو، تڏهن هيڪاري هڪ سعودي شاگرد ”سداير“ لقب سان مون وٽ پڙهڻ آيو، فورن ذهن پنهنجي استاد جي قوم ڏانهن ويو، پڇا ڪرڻ تي ٻڌايائين ته اسين اصل انڊونيشيا جا آهيون، ان قوم جا اتي ڪئين ڪٽنب موجود آهن. تنهن تي مولوي عبدالحليم جي ڳالهه جي تصديق ٿي(8).“

هيءُ جملو سڏاين جي تاريخ کي منجهائڻ لاءِ ڪافي آهي. جڏهن اڄ جي تاريخ ۾ ان ڄاڻائيءَ ۾ اهڙيون غلطيون ٿي سگهن ٿيون ته قديم دور جي نسلي تاريخ سان ٿيل ويڌنن جو ته ڪو ڪاٿو ئي نه ٿو ڪري سگهجي. اهي قبيلا، جيڪي هاڻ قبيلا نه پر سمن جي ڪيترن ئي قبيلن تي مشتمل تمام وڏا نسلي گروهه بڻجي چڪا آهن. سي چوڏهن سو سالن جي تاريخ ۾ سمه، سمني، شمني، وغيره سڏبا آيا آهن. سماڻ برادريءَ ۾ شموليت جو ڪارڻ به سنڌن اهوئي نسلي تعلق هو. انهي گروهن جو پاڻ ۾ تعلق چٽو پيو آهي ۽ اڄ به انهن نسلن جا سڃاڻ فرد پاڻ کي هڪ نسل جا سڏرائين ٿا. اهڙيءَ صورت ۾ اهو چوڻ هرگز مناسب نه ٿو قرار ڏئي سگهجي ته سماڻ برادريءَ جا وڏا گروهه نسبي تعلق وسري وڃڻ ڪري هڪٻئي کان ڌار آهن. بلڪ تحقيق ان ڳالهه تي ٿيڻ گهربي هئي ته قديم زماني کان سماڻ برادريءَ ۾ شامل هئڻ ڪري اهي قبيلا آخر ڪٿي ٿا وڃي پاڻ ۾ نسلي طور تي ڳنڍجن؟ آءٌ پنهنجي تحقيق جي بنياد تي هن راءِ تي پهتل آهيان ته سماڻ ۾ شامل سڀ گروهه عرب محاوري مطابق سلمي آهن

۽ آريائي محاوري مطابق چندرونسي آريا آهن. اهي نسل، قديم نسلي نسبت سان سما سڏيا ويا آهن ۽ ان نسبت سان ئي پاڻ ۾ سدائين پائيچاري سان گڏ رهيا آهن. تنهنڪري هن چوٿيءَ کي سطحي انداز ۾ رد ڪرڻ مناسب نه آهي. منهنجي خيال ۾ ڪتاب "حضرت سنڌ" ۾ ڏنل پاڙميئر واري روايت ۾ انهن ٽنهي گروهن جي پاڻ ۾ نسلي تعلق جو سوال به حل ٿيندو نظر اچي رهيو آهي. جنهن جو مطالعو پوري ڌيان سان ڪرڻ گهرجي.

سمن جي نسب نامي سان لاڳاپيل هڪ معاملي جي ڇنڊڇاڻ:

سمن جي نسب نامي تي تحقيق ڪندي ڪن سڄاڻن ڀاران ڏکيل لفظن ۾ اهو ٻڌايو ويو ته جنهن به ذات ۾ "جا" جي پڇاڙي لڳل هجي. ان مان مراد ڏاڏي پڙنيءَ کان سواءِ ڪنهن ٻيءَ عورت مان ٿيل اولاد سمجهڻ گهرجي. ڪن ماڻهن ڀاران ته وري کليل لفظن ۾ ڄاڻايو ويو ته سميجا، ملاح عورت مان پيدا ٿيل نسل مان آهن ۽ ذات جي پڇاڙيءَ ۾ "جا" لفظ جو لاحقو ملاح ذات مان شادي ڪيل عورت مان پيدا ٿيل اولاد مان استعمال ٿئي ٿو!؟

ذاتين جي سلسلي ۾ مون جيڪو مطالعو ڪيو، ان مان اها ڳالهه سمجهه ۾ آئي اٿم ته سمن ۾ نسلي بنيادن تي قائم ذاتين جي نسبت هيٺين طريقن سان ٿيندي آهي.

1. ڪنهن به مشهور شخصيت جو نالو جيئن جو تيئن ذات طور استعمال ڪيو ويندو آهي. جيئن سما، لاکا، اوٺا، ڳاها ۽ اهڙيون هزارين ٻيون ذاتيون سمن ۾ موجود آهن. هي طريقو سامي ۽ آريائي نسلن ۾ عام آهي.
2. پيءُ جي نسبت سان قائم ٿيل پٽ جي نسبت جهڙوڪ ڦلاڻي، جکراڻي، پوٽاڻي وغيره اهڙي نسبت بنيادي طرح رڳو پٽن لاءِ هوندي آهي، پر پوءِ انهن جي اولاد جي به ذات بنجي ويندي آهي. هي طريقو به سامي ۽ آريائي نسلن ۾ عام آهي. جيئن سرياني، عبراني وغيره
3. "جا" جي پڇاڙي رکندڙ ذاتيون، جهڙوڪ جاڙيجا، جوٽيجا، سميجا، ڪوريجا وغيره هن طريقي جي ذاتين جا مختلف ڪارڻ ٿي سگهن ٿا. ڪنهن نالي سان نسبت رکندڙ ڪا ذات اڳ ۾ موجود هئڻ جي صورت ۾ ساڳئي نالي سان قائم ٿيندڙ ٻي ذات ۾ "جا" لڳائڻ جو امڪان وڌيڪ ٿئي ٿو. علائقائي فرق ڪري به ذات ۾ "جا" جو فرق اچي سگهي ٿو، جيئن لاڙ ۾ جيڪي جوٽا سڏبا آهن، اهي ساڳيا ماڻهو اتر ۾ جوٽيجا به سڏيا ويا آهن.
4. چوٿين قسم جون ذاتيون هن قسم جون هونديون آهن. هاليپوٽا، جراڙ پوٽا وغيره، اهو طريقو ڪنهن نالي جي نسبت سان ڪافي پوءِ قائم ٿيل قبيلن ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو.
5. ڪي ذاتيون اهڙيون به معلوم ٿيون آهن. جيڪي آهن ته هڪڙي ئي ڏاڏي جو اولاد، پر ڏاڏي جي نالي بدران، ان سان منسوب علائقن جي نسبت سان سڃاتيون وينديون آهن. مثال طور ڳاهي نالي شخصيت سان قائم علائقي جي نسبت سان سڏجندڙ ڳاهوٽي، خان جي نالي جي نسبت سان قائم ٿيل علائقي سان سڏجندڙ خانوٽي وغيره هن قسم جو ذاتيون اتفاقي طور تي عمل ۾ اچي وينديون آهن.
6. ڪي سنڌي ذاتيون وري پٺاڻن سان رهڻ ڪري بارورزئي، محمدزئي جي نالي سان سڃاتيون وڃن ٿيون. هن قسم جون ذاتيون قبيلائي تعاون جي پس منظر ۾ ڏسڻ گهرجن.

هن سڄي پس منظر ۾ ڏسجي ته سميجا اولاد آهن ڄام سمي جو، جنهن جي باري ۾ ساڳي روايت ٻن طرحن سان ملي ٿي. هڪڙي روايت قاضي محمد سليمان ڀان لکي آهي، جيڪا هن ريت آهي: "سمي جو سڱ جيسلمير جي ڳوٺ سمجهاڙيلي جي مگنراءِ جي گهر ڪيو ويو. سمي جا پاڻ ۽ ڀيا ڄڃ ڪري سمجهاڙيلي ويا ٿي شادي ڪرڻ ته واٽ تي رتير ڪوٽ نالي شهر هو، رتي چاوڙي جو. اتي وچي ڄڃ لٿي ته رتي چاوڙي جي ڀاءُ مرلاد چاوڙي جي ڌيءَ نالي بيگ ٻائي پهلوان هئي. سمي جو گهوڙو ڇنائي اٿي ڀڳو. سمو پنجاهيو پهلوان هو، گهوڙو سمي جو جڏهن به ڇنائيندو هو ته سمون پاڻ جهليندو هو يا پنجاهه ماڻهو گهوڙي کي جهليندا هئا. گهوڙو ڇنائي اٿي ڀڳو. گهوڙي جي پويان ماڻهو لڳا جهلڻ لاءِ ته ماڻهو ڏسن ته ملئي هڪ آهي جو کير جو قرصي جو ڀيلڙو مٿي تي

۽ ميهن جو ڦر ڪڇ ۾ ڪٺيو ٿي اچي، گهوڙو اوڏانهن ئي ڀڄندو وڃي. گهوڙي جي سئيس مائيءَ کي هڪلون ڪيون ته ملئي پري ٿي، گهوڙو مست آهي، ماري ڇڏيندو، ملئي نه پئي پاسي ٿئي. گهوڙو ملئي جي پاسي کان لانگهائو ٿيو. ملئي رسي تي پير ڪٽي رکيو ته گهوڙو ڇڪائي ڇڪائي بيهي رهيو. هڪڙن گهوڙو جهليو، ٻين وڃي ڄام سمي کي چيو ته ملئي پهلوان اهڙي آهي، جي هن ملئيءَ سان سائين جن شادي ڪن ته هن جي پيٽ مان اهڙا پهلوان پيدا ٿيندا جو ڪنهن جي به مجال نه ٿيندي جو جنگ ڪٽي وڃي. هن کي نوڪرن ساري حقيقت بيان ڪئي. سمي پلڻن کي سڏائي ورتو. سمي پلڻن کي چيو ته مراد چاوڙي جي ڌيءُ پهلوان آهي، تهڙي خوبصورت آهي. هن سان مون کي هر حالت ۾ شادي ڪرايو. پلڻن، ڄام سمي کي ٻڌايو ته اول شادي مگنراءِ جي گهر ڪنداسون، جتي تاريخ مقرر آهي. جي اول شادي هيءَ ڪنداسون ته ماٺهو پاڻ مان لاهيندا ته ڄڃ هڪ ڪنوار جي، شادي ٻي ڪنوار سان ٿئي ٿي. پائرن هن کي جواب ڏنو. پلڻن صلاح ڪئي ته ڪوبه آڪيڙو ڏيوس ته ڳالهه تان لهي. پلڻن سمي کي چيو ته جي اسان جو چيو نه ٿو مڃين ته اسان پاڳ به ڪونه ڏينداسون. سمي جواب ۾ چيو ته پاڳ پلڻن جو آهي. نه ڏيندا ته پرواهه نه آهي. هيءَ شادي اڳ ۾ ضرور ڪندس. ورائي پلڻن چيو ته پون مان پاڳ به ڪونه ڏينداسون. هن جواب ۾ چيو ته مون ۾ همٿ هوندي ته وٺي ويندس. هي شادي اڳ ۾ ضرور ڪندس. پوءِ هن جي پلڻن جي پڳ تان ڪشمڪش لڳي. پلڻن فيصلو ڪري پڳ، پليءَ کي ٻڌائي. پلڻ ڪاوڙجي هليا ويا. هن راتو رات ۾ شادي ڪري پوءِ وڃي ٻي شادي به مگنراءِ جي گهر ڪئي. ٻئي شاديون ڪري ٿٽو ڪونه ويو ۽ نصرپور ۾ ويهي رهيو، ان حقيقت تي ساڻو جو هي شعر آهي:

جي راڻتن راءِ، ته سمي ٻيو راڄ ڪيو،
اوچلي پون اوپري ڪيائين ڪيري ڪاڄ،
سمي جا سميجا ٿيا، ساري ڀڄڻ،
پهرءِ پلي وهاريو ڄام سمي پڄاڻان ڪڻ(9).

ٻي روايت حسين سميجي جي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي آهي جيڪا هن ريت آهي: ڄام سمو ننگر ٺٽي جو حاڪم هو. منگل راءِ پلٽي جي ڌيءُ سان جيسلمير ۾ شادي ڪرڻ ڄڃ ڪريو ٿي ويو. جڏهن ڄڃ "رتي ڪوٽ" ۾ پهتي ته ڄام سمي جو گهوڙو ڇٽي ويو، جنهن کي ڪوبه ماڻهو جهلي نه پئي سگهيو. رتي ڪوٽ ۾ مراد نالي چاوڙي جي ڌيءُ کوهه تي پاڻي ڀرڻ آئي، جنهن ڇٽل گهوڙي کي جهلي سوگهو ڪيو. جڏهن ڄام سمي کي اها خبر پئي، تڏهن چيائين ته آءٌ انهيءَ ڇوڪريءَ سان شادي ڪندس. چاوڙو ننڍر گهٽ ذات وارو هو ۽ پيو ته ڄاڃي سڀ منگل راءِ پلٽي جي ڌيءُ سان ڄام سمي جي شادي لاءِ ساڻس پيڙا ٿيا هئا، سي گهڻا ناراض ٿي واپس ٺٽي ننگر هليا ويا ۽ وڃي ڄام هالي کي بادشاهه ڪيائون. ڄام سمي، چاوڙي ننڍر جي ڌيءُ سان شادي ڪرڻ کان پوءِ وڃي منگل راءِ پلٽي جي ڌيءُ سان شادي ڪئي. پوءِ هو پنهنجي ڪسيل گادي لاءِ دهلي جي بادشاهه وٽ ويو، جنهن ڪيس نصرپور وارو علائقو جاگير ڪري ڏنو. ڄام سمو اچي نصرپور ۾ رهيو. سندس اولاد پوءِ سندس خاص انهيءَ شاديءَ جي ڪري سندس نالي پويان "سميجا" سڏجڻ لڳو(10).

مٿي ڄاڻايل ٻنهي نُڪتي جي سلسلي ۾ بيشمار مثال پيش ڪري سگهجن ٿا. ڏاڏي پوٽيءَ مان هئڻ ڪري فوقيت ڏيڻ واري روايت سنڌ جي پيري فقيريءَ وارو پس منظر رکندڙ عرب نسل جي مذهبي خانوادن ۾ ڏسڻ ۾ ايندي، جتي پڳ جي ورهاست پويان عصبيت جو قانون عمل ڪندي نظر ايندو آهي. پر پوءِ به اهو قانون ڪا قطعي حيثيت نه ٿو رکي. هڪڙي ڳالهه سيني سان لائي ڇڏڻ گهرجي ته عربن ۾ نسلي افتخار ٻين قومن جي مقابلي ۾ تمام وڌيڪ آهي پر بنو اميه کان وٺي قائم ٿيل سمورن بادشاهي سلسلن جي تاريخ پڙهي ڏسندا ته توهان کي بادشاهه اهڙا ماڻهو ٿيندي ملندا، جيڪي ٻانهين مان پيدا ٿيل هوندا ۽ سندن لياقت، ڏاڏي پوٽين مان پيدا ٿيلن جي نسلي شرف کان ٽپي وئي هوندي.

سنڌ جي سمن ۾ عصبيت ان درجي جو نسلي پس منظر بہ نہ رکي جو ڏاڏي پوٽيءَ مان نہ هئڻ کري کنهن جي اولاد لاءِ امتيازي نشان لڳايو ويو هجي. ان سلسلي ۾ ايم. ايچ پنهور جو رايو بلڪل منهنجن خيالن جي ترجماني ڪري ٿو، هو صاحب لکي ٿو تہ:

”سنڌي سماج ۾ ڏاڏي پوٽي يا ٽڪن ڳڏي زال هڪجهڙيون ليکيون آهن(11).“

دراصل قديم زماني کان سمن وٽ خاندان کان ٻاهر سڱ ڏيڻ يا سڱ وٺڻ جو رواج ائين نہ رهيو آهي، جيئن اڄ جي دور ۾ قبائلي سسٽم ۾ گذاريندڙ قبيلن ۾ ڪنهن خاندان مان رڳو سڱ وٺڻ، ڪنهن خاندان ۾ رڳو سڱ ڏيڻ ۽ ڪنهن سان مٽي مائٽي نہ ڪرڻ (يعني ڪفو) وارو رواج نظر اچي ٿو. سمن ۾ مٽي ملٽي ڪرڻ جو بنيادي معيار شرافت ۽ رتبي جي برابري رهيو آهي. مثال طور جيمس برگس، سمن جي شجري جي ڪافي اوائلي پيڙهين جي مٽي ملٽي جو ذڪر ڪيو آهي. جنهن مطابق نرپت جو پٽ سمي جي راڻي ڪلوبا ذات جي مڪواڻي هئي، ان جي پٽ جيهي جي راڻي پرمارن مان هئي. ان جي پٽ نيت جي زال راٺوڙ هئي، ان جي پٽ نوتيار جي هڪڙي راڻي چاوڙي هئي، ان جي پٽ ڄام اڊيار جي هڪ راڻي سوڍي هئي. ان جي پٽ اڊي جي راڻي ذات جي گوئل هئي، ان جي پٽ ڄام راڻا يا راهوءَ جي راڻي سوڍن مان هئي. جنهن مان اڊيار ڄائو. ان اڊيار جي پٽ ڄام اٻڙي جي راڻي چاوڙي هئي. جنهن مان لاکيار ڄائو، ان جي راڻي بہ سوڍي هئي. جنهن مان لاکو گوراڙو ڄائو، لاکي گوراڙي بہ شاديون ڪيون. هڪڙي چاوڙن مان ۽ ٻي گوئل ذات وارن مان. هنن سڀني جو اولاد سما سڏيو ويو، يا ڪنهن مشهور ڏاڏي جي نسبت سان سمن جو ڪو نئون قبيلو قائم ٿيو، اٻڙن، ڄاڙيجن، جوٽيجن ۽ ٻين قبيلن جون ارغونن ۽ ترخانن سان ان ئي پس منظر ۾ مائٽيون ٿيون.

ڪي مثال اهڙا بہ ملن ٿا، جتي رتبي جي برابريءَ کي نظر انداز ڪندي رڳو شرافت، سادگي ۽ سونهن کي بہ مٽي مائٽيءَ جو معيار بڻايو ويو آهي. جيئن ڄام ڦل هڪڙي شادي چاوڙن مان ڪئي. ان جو اولاد بہ سمو سڏيو ويو. ٻي شادي ربباري قبيلي مان ڪئي هئي، جنهن مان لاکو ڦلاڻي پيدا ٿيو. اهو بہ سمو سڏيو ويو. ان عورت مان پيدا ٿيل پٽ لاکو ڦلاڻي، ذات جو سمو ئي تہ هو. سنڌ جي سمن بادشاهن مان ڄام تماچيءَ، نوري سان شادي ڪئي. جيڪا ذات جي گندري هئي. ڄام نظام الدين جي زال مدينہ، ذات جي ماڇياڻي هئي. ان لحاظ کان اسان کي نہ ڪو ڄام تماچي جي اولاد جي ذات ۾ ڪا امتيازي نشاني ملي ٿي ۽ نہ ئي ڄام فيروز جي ڪا الڳ ذات ٿي ملي. ذاتين جا جيڪي بہ اڄار ملن ٿا. اهي سڀ مقامي روايتن مطابق آهن ۽ ڪو الڳ پس منظر نہ ٿا رکن. چاوڙا خود بہ سما آهن. جن کي اسان عام طور تي چوڙا سما ڪري ڪوٺيندا آهيون. مٽي قاضي سليمان پاڻ ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وارين روايتن ۾ سمجهڻ جي ڳالهہ اها آهي تہ ڄام سمي، راڄ کي ناراض ڪري اها شادي ڪئي هئي. جنهن ڪري راڄ جي چڱن مڙسن (يا سندس پاڙن) سندس بائيڪاٽ ڪيو هو. تنهن ڪري ان گهر مان ڪيس جيڪو اولاد ٿيو، تنهن ضد ۾ اچي پنهنجي مشهور پيءُ جي نالي جي نسبت سان پاڻ کي ”سمو“ جي عام نالي بدران سميجا سڏرايو. باقي چاوڙا نہ ڪو ملاح هئا ۽ نہ ئي گهٽ ذات وارا. جيڪڏهن ائين هجي بہ ها تہ بہ اهو نہ ڪو مذهب ۾ ناجائز آهي، نہ ئي سمن جي اهڙي پر رهي آهي، بلڪ سمن بابت تہ مشهور آهي تہ:

”تماچيءَ آندي گندري، لاکي آندي اوڏ،
سمان پيا ڪوڏ، ڪين ڏسن ٿا ذات کي.“

مطلب تہ سمن جي مٽي ملٽي ڪرڻ وارو روايتي طريقو سراسر اسلامي روايتن جي شاهدي ڏئي رهيو آهي. جنهن کي غلط سمجهڻ: اسلام سان مذاق ڪرڻ جي برابر ٿيندو.

هيءَ روايت سميجن جي حوالي سان مون تائين پهتل آهي ۽ سمن جي نسل جي جهونن ڄاڻن جي ذهنن ۾ بہ ”ڄا“ جي پڄاڙيءَ جي سلسلي ۾ اهڙوئي ويچار ويٺل نظر اچي ٿو، پر مطالعي جي آڌار تي منهنجي راءِ اها وجي بيٺي آهي تہ ان روايت جو بنياد ائين نہ سمجهڻ گهرجي، جيئن ٻڌايو وڃي ٿو، ڇو تہ سميجا، سمن جو وڏو قبيلو

آهي ۽ وڏي اثر وارو رهيو آهي. تنهنڪري هن روايت جي بنياد تي ڪنهن غلط فهميءَ ۾ مبتلا نه ٿيڻ گهرجي. هن روايت تي خصوصي طور تي ان ڪري لکيو ويو آهي جو اڄ جي دور ۾ هيءَ روايت وڌيڪ افسانوي انداز ۾ تحريري صورت وٺي چڪي آهي جو "ذاتين جي انسائيڪلوپيڊيا" ۾ ڄام لاکي ٻن لاکيار کي گڏڻن مان شلاڪيل ڄاڻائي ان مان پيدا ٿيل پيڙهاڻيتن حڪمرانن ۽ سردار رهندڙ سمن جي وڏن وڏن قبيلن کي ملاحن جي اوڙڪ مان ڄاڻائي ڇڏيو آهي. ائين ته سائين ڏنل وائنل مذهبي گهراڻن ۾ رڪارڊ تي رهندڙ مثالن ۾ به نظر نه ٿو اچي جو مائيتي نسبت سان ڪنهن کي ملاح يا ڪنهن ٻيءَ ذات مان سمجهيو ويو هجي. اهو ڪم ته "جا" جي پڇاڙيءَ لڳائڻ جي سلسلي ۾ ٻڌجندڙ روايت جي دائري کان به ٻاهر ٿيو آهي.

"جا" جي پڇاڙيءَ بابت منهنجو موقف اهو آهي ته هيءَ روايت به آريائي ۽ سامي نسلن ۾ به موجود آهي. پر جيئن ته "جا" سنڌيءَ ۾ استعمال ٿيندڙ حرف جر آهي، ان ڪري ضروري نه آهي ته ٻين ٻولين ۾ اهو جيئن جو تيئن استعمال ٿيندو هجي. اهڙيءَ صورت ۾ اسان کي "جا" جي نعم البدل طور استعمال ٿيندڙ لفظن سان جڙندڙ ذاتين بابت تحقيق ڪرڻي پوندي، تڏهن ئي اهو معاملو طئي ٿي سگهندو. ان سلسلي ۾ اي ڊي ميڪليگن/ ايڇ اي روز جو ڪتاب Encynlopedia of Castes ۽ ڊينزل ابسٽن جي Punjab Castes جو اردو ترجمن مان مدد ورتي وئي ته اسان کي سرائڪي پٽي ۽ پنجاب جي علائقي ۾ "جا" جي پڇاڙي رکندڙ ۽ ان سان مماثلت رکندڙ حرف جر "ڪا ۽ ڪي" جي جوڙ سان مليون.

1. آهوجا، انوجا، ڏيرجا، مريجها (مريجا)، جڪوجها (جڪوجا)، —— اهي ذاتيون قديم زماني کان انهن علائقن ۾ آباد هئڻ جي باوجود جيئن جو تيئن پڪاريون وڃن ٿيون ۽ جيئن ته "جا" خالص سنڌيءَ ۾ استعمال ٿيندڙ حرف جر آهي، ان ڪري هنن ذاتين سان تعلق ڪنهن به شڪ شبهي کان بالاتر آهي.
2. سهوڪا، سليڪا، مجوڪا، هموڪا، ممون ڪا —— هن قسم جي ذاتين ۾ استعمال ٿيل لفظ "ڪا" سنڌيءَ جي حرف جر "جا" سان پوريءَ طرح لفظي مطابقت رکي ٿو، پر ٻين آريائي ٻولين جي ان کي حرف جر جُو جائز مقام نه ٿو ڏئي سگهجي، ڇو ته ان ۾ مذڪر لاءِ ڪي ۽ مونث لاءِ ڪِي جو استعمال ڪيو ويندو آهي. هن مان ثابت ٿئي ٿو ته جنهن ۾ ذات ۾ "ڪا" جو استعمال ٿيل هجي، اها نوانوي سيڪڙو ڪا اهڙي ذات چئجي سگهي ٿي، جيڪا قديم زماني کان سنڌي ٻوليءَ جي دائري مان نڪري وڃڻ ڪري سڌيءَ طرح سنڌيت واري شناخت ته مٽائي ويٺي آهي، پر اڻسڌيءَ طرح سنڌيت جي شناخت پيش ڪري رهي آهي.
3. اڪڪي (يعني اڪ جا)، اڪُوڪي (يعني اڪوءَ جا)، ٻڌي ڪي (ٻڌيجا)، بهادرڪي (بهادرجا)، بيگي ڪي (بيگيجا)، جالب ڪي (جالب جا)، ڄاموڪي (ڄام جا)، جيوڪي (جيوجا يا جئي جا)، جتڪي (جت جا)، جواڪي (جوا جا)، چاڪر ڪي (چاڪرجا)، دائو ڪي (دائوءَ جا)، رجاديڪي (رجادي جا)، رحمان ڪي (رحمان جا)، رحيم ڪي (رحيم جا)، ساديڪي (سادي جا)، سمي ڪي (سميجا)، سنگوڪي (سنگيجا)، مهلوڪي (مهلوجا)، نورڪي يا نوريڪي (نوريجا)، نوهل ڪي (نوهل جا)، نهال ڪي (نهال جا)، همند ڪي (همندجا)—— هن قسم جي ذات سنڌي حرف جر "جا" جي سو سيڪڙو نعم البدل جي حيثيت رکندڙ حرف جر "ڪي" جو استعمال ڪيل آهي.
4. گڇڪي، ٻومبڪي، يا ٻومڪي، والميڪي يا بالميڪي، ٻڪرڪي، ٻوڇڪي، جواڪي—— هن قسم جي ذاتين ۾ آريائي ٻولين جو حرف جر "ڪِي" استعمال ڪيل آهي، جيڪو عام طور تي مونث لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي. ذاتين لاءِ ان جو استعمال مناسب ڪونهي، پر بهرحال اهو ٿيل ضرور آهي ۽ معنيٰ به اها ئي رکي ٿو، جيڪا "جا" جي آهي.

هي سڀ ذاتيون ان لاءِ هتي لکيون ويون آهن ته جيئن پڙهندڙن ۽ تحقيق ڪندڙن کي اها ڳالهه سمجهڻ ۾ سولائي ٿئي ته:

1. ذاتين ۾ "جا" جي پڇاڙيءَ جو استعمال سميجن جي ذات جي شروع ٿيڻ کان اڳ سنڌي سماج ۾ رائج هو.

2. ذاتين جو اهو طريقو آريائي ٻولين ۾ عام جام استعمال ٿيندو رهيو آهي، فرق رڳو اهو آهي جو ٻين ٻولين ۾ "جا" بدران "ڪا" ۽ "ڪي" جون پڇاڙيون لڳايون وينديون آهن.

نسليات کي سنجيدگيءَ سان سمجھڻ جي ڪوشش ڪرڻ وارن کي اها ڳالھ ذهن ۾ ويهاري ڇڏڻ گھرجي تہ سماٽ هڪ تمام وسيع اصطلاح آهي، جنهن ۾ بادشاهن کان وٺي رعايا تائين، ڏاتارن کان وٺي مڱڻهارن تائين، ڪاريگرن کان وٺي قدردانن تائين، سخين کان وٺي شومن تائين مختلف طبقن ۽ رجحانن وارا ماڻهو ملي ويندا. جت، ملاح، ماڇي سماٽ جو اٽوٽ انگ آهن. انهن جو حال ڪٿي ڇا بہ ليکيو وڃي، پر انهن جو ماضي شاندار رهيو آهي. جيڪڏهن سما، ملاحن مان هجن تہ ان ۾ عيب ڪهڙو آهي!؟ پر جن جي نسلن ۾ سو پيڙهين کان بادشاهي، ڄامائي ۽ سرداري هلندي اچي، تن کي بڌل سٽيل ڳالھ تي ملاح ليکڻ تحقيق تہ نہ چئبو.

حرفِ آخر:

1. هن مضمون ۾ گھڻو فوڪس ڄام جي اولاد تي ٿيل آهي. پر ياد رهي تہ ڄام جو اولاد سماٽ برادريءَ جي صرف هڪ اڪائي آهي. سمن ۽ سماٽ جي حوالي سان ڄام جي اولاد جو ناٺو ان ڪري سامهون اچي ٿو جو هڪ تہ سنڌ جي آخري حڪمران سمہ گھراڻي جو تعلق هن نسل سان آهي، ٻيو تہ هن نسل جو نسب نامو وڌيڪ تفصيل سان سنڌ، هند جي علائقن ۾ ملي ٿو. سماٽ جي ٻين گروهن جو پريون پيڙهيون جيترو مٿي ملي سگھنديون، اوتروئي هن گروهہ سان سندن نسلي تعلق جي ڇنڊ ڇاڻ ٿي سگھندي.
2. نسب نامي جي روايتن کي ڇيڙڻ، ڪنهن جي آڱرين ۾ هٿ وجھڻ جي برابر آهي پر خودشناسي ۽ سنڌ شناسيءَ جي جذبي طور اهڙي ڏکئي موضوع تي لکڻ جي هيءَ ڪوشش ڪئي وئي آهي. هيءُ موضوع ڪافي ڊگھو ۽ بحث طلب آهي. هن موضوع کي سمجھڻ لاءِ منهنجا مضمون- "سنڌ ۽ هند"، "جمشيد ۽ سنڌ جا سما ڄام"، "اٻڙو، لبڙا ۽ آٻڙ"، "ڪڇ جا ڄاڙيجا سما"، "لاکو ڦلاڻي"، وغيره خاص طور تي ڏسڻ گھرجن تہ جيئن سنڌ جي هن قديم نسل جي نسب نامي جي مونجھارن کي سمجھي، ايندڙ تحقيق ۾ انهن غلطين کان پاسو ڪري سگھجي.

حوالا:

1. مير علي شير قانع، "تحفة الڪرام"، صفحو 75 کان 80، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٽيون، سال 1989ع.

2. (Puranic Encyclopedia, Vettan Mani, P-905, 911, 921, Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd, Dehli, 1993)

3. جيمس ٽاڊ، "تاريخ راجستان" (اردو)، صفحو 253، انڊس پبليڪيشنز ڪراچي، سال 1990ع.
4. جيمس ٽاڊ، "تاريخ راجستان" (اردو)، صفحو 253، انڊس پبليڪيشنز ڪراچي، سال 1990ع.
5. ڊينزل ابسٽن، "پنجاب کي ذاتين" (اردو)، صفحو 320، فڪشن هائوس لاهور، سال 1998ع
6. "ذاتين جي انسائيڪلو پيڊيا"، خير محمد ٻرڙو، صفحو 438، مراد پبليڪيشن سيوهڻ سال 2005ع.
7. اياز ڀاڳت، "سنڌ جون ذاتيون، قومون ۽ قبيلا"، صفحو 605، ڇاپو ٻيو، سال 2010ع.
8. "السنڌ" اسلام آباد، شمارو 102 (جنوري فيبروري 2005ع.
9. قاضي محمد سليمان ڀان، "تاريخ سميجا" صفحو 12،13،14 ڀان پبليڪيشن ڳوٺ محمد سليمان ڀان، سال 1985ع.
10. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "رهاڻ هيرن ڪاڻ"، ڀاڱو پهريون، صفحو 25،26 خليل ڪتاب گھر خيرپور ميرس، 2000ع
11. ايم. ايچ پنهور، "تصوير سنڌ"، صفحو 77، عمر سومرو اڪيڊمي ڪراچي، سال 2006ع

نوٽ: ان کان علاوه ٻين ڪتابن جا حوالا هن مقالي جي اندر موجود آهن ۽ هيءُ مقالو لکڻ مهل حوالا ڏنل سمورن ڪتابن جا هڪ يا هڪ کان وڌيڪ ڇاپا سامهون رکيا ويا آهن.

ڊاڪٽر سيد رضوان علي
ترجمو: بشير احمد جوکيو

ڪراچي جي تاريخي حيثيت: هڪ نئون انڪشاف

(نوٽ: رسالي "مهراڻ" ۾ ڪراچي شهر جي اوائلي تاريخ تي مضمون ڇپيو هو (غلام محمد لاکو مهراڻ نمبر-4، سال 1999ع) ڪراچي شهر جي تاريخ سان دلچسپي رکندڙ ڊاڪٽر سيد رضوان علي صاحب هن مضمون پڙهڻ بعد اردوءَ ۾ هڪ ليک تيار ڪيو. هن ليک جو ترجمو استاد بشير احمد جوکئي صاحب ڪيو. هيءُ ترجمو سنڌي پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪجي ٿو، جنهن ۾ ڪراچي شهر بابت ڪي نيون حقيقتون سامهون آيون آهن. انچارج)

پاڪستان جي اهم ترين ۽ وڏي شهر ڪراچي جي باري ۾ عام ماڻهو ته ڇا پر اعليٰ تعليم يافته ماڻهن جي ڄاڻ به بلڪل مڻاڇري آهي عام طور مشهور آهي ته انهي علائقي ۾ هڪ ماڻي ڪلاچي يا ڪولاچي جي نالي سان هڪ ڳوٺڙو آباد ڪيو هو جيڪو وڌندو رهيو بعد ۾ اهو "ڪلاچي" لفظ بدلجي "ڪراچي" ٿي ويو. انهي عام افسانوي روايت کي نظر انداز ڪندي پاڪستان جي مشهور محقق ۽ سنڌ جي تاريخ جي پارکو جناب ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سنڌ جي هڪ قديم تاريخ "فتح نامه عرف چچ نامو" جي تحقيقي ۽ تفصيلي نوٽ سنڌ جي قديم سامونڊي ڪناري واري شهر ديبل (ديول) جي محل وقوع تي بحث ڪندي اٺويهين صدي جي مشهور انگريز مؤرخ ايليٽ جي ترديد ڪندي لکيو آهي: "ڪراچي اهوئي شهر آهي جتي عربن جو ذڪر ڪيل قديم شهر ديبل آباد هو." هو وڌيڪ لکي ٿو ته:

سنه 1725ع کان اڳ ۾ ڪراچي جو وجود ئي ڪونه هو ۽ بندر جي حيثيت سان پهرئين 1729ع ۾ استعمال ٿيو (ڏسو چچ نامو تصحيح ۽ تحقيق ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ اردو ترجمو جناب اختر رضوي (ص 317). ڊاڪٽر صاحب پنهنجي انهي حقيقي تاريخي حاشيي ۾ ڪوبه تاريخي حوالا پيش ڪرڻ ضروري نه سمجهيو آهي. مطلب ته ان وٽ اها تسليم ٿيل حقيقت آهي جيترو ڪ بين هنڌن تي حوالا ڏنا اٿس ڇاڪاڻ ته موصوف پڪ سان هڪ ئي ڳالهه لکي آهي ته سنه 1729ع کان اڳم ڪراچيءَ جو ڪوبه وجود ڪونهي جيڪنهن انهي ۾ ڪا اختلافي ڳالهه هجي ته ڊاڪٽر صاحب تاريخي حوالن سان ڀرپور حاشيا لکي ها. هاڻي اهو ڊاڪٽر صاحب جو نظريو هجي يا ٻئي ڪنهن جو پر حقيقت اها آهي ته هڪ انتهائي اهم پر غير معروف قديم عربي ماخذ ۾ موجود ناقابلِ ترديد شاهدين مطابق اهو نظريو بلڪل غلط آهي جنهن جي تصديق ۽ ۽ تصحيح مؤرخن ۽ محققن کي اهل ڪراچي ۽ سنڌ کي ڪرڻ گهرجي. انهن شاهدين جي مطابق ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جو بيان ڪيل سال کان به سؤ سال اڳ بلڪ انهي کان به اڳ ڪراچي نه صرف موجود هو بلڪ هڪ بندرگاهه هو. انهيءَ جو تفصيل هيءُ آهي ته عرب اپيٽ جي هڪ مشهور ملاح (Navigator) جهاز راني ۽ سامونڊي علمن جو مصنف سليمان ابن احمد بن سليمان المهري پنهنجي ڪتاب "المنهاج الفاخر في علم البحر الزاخر" ۾ ڪراچي بندر جو ذڪر ڪيئي دفعا ڪيو آهي. سليمان المهري مشرقي يمن جي قبيلي بني مهره جو هڪ فرد هو. هاڻي اهو علائقو سلطنت عُمان ۾ شامل آهي. اهو غالباً عُمان اهوئي عُمان آهي جنهن جي مختلف بندرگاهن تان بادباني جهاز آفريقا، ايران ۽ هندستان جي ڪنارن کان ٿيندا چين جي بندرگاهن تائين ايندا هئا. انهي ملڪ جو اهو طلسمي ملاح جنهن کي روايتن ۾ "سندباد البحري" جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. سليمان المهري کان گهڻو اڳ ۾ پندرهين صدي جي آخري لاڙ واري جهاز ران ابن ماجد وانگر، جهاز راني، سامونڊي علم ۽ عربي سمنڊ جي ڪنارن وارن شهرن جي باري ۾ گهڻن ئي ڪتابن جو مصنف آهي جن مان به ڪتاب "المنهاج الفاخر علم البحر الزاخر" ۽ "الحمدة الدهراية" گهڻو مشهور آهن. انهن مان پهريون سنه 1512ع ۾ يعني سورهين صدي عيسوي جي شروعات ۾ لکيل آهي. هي ٻئي ڪتاب سليمان المهري جي ٻين رسالن ۽ احمد ماجد النجدي ڪن منظوم رسالن سان گڏ پيرس جي هڪ قلمي نسخي مان هڪ فرينچ مشترق گبريل فيران (Gabriel Ferrand) سنه 1925ع ۾ پيرس مان عڪسي صورت ۾ شايع ڪيا هئا جيڪي اسان جي نظر مان گذريا آهن. ان کان پوءِ هڪ شامي

مصنف ابراهيم خوري دمشق ۾ هڪ قلمي نسخي جي مدد سان "المنهاج الفاخر في علم البحر الزاخر" باقاعدي ايڊٽ ڪري دمشق مان 1970ع ۾ شايع ڪيو آهي. سليمان المهري هڪ اهڙو جهازران هو جيڪو پنهنجي بادباني، جهازن سان ايراني نار کان سنڌ ۽ هندستان جي اولهه وارن ڪنارن تائين ايندو ويندو هو. پاڻ پنهنجي انهيءَ ڪتاب ۾ ٻين ملاحن جي سهوليت ۽ رهنمائي خاطر عربي سمنڊ ۽ هندي وڏي سمنڊ جي محفوظ بحري رستن ۽ ذڪر ڪيل ملڪن جي بندرگاهن تي لنگر انداز ٿيڻ جا محفوظ طريقا ٻڌايا آهن. انهي سلسلي ۾ پاڻ سنڌ ۽ هند جي بندرگاهن جو ذڪر ڪندي ڪراچي جو پنج دفعا ذڪر ڪيو آهي. ٻه دفعا ص 10 تي هڪ دفعو 139 ۽ وري ٻه دفعا 140 تي. اهو پنهنجي ڪتاب ۾ ڪراچيءَ کي "ڪراشي" لکي ٿو. اهو انهي ڪري جو عربي ۾ "چ" نه آهي. اڪثر قديم عربي مصنفن "چ" جي جاءِ تي "ش" استعمال ڪئي آهي. هڪ ڳالهه ضمني طور تي هيءَ آهي ته، هو ڪراچي کي ديول جي نار (قديم ديبل) جو راس يعني سر شمار ڪري ٿو. ٻين لفظن ۾ ته پهريون بندرگاهه جيڪو اڄ به درست آهي. هتي اها ڳالهه دلچسپيءَ کان خالي نه آهي ته مصنف جي زماني ۾ يعني سورهين صدي عيسوي تائين قديم عربي ڪتابن ۾ ذڪر ڪيل سنڌ جي مشهور بندرگاهه ديبل عرب جهاز رانن وٽ سندس قديم نالي ديبل سان مشهور هو ۽ اهو نالو مشهور انگريز مصنف ميجر جنرل هيگ M.R Haig پنهنجي تحقيقي ڪتاب The Indus Delta Country ۾ لکيو آهي. هڪ ٻي اهم ڳالهه اها آهي ته هو (سليمان المهري) ملاحن جي رهبريءَ لاءِ ڪراچي جي سمنڊ جي باري ۾ هدايت ڪري ٿو ته هيءَ ڳالهه ياد رکو جڏهن اوهان ڪراچي پهچو ته نار (يعني ديول نار) ۾ وڃڻ ۽ اتان نڪرڻ لاءِ هڪ مقامي رهنما (گائيڊ) پاڻ سان ضرور رکو. ڇاڪاڻ ته هتي وروڪڙ واري ڪاريءَ ۾ جهازن جي ڦاسڻ ۽ ٽڪرجڻ جو انديشو رهي ٿو. هتي هيءَ به ڳالهه به ذڪر جي لائق آهي ته سليمان المهري ڪراچيءَ سان لڳو لڳ ٻنين ٻيٽن جو به ذڪر ڪيو آهي ۽ جهاز رانن کي ٻڌايو اٿس ته اهي ڪراچي کان علاوه انهن ٻيٽن تي به لنگر انداز ٿي سگهن ٿا. اهي ٻيٽ يقيناً منهوڙو ۽ ٻلا ٻيٽ آهن.

سليمان المهري جو اهو اهم ڪتاب انگريزن ۽ سان جي محققن جي اڳيان نه هو. ورنه هو هيءُ ڪڏهن . نه لکن ها ته 1729ع کان اڳ ۾ ڪراچيءَ جو وجود ئي ڪونه هو ۽ اهو ته بندرگاهه جي حيثيت سان پهريان 1729ع ۾ استعمال ٿيو. ڇاڪاڻ ته المهري جو اهو ڪتاب پهريون دفعو 1925ع ۾ پيرس مان عڪسي شڪل (Facsimile) ۾ شايع ٿيو. انهي جو ذڪر لائيڊ جي شايع ٿيل انسائيڪلو پيڊيا آف اسلام جي نئين ايڊيشن ۾ به آهي. افسوس آهي جو پنجاب يونيورسٽي مان شايع ٿيل ضخيم دائره معارف اسلاميه ۾ پڻ ڪراچيءَ جي باري ۾ به اهوئي قديم تاريخي احوال درج آهي، جنهن جو ذڪر مون پنهنجي مقالي جي شروع ۾ ڪيو آهي جيڪو اعتماد جوڳو نه آهي.

اسان جي پيش ڪيل شاهدين جي روشنيءَ ۾ هيءَ ڳالهه ثابت ٿي چڪي آهي ته ڪراچي جو وجود سنه 1729ع کان نه، بلڪ انهي کان به سؤ سال اڳ پراڻو آهي. يعني انهي شهر کي پنهنجي موجوده جاءِ وقوع تي پنج سؤ سال ٿي چڪا آهن. ٿي سگهي ته انهي کان اڳ ۾ به موجود هجي. ديبل جي اهميت زماني جي گردش ڪري گهٽجي وئي ۽ ڪراچي جي اهميت وڌي، حتيٰ ڪه اڄ ديول (ڀنڀور) ڪنڊرن جي شڪل ۾ موجود آهي ۽ ڪراچي دنيا جو اهم شهر ۽ بندرگاهه آهي. ان جي جيڪا ترقي پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ ٿي آهي، اها به روز روشن وانگر ظاهر آهي. شهر اهڙي طرح برباد ۽ آباد ٿيندا رهندا آهن.

اسان جي انهي تحقيق سان هڪ ٻي ڳالهه به واضح ٿئي ٿي ڪراچي بلڪ مڪران جي ڪنارن جي تاريخ به عربي تاريخ جي ماخذن کان سواءِ صحيح طريقي سان نه ٿي لکي سگهجي. افسوس سان چوڻو پوي ٿو ته اسان جي يونيورسٽين ۾ انهي جو فقدان آهي ۽ عربي مدرسن جا طالب ته ڇا پر استاد به اهڙن ماخذن بلڪ جاگرافيءَ جي علمن کان اڻ ڄاڻ آهن. جيڪو "علم البلدان" جي نالي سان عربن جو هڪ مايه ناز علم هو، جنهن مان يورپي قومن انهي علم جي گهڻ ڪتابن کي شايع ڪري گهڻو فائدو حاصل ڪيو. انهن علم ۽ معرفت جي گهڻي خدمت ڪئي آهي، هو يقيناً انهي خدمت لاءِ مبارڪ باد جا مستحق آهن.

ريحانه نظير

شيخ اياز: بحيثيت هڪ افسانه نگار

شيخ اياز نثر ۾ لکڻ جي شروعات ورهاڱي کان پهرين ڪئي. اهو دور، ننڍي کنڊ ۾ سياسي سماجي ۽ سماجي اٿل پٿل وارو دور هو. هر طرف آزاديءَ جون تحريڪون زور شور سان هلي رهيون هيون. ان ڪري ان دور جو جيڪڏهن تجزيو ڪيو وڃي ته ان دور جي هر اديب جي تخليق ۾ آزاديءَ جي پرچار يا انگريز حڪومت کان نفرت جو اظهار موجود نظر ايندو.

شيخ اياز، جڏهن ڪهاڻي ڪيتر ۾ قدم رکيو تڏهن پنهنجي آس پاس جي ماحول ۾ اهو ساڳيو سياسي، سماجي ۽ انقلابي تحريڪن جو دور ڏٺائين جنهن دور ۾ ادب جي هڪ نئين نظريي (ترقي پسند) جو پرچار زور شور سان هلي رهيو هو، جنهن ادب کي زندگيءَ جو ترجمان، پنهنجي حقن لاءِ جاڳرو ڪندڙ ۽ انسانيت جي اعليٰ قدرن کي اجاگر ڪرڻ جو درس ڏنو، هن نئين نظريي، نوجوانن اندر تمام گهڻي مقبوليت ماڻي ۽ انهن ورق، ان وقت جي حالتن ۽ واقعن کي پنهنجي ادب جي موضوع بنايو. جن ۾ سوڀوگيانچنداڻي، اياز قادري، گوبند مالهي، ڪرشن کٽواڻي، سڳن آهوجا وغيره قابلِ ذڪر آهن. شيخ اياز جي ڪهاڻي "سفيد وحشي" به ان نظريي (ترقي پسند) مطابق حقيقتن جي تصوير هيٺ قومي فڪر جي ترجماني ڪندي نظر اچي ٿي، جنهن ۾ بقول شيخ اياز جي ته "سنڌ ۾ رايل انبين نيوي جو مظاهرو هندستان جي ايندڙ انقلاب جو شروعاتي قدم هو. سنڌ کي فخر آهي ته غير جي چنبي مان آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ پهريون ٺٺڪو سنڌين کاڌو جنگ کان پوءِ سنڌي جنتا جي جاڳرتا جو نظارو مون "سفيد وحشي" ۾ ڪديو آهي(1).

هن ڪهاڻيءَ ان وقت ايتري ته مقبوليت ماڻي جو ڪهاڻي، ڪتاب جي ٽائيٽل بڻي. ان ڪهاڻي کان علاوه شيخ اياز پنهنجي افسانن ۾ سنڌي سماج جي نئين وڏين اوڻاين کي هڪ حقيقت پسند ليکڪ جيان پاڻ ۾ محسوس ڪري پنهنجي ڪهاڻين جو موضوع

بنائي پڙهندڙن جي سامهون پيش ڪيو. سنڌس ڪهاڻين تي نظر وجهبي ته اتي اسان کي ڪجهه اصلاحي، ڪجهه انقلابي، ڪجهه رومانوي ڪهاڻيون لکيل نظر اينديون. اها بي ڳالهه آهي ته انهن جو تعداد ٻين ڪهاڻي نويسن جي بنسبت تمام گهٽ ملندو!

پر جي پاڻ اجا وڌيڪ ڪجهه ڪهاڻيون لکي ها ته يقيناً سنڌي ادب ۾ ڪجهه وڌيڪ شهپارا شيخ اياز جي ڪهاڻين جي صورت ۾ اسان وٽ موجود هجن ها!

سندس انهن مختصر ڪهاڻين جو جائزو وٺبو ته انهن ۾ اسان کي ڪهاڻيءَ جا سمورا لوازمات موجود نظر ايندا. سندس ڪهاڻين جا جملا، تشبيهون، منظرنگاري، ڪردارنگاري اهڙي انداز ۾ پيش ڪيل نظر ايندي جو پڙهندڙ شيخ اياز جي سحر ۾ پاڻ کي گم ٿيڻ کان روڪي نه سگهندا! احسان بدوي اها وضاحت هنن لفظن ۾ ڪئي آهي ته: "شيخ اياز سنڌي افسانه نگاري ۾ جو رنگ پيدا ڪيو آهي، اهو بلڪل نئون آهي ۽ شايد هن وقت اياز کان زياده ڪامياب افسانه نگار ٻيو ڪوبه نه آهي. هن جي افسانن ۾ اسان کي رومان ۽ حقيقت جو امتزاج ملي ٿو جو اسان جي روزانه زندگي فطرت جي عين مطابق آهي ۽ اهڙي شعريت سان پرپور ۽ مٺڙي زبان شايد ئي ڪنهن سنڌي افسانه نگار کي نصيب هوندي(2)!

هيٺ سندس لکيل ڪهاڻين جا ڪجهه مثال پيش ڪجن ٿا:

آبدار مغربي موسيقي جو رڪارڊ وڄايو. راڳ جون چوليون چوهه سان آيون ۽ چر ۾ بدلجي ويون.

جوڙيون فرش تي ترڪنديون رقص ڪنديون ائين ٿي ويون جڻ هنج پاڻيءَ تي لهرارا وڃي رهيا آهن، بجلي جي روشنيءَ ۾ زرق برق ساڙهيون چمڪي رهيون آهن(3).

تشبيهه جو ورڇ هيءُ مثال ڏسو جيڪو پنهنجي ماحول جي عڪاسي ڪري ٿو. ڪهاڻي "سفيد وحشي" ۾ جڏهن ملاح ڪي گلان جي هڪ نظر گهايل ڪري وجهي ٿي ته ان جو اظهار ڪهاڻيڪار هنن لفظن سان ڪري ٿو:

"جيئن لنگر ٻيڙي مان اڇلبو آهي ته وڃي واري ۾ ڪپندو آهي تئين گلان سندس دل ۾ ڪپي وئي(4).

"واچ جا ڪانٽا" ۾ هڪ رومانوي جوڙي جي ڪردارنگاري هنن لفظن ۾ ڪري ٿو ته:

"ٻئي هٿن ۾ هٿ ڏيئي لهرن تي اڏامندا پئي ويا. ۾ فطرت جا جزا، ۾ سڀون دنيا جي ڏک درد کان دور، ۾ روح اسر جسم کان آزاد، ناهه نوهه کان آجا، رسم و رواج کان بي نياز(5)."

ائين نه آهي ته ڪهاڻيڪار انهن نفيس جذبن جو اظهار صرف محبت جي پس منظر ۾ ڪري ٿو پر سندس باريڪ نظرون عام ماڻهن جي بظاهر ٻاهران نظر ايندڙ بدصورتي مان به خوبصورتي کي ڪڍي اجاگر ڪن ٿيون. مثال "مسافر مڪراڻي" ۾ ڪم ڪندڙ مزور عورتون ۽ انهن جي ارد گرد جي ماحول جي ڪردار نگاري ڪيڏي نه سچائيءَ ۽ ايمانداريءَ سان بيان ڪئي اٿس ته چوڏاري ڪپهه جون پوٺيون هيون ۽ عورتون انهن کي هٿن سان پڇي رهيون هيون. مزور مڪراڻي عورتون سٽيون ۽ سوٽ! وٽيل سٽيل ويٺيون، ڏٺا منا منهن جي پڪي چمڙي، ڪڪا وار جڻ ٽامي جون شيون ٿي لڳيون(6). ساڳي ڪهاڻي اندر مڪراڻي مزور جي ٻار جي نفسيات جو اظهار ڪندي لکي ٿو ته:

"مسافر جي عمر چار پنج سال هئي، منهن ماسيرو، چپ ٿليهرا، رنگ سانورو، وار ڪڪوريا انهن سان گڏ مون کي هن جي منهن تي عجيب مرڪ نظر ايندي هئي. سندس انگ انگ مرڪندو هو. سندس اکيون چمڪي پرون تاڃي ناسون ڦولارجي چپ سڪي ويندا هئا، اها مرڪ هن جي ماحول تي نتج هئي. گدام جي هانوَ ڪچو ڪندڙ پوسان پيٽ ۾ چتي بک، ٻت ۾ ٻچان، پگهر جي هلڪي پونءِ، چڪڻي مٽي ماڻ جو داٻ دڙڪو، چڪيون چڙبون... هنن سڀني جي شڪست هئي اهو ناچ، بک ۽ بدحالي جو اظهار هو هيءُ گيت:

رئو وڏو امان جو
ڦرو وڏو ابا جو
تئو وڏو امان جو
ڇرو وڏو ابا جو
پيٽ وڏو سيٺ جو
پيٽ وڏو سيٺ جو(7).

۽ جڏهن ان معصوم ٻار جي ان گيت، ان ناچ ۽ ان مرڪ کي بک، بدحالي ۽ بيماري ڳڙڪائي ٿي وڃي ته لڳي ٿي شيخ اياز هڪ انقلابي ليکڪ بڻجي سامهون اچي بيهي ٿو. جيڪو ڪهاڻي جي هن ٽڪري مان هر لفظ اندر ٻڪندو نظر اچي ٿو ته هي ٻار جنهن جي ماءُ صبح کان سانجهيءَ تائين ڪپهه پڇي رهي آهي، تنهن جي انگ تي لٽو نه آهي، دل ۾ ايندو آهي ته پوٽي پوٽي اڏايان ڳوٺي ڳوٺي جلايان، گدام ڦهلندو نظر ايندو اٿس، هن جون حلون ساري دنيا سان ملي ونديون آهن، هي ساري دنيا گدام آهي جنهن تي ڪپهه جون پوٺيون پکڙيل آهن، بس هڪ هڪڙي تيلي جي ضرورت آهي سڪڙي چڻنگ، فقط هڪڙي تيلي! اي انگ اگهاڙو اٿو، هيءَ دنيا هي ڪپهه جو گدام اوهان جو آهي، اي پيٽ بکيو اٿو! هيءَ دنيا هي ڪڻڪ جو گدام اوهان جو آهي، ان تي صرف ان جو حق آهي جو پوکي ٿو جو پورهيو ڪري ٿو(8).

هتي اسان کي مزاحمتي ادب جي هڪ انقلابي اديب، مفڪر، انسان دوست سان گڏ هڪ مضبوط ارادن جي مالڪ ۽ هڪ جوشيلي جوان جي صورت نظر ايندي، جنهن کي نفرت آهي انهن سرمائيدارن کان جيڪي مزور جي بک مان پنهنجو پيٽ پرين ٿا. هن کي نفرت آهي انهن وڏيرن کان جيڪي پورهئي جو اجورو پگهر سڪڻ کان اڳ نٿا ڏين. هن کي نفرت آهي ان سماج کان جنهن ۾ دنيا جهان جون خوشيون

ڏيندڙ عورت کي سندس جائز مقام ۽ حقن کان محروم ڪيو ويو هو. هن کي نفرت آهي انهن قورن کان جن کي جنهن ڌرتي عزت ڏني هو انهي جي تهذيب، تمدن، زبان، مال، ۽ ملڪيت لُٽڻ لڳا.

شيخ اياز جون ڪهاڻيون انهن فڪري لاڙن جي ترجماني ڪندي نظر اچن ٿيون. هونءَ به تخليق اها لازوال آهي، جيڪا پڙهڻ واري ۾ احساس پيدا ڪري، ان جي ستل جذبن کي بيدار ڪري. تڏهن چئبو ته ليکڪ پڙهندڙن تائين پنهنجو شعور بيدار ڪرڻ ۾ ڪامياب ويو. بقول خاڪي جويو ته "هڪ وڏي فنڪار جي وڏي خوبي اها هوندي آهي جو هو پنهنجي جمالياتي ۽ نظرياتي محسوسات کي پنهنجي تخليقي ذات ذريعي پڙهندڙن جي هڪ وڏي اڪثريت تائين جيئن جو تيئن پهچائيندو آهي، فنڪار جيڪي تاثر جيئن محسوس ڪندو آهي، انهن تاثرن کي اٿين عوام تائين پهچائڻ فنڪار جي سڀ کان وڏي ڪاميابي آهي. مطلب ته اهي ساڳيا تاثرات جيڪي هڪ فنڪار پنهنجي تخليقي عمل دوران جهڙي طرح به محسوس ڪيا انهن کي انهن ئي جذبن، خيالن، احساسن ۽ امنگن مطابق فن جي پڙهندڙن کي به محسوس ڪرائڻ فنڪار جي فنڪاري جو ڪمال آهي(9)."

شيخ اياز جي شخصيت ۾ اهڙو ئي فنڪار موجود هو جنهن پنهنجي ذات سان ملڪي توڙي غير ملڪي حالتن، واقعن، سياسي ۽ سماجي سرگرمين کان پڙهندڙن کي واقفيت ڪرايو. انهيءَ پس منظر ۾ سندس ڪجهه ڪهاڻين جو جائزو وٺون ٿا.

سفيد وحشي: هن ڪهاڻي مان پڙهندڙن کي ورهاڱي کان پهرين واري دور جي سياسي ۽ سماجي حالتن جو چڱي طرح اندازو ٿي ويندو، 20 صدي جو دور هر طرف کان انقلابن ۽ آزادي جي تحريڪن سان ڀرپور هو، جنهن ۾ هر طرف مظلوم ۽ محڪوم قومون پنهنجي آزادي لاءِ پاڻ پتوڙي رهيون هيون. ان بين الاقوامي سياسي سجاڳي سڄي دنيا جي ڏتڙيل ماڻهن کي هڪ نئون شعور هڪ نئين سجاڳي بخشي ۽ ان سموري جدوجهد ۾ ادب کي نمايان مقام حاصل آهي جنهن پنهنجي قلم وسيلي پنهنجي ملڪ کي هڪ نئين جنگ وڙهڻ سيکاري، اهو دور ننڍي کنڊ ۾ 20 صدي کان 1947ع تائين ڪٽي سگهجي ٿو. شيخ صاحب ان دور جي سياسي سماجي حالتن جو نمايان عڪس "سفيد وحشي" ۾ هن طرح بيان ڪيو آهي:

"صديق پنهنجي اڌوراڻي سائيڪل تي چڙهي شهر ڏانهن ويو. ڪچهري روڊ تان گذريو ته ڪيترا ڪاليجي ڇوڪرا ڏٺائين، جي جهنڊا کڻي انقلاب زنده باد جا نعرا هڻي رهيا هئا."

ساڳي ڪهاڻي اندر هڪ ٻي جاءِ تي هو لکي ٿو ته اسين پنهنجا جائز حق گهرون ته اسان کي گولي سان اڏايو وڃي، اسين جي ظلم ۽ بي انصافي خلاف آواز اٿاريون ته اسان کي ٽيئر گئس هلائي ڇڙوڇڙ ڪيو وڃي ٿو، آخر هي انگريز، هي سفيد وحشي ڪيستائين عوام جو خون وهائيندا... ڪيستائين؟(10)"

اهي جملا انگريز سامراجيت جي سختين ۽ غلام بڻيل سرشتي ۾ رهندڙ ماڻهن جي جذبات ۽ خيالات جا امين آهن. جنهن ۾ گلان نالي هڪ غريب ڇوڪري جنهن کي صديق مهاڻي نالي هڪ مرد تمام گهڻو چاهيندو هو ۽ جڏهن ان جي عزت پنجن رپين ۾ وڪڻندو ڏسي ٿو ته سندس غيرت جوش کائي ٿي. هو سوچي ٿو ته اسان جو ملڪ، ان جا وسيلا ۽ مال ملڪيتون ڪٽي هنن (انگريزن) جو پيٽ ڪونه ڀريو جو هاڻي اسان جي عزت ۽ غيرت به خريد ڪري رهيا آهن، هو پنهنجي ان نفرت جو اظهار هنن لفظن سان ڪري ٿو ته:

"اسان جي زندگي عزت، غيرت ۽ محبت جا خوني سفيد وحشي! سفيد وحشي! سفيد سفيد! صديق جو مغز ڦري ويو ٿو:

"هي صدري جي کيسي مان چاقو ڪڍي در کي لت هڻي اندر ڌوڪي آيو، هڪ ٻيون ۽ ٽيون سولجر در تي ڪيري، ڏو، آمر مڇي جيان ڌرتي تي ڦٿڪڻ لڳو(11)."

اهي هئا ان وقت جا حالات جن کي شيخ اياز هڪ انقلابي ڪهاڻيڪار وانگر نه صرف سڃاتو، سان بيان ڪري ٿو ۾ صديق مهاڻي جهڙي معمولي ڪردار ۾ اها

سوچ ۽ قوت پڻ جاڳائي ٿو جو هو پنهنجي سطح تي پنهنجي حقن لاءِ وڙهي ٿو. اهو هو هڪ ترقي پسند ليکڪ جي ان دور ۽ ان جي حالات مطابق پنهنجي سوچ ۽ جذبن جو فن ۾ هڪ عملي نمونو. فن ۽ حقيقتون هڪٻئي لاءِ لازم ملزوم قوتون هونديون آهن، جي فن هوندو ۽ حقيقت نه هوندي ته اها تخليق صرف مٺيون ننڊون ڪرائيندڙ سڏبي، جنهن مان سجاڳي جو ڪوبه رستو ڪابه منزل نظر نه ايندي ۽ جي صرف حقيقت هوندي ۽ فن ناپيد هوندو ته اهو هڪ اخباري بيان کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نظر نه ايندو، شيخ اياز اهو اديب هو جنهن جي هر تخليق ۾ اهي ٻئي خوبيون هر هنڌ نمايان نظر اچن ٿيون.

ڪهاڻي "ڪارو رنگ" پڙهبي ته ان اندر هڪ نواڻ ۽ تازگي نظر ايندي ليکڪ ڪيئن نه ڪاري رنگ پنيان لڪل خوبصورتي کي جهٽي پڙهندڙن اڳيان پيش ڪري رنگن جي حقيقتن کان آگاهه ڪري ڪين ٻڌائي ٿو ته خوبصورتي رنگن جي محتاج نه هوندي آهي، پر اها هر انسان جي ڪردار ۽ ان جي عمل مان عيان ٿيندي آهي.

ڪهاڻي "نظيران" ۾ پاڻ هڪ گهريلو عورت جي اخلاق ۽ ان جي هر سختين کي صبر ۽ شڪر سان برداشت ڪرڻ واري جذبي کي ساراهي ٿو، گڏوگڏ ان عورت جي مڙس کي پڇتاءُ جو اهڙو مزو چکائي ٿو جو پوئين سڄي عمر هو رت جا ڳوڙها وهائيندو نظر اچي ٿو.

اهي سڀ سنڌس شروعاتي دور جون ڪهاڻيون هيون جن ۾ هو فن کي حقيقتن جو ترجمان ڪري نه صرف بيان ڪري ٿو پر انهن حقيقتن کي پنهنجي ڪوشش وسيلي بدلائڻ جو سبق پڻ ڏيئي ٿو، اهو ڪيتري قدر درست آهي، ان لاءِ ڊاڪٽر غلام حسين جعفري جي هي راءِ ڪافي وزن رکي ٿي ته فن ۽ ادب هميشه حقيقتن کي بدلائڻ لاءِ ڪم آيو آهي، ڪڏهن جلوءَ جي حيثيت ۾، ڪڏهن فن جي حيثيت ۾، ڪڏهن شعوري طرح، ڪڏهن غير شعوري طرح ادب ۽ فن برابر حقيقتن تي منحصر آهن ۽ حقيقتن مان پيدا ٿين ٿا پر اهي پنهنجي ليکي حقيقتن تي اثر پڻ وجهن ٿا. اديب جو فرض آهي ته هو نه صرف حقيقتن کي سمجهي انهن کي پيش ڪري بلڪ حقيقتن جي بلڪل تهه ۾ وڃي ان کي خوبصورت ۽ روشن صورت ۾ بدلائڻ جي جهلڪ ڏيئي. جيڪڏهن ڪو اديب حقيقت ۾ پيهي وڃي ٿو ۽ سندس فن تخليقي حقيقت نگاري تي پهچي ٿو، تڏهن چئبو ته هو هڪ اعليٰ چتر يا ڪردار پيش ڪري ٿو(12)."

شيخ اياز جون ڪهاڻيون ۽ انهن جي ڪردارن جي ادبي تور تڪ ڪبي ته اهي مٿي ڏنل مثال جي ڪسوٽي تي ڪريون نظر اينديون.

شيخ اياز جي هڪ ڪامياب ڪهاڻيڪار جو هڪ ثبوت اهو به آهي ته هن پنهنجي همعصرن ۽ پوئلڳن تي اثر وڌو آهي، انهن مان هڪ مثال نجم عباسي جو آهي. شيخ اياز جنهن دور ۾ لکڻ شروع ڪيو، نجم عباسي به ان دور ۾ ڪهاڻي ڪيتر ۾ داخل ٿيو. ان ڪري اياز جي فن ۽ فڪر جو ٿورو گهڻو عڪس سندس ڪهاڻين ۾ به موجود ملندو. مثال: شيخ اياز جي ڪهاڻي "پاڙيسري" جيڪا هندو مسلم يڪجهتيءَ تي ٻڌل آهي، اها نجم عباسي جي ڪهاڻي "دوستي نه ڏسي دين ڌرم" (1944ع) ۾ نظر اچي ٿي. مثال شيخ اياز هڪ هنڌ لکي ٿو ته:

"خانوءَ کي ڪئين اهڙا روزمره جا واقعا نظر آيا جڏهن هندو مسلمان جو روح ملي جُلي ويو هو ۽ سنڌ جي هڪ تهذيب، هڪ قوميت جي گواهي ڏني(13).

نجم عباسي وري ان رشتي سي هنن لفظن ۾ بيان ڪري ٿو ته:

"هندو به انسان آهن مسلمان به انسان آهن. هو به خدا جا خلقيل آهن ۽ اسان به، جهڙيون خدا جون نعمتون اسان تي آهن تهڙيون انهن تي. وڏي ڳالهه ته اسين ٻئي سنڌي آهيون. هڪ ديس، هڪ وطن، هڪ زبان، گڏ رهون، گڏ راند روند ڪريون، اهڙو ڪو ٻيو ناتو ٿي سگهي ٿو(14)!"

"مشيرنامو" سنڌي سماج جي ڪوڙهه ورتل بيماري ڪارو ڪاري جي ظلم جي زنده تصوير پيش ڪري ٿي. سنڌي جيڪي هڪ طرف ته نياڻي کي ست قرآن جو ڏاجو ڏين ٿا پر جڏهن اها نياڻي پنهنجي سوچ پنهنجي محبت پنهنجي حقن جي لاءِ جڏهن آواز بلند ڪري ٿي ته هڪدم سندس سر ڪوبي ڪارو ڪاري،

جي هٿيار سان ڪٺي وجي ٿي. شيخ اياز هن ڪهاڻيءَ ۾ اهڙي ئي هڪ نياڻي جي جذبن، خواهشن ۽ محبتن جو احوال قلمبند ڪندي لکيو آهي ته: ”هن عورت کي اهو سنگسار ڪري جنهن نظر يا زبان سان ۽ خيال ۾ به سياه ڪاري نه ڪئي هجي. مون رڙ ڪري جواب ڏنو جنهن نه ڪئي آهي، انهيءَ کي به ڪهڙو حق آهي هي رت شب خيز آهي، پاڪيزه آهي، هر گناهه ثواب کان بالاتر آهي، هي رت عبادت آهي، ان تي هٿ کڻڻ جو ڪنهن کي به حق نه آهي، نه انسان کي نه فرشتي کي“. جمال ابڙو سندس ان ۽ لکيل بين ڪهاڻين جي تعريف ڪندي لکي ٿو ته:

”سندس شاعريءَ سبب سندس افسانه نويسيءَ جو پهلو ماڻهن کان اوجهل رهيو. مون کي موجوده ڪهاڻي نويسيءَ جو ابو سمجهيو يا سڏيو وڃي ٿو، ان ۾ اهو سهرو به شيخ اياز تي آهي. مون ڪاليج وارن ڏينهن ۾ 1941ع کان 1947ع دوران سندس ڪهاڻيون- ”سفيد وحشي“، ”ڪلٽي“ وغيره پڙهيون. جن مون تي اهڙا اڻ مٽ نقش ڇڏيا جو اڄ ڏينهن تائين اڌ صدي گذرڻ کان پوءِ به، نه مٽيا آهن. منهنجون سڀ ڪهاڻيون ۽ شيخ اياز جو هڪڙو ”مشيرنامو“(15).“

شيخ اياز جي ڪهاڻين جو مطالعو ڪبو ته انهن جا اڪثر موضوع هيٺيان نظر ايندا:

1. طبقاتي سماج جون اوڻايون 2. وڏيرن جا هارين مٿان ٿيندڙ ظلم ۽ هارين جي بک ۽ بدحالي 3. سنڌي سماج ۾ عورتن سان ٿيندڙ ناانصافي. جنهن جو اندازو ڪهاڻي ”نظيران“ جي هيٺين سٽن مان بخوبي لڳائي سگهجي ٿو، جنهن ۾ ليکڪ هڪ هنڌ لکي ٿو ته:

”اهي عورتون جيڪي گهرن اندر رهن ٿيون ۽ مردن جي استحصال جو شڪار ٿين ٿيون پر پوءِ به درگذر ڪري صبر جو وقت گذارين ٿيون. ڪيڏي نه! عورت اندر برداشت ڪرڻ جي طاقت آهي!“

گوبند مالهي ورهاڱي کان پهرين ورتل سندس ادبي ڪاوشن خاص ڪري افسانه نويسي کي خراج تحسين پيش ڪندي لکي ٿو ته:

”اياز، ”نظيران“ ۽ ”سفيد وحشي“ جهڙيون ڪهاڻيون به لکيون ۽ ”اڳتي قدم“ مخزن به شروع ڪيائين، سنڌ ۾ انقلابي ادب جو علمبردار شيخ اياز ئي هو. هن جهونن ڳاٽ ڳٽين اديبن کي قلم کڻڻ لاءِ للڪاريو ۽ نون اڀرندڙ اديبن کي لکڻ لاءِ پڻ اتساهيو آماده ڪيو ۽ همٿايو(16).“

ورهاڱي کان پوءِ هن نئين ٺهيل ملڪ ۾ سنڌين سان جيڪي ڪجهه وهيو واپريو، ان کان هر پڙهيو لکيو ماڻهو بخوبي واقف آهي. هڪ پنهنجي هم وطن، هم زبان، ۽ هم قوميت رکندڙ ماڻهن جي لڏي وڃڻ ته ٻئي طرف وري ڌاري قوم، ڌاري تهذيب ۽ ڌاري ٻولي جي ماڻهن جي سنڌ مٿان يلغار سنڌين جي سوچ سمجهه کي منجمند ڪري ڇڏيو ته ڇا صحيح آهي ۽ ڇا غلط آهي. سنڌي قوم جي ان شڪست حاليءَ کي ختم ڪرڻ ۾ سنڌ جي باشعور پڙهيل لکيل اديبن پنهنجا قلم اڳتي وڌايا ۽ پنهنجي قوم، ٻولي، ۽ تهذيب تمدن جي تحفظ ۽ بقا لاءِ قومي سطح تي جدوجهد جو اعلان ڪيو، ڪيترائي ادبي رسالا ادبي ميدان تي نمودار ٿيا، جن ۾ مهراڻ نئين زندگي نمايان آهن. اڃا ڪجهه وقت ئي مس گذريو ته سنڌ مٿان هڪ زوردار وار ون يونٽ جي قيام جي اعلان سان ڪيو ويو جنهن سنڌي قوم جي شناخت ئي ختم ڪري ڇڏي. سنڌي پنهنجي ئي سرزمين تي بي گانه ۽ بي وس نظر اچڻ لڳا. بقول فتاح ملڪ جي ته:

”اهو وقت عجيب وقت هو جڏهن سنڌ مٿان ون يونٽ لڳو، ان کان پوءِ مارشلا لڳائي ويئي، سنڌي ٻولي کي ختم ڪيو ويو، لفظ سنڌ ڳالهائڻ تي بندش وڌي ويئي، اردو کي قومي زبان قرار ڏنو ويو، قومي نشرياتي ادارن تي اردو جو مڪمل غلبو ٿيو، سنڌ جا شهر، بندر ۽ بازارين زمينون ۽ نوڪريون سڀ ڪجهه کسجي ويو، ڇا ڇا ظلم نه ٿيو!(17)“

اهڙي گهُٽ ۽ ٻُوسٽ واري ماحول ۾ ساهه کڻڻ هڪ باشعور ذهن لاءِ گناهه جي مترادف هو. انهي ڪري ان وقت ۾ سنڌ جي مخلص ۽ محب وطن طبقي، جن ۾ اديبن، دانشورن ۽ شاعرن کان علاوه ڪجهه سياستدان ڪجهه سماجي شخصيتون ڪجهه

شاگرد تنظيمون، ڪجهه مزدور، هاري تحريڪن جا ماڻهو ۽ انهن سان گڏ ڪجهه علم دوست به ان قافلي ۾ شريڪ ٿي، اُن جي خلاف آواز بلند ڪيو. هنن نه صرف انهن ناانصافين جي خلاف احتجاج ڪري مظاهرا ڪيا پر ان سلسلي ۾ هنن جيل اندر قيد و بند جون اذيتون پڻ سَٺيون. سڄو صوبو سراپا احتجاج بڻجي ويو، جنهن ۾ سنڌي اديبن جو ڪردار تارن ۾ چنڊ وانگي چمڪڻ لڳو. اختر بلوچ ”قيدياڻيءَ جي ڊائري“ ۾ انهن حالتن جو ذڪر ڪندي لکي ٿي ته:

”مون کي اڄ به 1979ع جو سال ياد آهي جڏهن سنڌ جا شاگرد، اديب، شاعر، قوم پرست ۽ سياسي اڳواڻ پنهنجي پولي، ون يونٽ ۽ ٻين سنڌ جي حقن لاءِ جلسا جلوس ۽ هڙتالون ڪري رهيا هئا. سڀني کي گرفتار ڪري جيل پريا ويا(18).“

شيخ اياز جي اثرات هيٺ ته ڪيترائي ليکڪ آيا ليڪن سنڌس سيهوڳي اديبن ۾ محمد عثمان ڏيپلائي، سريوگيانچنداڻي محمد ابراهيم جويو ”روزي جي ماني“ جمال ابڙو، نجم عباسي، رشيد ڀٽي، غلام رباني ۽ نورالدين سرڪي جهڙا برک افسانہ نگار هئا، جن خصوصي طرح سنڌ ۾ پرماريت خلاف افسانن جي ذريعي مهم هلائي. هنن پنهنجي افسانن ۾ انقلابي توڙي سماجي موضوعن تي ٻي ٻيلپيءَ سان لکيو. انهن اديبن ۾ محمد عثمان ڏيپلائيءَ جو ڪردار نمايان نظر اچي ٿو. جنهن وڏيرن، ڪلمورن، ۽ نقلي پيرن خلاف پنهنجي قلم کي تلوار وانگر هلايو. هڪ لحاظ کان ائين چئجي ته بي جا نه ٿيندو ته شيخ اياز جي افسانہ نگاري جي فڪر کي محمد عثمان ڏيپلائيءَ ۽ ڊاڪٽر نجم عباسيءَ تمام گهڻو اڳتي وٺي ويا، ايتري قدر جو شيخ صاحب افسانہ نويسي ڇڏي ڏني ۽ پنهنجو سڄو زور شاعري ۽ نثر نويسيءَ جي ٻين صنفن- خطن، ڊائرين، يادگيرين ۽ آتم ڪٿائن تي وجهي ڏنائين. جيڪڏهن هو افسانہ نگاري کي نه ڇڏي ڏئي ها ته شايد سنڌس پائي جو ٻيو ڪو افسانہ نگار سنڌ ۾ نہ هجي ها! ان هوندي به سنڌس پونير افسانہ نگارن هن صنف کي تمام گهڻو شاهوڪار ڪيو، ايتري قدر جو سنڌي افسانو هندي، بنگالي، اردو، ۽ ٻين ٻولين جي افسانہ نگارن جي صف ۾ اچي بيٺو. اڄ به هيءَ صنف ادب جي سڀ کان مقبول صنف آهي.

حوالا

(1) هَڪڙو انور فگار ڊاڪٽر- جي تند برابر توريان، ص 12، ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي اڪيڊمي ڪراچي 1998ع
(2) بدوي احسان- تنقيد ۽ تنقيدنگاري (ڇاپو ٻيون) ڇپائيندڙ: آر.ايڇ.احمد برادرس، شاهي بازار حيدرآباد، 1971ع
(3) ڏسو حوالو-1، ص 105
(4) ڏسو حوالو-1، ص 138
(5) ڏسو حوالو-1، ص 144
(6) ڏسو حوالو-1، ص 157
(7) ڏسو حوالو-1، ص 158
(8) ڏسو حوالو-1، ص 159
(9) جويو خاڪي- ترقي پسند ادب جا معمار (ڇاپو پهريون)، ڇپائيندڙ: سنگم پبليڪيشن 1986ع
(10) ڏسو حوالو-1، ص 140
(11) ڏسو حوالو-1، ص 142
(12) ٻاٻاڻي ڪيرت- ادب ۽ حقيقت نگاري، ٽماهي ”مهراڻ“ 1956/4ع ص 114، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو
(13) ڏسو حوالو-1، ص 150
(14) عباسي نجم ڊاڪٽر- جيڪي منهنجي من ۾، ص 34، ڇپائيندڙ: زيب ادبي مرڪز حيدرآباد (؟)
(15) ڏسو حوالو-1، ص 10
(16) ڏسو حوالو-1، ص 133
(17) سهڻي شيخ اياز نمبر، ص 27
(18) بلوچ اختر- قيدياڻي جي ڊائري (پنهنجي پاران) (ڇاپو چوٿون) ص 7، ڇپائيندڙ: سنڌي اڪيڊمي ڪراچي 2009ع

رياضت برڙو

خوبصورت شعرن ۾ سمايل خيالن جي خوشبوءِ

(نالي واري شاعر نواز علي 'نياز' جعفري جي شاعريءَ بابت ڪجهه ويچار)

سنڌي شعر ۽ ادب جي تاريخ ۾ ويهين صدي عيسويءَ کي وڏي حيثيت حاصل آهي. هن صديءَ جي پهرين 50 سالن ۾، اسان کي سنڌي غزل گو شاعريءَ، مشاعرن ۽ ادبي ڪانفرنسن جي حوالي سان جنهن شهر جو نالو سڄيءَ سنڌ ۾ جرڪندي نظر اچي ٿو، اهو سنڌ جي پنج هزار سالا تهذيبي يادگار موهن جي دڙي کان ٿوري پنڌ تي وسندڙ لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو آهي. مان چاهيان ٿو، ته لاڙڪاڻي ۾ ان مشاعراتي دؤر بابت، پس منظر چٽو ڪرڻ لاءِ، نالي واري محقق پير حسام الدين راشدي جي مشهور ڪتاب "هو ڏوٽي هو ڏينهن" (1977ع) مان اقتباس ڏيان. پير صاحب لکي ٿو:

"لاڙڪاڻي ۾ سنڌي زبان جي ادب ۽ شعر و سخن جو به ڏاڍو چرچو هوندو هو، گويا ان وقت، جيستائين مسلمانن جو تعلق آهي، لاڙڪاڻي کي مرڪزي حيثيت حاصل هئي. 'سانگي'، 'گدا' ۽ 'قليچ' جي دؤر ۾ اهو شرف حيدرآباد کي هو، اتي اهو چهچٽو هوندو هو، جڏهن اتي مجلسان منتشر ٿيون ۽ جڏهن اها راند ڦِٽي، تڏهن لاڙڪاڻي جو وارو وريو. حيدرآباد تي جنهن وقت خزان آئي، ان وقت لاڙڪاڻي ۾ ادبي بهار جي آمد ٿي. سنڌي ادب ۽ سنڌ جي ادبي تحريڪن جو سمورو معاملو ۽ مرڪز لاڙڪاڻي منتقل ٿي ويو. 'سانگيءَ' کي خدا جنت ۾ جايون ڏئي، هميشه پاڻ وٽ شعر و سخن جي مجلس مچائيندو هو، شاعرن کي گڏ ڪري ڪائنس هر طرح غزل پڙهائيندو هو. انهيءَ مجلس کي "شعربازي" چئبو هو. مشاعري جي نالي مان اڃا ڪوبه واقف ڪونه هو. لاڙڪاڻو ٿي سنڌ ۾ پهريون شهر آهي، جتي انهيءَ طرحي شعربازيءَ جي ميڙ يا محفل کي، هندستاني طرز تي، "مشاعرو" سڏيو ويو ۽ پهريون پيرو مشاعري جا

گهڻو ڪري سيڻي آدابم سواءِ پان ۽ ٿڪدان جي، انهن مشاعرن ۾ استعمال ڪيا ويا(1)."

مشاعرن جي ابتدا 1919ع ڌاري، هڪ پنجابي وٽرنري ڊاڪٽر عبدالمجيد صديقيءَ ڪئي، جيڪو اردوءَ جو سٺو شاعر ۽ اڪبرالهه آباديءَ جو شاگرد هو(2). "ڊاڪٽر صاحب مرحوم لاڙڪاڻي جي شاعرن کي گڏ ڪري اهي مشاعرا شروع ڪرايا. فقير علي محمد قادري مرحوم و مغفور ان دؤر جو پختہ مشق شاعر هو... منهنجو استاد حضرت 'خادم' لاڙڪاڻوي، پيارو ۽ مٺو دوست ميان غلام سرور قادري ۽ اسان جو مرحوم نواز علي خان 'نياز' به انهيءَ ابتدائي دؤر جا قادرالڪلام شاعر هئا. قادرين جو خاندان ۽ جعفرين جو گهراڻو زماني ۾ گويا علمي ۽ ادبي تحريڪ جو روح ۽ جان هو(3)."

زود رنجي، تلخ گوئي ڏي ڇڏي،
ڏي تون هر ڪنهن کي محبت روز شب.
(نواز علي 'نياز')

اها پيار ۽ محبت جي پرچار ڪرڻ، اسان جي سنڌ جي شاعرن جي بنيادي سڃاڻپ آهي. جنهن جو اظهار پنهنجي خاص انداز ۾ جعفري گهراڻي جي اهم پيشرو شاعر نواز علي 'نياز' مٺئين شعر ۾ ڪيو آهي. نواز علي 'نياز' جعفري (جنم: 18- آڪٽوبر 1892ع وفات: 12- نومبر 1959ع) پنهنجي وقت جو برجستو،

نالي وارو، مشاعرن ۾ سرگرم حصو وٺندڙ، ڪُهنه مشق، عروض جو ماهر، صنعت گر، تجنيس جو ڄاڻو ۽ في البديهه شاعر هو. هن جي مزاج ۾ فراخ دلي، رحم دلي، نرم طبيعتي، نوڙت، انڪساري ۽ ٿلهن توڙي وڏن لاءِ محبت سمايل هئي.

نالي وارو شاعر ۽ سندس شاگرد هري دريائي 'دلگير' لکي ٿو:

"تن ڏينهن 1930ع ۾ نياز صاحب جي شاعريءَ جو ڏاڪو سنڌ جي سمورن مشاعرن ۾ وڳل هو. هو بهترين مرثيه نويس شاعر هو، عاشورن تي شهيدِ ڪربلا جي شان ۾ پنهنجا لکيل مرثيا پاڻ سُر سان پڙهندو هو. سندس سر ۾ غضب جواثر هوندو هو، ٻڌندڙ روئي پوندا هئا. 'نياز' صاحب نهايت ئي عاشق مزاج، حسن جو شيدائي هو(4)."

لاڙڪاڻي لاءِ حسن ۽ حسن پرستيءَ جي حوالي سان ڪنهن شاعر جو چوڻ آهي:

لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو، معشوقن جو مڪان آهه،
عاشقن لاءِ برهه جو بستان آهه(5).

جتي عاشق ۽ معشوق هوندا، ته شاعريءَ جو جهان ته ازخود ئي آباد ٿيندو نه! پلا، شاعرن ڪان به ڪو وڌو عاشق هوندو آهي ڇا! جيڪڏهن نياز صاحب عاشق مزاج ۽ حسن جو شيدائي هو ته هجڻ به گهرجي ها، نيٺ به ته هو شاعر هو! سوال- جواب جي صنعت ۾ سرجيل هڪ غزل ۾ نياز صاحب چوي ٿو:

اڄ ڏسي دلبر چيو: توکي اڳي هي غم نه هو،
مون چيو: هو غم مگر، هي عشق جو ماتم نه هو.

ڪيئن نه هو ماتم؟ پيچ هو پاتل جڏهن،
مون چيو: هو پيچ پر، هي زلف جو خم، خم نه هو.

ناز سان مُرڪي چيائين: زلف جو خم، خم ته هو،
مون چيو: خم خم جي هو ته به ناز هي دم، دم نه هو(6).

• يا پياري پرين پاران دل چورائڻ بابت ڏاڍي خوبصورت نموني هيءُ شعر سرجيائين:

ڪالهه دل چورائي دلبي ساڻ مرڪي دلربا،
چال چوريءَ جي عجب هئي، منهنجي دلبر يار جي.

هن شعر ۾ وڏي محبت سمايل آهي، لفظن جو انتخاب اهڙو ته وڻندڙ آهي جو ڪنهن به لفظ مان ڪا فرياد پڌري نه ٿي ٿئي، خاص ڪري "چال چوريءَ جي عجب هئي..." ڏاڍي خوبصورت نياءَ ۽ ڪٿاءَ سان رچيل سٽ آهي. ايئن ٿو محسوس ٿئي ڄڻ انهن لفظن ۾ باطن استعمال ٿيل آهي، جنهن لاءِ ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو چيو آهي:

"جيستائين اسان جو ڪو شاعر سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جي باطن جو استعمال نه ٿو ڪري، ايستائين هو نه شاعر آهي ۽ نه آرٽسٽ(7)."

هن موقعي تي ڏک اهو ٿو ٿئي ته نياز صاحب جي شاعري ڪتابي روپ وٺي نه سگهي آهي ۽ ڄڻ ته اسان ڪان ماضيءَ ۾ وڃائجي وئي آهي، نه ته جيڪر اهڙا ٻيا به شعر ڄاڻائي سگهجن ها. پوءِ به، مثال طور نياز صاحب جو هڪڙو ٻيو شعر به "سنڌي انداز" ۾ هن ريت آهي:

مون کي بيمار ڏسي، پاڻ پڇيو ٿي پياري،
هي اٿي عشق جو آزار، اڙي مان صدقي(8).

پر اهڙا شعر اسان کي حوالي طور پيش ڪرڻ لاءِ بنهه ٿورا ٿا ملن، صرف اهي ئي شعر پڙهڻ لاءِ موجود آهن جيڪي اياز قادري صاحب قلمي "ديوانِ نياز" مان پنهنجي پي ايچ ڊي مقالي "سنڌي غزل جي اوسر" ۾ جواد جعفري صاحب ڪتاب "وساريان نه وسرن" ۾ ڇپيل پنهنجي مضمون ۾، هڪ غزل مختصر تعارف سميت جناب 'مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ' پنهنجي ڪتاب "در نايابِ عرف يادِ رفتگان" 1994ع ۾، ۽ هڪ نظم ميمڻ عبدالغفور سنڌيءَ پنهنجي ڪتاب "عظيم سنڌي انسان" 1981ع ۾ ڏنو آهي. جنهن ۾ ڇهن ٻولين: سنڌي، انگريزي، فارسي، اردو، سرائڪي ۽ عربي ٻولين ۾ سٽون شامل آهن. البت حيرت ان تي آهي ته سنڌن تعارف ۽ شاعري "مهراڻ" جي شاعر نمبر ۾ شامل ناهي. ڇپيل مجموعه ڪلام نه هوندي به اها وڏي ڳالهه آهي ته

نواز علي 'نياز' جي شاعراڻي حيثيت مستحڪم رهي آهي، جا ڳالهه يقيناً ٿورن شاعرن جي حصي ۾ ايندي آهي، اهڙو اندازو پڪ ٿي پڪ 'نياز' صاحب کي به هو، تڏهن ته اياز قادري صاحب لکيو:

"نواز علي 'نياز' کي پنهنجي ڪلام جي بلنديءَ ۽ دلفريبيءَ جو ايترو يقين آهي جو هن کي ڪڏهن نه ڪڏهن حافظ، سعدي يا فردوسيءَ جو لقب ملي پوڻ جي اميد آهي(9)."

ان بعد قادري صاحب نياز جعفري صاحب جو هيءُ شعر پيش ڪيو آهي:

مان ٿيندس سنڌ جو سعدي يا حافظ يا ته فردوسي،
ملي پوندو مون کي پڻ ڪو خطاب آهسته آهسته.

اسان ڏسون ٿا ته نواز علي 'نياز' جعفريءَ جي غزليه شاعريءَ تي فارسي ۽ اردو ٻولين جو پڻ چڱو اثر آهي، ممڪن آهي ته ان اثر ٿيڻ ۾ سندس فارسي ٻوليءَ جي مطالعي جو به دخل هجي، باقي اردو ٻوليءَ جو اثر ته ان دؤر ۾ سندن مڪتبهءِ فڪر ۽ مڪتبهءِ فن تي غالب هو. ان حوالي سان سنڌي ٻوليءَ جو هاڪارو عالم غلام محمد گرامي سندن شاعريءَ جي شوق ٿيڻ بابت لکي ٿو:

"کيس شاعريءَ جو ذوق، مرحوم 'بلبل' جي ديوان جي مطالعي ڪرڻ سان پيدا ٿيو، ان لاءِ سندس (يعني نياز صاحب جو) چوڻ آهي ته 'ديوان بلبل' مون پنهنجيءَ والد ماجد وٽ ڏٺو ۽ ان جي پڙهڻ کان پوءِ شاعريءَ جو شوق پيدا ٿيو(10)."

هتي شمس الدين بلبل صاحب جو هڪ شعر پيش ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان:

پنهنجي عاشق جي عيادت ڪر ته ڪڏهين اي عجيب،
فاتحه گل پي پڙهن ٿا بلبل بيمار تي(11).

نواز علي 'نياز' جعفريءَ کي بهرحال هڪ اهڙو خطاب ضرور مليو جيڪو پڻ ان دؤر کي نظر ۾ رکندي اهم آهي. اهو آهي "عمدت الشعراءُ" جو خطاب جيڪو کيس 27 ۽ 26- مارچ 1948ع تي ميهڙ ۾ منعقد ٿيل ٽئين سنڌ ادبي ڪانفرنس ۾، هڪ ٺهراءُ پاس ڪري ڏنو ويو، جيتوڻيڪ جواد جعفري ان خطاب بابت ڄاڻائيندي ٻڌايو آهي ته اهو خطاب کيس "سنڌ سرڪار" ڏنو هو(12).

نياز صاحب جا ڪِن فارسي- اردو ٻوليءَ جي اثر ۾ جيڪي شعر آهن، تن مان ڪيترائي شعر پنهنجي وٽندڙ ۽ سادگيءَ پري انداز سبب اسان جو ڌيان ڇڪائن ٿا. انهن مان ڪجهه هتي ڏجن ٿا:

حقيقت ڇا ٻڌايان توکي، پنهنجي طربا دل جي،
اٿس حالت اها ساڳي، جا آهي .نيم بسمل جي.

'نياز' آخر ٻڌي منهنجو غزل، سهڻي چيو واهه واهه،
تمنا بزم شعراء ۾ ٿي، پوري اڄ اٿين دل جي.

منهنجا مارو غمزديءَ سان نيڻ غمخواري ڪندا،
درد ۾ دلگير جي هيڪر ته دلداري ڪندا.

ثابتي گر ڪرڻ لڳ، قاتل جو هٿ ڦوتو وڃي،
سرخ درياء، سرخ ساري، شڪل ساحل ٿي وڃي.

بوسه گهريم، چيائين: ايها اٿم امانت،
تنهن ۾ ڪرين خيانت، اٿين ته ڪين ٿيندو.

نياز صاحب جي ٻوليءَ جي حوالي سان پير حسام الدين راشدي صاحب تجويز ڪندي لکي ٿو:

"درحقيقت 'نياز' ايڏو باڪمال شاعر هو ۽ کيس زبان ۽ خيال تي قادر ايتري قدرت ڏني هئي، جو ڪافيءَ ۽ سنڌي ڪلام جي ٻين نمونن ۾ ته خير، پر خود غزل ۽ نظم جهڙي ڌاريءَ سرزمين ۾ جڏهن ايندو هو ته اتي به زبان، ديسي استعارن ۽ مقامي تشبيهن جا باغ ۽ بستان پکيڙي هڪ عجيب لئي ۽ لقاءُ لائي ڇڏيندو هو. جيڪڏهن ڪنهن سان ڪڏهن هوڏ تي ايندو هو، ته غزل ۽ نظم ۾، قطعي ۽ رباعيءَ ۾ نه فقط فارسيءَ جا اڻ ٻڌل ۽ اڻ ڏٺل اکر آڻي ڳنڍ ڪندو هو، بلڪ عربيءَ جا غير معروف الفاظ ملائي، شعر کي بلڪل 'بهار دانش' بڻائي ڇڏيندو هو. الغرض هر نموني تي کيس قدرت هئي ۽ هر طرح طريقي تي هو قادر ۽ ڪامل هو(13)."

دل منهنجي دوست ڏُتاري، ڙي اديون!
ٻاهه تہ ٻاروچل ٻاري، ڙي اديون!
دل منهنجي ....

جن کان جانب ٿئي جدا،
تن کي ڏجي ڪا دلداري، ڙي اديون!
چو ٿيون منهنجو جيڏيون جگر جلايو!
دل منهنجي ....

ڏيندس عجز نياز سان،
سورن جي هيءَ سُڌ ساري، ڙي اديون!
چو ٿيون منهنجو جيڏيون جگر جلايو!
دل منهنجي ....(14)

ڪير چوندو تہ هيءَ ڪافي ڪنهن اهڙي شاعر لکي آهي جنهن جي شاعراڻي ٻولي اردو ۽ فارسي آميز آهي!؟ افسوس تہ اهڙيون ٻيون انيڪ ڪافيون اسان جي اکين کان اوجهل آهن. انهن شاندار ڪافين کي پڙهي ٿي 'نياز' جعفري صاحب جو شاگرد هري دلگير لکي ٿو:

"نياز صاحب جي شاعريءَ تي اردو ۽ پارسي ٻوليءَ جو ڪافي اثر هوندو هو، پر شاهہ جي سپڪ ۽ سڀاجهي ٻولي بہ سندس روح ۾ سمايل هئي(15)."

'نياز' جعفري صاحب جي وطن جي حب واري شاعري بہ ڌيان ڇڪائيندڙ آهي. ان شاعريءَ جي مطالعي مان محسوس ٿو ٿئي تہ تنهن وقت بہ اسان جا شاعر پنهنجي ڏيهہ ۽ ٻوليءَ جي مسئلن ۽ مامرن کان غافل نہ هئا ۽ ان جي ڳُٽتي ۽ احساس رکندڙ هئا. ڏسو نياز جعفريءَ جا هي شعر:

جي اٿوَ حب وطن، ڳالهايو سڀ سنڌي زبان،
قوم زندهہ ٿي رهي، پر جي زبان زندهہ رهي.

قوم جي تون درد جا رک داغ دل ۾ اي نياز!
پوءِ گهر گهر دعا، هي گلستان زندهہ رهي.

وطن ٿيو سنڌ پنهنجو ۽ مٺي سنڌي زبان پنهنجي،
نہ ٻوليءَ کنهن بہ ٻئي کي، مان سڏيندس ٻيلڙ مان پنهنجي.
ايها حب وطن ناهي، زبان پنهنجي وڃي وسري،
جي سنڌي آهين دل تي، يلا رک طرز، زبان پنهنجي.
وطن جي حب جي دل ۾ نہ ٿئي، ايمان کهڙو ٿيو!
عمل ناهي جي انسان ۾، تہ پوءِ انسان کهڙو ٿيو!

پر مان اڃا هن ليک جي پڄاڻي ڪرڻ نہ ٿو چاهيان، نواز علي 'نياز' جعفريءَ جي شعري خزاني مان مليل اڃا ڪي موتي آهن جيڪي منهنجو ڌيان ڇڪي رهيا آهن. انهن موتين ۾ هڪڙو شعر- موتي هي آهي:

اڄ وڃي بخشاءِ ان کان، تو ڪئي جنهن جي خطا،
چو سپاڻي تائين پي، ان جي رهي دل بي قرار.

انتهائي وڏو خيال آهي، جيڪو هنن ٻن سٽن ۾ سمايل آهي، ماڻهو جيڪڏهن ان تي عمل ڪري، تہ هي دهشتگرديون بند ٿي وڃن ۽ دنيا پرامن بڻجي وڃي.

۽ ٻيو شعر- موتي هي آهي، جيڪو اسان جي صوفين جي ترجماني ڪري ٿو:

پاڻ ۾ پيهي سي پهتا، معرفت کي اي نياز!
خود خدا جي ذات ۾ آخر فنا ٿيندا ويا.

اهي شعر- موتي، سائين 'نياز' جعفريءَ جي شخصيت جي بہ عڪاسي ڪن ٿا. اسان هن جي حياتيءَ ۾ تہ ڪونہ هئاسون، پر اسان کي خوشي آهي تہ هو اسان جي حياتيءَ ۾ موجود آهي. پنهنجن خوبصورت شعرن ۾ سمايل خيالن جي خوشبوءِ وسيلي هن موقعي تي مان هن اقتباس سان هيءَ ليک پورو ڪرڻ چاهيان ٿو:

"...هر فن پارو پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ خاص حيثيت رکي ٿو، تنهنڪري ان جي پرک لهڻ وقت اها ڳالهہ ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ۽ ان جي خوبين مطابق ئي ڪو فيصلو ڪرڻ گهرجي(16)."

حوالا

(1) هوڏوڻي هو ڏينهن، سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ڇاپو پهريون، آڪٽوبر 1977ع، ص 22

(2) ساڳيو، ص 22

(3) ساڳيو، ص 23

"منهنجو استاد نواز علي 'نياز'" (مضمون)، هري دريائي دلگير. ڪتاب: "لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو" مرتب: گل محمد گاد، ميونسپل ايمپلائيز يونين لاڙڪاڻو، ڇاپو پهريون، 1984ع، ص 226

(5) هو ڏوڻي هو ڏينهن، سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ڇاپو پهريون، آڪٽوبر 1977ع، ص 183

(6) سنڌي غزل جي اوسر، اياز قادري، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو، ڇاپو پهريون، نومبر 1983ع، ص 157

(7) شعر جي اڀياس جا نوان طريقا (مضمون) ڊاڪٽر الهداد بوهيو.

(8) "منهنجو استاد نواز علي 'نياز'" (مضمون)، هري دريائي دلگير، "لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو"، مرتب: گل محمد گاد، ميونسپل ايمپلائيز يونين لاڙڪاڻو، ڇاپو پهريون 1984ع، ص 229

(9) سنڌي غزل جي اوسر، اياز قادري، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو، ڇاپو پهريون، نومبر 1983ع، ص 58

(10) ويا سي وڻجهار، غلام محمد گرامي، سهيڙيندڙ: سيد بچل شاهه سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، ڇاپو پهريون، جون 1995ع، ص 114

(11) سنڌي غزل جي اوسر، اياز قادري، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو، ڇاپو پهريون، نومبر 1983ع، ص 103

"مٿيلدار ماڻهو ۽ سدا بهار شاعر نواز علي 'نياز' جعفري"، (مضمون)، جواد جعفري، ڪتاب: ويل نه وسريام، مرتب: احسان دانش، لاڙڪاڻو ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي، ڇاپو پهريون، آگسٽ 2006ع، ص 45

(13) هو ڏوڻي هو ڏينهن، سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ڇاپو پهريون، آڪٽوبر 1977ع، ص 116

(14) هو ڏوڻي هو ڏينهن، سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ڇاپو پهريون: آڪٽوبر 1977ع، ص 424-423

(15) "منهنجو استاد نواز علي 'نياز'" (مضمون)، هري دريائي دلگير. ڪتاب: "لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو"، مرتب: گل محمد گاد ميونسپل ايمپلائيز يونين لاڙڪاڻو، ڇاپو پهريون، 1984ع، ص 228

(16) ادبي تنقيد جا اصول، پروفيسر لاسيلس ايبر ڪرومبي، مترجم: مراد علي مرزا 1981ع، ص 113

مددي ڪتاب

1. سنڌي غزل جي اوسر، اياز قادري، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو، ڇاپو پهريون، نومبر 1983ع
2. لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو، مرتب: گل محمد گاد، ميونسپل ايمپلائيز يونين لاڙڪاڻو، ڇاپو پهريون، 1984ع
3. هو ڏوڻي هو ڏينهن- سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ڇاپو پهريون: آڪٽوبر 1977ع
4. ويا سي وڻجهار، غلام محمد گرامي، سهيڙيندڙ: سيد بچل شاهه سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، ڇاپو ٻيو، جون 1995ع
5. ويل نه وسريام، مرتب: احسان دانش، لاڙڪاڻو ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي، ڇاپو پهريون، آگسٽ 2006ع

آزاد قاضي

"ديوان بيدل" (از_ گدومل هرجاڻي) بابت ڪجهہ حقيقتون

(مقالي- "اڇي پڳ مَ پس... 'ديوان بيدل' جا مؤلف" جي وراڻي)

ٽماهي "مهراڻ" هڪ اهڙو تحقيقي رسالو آهي، جنهن ۾ هر ڀيري نت نئون مواد شايع ٿيندو رهي ٿو. گذريل 2011/3ع واري پرچي ۾ خبر ناهي ڪيئن اها سَهَوَ ٿي ويئي آهي، جو منهنجي هڪ مهربان جو عبدالحسين شاهہ موسوي ۽ هرجاڻي گدومل واري 'ديوان بيدل' بابت اڳ شايع ٿيل 13 صفحن تي مشتمل مضمون ٻيهر شايع ڪيو ويو آهي. جنهن جو عنوان آهي: "اڇي پڳ مَ پَس... ديوان بيدل جا مؤلف (عبدالحسين شاهہ موسوي ۽ گدومل هرجاڻي جي محنتن جو تنقيدي جائزو)" اهو مضمون هن کان اڳ بيدل ادبي ڪانفرنس ۾ پڙهيل مواد تي مشتمل ڪتاب بيدل-9 (2009ع) واري پرچي ۾ "ديوانِ بيدل جا مؤلف: گدومل هرجاڻي ۽ عبدالحسين شاهہ موسوي (ٻنهي مؤلفن جي محنت جو تنقيدي جائزو)" عنوان سان ڊيمي سائيز جي 22 صفحن تي شايع ٿيل آهي ۽ شايد ڪنهن ڪراچيءَ جي غير معروف پرچي ۾ پڻ ڇپرو ڪرايو ويو هو. ان مضمون ۾ جيڪو تاثر ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، ان کي هر سنجهدار شخص اعتراض واري نظر سان ڏسي ٿو.

مٿي ذڪر ڪيل مضمون دراصل هڪ خاص مقصد سان لکرايو ويو هو، جنهن جي بار بار پرچار ڪرڻ جي ڪوشش ٿيندي رهي ٿي. اهو مواد مون پاران لکيل ٻن مضمونن- گدومل ڪنڌ مل ۽ ديوان بيدل (شايع ٿيل بيدل-6) ۽ "ديوانِ بيدل گدومل ۽ عبدالحسين موسويءَ جو تقابلي جائزو" (شايع ٿيل بيدل-8) جي ميدان ۾ اچڻ ۽

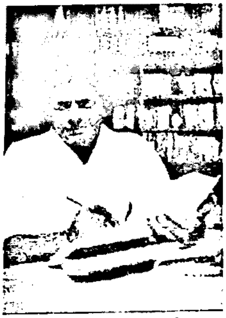

گدو مل ڪنڌ مل هرجاڻي

گدومل جي ورهاڱي کان اڳ شايع ٿيل "ديوانِ بيدل" جي نئين سر شايع ٿيڻ کان پوءِ لکرايو ويو هو. ان جي پويان خاص مقصد اهوئي هو تہ 25 ڪتابن جي مصنف/ مؤلف گدومل هرجاڻي جنهن 1940ع ۽ 1942ع ۾ ٻن حصن تي مشتمل ديوانِ بيدل شايع ڪرايو هو. جنهن تي ان وقت جي 'ڪنٽرول فار سنڌي لٽريچر' (هاڻوڪو سنڌي ادبي بورڊ) کيس -/500 رپيا انعام پڻ ڏنو هو ۽ ڪن عالمن کيس همت افزائي وارا خط پڻ لکيا هئا. ورهاڱي ٿي وڃڻ بعد گدومل پرڏيهہ هليو ويو، تڏهن اتي بہ صوفين واري سار هيٺ ڪجهہ ٻين ساٿين جي صلاح سان ڪليان ڪئمپ ممبئي ۾ 'صوفي ساهتيہ منڊل نالي' ادارو برپا ڪرايائين. جنهن صرف گدومل جا بيدل ۽ بيڪس جي حوالي سان ست (7) ڪتاب ڇپرا ڪيا. انهن ڪتابن مان هڪڙو ڪتاب "ديوانِ بيدل ۽ بيڪس" (گڏيل) پڻ هو. اهو هن 1960ع ۾ ڇپرو ڪيو. ان وقت تائين سنڌي ادبي بورڊ پاران صوفي بزرگن جو ڪلام شايع ڪرڻ واري اسڪيم شروع ٿي چڪي هئي. جنهن تحت عبدالحسين موسوي صاحب اداري کي ڪتاب "ديوانِ بيدل" تيار ڪري ڏنو، جيڪو

1954ع ۾ ڇپرو ڪيو ويو. جنهن ۾ گدومل هرجاڻي واري ديوانِ بيدل جي ڇيڙ ۾ ڪي جزوي تبديليون ٿيل هيون، جن مان ڪجهه جو ذڪر مون پنهنجي مقالي ”ديوانِ بيدل: گدومل ۽ عبدالحسين موسوي جو تقابلي مطالعو“ ۾ ڪيو آهي. بيدل جي ڪلام شايع ڪرڻ جي سلسلي ۾، سنڌي ادبي بورڊ جي ان وقت واري پبليڪيشن ڪاميٽي کي ڪرڻ ائين گهربو هو ته گدومل هرجاڻي وارو ”ديوانِ بيدل“ جنهن کي اڳ بورڊ انعام سان پڻ نوازيو هو، ان کي ئي شايع ڪرائي ها، پر ان وقت واري ماحول ۾ شايد ائين ڪرڻ ڪارگر نه سمجهيو ويو. وڃان موسوي صاحب جي نالي ۾ مواد تيار ڪرائي شايع ڪيو ويو. اهو ڪم ڪيئن ٿيو، ڪنهن ڪرايو، اها خبر خاوند کي. اهو ديوانِ بيدل جڏهن هندستان پهتو تڏهن گدومل هرجاڻي جا ته تاڪ لڳي ويا. 1960ع ۾ گڏيل ’ديوانِ بيدل ۽ بيڪس‘ هن پوءِ ڇپرو ڪيو، جنهن ۾ پنهنجي ڪيل پورهئي جي سلسلي ۾ ڪئين وضاحتون ڪيائين ۽ ان سان ٿيل هٿ چراند تي هاءِ هاءِ ڪيائين. ان وقت موسوي صاحب پاڻ به زنده هو، پر اُن بزرگ خاموش رهڻ واري رويي کي ترجيح ڏني، اهو شايد انڪري به جو ان وقت واري بگڙيل فرقيوارانه ماحول ۾ مسلم/غير مسلم واري چڪر ۾ پوڻ کان پاسو ڪيو پئي ويو. ٻنهي ملڪن جا ناتا پڻ ايتري قدر خراب هئا جو علمي مواد جي مٽا سٽا به صحيح نموني ٿي ڪانه پئي سگهي، انڪري گدومل جو اعتراض ۽ احتجاج وارو ڇپرو ڪيل ”ديوانِ بيدل بيڪس“ چند ڪاپيون ئي سنڌ ۾ اچي سگهيون، اهوئي سبب آهي جو سنڌ جي وڏين وڏين لائبريرين جهڙوڪ: سنڌالاجي، سنڌي ادبي بورڊ، سنڌ يونيورسٽي لائبريريءَ ۾ ان ڪتاب جي ڪاپي موجود ڪونهي. مون جڏهن ٻيهريون پيرو ديوانِ بيدل واري اها حقيقت حوالن سان ميدان ۾ آندي (بيدل-6) ته اها ڄڻ ته انوکي ڳالهه پئي سمجهي ويئي جنهنڪري ڪيترن ئي دوستن مون کان ان ڪتاب جون فوٽو ڪاپيون گهرائي ورتيون. جن مان ڪن کي منهنجي پاران اظهار ڪيل ڳالهيون ڏکيون لڳيون. تن مورڳو گدومل هرجاڻي کي ڪين جهڙو ڪري پيش ڪرڻ واري مهم جي شروعات ڪري ڏني.

حقيقت اها آهي ته ورهاڱي کان پوءِ هڪ طرف سنڌي علم و ادب ۽ صوفياڻي فڪر جا محقق ۽ شارح وطن جي وٽن کي الوداع ڪري ويا ته ٻئي طرف اهي پنهنجي ڪيل پورهئي جي جيڪا پونجي ڇڏي ويا هئا، ان کي بدليل ماحول هيٺ هڪ خاص منصوبي ۽ مخصوص حڪمت عملي سان ميسارڻ واريون ڪوششون ڪيون ويون. اهڙي حڪمت عمليءَ هيٺ غير محسوس ٿيندڙ طريقي سان اهڙو ته فرقه پرستيءَ وارو رويو روا رکيو ويو، جنهن سان اهو تاثر جڙڻ لڳو جهڙوڪ: صوفي، سنت ۽ درويش، شاعر ۽ سگهڙ رڳو پيدا ئي مسلمانن ۾ ٿيا. اهوئي تاثر هو جنهنڪري ڪلاسيڪي شاعرن ۾، ڪنهن هڪڙي به غير مسلم شاعر جي ڪلام جو مجموعو نه جوڙيو ويو. مهراڻ جي 696 صفحن واري ضخيم ”مشاهير نمبر“ (3-4-1957ع) لاءِ سنڌ جو اهڙو ڪو به غير مسلم درويش عالم يا اديب ڪونه هو جنهن کي ان نمبر ۾ شايع ڪرڻ جي قابل تصور ڪيو وڃي. غير مسلم مشاهيرن ۽ صوفي سنتن جي ڪردار کي اجاگر نه ڪرڻ جون اهي شعوري ڪوششون هيون.

وڏي مشڪل سان سالن گذرڻ بعد مس مس وڃي سامي ڇيمراءِ جو نالو ميدان ۾ آيو پر ان جي به شاعراڻي عظمت کي ڇيهو رسائڻ لاءِ هڪ وڏي مسلمان عالم اها راءِ قائم ڪئي ته: ”هو

نکي سنت (سوامي) هو، نه ته کي وري عام سامين واري رنگ ۾ لباس ۾ هو. هو هڪ سيٺ هو، واپار ۾ مشغول رهيو."

اهڙي ريت سنڌ جي علم و ادب ۾ صوفياڻي فڪر بابت جن به غير مسلم عالمن ڪم ڪيو هو، ان کي به جهڙوڪر گم ڪيو ويو. اهڙي مخصوص حڪمت عمليءَ هيٺ ڪي اهڙا به مسلم صوفي (غير مسلم صوفين جي ته ڳالهه ئي ٻي آهي) هئا جن جي ڪلام کي عوام اڳيان آڻڻ ضروري سمجهيو ويو، ته ان لاءِ به حقيقت پسنديءَ واري وات وٺي اڳ ٿيل ڪم کي ميدان تي آڻڻ يا ان مان مدد وٺڻ کان پوءِ انهن جو حوالو ڏيڻ به ضروري نه سمجهيو ويو بلڪ ان ڪيل پورهئي کي پنهنجي گهُرجن موجب ڦيرڦار ڪري پيش ڪيو ويو.

سنڌي ادب جي اشاعتي سلسلي ۾ اهڙا ڪيئي مثال موجود آهن، اهوئي سبب هو جنهن ڪري سالن تائين ساميءَ جا سلوڪ گم رهيا. هاڻ مس مس وڃي اهي اشاعت هيٺ آيا آهن، پر ڇا رڳو سامي ئي صوفي سنت آهي "دادو ديال"، "جيون سنگهه"، "'موهن فقير' دلپت" ۽ ٻيا ڪيترائي اهڙا صوفي شاعر ڪئي آهن جن جو ڪلام اڃا تائين گم آهي ۽ اهو شعوري طور تي ميدان تي نه آندو ويو آهي. ائين به ڪونهي ته ڪو اهو اڳ اشاعت هيٺ آيل ناهي. رڳو 'دلپت' جوئي مثال وٺو. "صوفي دلپت رام جا سنڌي سلوڪ" نالي پروفيسر مولچند جهنگنداس نڪر 1938ع ۾ ڪتاب پڌرو ڪيو هو، جيڪو اڄ به ڪتب خانن جي ڪنهن ڪنڊ ۾ پيو هوندو پر ان کي ڪو ادارو ٻيهر شايع ڪرڻ لاءِ تيار ڪونهي. "دلپت" تي ئي اڳتي هلي گدومل هرجاڻي به ڪم ڪيو، اهو پڻ گم آهي. اهو ته ٿيو هڪڙو مثال. اهڙا ڪيترائي مثال پيش ڪري سگهجن ٿا.

اهڙوئي حال صوفي قادربخش بيدل جي مواد سان پڻ ٿيل آهي، جنهن تي ابتدائي ڪم بيدل جي شهر واسي گدومل هرجاڻي ورهاڱي کان اڳ ڪيو هو. گدومل وارو اهو ابتدائي ڪم ايترو ته گم ناميءَ واري گوشي ۾ هليو ويو، جو اڪثر عالمن جي نظر کان اوجهل ٿي ويو هو. ان طرف ڀريون پيرو ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر بيدل ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي ڪي سوال اٿاري ڌيان ڇڪايو هو، جنهن کي بنياد بنائي راقم الحروف 2005ع واري بيدل سائين جي عرس مبارڪ تي گدومل هرجاڻي واري ڪيل پورهيي تي روشني وجهي پڙهندڙن کي ان بابت ڄاڻ ڏيڻ واري خيال سان مقالو پيش ڪيو.

ان مقالي پيش ٿيڻ سان بيدل سائين جي مواد واري حوالي سان ڪيترين ئي نيون حقيقتون پڙهندڙن اڳيان ڀريون پيرو آيون. ان وقت مون بيدل يادگار ڪاميٽيءَ کي گذارش ڪئي هئي ته اُهي گدومل وارو اڳ ٻن حصن ۾ شايع ٿيل "ديوانِ بيدل" پڙهندڙن جي سهوليت لاءِ هڪ جلد ۾ شايع ڪرائي ته جيئن ورهاڱي کان پوءِ علم و ادب جي ميدان ۾ قدم رکندڙ عالمن اديبن جي ان تائين رسائي ٿي سگهي. مون ناچيز جي اپيل تي بيدل يادگار ڪميٽي 'ديوانِ بيدل' نئين سر شايع ڪرائي هرجاڻي گدومل جي ڪيل بنيادي پورهيي کي جيئن جو تيئن ميدان ۾ آڻي ڇڏيو.

اها ڳالهه عقيده پرستن جي دل تي ڳران گذري. ان ردعمل طور هرجاڻي گدومل خلاف واويلا شروع ڪئي ويئي. اسان وٽ تعميري تنقيد جو فقدان پئي رهيو آهي، ڇاڪاڻ ته هتي عشق ۾ عقيدي واري انداز تي وڌ زور هوندو آهي پر ترقي ۽ واداري لاءِ اهو نقصانڪار عمل آهي

چاڪاڻ تہ: ”عقيدت جو طلسم گهٽين ڪاوشن کي ٻئي درجي جي شيءِ بڻائي وجهي ٿو. احترام جي هڪ غلط سمجهاڻي اها آهي تہ ماڻهو جيڪي ڏسي سو پنهنجي موصوف جي شان وٽان نہ سمجهي بيان ۾ نہ آڻي.“ (عشق ڪيم اظهار، ص 10)

اهڙن سوچن واري صورتحال ۾ اڪثر ماڻهو تنقيد ۽ مخالفت ۾ فرق نہ ڪري سگهندا آهن ۽ وڏي ڳالهہ تہ صوفيائي فڪر جي بنياد رواداري ۽ حقيقت پسندي وارن نُڪتن کي بہ نظرانداز ڪندي عارضي مفاد ۽ ذاتي پسند ناپسند هيٺ پنهنجي قلمي قوت ضايع ڪندا آهن. اهڙوئي معاملو گدومل جي سلسلي ۾ ٿيو آهي. گدومل کي غير منطقي حوالن ۽ خيالي دليلن سان علم کان اڻواقف ۽ سمجهہ کان وانجهيل اديب ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي. عجب اهو آهي تہ ان لکت ۾ هڪ طرف گدومل هرجاڻي بابت راءِ زني ڪرڻ کان پاسو ڪرڻ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. (مهراڻ، ص 70) ٻئي پاسي سندس شخصيت ۽ ڪردار بابت ”تنگ نظر“، ”پاڻ پڏائڻ جي بوءِ وارو“ (مهراڻ 1972ع) تحقيق کان اڻ واقف، ڪريل ذهنيت جو مظهر (مهراڻ، ص 62) جهڙا جملا استعمال ڪيا ويا آهن. اهڙي قسم جي لکڻين ۾ پنهنجي مخصوص خيالن کي تقويت ڏيڻ لاءِ فرضي قصا جوڙي انهن کي علمي ٽيڪو ڏيڻ لاءِ ”ٿيو هوندو“، ”ويو هوندو“ ۽ ”ڪيو هوندو“ جهڙن مبهم جملن جو سهارو ورتو ويو آهي. دوستن جو ان ڳالهہ تي زور ڏيڻ تہ ”گدومل، موسوي صاحب واران هوبهو ديوانِ بيدل نقل ڪرڻ جي ڳالهہ لکي آهي. پر ائين ڪونهي ان ۾ تہ تبديليون ٿيل آهن“. انهن تبديلين جي بنياد تي ٿي اصل کي نقل، نقل کي اصل ظاهر ڪرڻ لاءِ ايڏو تفصيلي مضمون لکيو ويو. برابر تبديليون ٿيل آهن. اهڙي قسم جا جيڪي بہ ڪم ٿين ٿا اهي جيئن جو تيئن ڪونہ هوندا آهن، انهن ۾ ٿوري گهڻي ڦيرڦار لازمي ٿيل هوندي آهي. جنهن جو مون پنهنجي تقابلي جائزي واري مضمون ۾ مختصر طور ذڪر ڪيو آهي.

علمي ڪوتاهي گدومل هرجاڻي سوڏو ڪنهن کان بہ ٿي سگهي ٿي، ڪوبہ ماڻهو غلطين کان پاڪ ڪونهي، انهن جي نشاندهي ڪرڻ ڪا خراب ڳالهہ ڪونهي پر اها ڪيڏي نہ عجب جي ڳالهہ آهي تہ ”گدومل جو مسودو، سنڌ ۾ رهجي ويو.“ سندس بقول اهو ڦيرڦار سان 1956ع ۾ شايع ٿيو. پر گدومل وارو اهوئي مواد ورهاڱي کان اڳ شايع ٿيل هو. هاڻ ڪنهن ڪنهن تان مواد ڪنيو، ان ڳالهہ جو اندازو پڙهندڙ پاڻ ئي ڪري سگهن ٿا.

صوفيائو ڪلام شايع ڪرڻ جي منع ۽ اهڙي ڪوشش ڪرڻ واري کي آيل تڪليفن جو گدومل واران تفصيل سان ذڪر ڪي ڳالهہ مان ڳالهڙو ڪرڻ لاءِ ٻي جا تنقيد جو نشانو بنايو ويو آهي. جڏهن تہ اهڙيون ڳالهيون خالص عقيدي پريي عشق سان واسطو رکن ٿيون، جنهن ۾ مشرق جا ماڻهو هوندن ٿي گرفتار آهن. مختلف

درويشن بابت اهڙا ڪيئي قصا روز ٻڌجن پيا. اڪثر صوفين جي حالاتِ زندگي، ۾ ڪرامتن ۽ روايتن جو وڏو عمل دخل پئي رهيو آهي. شايد ئي ڪو اهڙو صوفي بزرگ هجي جنهن جي حالات زندگي سان روايتي ڪرامتون لاڳو نه ڪيون ويون هجن جهڙوڪ: مختلف جانورن جو سلامي، لاءِ اچڻ، شينهن تي سواري ڪرڻ، ٻاراڻي عمر ۾ ڪي گوهرانه گفتا ڪيڻ وغيره وغيره.

اهڙي قسم جا ڪرامتي قصا بيان ڪندڙ ماڻهن جو ان بيان ڪرڻ مان مقصد، محض بزرگن کي ڪاني ڪرامت وارو ۽ چمندي چام ظاهر ڪرڻ پئي رهيو آهي. اهڙا احوال مختلف تذڪرن ۾ ڪيترن ئي بزرگن بابت ملن ٿا.

گدومل هرجاڻي کي تنقيد جو نشانو بنائيندڙن پاران اهڙن ئي ڪرامتي قصن لاءِ هڪ طرف چيو ويو آهي ته:

"الله جي پيارن جون ڪرامتون برحق".
(مهراڻ، ص 71)

پر ساڳي وقت جيڪڏهن گدومل ڪا اهڙي ڪرامت قلمبند ڪري ٿو ته اها سندس اڻڄاڻائپ ظاهر ڪئي وڃي ٿي.

بهرحال مبهم ٻولي ۽ تصوراتي جملن سان، جنهن نموني گدومل کي لوڙڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، ان جو بنياد مسٽر ڊي.ڪي منشاراماڻي جي هڪ خط تي رکيو ويو، جنهن جي حوالي سان اهو چيو ويو ته منشاراماڻي ۽ سيد شاهنواز شاهه رضوي، گڏجي گدومل جي گادي نشين سبحان بخش جي چوڻ تي، بيدل جو جيڪو ڪلام چند بياضن تان نقل ڪري، مسودو تيار ڪيو هو. اهو پوءِ "سبحان بخش" ڪٽي گدومل کي ڏنو هوندو. جيڪو ٻنهي ڄڻن (گدومل ۽ سبحان بخش) گڏجي ان وقت جي وڏي عالم ۽ اديب نرملداس سڄاڻسنگهاڻي کان اهو سمجهڻ شروع ڪيو. ضرور نرملداس صاحب به پنهنجي فرصت جي آڌار هنن کي وقت ڏيندو هوندو! نرملداس ڪلام پڙهندو هوندو ۽ تشريح به ڪندو هوندو ۽ گدومل لکندو هو... گدومل به سمجهڻ سان گڏ لکندو به رهيو جنهن ڪري هڪ الڳ مسودو تيار ٿي ويو جنهن کي پوءِ گدومل ڇپرايو." (مهراڻ، ص 67)

مٿي ذڪر ڪيل "ڏيندو"، "پڙهندو هوندو" ۽ "لکيو هوندو" جهڙي مفروضي واري اختيار ڪيل انداز جو جيئن ته بنياد ڊي.ڪي منشاراماڻي وارو خط آهي، تنهنڪري ان جو اهو حصو هتي عڪسي ڏجي ٿو. جنهن منجهان خبر پوي ٿي ته ان خط ۾ ته اهڙي ڪا ڳالهه لکيل ئي ڪانهي جيئن منشاراماڻي ڏانهن منسوب ڪئي ويئي آهي ۽ نه ڪو ان جو گدومل هرجاڻي سان ئي ڪو واسطو آهي، ان ۾ ته واضح طور لکيو ويو آهي ته اهو نقل ٿيل مسودو رسالي سنڌو جو ايڊيٽر مسٽر ٻولچنداڻي ڪٺي ويو ۽ ان اهو ڪجهه واڌارن سان پنهنجي نالي ۾ ڇپائي ڇڏيو. هاڻ "ڪيڏانهن جي جهار، ڪيڏانهن جي جهرڪي"، ڪٿي جي ڳالهه ڪٿي وڃي گدومل سان ملائي اٿن، محض ان لاءِ ته پنهنجي من گهڙت مقصد کي ٽيڪو ڏيڻ لاءِ مضبوط حوالو ملي سگهي.

گدومل خلاف هلندڙ ان واويلا جو بنياد جيئن ته ان ڳالهه تي رکيو ويو ته: "گدومل ڪو محقق ڪونه هو." انڪري اهو ضروري آهي ته گدومل پاران بيدل ۽ ٻين صوفي بزرگن جا تيار ڪيل ڪتاب ٻيهر شايع ڪرائي پڙهندڙن جي هٿن تائين پهچايا وڃن ته جيئن هن جلاوطن محقق واري ڪئين سال اڳ ڪيل ميڙاچونڊي، کان نئون نسل به واقف ٿي سگهي. ◙

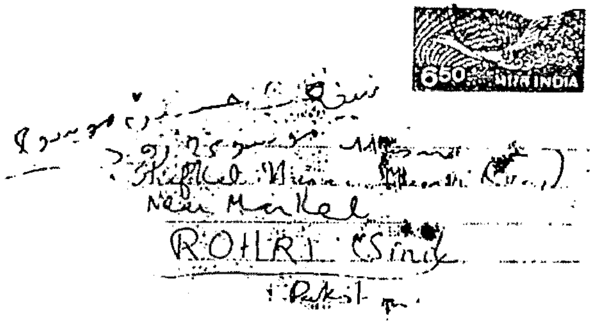
650 INDIA
Kifleel Mian
New Market
ROHRI (Sind)
Pakistan

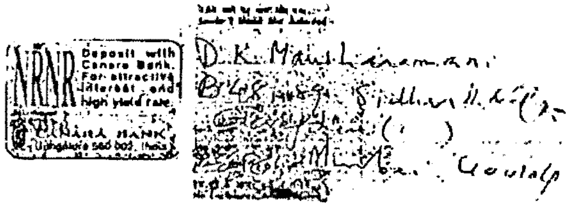
NRNR
Deposit with Canara Bank. For attractive interest and high yield rate.
CANARA BANK
D. K. [illegible]
B-48

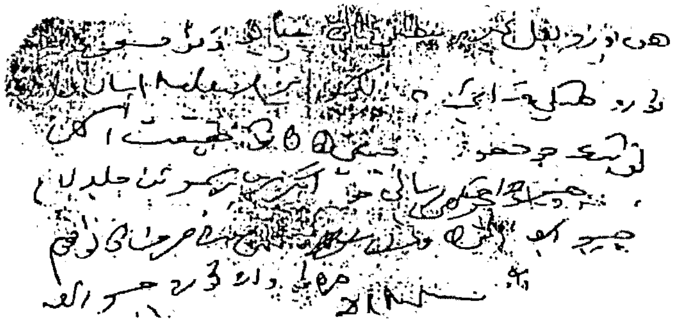

[illegible]

حفيظ قريشي

چريو ڪريو

جيجي سنڌيا شاھ

ڪئليندر ڪان
چورايل هڪ رات

سدرة المنتهيٰ

ميرزا دبير

بهادر ٽالپر

شبير حسين ’شبير‘

ڪهاڻيون

قرآن جو پيغام

قرآن مجيد الله تبارڪ و تعاليٰ جي طرفان هدايت جو اهو انمول ڪتاب آهي، جنهن جا جيترا به فضائل بيان ڪجن، سي گهٽ آهن. حضور ڪريم ﷺ جن قرآن مجيد جي اهميت کي اهڙو ته بيان ڪري ويا آهن جو قيامت تائين، ان کان وڌيڪ ڀيو ڪير به بيان ڪري نٿو سگهي. هيءُ واحد الهامي ڪلام آهي، جنهن ۾ انسانن سميت سموري چرندڙ پرندڙجي ضابطه حيات جا قاعدا قانون سمجهايا ويا آهن.

”قرآن جو پيغام“ جي عنوان سان هڪ ڪتاب ايڊيٽر محمد يونس صاحب پيغام قرآن پبليڪيشن ڪراچي پاران جنوري 2012ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. هن ڪتاب جي قيمت -/250 رپيا رکي وئي آهي، ترجمو حضرت مولانا تاج محمد امروٽي صاحب وارو ڪنيل آهي.ڪتاب جو انتساب رحمة اللعالمين حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جي اسم گرامي سان ڪيو ويو آهي. ڪتاب جا سمورا حق ۽ واسطا پڙهندڙن جي نالي محفوظ ڪيا ويا آهن ۽ انهن کي پڻ ڇپائڻ ۽ ورهائڻ جي عام اجازت ڏني وئي آهي. ڪتاب ڊيمي سائيز ۾ 480 صفحن تي مشتمل آهي. ڪتاب محترم يوسف ثانيءَ تاليف ڪيو آهي.

مؤلف محترم يوسف ثاني هن ڪتاب بابت لکي ٿو ته:

”اسين مسلمان توڙي ڪهڙي به مسلڪ سان واسطو رکندا هجون، قرآن تي ضرور ايمان رکون ٿا. اسين صبح و شام قرآن ته پڙهندا آهيون پر عربي نه ڄاڻڻ سبب انهن کي سمجهي نٿا سگهون. ”قرآن جو پيغام“ کي انهيءَ ڪري ڇاپيو ويو آهي ته جيئن عام مسلمان پڻ قرآن ذريعي اسلام جي اصل روح کي پروڙي سگهن. اهو چوڻ بلڪل غلط آهي ته قرآن کي سمجهڻ هرهڪ مسلمان جي وس جي ڳالهه نه آهي، جڏهن ته الله تعاليٰ جو فرمان آهي: بيشڪ اسين هن قرآن کي نصيحت لاءِ آسان بڻايو آهي، پوءِ آهي ڪو نصيحت وٺڻ وارو؟ (سوره القمر: آيت 17). ”قرآن جو پيغام“ ٻين ترجمن ۽ تفسير جي مقابلي ۾ پڙهڻ ۽ سمجهڻ ۾ نهايت آسان آهي. هن ۾ هر پاري جي مڙني آيتن کي مختلف پيرائن ۾ ورهي نتيا عنوان قائم ڪيا ويا آهن ۽ پاره جي شروع ۾ اهڙن سمورن عنوانن جي فهرست پڻ ڏني وئي آهي. هر پئراگراف جي آخر ۾ سورة ۽ آيت جو حوالو پڻ لکيو ويو آهي، ته جيئن ڪنهن آيت جو مطلب سمجهه ۾ نه اچي ته ان حوالي سان قرآن جي اصل عربي متن کي ڏسي ان جو ترجمو ۽ تفسير پڙهي سگهجي يا ڪنهن عالم سان رجوع ڪري سگهجي. عربي متن نه هئڻ سبب هن کي وضوءِ کان سواءِ پڻ دفتر ۾، گهر ۾، يا سفر دوران آسانيءَ سان پڙهي سگهجي ٿو.“

ڪتاب جو ايڊيٽر ۽ ڇپائيندڙ محترم محمد يونس پنهنجي نوٽ ۾ لکي ٿو ته:

”قرآن مجيد دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ پڙهندڙ ڪتاب آهي. پر اها پڻ هڪ افسوس جوڳي حقيقت آهي ته هيءُ دنيا جو اهو پهريون ڪتاب آهي جيڪو هر هر پڙهيو پيو وڃي ۽ ان مان اها اميد رکبي آهي ته قرآن مجيد جا سمورا فائدا بغير سوچ ۽ سمجهه جي حاصل ڪري سگهجن ٿا.“

”قرآن جو پيغام“ مسلمانن لاءِ هڪ خوبصورت تحفو آهي، جيڪو پيغام قرآن پبليڪيشن ڪراچي وارن ڇپائي هڪ نيڪيءَ جو ڪم ڪيو آهي، ان جو اجر عظيم انهي اداري جي مالڪن کي الله تبارڪ و تعاليٰ ضرور عطا فرمائيندو ۽ گڏوگڏ سندن محنت سڦل پوندي. ڪتاب گهرائڻ لاءِ ناشر محمد يونس (03002012464) سرڪيوليشن مئنيجر ارسلان يوسف (03212110373) يا توڪل اڪيڊمي (03218762213) سان رابطو ڪيو وڃي. هن وقت هيءُ ڪتاب اقبال بوڪ هائوس صدر يا ريگل اتوار ڪتب بازار تي پڻ موجود آهي.

— دين محمد ڪلهوڙو

ايڊيٽر ٽماهي ”مهراڻ“

حفيظ قريشي

پاتڻي

بيڙي ڪرنا فليءَ جي لهرن تي هنلوري جيان لُڏندي پئي وئي. هُتان اوپر ڏي چانگام جي ٽڪرين جي وڏن ليٽن تي چانهه ۽ پانن جا کيت ڪنهن نانگڻ جيان وروڪڙ ڪلئيندا، هڪبئي پويان گم ٿيندا پئي ويا.

ڍاڪا رسڻ لاءِ، اسان جي علائقي مان اهوئي ”شيام گهاٽ“ هو، جتان ڪرنا فلي درياهه جو پيٽ ٽن ميلن ڪان به مٿي هوندو.

بيڙيءَ ۾ ويتل پنج ئي مسافر پورهيت ٿي لڳا، چار نوجوان هئا ۽هڪ لاڙوٽ، سندن هٿن ۾ پورهيتن وارا ميرانجهڙا، ڪپڙي وارا ٿيلها هئا، جن ۾ هو پن پهرن جي ماني ٻڌي ايندا هئا.

پورهيتن مان هڪ جڻي، پن جي بيڙي ڍڪائي، پوءِ سڀئي بيڙيون ڍڪائي ڇڪڻ لڳا. پوڙهي پورهيت هڪ هڪ بيڙي پاتڻي ۽ مون ڏانهن وڌائي- اسان ٻنهي مهرباني چئي نهڪار ڪئي.

سڀئي پورهيت چپ چاپ پن جي بيڙي ڇڪيندا ۽ نڪ مان دونهون ڪڍندا رهيا...

پوڙهو پاتڻي- ونجهه کي تکڙا تکڙا ڦيرا ڏئي رهيو هو...

بيڙي هاڻي ڪرنا فليءَ ۾ ڏکڻ ڏانهن وڃي رهي هئي...

هاڻ پانن جا کيت گم ٿي ويا هئا، انهن جي جاءِ تي ساوون ٽڪريون ڏنتليون ڏنتليون، جڻ ڪوهيڙي ۾ ورتل نظر اچي رهيون هيون...

پاتڻي جهونگاري رهيو هو...

هوريان هوريان سندس آواز مٿي ٿيندو ويو... مون ڌيان ڏنو... شايد هو ڏنارن جو ڪو گيت ڳائي رهيو هو...

هي لهر لهر آ زندگي،
هي شهر شهر آ زندگي،
هي ڳوٺ ڳوٺ آ زندگي،
هي واٽ واٽ آ زندگي.

ڪر ديپ ٻاري، ساٿي هلون!
ڪا رات ٺاري، ساٿي هلون!
هي بحر بحر آ زندگي.
هي لهر لهر آ زندگي.

ڪر جوڙ ٺاهي، ساٿي هلون!
ڪر ٽوڙ ٺاهي، ساٿي هلون!
هي قهر قهر آ زندگي،
هي لهر لهر آ زندگي.

هن جهرمر تارن جان، ساٿي هلون!
هن نينهن نظارن جان، ساٿي هلون!
هي پهر ٻه پهر آ زندگي!
هي لهر لهر آ زندگي.

ڪر ڏونگر ڏاري، ساٿي هلون!
ڪا ڏائڻ ماري، ساٿي هلون!
هي سحر سحر آ زندگي،
هي لهر لهر آ زندگي.

پاتڻي اکيون ٻوٽي ونجهه ٻه پيو هلائي، گيت ٻه پيو ڳائي...

گيت پورو ڪري هن آلين اکين سان سڀني ڏانهن ڏسي پڇيو...

”شهر جي ڪا نئين خبر؟“ ڪنهن ٻه ورندي ڪانه ڏني...

شايد سڀئي هن جي ڏنارڪي ڏن ڳاتل گيت جي ٻولن جي اصل مفهوم کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا...

”صبح جو ريڊيي ٻڌايو ته اسڪول، ڪاليج ۽ يونيورسٽي اڄ‌ڪلهه مدي تائين بند ڪيا ويا آهن، اگر تلاءِ علائقي ۾ شورپور جي وسنديءَ ويجهو ديش دروهي پوليس سان مقابلي ۾ مارجي ويا آهن، وٽانئن هٿيار ٻه نڪتا آهن... ٻچي ويل هڪ ديش دروهيءَ مڃيو آهي ته هو سرحد پار کان ٿي آيو آهي...“

امان ريڊيئي جي اها خبر ٻڌي مون کي سوير ئي ننڊ مان اٿاريو ۽ چيو تہ تون وڃ ڀيڻ کي ڍاڪا مان وٺي اچ، جو تہ يونيورسٽي بہ بند ٿي ويئي آهي...

منهنجي ذهن ۾ پلٽي جو ڳاتل گيت ڦرموٽري وانگي ڦيرا پائڻ لڳو...

مون ويچاريو، اڄو ڪتو تہ ڀڄي ويو، پر اڙجي ڪاري ڪتي مان وياسين. ٻنهين ۾ ڪوبہ فرق ڪونهي... هيءُ ڏٽن جو رکوالو ٿو سڏائي پر آهہ بگهڙ... چتو بگهڙ... هن کي ڏڻ مارڻ ۾ مزو اچي ويو آهي، هن جي وات کي ماڻهوءَ جو رت جو لڳي ويو آهي...! ڪيئن جند ڇڏائجي هن کان...!

ڳوٺ ۾ هڪ ڀيري ڪو ڪتو چتو ٿي پيو هو، پوءِ سيني ڳوناڻن لٺيون کڻي پريان ٻوڙياسين. چتو ڙي چتو! ماريو ڙي ماريو! ۽ پوءِ نيٺ ماري وڌائونس.

پلٽي ڪلام ڳائي پوري ڪرڻ کان پوءِ ڪنڌ هيٺ ڪري، تيزيءَ سان ونجهہ ڦيرائي رهيو هو. ونجهہ کي ڦيري ڏيڻ سان هن جي ٻانهن جا ڏؤنرا ڦوڪجي ٿي ويا. ٻيڙي ڪرنا فليءَ جو سينو تيزيءَ سان چيريندي اڳتي وڌي رهي هئي. اوچتو پاٽي ڪنڌ کڻي مون ڏانهن ڏٺو:

”تون ڪيڏانهن وينديين؟“

”ڍاڪا...“

”پر اتي توکي رسندي رات ٿي ويندي ۽ رات جو سخت ڪرفيو آهي...“

”ڀلا ڍاڪا جو ڪهڙو حال آهي؟ گهڻا ماڻهو ماريا اٿن؟“

”ريڊيو تہ نو ڄڻا ٻڌايا آهن.“

مون وراڻيو: ”سڀ شاگرد هئا!“

”نہ هڪ شاگرد هو، ٻيا سڀ پورهيت ۽ هاري هئا...“

پلٽيءَ کان دانهن نڪري وئي، اکيون ڀرجي آيس، سُڏڪڻ لڳو... سُڏڪندي سُڏڪندي ڀٽڪڻ لڳو: ”کهل ئي نہ آين مسڪينن کي ماريندي!!

اسان هنن جو ڪهڙو ڏوهہ ڪيو آهي...

جمهوريت گهرڻ ڏوهہ! حق گهرڻ ڏوهہ!“

سڀئي پورهيت ڪيس چتائي ڏسي رهيا هئا... هن جي منهن تي رنگ ايئن آيا ۽ ويا پئي، جيئن ڪرنا فليءَ ۾ وير چڙهندي هجي ۽ لهندي هجي.

”هاڻ ڪجهہ نہ ڪجهہ ڪرڻو پوندو...“ مون ويچاريو.

اسان لاءِ آزادي ائين آهي جڻ واڳونءَ جي وات مان نڪري بگهڙ جي ور چڙهي وڃجي.

سچاڻن، ”بنگلا بنڌو“ کي سختيءَ سان منع ڪيو ”پراڻن تي اعتبار نہ ڪر.“ اهي توکي دوکو ڏيندا... نون کي اڳيان آڻ، نوان... جن دشمن جي اوبر ناهي ڪاڏي، جن جا ضمير نئين رُڪ جيان سگهارا ۽ چمڪندڙ آهن.“

ويهين صدي- آزادي جي صدي،
ڪوڙ! نسورو ڪوڙ!

ويهين صدي فوجي انقلابن جي صدي- ساڍا ٽي سؤ (350) مٿي فوجي انقلاب... ٽين دنيا جي اڳواڻن لوممبا، نڪروما، اليندي، پبلونرودا، تيراداتي، سوئيڪارنو، عدنان ميندريس، ڀٽو، مجيب... رت ۾ ٻاڙها... ٽياس تي ٽنگيل آهن...

ڦاسيءَ جي ڦندن ۾ جهولين پيا!

ڍاڪا، ڌان منڊي ۾ سونار ديش جي بنگلا بُنڌوءَ جو لاش، گهرجي ڏاڪڻ تي پيو آهي... ٻن ٻُهرن ٻن پٽن ۽ زال جا لاش وراندي ۾ پيا آهن... ڏاڪڻين کان هيٺ باغيچي ۾ سنڌن رت گلاب جي ٻارين ۾ گڏ ٿيل آهي... هوا لڳي ٿي... سونار ديش جي بنڌوءَ جي ٻُهرن جي ساڙين جا پلاند هوا ۾ ڦڙڪي احتجاج ڪن پيا...

جارج بي گريفن ڍاڪا ۾ آهي...
وليئم ڪاسي چيڪ پيو ڏي...

آمريڪي ڪمپنيون- گهڻ قومي ڪمپنيون- پيسا پيون وٺن- ميجر فاروق ڏند ٽيڙي- مير جعفر- جارج بي گريفن سان ياڪرن ۾ آهي.

ماسٽر دا چٽگام جي ٽڪرين ۾ مورچابند ٿي وڙهي رهيو آهي...

هاڻ هوا ڏکڻ پاسي گهُلڻ لڳي، پلٽي ونجهہ رکي ڇڏيا ۽ سڙهہ چاڙهيائين، ٻيڙي پاڻ مرادو پتڻ ڏانهن وڌڻ لڳي.

ڦلٽل گنجي، رنگ ڦٽل گوڏ، ڪٽل مٿو، سَرَ پيل نرڙ، گهُنجن ۾ ورتل منهن، پلٽيءَ جي منهن جي هر

سَرَ مان سونار ديش جي هزارن سالن جي تاريخ جا ڏک ليئا پاڻي رهيا هئا.

پاڻي، پٽڻ اڪاريندڙ، هر گهٽ ۽ گهيڙ جي ساڃاهه رکندڙ، هن کي هر پٽڻ جي پور ۽ پيڙائن جي چڱيءَ ريت پروڙ هئي، هر گهٽ ۽ گهيڙ تي ويٺل واڳن ۽ سيسرن جي ساڃاهه هئس. هر دؤر ۾ پاڻي طوفان مان ٻيڙا پار اڪارڻ جي جاکوڙ ڪئي. ان پاڻيءَ جڏهن ڪلائيو (Clive) سان جنگ جوٽي ته پنهنجن مان ئي ڪي ويري هئا جن ڌارين سان گڏجي قوم جي ٻيڙيءَ کي وچ سير ۾ ٻوڙيو...

هاڻي هُن ڪرج جي سُرن ۾ نذرالاسلام جو گيت ڳائڻ شروع ڪيو:

اڳتي وڌو، نوجوانو! اڳتي وڌو!
هشيار ڪٺو! هشيار ڪٺو!
اڳيان ويندڙ واٽهڙو! اڳتي وڌو!
اسان ٻرندڙ ڏينهَن جي تيز لاٽ آهيون!
اسين نئين فصل لاءِ ٻج ٿا پوکيون،
اڳيان ايندڙ واٽهڙو! اڳتي وڌو!
ڇني وٺو پنهنجا حق! ڇني وٺو!
وڙهو انصاف لاءِ! وڙهو!
گڏجيَ هلو! هٽ هٽ ۾ ڏٺي هلو!

مون پانيو گونگو نذرالاسلام وري ڳالهائڻ لڳو آهي، وري ٻولڻ لڳو آهي، ڌرتيءَ کي جڻ زبان ملي وئي هجي، پاڻيءَ جي صورت ۾. پاڻي هر دور ۾ ٻيڙي کُن مان ڪيڻ جي جاکوڙ ڪري پيو، ست سمنڊ پار جا طوفان. ڪنهن پنهنجي اندر جي ويري جي اشاري تي گهر ۾ گهڙي آيا آهن.

پنهنجي وجود جا ويري ئي سامهون آيا آهن، ٻيڙيءَ جو تختو تختي کان ڌار ٿي ويو، سِڙهه اڏامي ويا، مسافر اوجهڙ ۾ اولجي ويا.

پاڻي پوڙهيءَ گنگا وانگر، جمنا جي ڳولها ۾.
ڏيو ٻاري آواز پيو ڏي
مسافرو! هلي اچو.
اچو ته لوهان کي پار پهچايان! مسافرو هلي اچو!
ڍاڪا مسجدن جو شهر...
سراج الدوله جو ساٿيهه..
دوتو ميان جي سون ورني ڌرتي...

سچو بنگال ڪرن مُهاڻي وانگر ٿي لڳو، جيڪا ڦول ماڇيءَ سان پريت ڪري ٿي.

ڪرن سچ جي ٻهرئين ڪرڻي وانگر آسمان تان لٿي، سنهڙي، سيپڪڙي، ساڙهي اوڍيل ڪرن، ڦول جو مُک چمي ٿي، اوچتو وچ ڪڙڪي ٿي، سخت طوفان لڳي ٿو، مينهن ۽ طوفان ۾ ٻئي گُم ٿي وڃن ٿا.

طوفان لٿي کان پوءِ ڪرن جي ماءُ ۽ ڦول جا مائٽ، درياءَ ڦلورين پيا، رچ وجهو! هي ڇا آهي؟

ٻئي هڪ ٻئي جي ٻانهن ۾ ٻڪيل آهن، ٻئي امر ٿي ويا.

ٻئي امر ڌارو ڪرنا ڦلي آهن.
پاڻي اجا به ڳائي پيو...
اڳتي وڌو نوجوانو اڳتي وڌو.

ڪن پل لاءِ ائين پانئيو، اسين چٽگام جا گوريلا هجون، پاڻي ماسٽر دا هجي، جيڪو اسان کي ڪنهن ڳجهي مشن لاءِ ساڻ وٺيو پيو وڃي...

بنگال پريت جي ڌرتي...
بنگال انقلاب جي ڌرتي...
بنگال وفا جي ڌرتي...

نواب سراج الدوله جي قبر تي سندس ونني ويٺي آهي.

روئي ٿي ته نٿي، ڪجهه ڪاڻي ٻه نٿي، ٻڪ وڳهي اتي پساهه پورا ڪري ٿي. عورت جي وفا، سون ورني ڌرتيءَ جي وفا، حُب الوطنيءَ جي وفا؟

مير جعفر ڪوڙهه ۾ ورتو، ڪٽ تي پيو آهي...

سندس ٻئي زالون مُني ۽ ٻَبو... پرسان نڪ تي ساڙهيءَ جو پلاند رکي لنگهي ويون.

مير جعفر رڙي پيو... او مُني! او ٻَبو!!

ڪير ٻه سندس آواز نه پيو ٻڌي...

"او مُني! پاڻي ته پيارجان؛... آهَ اُج مران پيو." مير جعفر رنيي پيو...

پاڻي نذرالاسلام جو ٻيو گيت ڳائڻ شروع ڪيو آهي...

"مان غدار آهيان! مان غدار آهيان!"

پاڻي گيت ڳائي پورو ڪيو، سڀ مسافر هن جي آواز ۽ ڳاتل گيت جي لفظن جي سحر ۾ گرفتار آهن... پاڻي جا ڳايل گيت ڪرنا ڦلي جي لهرن تي

هنج پکيءَ وانگر هلورا کائي رهيا آهن... هو پنهنجو گهُنجيل ۽ سُرن ۾ وڪوڙيل منهن متي ڪري هوائن ۾ ڏسي رهيو هو، شايد انهن روحن کي جيڪي آزاديءَ جي ويڙهاند ۾ ڪيڻن، ڳوٺن ۽ شهرن ۾ لانگ بوٽن سان ڦوليا ويا، جن جون ڇاتيون ڇيرن سان ڇاٽيون ويون...

آزادي ڪنهن کي ملي؟ ٻڪين کي؟
دنيا ۾ وڏي ۾ وڏي ٻڪ، مفادن جي ٻڪ...
دنيا ۾ وڏي ۾ وڏي ٻڪ، اقتدار جي ٻڪ...

ڌرتي ڄڻ هڪ ديو جي قبضي ۾ هجي. ديو، ڌرتيءَ تي ڌرڙو هڻي، تجوڙي اڳيان رکيو ويو آهي، تجوڙي ديو جي ٻانهن جي وراڪي ۾ آهي، سڄي دنيا جا ٻڪايل انسان، ڪشڪول ڪڻي، قطارن ۾ ديو اڳيان بيٺا آهن، ٻڪين جو هڪ هٿ ڪشڪول ۾ ۽ ٻيو هٿ سندن ٻنيءَ لڱل پيٽ تي آهي، سڄي دنيا جون مانيون ديو جي وڏي تجوڙيءَ ۾ بند آهن، چاٻي ديو جي هٿ ۾ آهي.

جهيڻي آواز ۾ ڪنهن پڇيو: ”ديو کان چاٻي ڦري، مانيءَ کي آزاد ڪرايو!“

ديو جي ٻنهي هٿن ۾، ايٽم بم، ڪنڊ مار ميزائل! اسٽار وار پروگرام ڏسي، ٻڪايل هڪڻ پيا، ۽ قطار قائم آهي...

1940ع کان 1943ع تائين ٻي مهاڀاري جنگ ۾ بنگال ڏُڪرجي منهن ۾ پيو، ٽيهه لک سونار ديش واسي موت جي وات ۾ هليا ويا، جيئن واڳونءَ جي وات ۾ مڇيون وڃليون آهن.

گوري سامراج کي رحم نه آيو...
”وامق“ ٻڪ تي هڪ گيت لکيو:
”ٻوڪا هي بنگال!“

ٻامبئي ۾ سرسوتي ديوي ٻڪ جو گيت ڳائي پئي، ماڻهو روئڻ پيا، زالن زيور لاهي ٻڪايلن لاءِ ڏنا، پيسن جا مينهن پئجي ويا، ٻڪ تي چنبو پئجي ويو...

1970ع ۾ ڪاري کي به رحم نه آيو، حق گهرڻ تي ٽيهه لک (30,00000) سونار ديش واسي راڪاس جي وات ۾ ڦٿڪي مري ويا.

ڪنهن نه لکيو ڏاڍ ۽ ڏمر تي، ٽي لک نياڻين جي حرمت تي!

سراج الدوله جي قبر تي ٻيٺل سندس ٻڪايل وڻيءَ جيان سڄو بنگال ٻڪ ۾ ورتل آهي، ٻڪايل جي ڳاٽيڻي ۾ واڌارو اچي پيو.

سڄي ڌرتي ٻڪ ۾ وڪوڙجي وئي.
هٿيار نه کپن! ماني کپي.
حق کپن! ماني کپي!
مير جعفر جي قبر کي ٽڏا وڪوڙي ويا!
ٽڏن سان قبر اونڌي ٿي وئي آهه
مير جعفر قبر مان پنهنجي ٽولي سوڌو نڪري آيو.

مير جعفر جي هٿ ۾ وڏو ڪشتو آهي، ڪلائيو پنهنجي قبر مان ٻڙڪو ڪائي نڪري ٿو ۽ ٻگهڙ وانگر رومڙي ڪري مير جعفر تي وڏي، ڪيس ٻاڪر ٻلئي ٿو، ڪلائيو پنهنجي ڪيسي مان ڪرسي ڪڍي، مير جعفر جي ڪشڪول ۾ وجهي ٿو.

مير جعفر ڏند ٽيڙي ڪرسيءَ کي ڏسي رهيو آهي.

سندس ٽولو هُنيوچيون پيو هڻي.

مير جعفر ۽ سندس ٽولي کي ڪَنَ ناهن، نڪ به نه اٿن!

پاڻتي جو گيت اچا ڪرنا فليءَ جي لهرن تي پوپري مڇيءَ وانگر تڙڳي رهيو آهي.

نه ظلم ٿي رهندو، نه غدار رهندا!
امرُ هن ڌرتيءَ تي، وفادار رهندا!

پتڻ ويجهو اچي ويو هو، پريان بانس جو جهنگ ڳر ڪنيو بيٺو هو.

”هو سلمهون ديال ۽ تيزن جا وڻ ڏسو پيا، ڪيلن جي باغ جي پر ۾ هو سلمهون واريون جايون، اهو آ منهنجو ڳوٺ ڪنّهن اوير سوير پار ويڄو هجي ته مون کي ڳوٺان اچي سڏي وٺجو، ڪنهن کان به پڇندا. هرڪو ٻڌائيندو، پيڙيءَ واري بابا جو گهر... جيڪنّهن ٿهرو پيو ته هلي ڳوٺ پياريانوَ. وير ڪونه لڳندي! مسافر پورهيتن نهڪار ڪئي...

”تون ڇا پيو سوچين؟“ پاڻتي مون کان پڇيو. ”بابا! اوهان جي ڳوٺ ۾ رات ترسڻ لاءِ جاءِ ملي سگهندي؟“ مون وراڻيو: ”ڇو نه ڇو نه!“ پاڻتيءَ تهه ٻهه جواب ڏنو.

اهو چوندي، هن جي منهن تي مُرڪ، ڪٽيل سٽيءَ جي ڪري تي پوندڙ سج جي ڀهرين ڪرڻن جان پکڙجي وئي.

مون هڪ جهوپڙي مهمانن لاءِ ٺاهي آهي، چوڏهينءَ جي راتين ۾ جڏهن ڪرنا فليءَ ۾ جوار پلئو (وير چڙهڻ) ايندو آهي تڏهن پراڻ ويندڙ مسافر مون وٽ ترسندا آهن." هو يڪ ساهي چئي ويو.

پتڻ تي سپ لٿاسين.

پلٽي سڙهہ لاهي، ٻيڙي پڳهہ سان ٻڌي ڇڏي... سامهون ڪمند ۽ سٽيءَ جا ڪيٽ جهومي رهيا هئا.

مسافرن، پلٽيءَ کي پنج- پنج ٽڪا ڏنا، ٽيهہ ٽڪا ڪيسي ۾ وجهي، ٿلهو شوڪرلو ڀري چيائين: "الله تنهنجو شڪر آهي."

لهندڙ سج، پلٽي جي ڪيسي ۾ ٽيهہ ٽڪا ڏسي مرڪي رهيو هو.

سامهون ڏکڻ ۾ سندر بن جو ٻيلو چلڳام جي گوريلن وانگر هٿيارٻند ٿي بيٺو هو، آءٌ پلٽي جي پويان هلي رهيو هوس، هو ننڍيون ننڍيون ڀر تمام تڪڙيون پرانگهون ڪٽندو، پيچري تان اڳتي وڌي رهيو هو، مون سندس تيز رفتاري ۽ بنگال جي نظام جي سُست رفتاريءَ تي ويچاريو...

اي ڪاش! هن جهوني وانگر زماني جي گردش ۾ پيڙهجندي سيڙهجندي بنگال ائين هلندو رهي ها! ڏڪا ٿاٻا کائيندو اڳتي وڌندو رهي ها!!

پلٽي جي هلڻ سان پير- ڪڙين جو آواز اچي رهيو هو ۽ هو هڪ پراڻي قيديءَ وانگر هلي رهيو هو، جيڪو پير- ڪڙين تي پورو ضابطو رکندو هجي. هن جي هڪ پير ۾ به لوهي پير- ڪڙيون پاتل هيون، اهو ڪو سونڊ هوندو يا ملٽن جي ننڍي هوندي جي ڪا باس هوندي پير ڪڙين جو مَترُ آواز ڪنهن ڏور، مندر جي گهنٽڙين جان ٿي لڳو.

هن هڪ پيرو لوٽو هٽي مون ڏانهن ڏٺو، شايد نئين ۽ پراڻي نسل جي سنڌي کي پرکي رهيو هو يا مون کي تيز هلڻ لاءِ چئي رهيو هو.

ڳوٺ جي مُهڙ ۾ ئي سندس جهوپي هئي، ٻاهر نهيل ڇپر هيٺ هڪ ڇوڪري بانس جي نهيل ڪاريءَ ۾ مڇي پئي ٺوٽي، هن اندران بانس جي نهيل هڪ کٽ ڪڍي وانگ تي رکي، ڇوڪري هاٿي هٿ ٺوئي رهي هئي. "برڪا ٻاءُ کي ڪيڪاريئي؟"

ڇوڪريءَ اڳتي ٿي زوري سلام ڪيو.

"هيءَ منهنجي ڌيءُ برڪا آهي، هتي ئي اسڪول ۾ ماستريائي آهي، اسان ڪيترن ئي سالن تائين وڙهياسين، تڏهن مس وڃي ۾ سال اسڪول منظور ٿيو، نه ته هن کي هتان ڏهه ميل پنڌ ڪري ڪرن شاهي ڳوٺ ۾ پڙهائڻ وڃڻو پوندو هو، اتي هن جا ناناڻا آهن، هن اتي ئي پڙهيو هو. هن جو گهر وارو ڪلنا ۾ ڪاغذ جو واپار ڪندو آهي." هن ٻڌايو.

"برڪا! ٻاءُ اڄ رات ٻاڻ وٽ مهمان آهي، صبح جو ڊاڪا ويندو."

"پٽ تو پنهنجو نالو نه ٻڌايو؟" پلٽيءَ مون کي مخاطب ٿيندي چيو.

مون کيس پنهنجي سڃي سڃاڻپ ڪرائي. هو ڳوڙهي فڪر ۾ اچي ويو.

کيس سوچيندي ڏسي برڪا چيو: "بابا! ادا کي ڳوٺ جو چڪر هڻائي اچو ۽ ها!اسڪول ضرور ڏيکارجوس، جيڪوڳوٺاڻن گڏجي ٺاهيو آهي."

هو هر ڳوٺاڻي سان منهنجي سڃاڻپ ڪرائي رهيو هو، سرمائي شام ڪيٽن تي پنهنجا پير پکيڙي رهي هئي. رکي رکي ڪٽي ٽيٽيهر ٽئي ٻوليو...

ڪانگن جا ولر، ڪان ڪان ڪندا پنهنجن آکيرن ڏانهن پئي ويا، هن گهر ڏانهن ايندي چيو:

"هن سال سانوڻيءَ ۾ ٻوڏون ٿينديون ۽ وڏا طوفان به ايندا، ٽيٽيهرن به هيل آنا مٽي دڙن جي چوٽين تي لاٿا آهن، ويهہ سال اڳ به ائين ٿيو هو. ڪرنافلي جو پاڻي چلڳام جي ٽڪرين تي چڙهي ويو. برهمترا ۽ گومتي ۾ ايڏي ٻوڏ آئي جو سندربن ٻيلو سڄو ٻڏي ويو. شينهن جا لاش گومتيءَ ۾ لڙهڻ لڳا، ڏاڍو جاني نقصان ٿيو."

"ممڪن آهي موسمي هوائن جا رخ ڦري وڃن ۽ ايترا مينهن نه پون، نڪي طوفان اچن."

منهنجي ڳالهہ ٻڌي هو گنڀير ٿي ويو، هن جي منهن جا گهنج گهاٽا ٿي ويا، هن هوريان چيو: "هي هوائون، هي ڪرنافليءَ جا ماٺا ڪپر، مون ساڻ ڪوڙ نه

تا ڳالهائي سگهن، اڏ صديءَ کان مٿي منهنجي هنن سان ڏيٺ ويٺ آهي. هي ماڻهو ناهن جو ڪوڙ ڳالهائين!"

مون کي هن جي ڳالهه تي ويساهه اچي ويو ته هو فطرت جي ڪچ ۾ رهندڙ قدرت جو پٽ آهي. مون سوچيو: "ڪاش ايئرڪنڊيشنڊ اوطاقن ۾ ويٺل اسان جي سياستدانن منجهه ايتري ساڃاهه پيدا ٿي وڃي، جو هو سياسي فضائن مان، اکين جو نور ۽ دل جو درد وڌائيندڙ تبصرو حاصل ڪري سگهن.

قدرت پاران آيل قهر جو قدرت ازالو به ڪري ٿي، ٻوڏن سان ڪچو ٻه ته ٻڏي ٿو ۽ پوءِ فصل به جام ٿين ٿا، پر هاڻ گنگا ماتا تي "فرخ ڊيم" ناهي، ويري اسان جو پاڻي بند ڪرڻ چاهين ٿا، پر اسان ائين ڪرڻ نه ڏينداسين. گنگا ماءُ کي قيد ٿيڻ نه ڏينداسين، اسان کي قدرتي طوفان نٿا ماري سگهن، اسان کي...

گهر اوڏو اچي ويو هو، چوڏهين جو چنڊ ڪنڌ مٿي ڪئي، چاڻڪار جي ٽڪرين ۾ سج کي لڪندي ڏسي رهيو هو.

برڪا ديڳڙيءَ ۾ ڏوئي هلائي رهي هئي، سندس ٻئي ٻار، جهوپڙيءَ مان نڪري اکيون مهٽي رهيا آهن، هوءَ ديڳڙي لاهي پٽ تي رکي ٿي، پنهنجون ٻئي ٻانهون کولي، پيار مان ٻارن کي سڏي ٿي، ٻئي اچي ماءُ جي چلتيءَ ۾ لڪن ٿا.

پاڻي خوشيءَ وچان گدگد پيو ٿئي. "هي برڪا جي شاديءَ جي ڏهن سالن کان پوءِ ڄاوا آهن، اسان ننڍڙي ٻار جي آواز لاءِ سڪي پيا هئاسين. ايستائين جو برڪا پنهنجي گهر واري کي چيو ته "تون هاڻي ٻي شادي ڪر!" پر هو شريف ماڻهو آهي، الله تي رکيائين. پوءِ رب پاڪ مهرباني ڪئي ۽ اسان کي سانوڻ ۽ جهرنا، ٻئي هڪ ئي وقت ڏنائين. هاڻ اسان ڏاڍا خوش آهيون، پر هي ڏاڍا شيطان آهن، هڪ ڏينهن پراڙ کان مسافر ڪٽي پتڻ تي پهتس ته ڏسان ته ٻئي پتڻ وٽ چبر تي پيا راند ڪن، مون ڪين چيو: "اڙي شيطانو! اوهين هتي ڪيئن پهتا" چيائون: "امان ماريو آهي، اوهان هلي امان کي مار ڏيو!" برڪا ۽ پاڻي ٻئي کلڻ لڳا، ٻار چيرا پيا ڏين، نانو به کين چيڙائي پيو.

برڪا ٻارن کي ٿالهيءَ ۾ پٽ مٿان مڇي رکي ٿي ڏني، ٻئي کائن پيا ۽ پٽ هيٺ ڪيرائن پيا.

ناريل جي تيل ۾ تريل مڇي، پٽ سان کائڻ ۾ ڏاڍي سوادي آهي. اسان کائي ڍؤ ڪري اٿون ٿا، برڪا وڌيڪ ڪنهن گهرج لاءِ پڇي ٿي، برڪا ٻارن کي پنهنجي هٿ سان کارائڻ پئي چاهي پر ٻار سندن هٿن سان کائڻ ٿا گهرن. ننڍڙو سانوڻ پٽ هٿا هٿ ننڍڙي جهرنا جي ڪپڙن سان اگهي ٿو، جهرنا روئي ٿي، برڪا منع ٿي ڪري پر سانوڻ شيطان ٿو ڏسجي، ڀيڻ کي روئاري دنگ ٿو ڪري، ماءُ کين هٿ ڏوئاري پرچائي ٿي. ٻئي، ماءُ جا وار پٽي رهيا آهن.

برڪا لالٽين ٻاري، لاٽ جهيڻي ڪري، اوطاق واري جهوپڙيءَ ۾ رکي چوي ٿي: "بابا سمهڻ مهل لالٽين وسائي ڇڏجو."

پاڻي برڪا جي ان ڳالهه تي ڪجهه ڦڪائي محسوس ڪئي، انڪري وضاحت ڪندي چيائين: "گاسليٽ مهانگو ٿي ويو آهي."

"پر چوڏهين جي رات ۾ لالٽين جي ڪهڙي گهرج ڪانهي." مون وراڻيو.

چنڊ هاڻي آڪاس جي نيري ڍنڍ ۾ ترندي بنگال جي ڪيٽن ۾ ٻورن جو نظارو ڪري رهيو هو. ڪرنافليءَ جون لهرون چانڊوڪيءَ ۾ اڪيوٽ راند رهي رهيون هيون. اونچ نيچ راند ڪندي ڪن لهرن چاڻڪامي ٽڪرين تي چڙهڻ لاءِ ٽپ ڏيندي شڙاپ شڙاپ جا آواز ٿي ڪڍيا، سال بني جي جهنگ جي پرين نيزن جي وٽن هينان ڪرن ۽ فول هڪ ٻئي جي چپن تي چپ رکي محبت جا جام پي رهيا هئا.

مون سوچيو: محبت امر آهي! ڌرتي جيان.

محبت سوچڻ سيکاري ٿي، عقل ڏئي ٿي ۽ ڏاهپ سان سينگاري ٿي.

پاڻي رات جي ٿڌ ۾ ماڪ پوڻ جو ذڪر ڪندي ڪٽون اندر ڪري ٿو. اوطاق جي جاري ۾ لالٽين مٽ ميٽ ۾ اونده جو مقابلو پئي ڪيو، ٻاهر ڌرتيءَ تي وڪريل چانڊاڻ ڪنهن ويچ جيان ڌرتي جي سيني جي ڦٽن تي ٿڌاڻ جا ڦها رکڻ جي ناڪام ڪوشش پئي ڪري.

ڳوناٽا جيئي سونار ديش چئي اچي ويٺا، سيني جا منهن لالٽين جي نالي ماتر روشنيءَ ۾ ڀهڪي رهيا آهن، سگهارا هٿ هٿن سان ملن ٿا، پاڪر اتحاد جو سبق ڏين ٿا.

پلٽي ڦهور ڪٽي آيو.
سڀ ڦهور پيئن ٿا، ٻاهر لٺ جي ٽيڪ تي ڪو اچي پيو.

ڪنهن چيو: "الاءِ ڪير پيو اچي؟" برڪا چيو: "امان ميگهي ڪان سواءِ رات جو ڪير ٿو اچي سگهي؟ شايد مهمان جي اچڻ جي خبر پئي اٿس."

برڪا جي سهاري ۽ لٺ جي ٽيڪ تي امان ميگهي اندر اچي ٿي، سڀ اٿي بيهن ٿا. "پٽ ويهو! ويهو! مهمان ڪهڙو آهي؟"

امان ميگهي نڪ تي عينڪ ٺيڪ ڪندي پڇيو، آءٌ اڳتي وڌي ويس، هٿ ڏنم، هن مون کي نرڙ تي چمي ڏني...

مون ڪتابن ۾ ٻن انقلابي عورتن، امان ميگهي ۽ بنيادي بلبت پڙهيو هو، بنيادي چاٽ گام جي انقلابي ماسٽر دا جي سياسي شاگرد هئي، هن گورنر جنرل تي تڏهن پستل سان فائر ڪيو هو، جڏهن هو ڍاڪا يونيورسٽيءَ جي ڪانوڪيشن ۾ آيو هو. پوءِ هو گرفتار ٿي وئي. ڪيس وڏي ڪوشسن ڪان پوءِ ٽيگور آزاد ڪرايو هو. ڳوناڻي امان ميگهي جا پنهنجي جوانيءَ ۾ بنگال جي هڪ وڏي لوڪ ڳائڻي هئي، آزاديءَ جي هلچل هلندي ڪيس هڪ پيرو چاٽگام جي ڇانوڻيءَ ۾ زوري راڳ ڳائڻ لاءِ وٺي ويا، هن وڃڻ ڪان انڪار ڪيو ۽ پوءِ هن اُتي پهچي راڳ ڳائڻ بدران خنجر هٿي هڪ انگريز ميجر کي قتل ڪري ڇڏيو، ڪيس عمر قيد جي سزا ملي. پوءِ گوري جي راڄ وڃڻ بعد نيٺ ڪيس آزاد ڪيو ويو... اسان ته ڪاليج ۾ جڏهن به سياسي جلسا ڪندا هئاسون تڏهن امان ميگهيءَ جو حوالو ضرور ڏيندا هئاسون. مون خوشيءَ ۾ چيو: "امان اوهان ايڏي بهادري ڪيئن ڪئي؟"

"پٽ هڪ ڏينهن ڪرن شاهيءَ ۾ وڏو سياسي جلسو ٿيو، تو جهڙا پٽ آيا هئا، تن، سيني ماڻهن ڪان هٿ ڪٽائي قسم ورتو ته اوهان جو تن من ۽ ڌن سڀ ڌرتيءَ لاءِ آهي. مون ڪين چيو ته آءٌ هڪ غريب ڳائڻي آهيان، مون تي به ڪو ڪم رکو، هنن چيو ته تنهنجو فن تنهنجي وطن واسين جي امانت آهه پوءِ مون خيانت ٿيڻ نه ڏني...

مون ته وطن لاءِ شهيد ٿيڻ لاءِ سوچيو هو... پر خدا کي اهو منظور نه هو..."

امان ميگهي کي ڏڪارو ٿيندي ڏسي سڀ گنڀير ٿي ويا.

"انقلابي جو حملو دل جي هٿيار سان ٿيندو آهي"، بنيادي رمناڪورس جي ميدان ۾ بنگلا ٻنتو سان گڏ ٻيٺي چئي رهي هئي............! دريءَ ڪان ٻاهر چنڊ ديال جي شاهي وڻ جي لام تي ڪاڏي رکي ڪجهه سوچي رهيو هو، چنڊ ۾ وينٺل پوڙهي سُٽ ڪتي رهي هئي، بنگال جي ڌرتي مارشل لا ۾ ملڪ هئي... ڏور ڪرنافلي جا ڪنارا، اينڊڙ لهرن کي ڀاڪرن ۾ ڀڪي سيسراٽ پري رهيا هئا.

پلٽي ماڻ کي ختم ڪندي، ڳوناڻن جي سڃاڻپ ڪرائي ۽ چيو ته هي سڀ منهنجا دوست آهن پر منهنجو وڏو دوست منهنجي بيڙي آهي. هن هٿن جا ڏنا ڏيکاريندي چيو مون هن سان پڪو سلڪ نباهيو آهي، دوستي هٿڻ به پڪي گهرجي...

هيڪر وري سانت ڇانئجي وئي، مون پانيو اسان ڪنهن عبادت خاني ۾ ويٺا هجون، اسان جو خلقڻهار، اسان جي سامهون هجي... خلقڻهار جيڪو پلٽي جهڙو اورچ ۽ اٽٽڪ آهي...

آءٌ نبيءَ ۾ اچي ويس: "ڌرتي ڪيڏا ڏک ڏٺا آهن... ڌرتي واسين سک ۽ امن جي گهڙين کي آڻڻ لاءِ ڪيڏو نه پتوڙيو آهي..."

ڍاڪا جي بازارن ۾ انگريزن جا لامارا آهن... انگريز ڍاڪا جي ململ پيا ڏسن...

اڄرڪ وچان انگريزن جون اکيون ڦوٽارجي وڃن ٿيون...

"ناممڪن! ايڏو نفيس ڪپڙو، هي ڪارڙا، هٿن سان ناهين!؟" انگريز ڪان سواءِ دنيا ۾ ٻيو ڪير به اهڙي نفيس شيءِ ٺٺو ناهي سگهي، وارڙي هلر جو پرم ٽٽي پوي ٿو... ان جي جڳهه تي حسد ۽ ساڙ... نفرت ۽ وير جي ڪاريهرن ڪر ڪنيو.

مير جعفر انگريزن سان گڏ آهي.

ململ جي ڪاريگرن جا هٿ ترارن سان، ڪراين ڪان ڪپيا ويا... پورهيت ڏٽڪن پيا... هاري ڳوٺ ڇڏي ڀڄن پيا...

1757ع ۾ سراج الدوله قومي بقا جي جنگ وڙهي پيو...

مير جعفر، ڪلائيو سان گڏجي سٽ پيو سٽي...

سراج الدوله نعرو هنيو... ”بنگال، بنگالين جو آهي.“

”جيئي سونار ديش!“

جيئڻ جي جنگ جاري آهي...

1857ع ميرٺ مان ڪارا نڪتا، آزاديءَ جو اعلان ٿيو، انگريز وائڙو ٿي ويو... جنرل بخت خان دهليءَ ۾ آهي... بهادر شاهه ظفر يڪ ٽڪ ڏسي پيو...

مغل شهزادا آفيم کائي سُتا پيا آهن...

بخت خان کين ڌونڌاڙي ٿو... آفيم جي پنڪين ۾ ورتل شهزادا پٺ ورائي پيهر سمهي رهن ٿا...

مجنون ميان بنگال جي آزاديءَ جو اعلان ڪيو...

ڪلڪتو بند آهي... ڍاڪا جا رستا رت سان رڱيل آهن...

ڪلنا جي بازار ۾ باهه... ڪاڪس بازار ۾ تتلام...

بنگال نار رت هاڻو آهي...

آزادي ايندي! ايندي رهجي وئي...

انگريز بحث پيا ڪن: ”اسان کي ننڍي کنڊ ۾ هزارين مير جعفر کپن، هر قوم ۽ هر ٻولي ڳالهائڻ وارن مان... تڏهن اسان هتي راڄ ڪري سگهنداسين، مير جعفر ڳولجن پيا...

انگريز وائڙو ٿي وڃي ٿو... ايترا سارا مير جعفر...!! هي ڪٿي هئا؟ ايترا ڏينهن اسان جي نظرن کان ڪيئن لڪل هئا؟

انگريزن مير جعفرن جون لسٽون ٺاهيون...

پهرئين جوڙجا... ٻئي جوڙجا... ٽئين جوڙجا...

سمورا مير جعفر قطار ڪري بيٺا آهن...

انگريز مٿن ٺپا پيو هڻي... مير جعفر جي ڪوٽن ۽ شيروانين تي انگريزن جا ٺپا، سر، راءِ بهادر، خان صاحب، ولرا لڙڪن پيا، مير جعفر انهن ٺپن کي اکين تي لڳائي چُمن ٿا.

1885ع... انگريز ڪانگريس پيو ٺاهي

1906ع... انگريز مسلم ليگ پيو ٺاهي.

ورهاڱو ٿي ويو... انگريز سياست جي شطرنج تي خطرناڪ داءُ هڻي ويو...

1947ع پاڪستان زنده باد!

1948ع بينگالي ٻولي هڪ افواهه آهي.“

”حڪمرانو پنهنجا لفظ واپس وٺو! نعرا، ڍاڪا ريسٽ هائوس جو گهيراءُ، قائداعظم محمد علي جناح، ريسٽ هائوس ۾ ڏاڍو پريشان پيو ٿئي... بنگلا ٻولي! قومي ٻولي! جا نعرا پڙا ڏجن پيا.

1954ع ”بنگالي ٻوليءَ کي نوٽ تي آڻيو.“

حڪمران چتا ٿي پون ٿا... ”بنگلا ٻولي نوٽ تي ڪونه ايندي!“

”بنگال گونگو ڪونهي، هن کي پنهنجي ٻولي آهه“... سڄو بنگال رڙي پيو...

بنگال ۾ رهندي، بنگلا ٻولي!

حق ٻوليءَ جو جي نه ملندو، پوءِ... نعرا...

بنگلا ٻوليءَ جي بقاءَ لاءِ نڪري اچو! جنهن ملڪ ۾ بنگلا ٻوليءَ کي عزت نه هوندي، ان ملڪ ۾ بنگالين کي ڪهڙي عزت ملندي؟

ٻوليءَ جو حق گهرڻ تي ڍاڪا ۾ گوليون هليون، ڇهه سؤ ڇاتيون ڇاڻيون ڪري، ڇپون بند ڪيون ويون. پر آواز دفن نه ٿي سگهيو!

”اسان هن ملڪ ۾ اسلام جي جذبي هيٺ شامل ٿيا هئاسون... هنديءَ جي عشق هيٺ ڪونه! بنگلا ڀُٽو تقرير پيو ڪري...

اوچتو ٻاڻٽي جي ڳالهائڻ سان خيال جو سلسلو ٽُٽي ٿو. مون ٻاڻٽيءَ ڏانهن نهاريو، هو چئي رهيو هو، ”تون نه شاگرد رهيو آهين ۽ توکي پنجن سالن لاءِ يونيورسٽيءَ مان خارج ڪيو ويو...“

هي سڀ قربانيون... اسان ڇو ٿا ڏيون...

انڪري ته پنهنجا ٻه اسان سان ساڳي ڪار ڪن؟

هي ته گورن کان ٻه وڌيڪ ظالم آهن...!

اسان جيڪا جاکوڙ ڪريون ٿا... جيڪو ظلم سهون ٿا... ان ڪري ته انصاف ملي... حق ملن... آزادي اچي...

پلٽيءَ جون اکيون هيري جي ڪٽين جيان چمڪڻ لڳيون...

جڏهن بہ ڌرتيءَ کي قرباني جي ضرورت پئي، اسان پنهنجا جگر ڪڍي ڏنا... جيئن ڌرتي بچي وڃي...

پر ايڏي محنت کان پوءِ بہ... فصل تيار ٿيڻ کان اڳ...

ماڪڙ اچيو لهي... طوفان اچيو ڪڙڪن... ٻوڏون اچيو برباد ڪن... ۽ آزاديءَ جا سلوا سلا ۽ ڳاڙها ڳپ سُڪيو سڙيو وڃن... انگريزن جو روحاني اولاد اسان تي حڪومت پيو ڪري.

"اسان آزادي هتن لاءِ ڪونہ ورتي هئي... اسان وٽ سچي آزادي چونہ آئي؟ ان ڪري جو اسان جا حاڪم اڄا تائين ڌارين جا روحاني طرح غلام آهن، ۽ غلام ذهن آزاد دنيا تخليق نہ ٿو ڪري سگهي. غلام حڪمرانن جا سماج بہ غلام هوندا آهن. ثقافتي طرح ۽ اقتصادي طرح ۽ سياسي طرح... اسان ڪٿي آزاد ٿيا آهيون؟" هو جوش ۾ اچي ڳالهائيندو ويو...

"پر سال پراڻ جي نواب منهنجو ٻيڙيءَ جو اجازت نامو (لائسنس) رڳو ان ڪري رد ڪرايو جو مون سندس انگريز دوستن کي سندر بن ٻيلي ڏانهن وٺي وڃڻ کان انڪار ڪيو هو... بنگال هاڻ انگريزن جي شڪار گاهہ ڪونهي، اڄ بہ اهي نواب! اهي حڪمران چاهين ٿا تہ بنگال جي شينهن جون کلون، انگريزن جي بنگلن ۾ سينگارجي سلمان جي صورت ۾ تنگيل هجن، پر اسان پنهنجا شينهن هاڻ ڪونہ مارائينداسين، مون نواب کي چيو تہ، سندربن ۾ بنگال جي ٽائيگرن جا جيئرا ۽ سونهرا جسم اسان جي ٻيلي جي سونهن آهن... اوهان اها سونهن، پنهنجي ڌرتي جو حُسن ختم ڪرڻ ٿا گهرو؟ ان سچي ڳالهہ تي هو ڪاوڙجي پيو ۽ منهنجو پتڻ جو اجازت نامو رد ڪرائي ڇڏيائين.

پوءِ هي منهنجا دوست! منهنجا ڳوٺ واسي نڪري پيا! وڃي ڪمشنر جو گهيراءُ ڪيائون... ۽ پوءِ گهر ويٺي منهنجو اجازت نامو بحال ٿي ويو... پٽ اها آهي ٻڌيءَ جي طاقت، ڪيوليون بہ ٻڌي ڪن تہ ٻگهڙ جي کل لاهي سگهن ٿيون."

"هاڻي مهمان کان ڪجهہ ٻڌجي." امان ميگهي پلٽيءَ جي ڳالهہ ڪٽيندي چيو: "پٽ پاڻ ۾ اتحاد بہ ٿيندو يا ائين ئي هيڪلا هيڪلا ٿيو پيا مارجنداسين."

"قومي اتحاد، سدائين هم مفاد تنظيمن ۽ گروپن وسيلي جڙندو آهي، متضاد مفاد رکندڙن جو اتحاد، قومي نٿو ٿي سگهي، جيئن چور ۽ پاڳئي جو اتحاد ممڪن ڪونهي، جيئن ٻگهڙ ۽ ٻڪريءَ جي اتحاد جو نتيجو "ٻڪري، ٻگهڙ جي پيٽ ۾."

"ٻي ڳالهہ تہ اسان وٽ جيڪي اڳواڻ آهن سي ٿلها نالا آهن... کين پنهنجي قد وڌائڻ کان سواءِ ٻي ڪابہ دلچسپي ڪانهي... ان ڪري هر جڙندڙ اتحاد ۽ اهي اڳواڻ قد وڌائڻ تان وڙهندا آهن ۽ مقصد کي پوئتي اڇلي ڇڏيندا آهن..." مون سمجهائي ڳالهہ وراڻي ڏني.

"ان جو ڳالهہ جو مطلب تہ اتحاد ڪونہ ٿي سگهندو؟" امان ميگهي ڏکاري ٿيندي چيو:

"نہ نہ اها ڳالهہ ڪانهي، نوان اڳڙيا ايندا، جي ٿون رُڪ جوڙيندا. اهو رُڪ سج وانگر چمڪندو ۽ جرڪندو. ان کي ڪنهن بہ ڪٽ نہ لڳندو..." مون امان ميگهيءَ جي سوال جو جواب ڏنو.

"سچ ٿو چئين پٽ! ڪنهن قوم جي نوجوانن جي قيادت ۽ انهن جو هڪ سگهارو فيصلو ۽ پختو قلم، ان قوم جي تقدير بڻجي ويندو آهي." سڀني جا چهرا ٻهڪي رهيا هئا، جيئن پرهہ ويل سج جي ڪرڻن سان چانگام جون ٽڪريون جرڪنديون آهن...

پلٽي چيو: "هر دور ۾ سراج الدوله پيدا ٿيندا رهندا ۽ هر دؤر ۾ مير جعفر بہ ڄمندا، اهو سلسلو ايستائين هلندو، جيستائين سراج الدوله جا ساٿي، مير جعفر کي سندس ٽولي سوڌو ناس ڪن."

پلٽي تقرير واري نموني ۾ ڳالهائيندي چيو: "اهو زمانو اچي رهيو آهي، جڏهن ڌرتي هر قسم جي ڏاڍ کان آجي ٿي ويندي، انهيءَ زماني ۾ پورهيو ڪندڙ مان وارو هوندو، جيڪو پورهيو نہ ڪندو، تنهن کان ماڻهو ائين نفرت ڪندا، جيئن اڳئين زماني ۾ ڪوڙهين کان نفرت ڪندا هئا، هيءَ ڌرتي انهن ماڻهن جي آهي، جن پورهيو ڪري هن کي ٺاهيو ۽ سنواريو." امان ميگهي پلٽي کي ياد ڏياريندي چيو تہ اها

ڳالهہ تہ نظرالاسلام هتي ڪئي هئي. جڏهن هو پنهنجي ڳوٺ آيو هو، تڏهن هن ٻيڙيءَ جو سير ڪندي هڪ گيت چيو هو، مون کي اهو گيت ياد آهي، امان ميگهي... گيت جهونگارڻ لڳي:

"ڌرتي تہ امڙ آهي
ماڻهو سڀ هڪ برابر آهن
سيني جا حق هڪ جيترا آهن
ڀلي ڀاڻي هجي يا نواب
ڪو نہ هيٺي کي هاڻي ڦري
ڪو نہ مسڪين تي ظلم ڪري
جل تہ جيون آ
ڌرتي امڙ آ
ماڻهو..."

ٻئي جهونگاري رهيا هئا... مون کي هو ٻئي مقدس ويلن ۾ پراڻن جهڙا سچا ۽ امر لڳي رهيا هئا.

"رات ڪٽي ويندي پر... ڌرتي جي ڏکن جون ڳالهيون نہ ڪٽنديون، ان ڪري هاڻ مهمان کي آرام بہ ڪرڻ ڏيو. ڪيس پري بہ وڃڻو آهي." اهو چئي برڪا موڪلائي اٿڻ لڳي، پوءِ سيئي موڪلائي روانا ٿيا.

رات ڏاڍي سٺي ننڊ آئي، ڪير مون کي خواب ۾ چئي رهيو هو: "پٽ تون اجا تائين سُتو پيو آهين، آءٌ چار ٻيڙا پار اُڪاري آيو آهيان"، "پٽ اُٿي نيرن ڪر..." اک پٽيم تہ ڀاڻي نيرن ڪٽي بيٺو هو...

چانورن جي مٽي ماني ڦهوي ساڻ مزو ڏنو...

برڪا جهڪي سلام ڪيو، مون ڪيس مٺي تي هٿ رکي موڪلايو، نڏڙو سانوڻ ۽ جهرنا اڃا ننڊ ۾ هئا...

ڀاڻي پتڻ تي اچي موڪلائيندي، بسرام پور جو گس ٻڌايو، جتان ڍاڪا لاءِ ٽيڪسيون ملنديون آهن...

ڀاڻي ڀاڪر ٻائي، وڏيءَ اڪير سان موڪلائي وري اچڻ جو واعدو ورتو.

چاٽگام جي جبلن مٿان ڳاڙهو سج نسري، ڌرتيءَ کي اوندهہ کان آجو ٿيڻ جي واڌائي ڏئي رهيو هو.

نئون ڪتاب

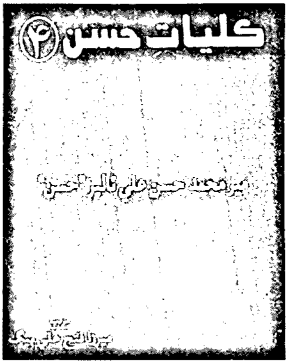

ڪتاب: ڪليات حسن-4
موضوع: شاعري
شاعر: مير محمد حسن علي خان "حسن" ٽالپر
ڇپائيندڙ: حسن ٽالپر اڪيڊمي 2011ع
سائيز: ڊبل ڪرائون
صفحا: 464

هيءُ ڪليات، ٽالپر گهراڻي جي فرد هزهائينس مير محمد حسن علي خان 'حسن' ٽالپر جي شاعريءَ تي مشتمل آهي. مير محمد حسن علي خان ٽالپر سنڌ جي آخري ٽالپر تاجدار مير محمد نصير خان ٽالپر جو فرزند هو. هو اعليٰ پائي جو شاعر هو. سندس ڪلام جو گهڻو حصو 'اهلبيت' جي شان ۾ چيو اٿس، هيءُ ڪلام، ڪليات جو چوٿون جلد آهي، هن کان اڳ 3 جلد ڇپجي پڌرا ٿيا آهن.

ميرزا فتح علي بيگ 'شاهد'
حيدرآباد

جيجي سنڌيا شاهه

چَريو ڪَريو

”ڪير آيو؟....“

”مرشد آيو....“

”ڪير آيو؟....“

”ليڊر آيو....“

”پير سائين سرڪار آيو.“

ايم.پي.اي مرشد گاڏين جي جڄ سان ڳوٺ جي دڳ تي لٿو ڪو نه ته ابوجهه مريد ڳوڻاٺا ڍر گهورڻ لاءِ آتا، گلن سان گڏ پاڻ نڇاور ٿيڻ لاءِ اٿليا ٿي آيا.

گاڏيون ڊوڙ اڏائينديون الم پاڪ واري ميدان ۾ لڳل شاميانن وٽ اچي ڳاهٽ ٿيون.

سائين مرشد گاڏيءَ مان جا لٿو ماڻهن جهُمريون هڻڻ شروع ڪري ڏنيون. اوڏ دلا مٿي تي اهڙيون جهُمريون هنيائون جو واهه واهه ٿي وئي. ماڻهو بڳليون هڻي هڻي ٿڪا ڪونه هئا جو غلامو (غلام رسول) چريو به الاءِ ڪٿان اچي ظاهر ٿيو. مرشد جي پيرين پئي هٿ وٺي چميائين ۽ ٽڙيءَ مان ٻي ڊنگو ٿهڪ ڏنائين ته ڳگ ڳڙي پيس.

قميص جي ڪليل ٻانهن سان ڳگ اگهندي مرشد کان پڇيائين:

”سائين، مان به جُهمر هڻان؟....“

مرشد پنهنجي سرڪاري ڪامورن ڏانهن فخر سان نهاريو ۽ چيو:

”پاڻ ڳوٺ موٽون ته چريا ڪريا به اچيو جُهمريون هڻن.“

مرشد جي پاسي ۾ بيٺل انتظام سنڀاليندڙ ماستر پٽڪيو:

”تڏهن ئي ته جُهمريون اچيو هڻن نه سائين.“

مرشد ڪنڌ ورائي گهوري ڏٺس ته ماستر ٺڪي مرڪ مرڪندي چيو:

”سائين جن جو مان مرتبو اهڙو آهي جو چريا ڪريا ته نهيو، اسڪول ۾ ٻڌل ڍور ڍڳا به رسا ڇنائي ڪُڏڻ لڳندا آهن.“

مرشد ڊبيس: ”مير ۾ ٿو ڳالهائين ماستر؟..“

ماستر هٿ ٻڌي ڪنڌ نوڙائيندي عرض ڪيو:

”مير به اوهان مرشدن جو قبلا!.. ڇنن چامونن جا ٻار به ته جهڙا ڍور ڍڳا ٿيا نه. توهان جي اچڻ جو ٻڌي خوش پئي ٿيا ته هاڻي ڪي هاڻي موڪل ٿيندي ۽ هڙئي هلي سائينءَ جو جلوس ڏسنداسين. هو ميدان ۾ چوڏاري ڏسو، جهنڊيون ڪنيون بيٺا،

توهان جا نعرا هڻن:

”جيئي مرشد.. جيئي سائين سرڪار.“

”جي.....ئي.....سا.....ئين.....سر.....ڪار!.....“

غلامو چرئي ڊار ڏئي نعرو هنيو ۽ هڪ ٻانهن ايي ڪري ٻي پاسيري ڪري بيٺو نچڻ.

نچڻ جا هيس، راڄن ۾ ٽهڪڙا وجهي ڇڏيائين.

دهلن وارن زيڪو لائي ڏنو، ڪير جهلي غلامو چرئي کي. نچندي مشڪريون ڪندي صبح ڪري ته به نه ٿڪجي.

ماستر ٻانهن کان وٺي شاميانې کان ٻاهر آندس ۽ پيئڻ لاءِ بوتل ڏنائينس. بوتل ڏسي ٻي ڊنگو ٽڙيءَ مان ٽهڪ ڏيئي بوتل وات تي چاڙهيائين. اڌ وات ۾ اڌ واڇن کان هيٺ قميص تي.

همراهه خوش ته مرشدن جي سخا مان پيو ڍڪ پري.

بوتل پوري ڪيائين ته ماستر ڳوٺ ڏانهن ويندڙ رستو ڏيکاري چيس:

”هاڻي وڃ مست، هتي تنهنجو ڪم نه آهي.“

چوڻ لڳو: ”ڇو؟..مان به مرشدن جو پاڻي پريندس.“

ماستر پاڻهن کان وٺي اڳتي ڪندي چيس:

”مرشدن جو پاڻي پريو پيو آهي، تون وڃ.“

”جاڻي وڃان؟...“ ميري بت تي بوتل هارجڻ ڪري پٽ ٽيڻ لڳي هيس.

بت ڪنهندي پڇيائين:

ماستر کي اندران سڏ ٿيو مرشدن جو تنهن ڪري اندر منهن ڪري ”هائو سائين“ چئي، وري منهن ٻاهر ڪڍي غلامو کي دڙڪو ڏنائين:

”هاڻي بس، گولي ٿي وڃ.“

گولي لفظ ٻڌڻ جي دير هئي. غلامو ائين وٺي ڀوڳ پاتي ڄڻ ڄاڻي بندوق مان گولي ڇٽي هجي.

غلامو گهٽين مان رلندو، ڦاٽل اخبارون ۽ پرائمري اسڪول جي درسي ڪتابن جا پنا رستي تان ميڙي وڃهندو هو ڪوهه ڀر.

اڄ موڊ ٽيس سو ميڙيل پنا سڏا ڪري هڪ گهر جي ٻاهران نالي جي دڪي تي چڙهي ويٺو پڙهڻ:

”ا= اما: پورو ٽڏو ڀ ڪو نه ڪيائين....

”ب= بابو: مري ويو ....

”ڪ= ڪٽ: بابي جي چاچو ڪٽي ويو....“

”ج= جوءِ بابي جي، چاچو ايوب پرٽجي ويو.“

”پ= پادر: مرشدن جو اسان جي مٿي تي.“

ٺهيل هئي پ= پڳ جا غلامو، کي لڳي پئي پادر.

هن اهو پنو ڪٽي مٿي تي رکيو ۽ دڪي تان لهي هٽ ٻڏي هلڻ لڳو.

واٽ ويندي ڳوٺاڻي چاچي نورل ڏٺس ته پڇيائينس:

”ابا غلام، اهو پنو مٿي تي ڇو رکيو اٿئي؟... اهي هٽ ٻڏي ڇو پيو هلين؟...“

غلامو مٿي تي پنو جاتو ڪري رکندي چيو:

”چاچا نورل، مرشدن جو پادر مٿي تي پيو آ تڏهن هٽ ٻڏيو پيو هلان.“

چاچو نورل وائڙو ٿي نهارڻ لڳس.

غلامو پنو هٽ سان سُڪ ڪري، هليو سڌ ڀر. جا گهٽي جيڏانهن پئي ويئي هي ٻه ويو اوڏانهن هلندو.

جنهن گهٽيءَ ۾ هليو پئي، تنهن دنگ ڪيو سر پاڻيءَ واري پلاٽ تي. پيسن تي ورتل پلاٽ تازي مينهن کان پوءِ سر اُٿلڻ ڪري تارون تار لڳا پيا هئا. سر اٿليل پلاٽن وچ ۾ ٺهيل تازا ڪچا پڪا گهر ائين ٻڏا بينا هئا ڄڻ ٻاراڻا ڪوڪن جا گهر پاڻي، ۾ ٻڏي ڊهي پيا هجن. غلامو ٻڏل گهر ڏسي جوجڪي، مان ٺهڪ ڏنو. سندس مٿي تان پنو ڪري پيو ته اهو ڪٽي سر ۾ ٻڏل گهرن ڏانهن اُڇلي چوڻ لڳو:

”اڇيوَ ٿو مرشدن جو پادر!...“

پنو اُڇلي تاڙي وڄائي ڪليو.

هوا جي ڪري پنو واپس پاڻ وٽ اچي ڪريس.

پنو ڪٽي سر ۾ ٻڏل گهرن ڏانهن اڇليائين ته وري ٻه اچي پاڻ وٽ ڪريس، ڪٽي مٿي تي رکي ڇڻيائين ۽ چوڻ لڳو:

”مرشدن جو پادر منهنجي ئي مٿي تي پوٽو آهي!...“

مٿي تي پني کي جهلي بيٺو هو جو ٻي گهٽيءَ مان ٻارن جا آواز ٻڌڻ ۾ آيس. مٿي تي پني کي سُڪ ڪري ڀڳو ان گهٽيءَ ڏانهن.

ٻارن ڊڪ ڀوڳ ٿي ڪئي. غلامو ٻه گڏجي وين.

هڙئي ٻار سياڻا، هڙني گڏجي آڳ ڏني غلامو، کي.

هڙ اڳيان غلامو پويان. ڊڪڻ ڪري مٿي تان پنو ڪري ٿي پيس.

سو ڪٽي وري مٿي تي پئي رکيائين جنهن ڪري ٻارن جي راند پئي خراب ٿي، تنهنڪري صلاح ڏنائونس ته:

”هيئنءَ ڪر جو اهو پنو ويڙهي رڪ ڪيسي ۾. گهر وڃي وري مٿي تي رکي ڇڏجانءِ“

صلاح وٺيس. پنو ويڙهي رکيائين ڪيسي ۾ ۽ ڀڳو ٻارڻ پويان.

ٻار تڪا، وٽ ڪان زور. ڀڄائي ڀڄائي ساهه مُنجهائي وڌائونس.

ڪو ٻار پڪڙي ٻه وٺي ته ٻار منٿ ڪريس: "ڏس، هيءُ پيرو ڇڏ، ٻيو پيرو آڳ مون تي."

غلامو چريو، نڙيءَ مان ٿهڪ ڏيئي راضي ٿيو وڃي.

ٻار اڳيان غلامو پويان. ٻار گهٽيون مٽيندا ٻوڙندا ٿي ويا. ڪجهه ٻي سمجهڙا ٻار شاهن جي حويليءَ ۾ گهڙي ويا. غلامو ٻه پويان پويان ٻارن جي ڪل ڪل ۾ هو ٻه ڪلنڊو 'هي هي' ڪندو ٿي ويو. تان جو ٻاڪن ۾ ٻاچ ۽ راڙو پئجي ويو:

"اٺي گهوڙا مڙسالو!...."

ڪمري اندران جوان مرشد نڪري آيو. ٻه ٽي ٺڦون وهائي ڪڍيائينس.

ٻارن کي ڏار ٺڦون هڻندي پڇيائين:

"اندا ٿي ويا هُيئر جو هيڏانهن هليا آيئو؟..."

"ڪا مارَ پئيوَ، هن چرئي ڪرئي کي ٻه وٺيو آئيو، اٺئو."

پراڻي ٻانهي ٻاڳل اٺو ڳوهيندي لُڙ ٻتو ته ٿالهه ڊڪي اٺي ڀڳي آئي جوان مرشد ڏي ۽ هٿ ٻڌندي چوڻ لڳس:

"ابا مرشد، ڇڏينس ابوجهه کي، چريو ڪريو آ هن کي ڪهڙي خبر."

ٻارن پويان هليو آيو آهي گگدام.

جوان مرشد ڪاوڙ مان نهاريندي چيس:

"تنهنجي ڪري ڇڏيانس ٿو، نه ته اهڙا ٻادر رڪانس ها جو..."

غلامو دير ٿي نه ڪئي. کيسي مان پنو ڪڍي مٿي تي رکندي چيائين:

"مرشدن جو ٻادر، اڄهو مٿي تي..."

نئون ڪتاب

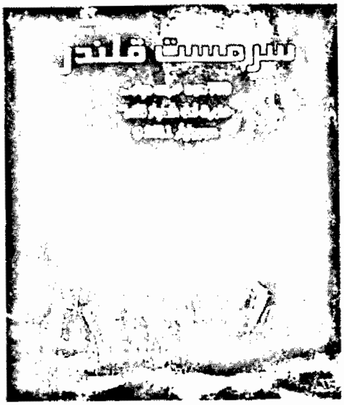

ڪتاب: (سووينئر) سرمست قلندر
موضوع: تحقيق
مرتب: انور ساگر ڪانڌڙو
ڇپائيندڙ: شهباز ميلا ڪميٽي ضلع ڄامشورو 2011ع
سائيز: ڊبل ڪرائون
صفحا: 40 ڪلر
قيمت:

اسان کي اهو اعزاز حاصل آهي ته قلندر" جي عقيدتمندن لاءِ نئون نڪور مواد هٿ ڪرڻ ۾ ڪامياب ويا آهيون. سووينئر جي سوڌ سنوار تي مون ۽ انور ساگر وڏي توجهه ڏني آهي. سووينئر ۾ حافظ احسن چنه، مولانا غلام محمد گرامي، اشتياق انصاري، ڊاڪٽر وفا راشدي، امتياز عادل سومرو، لياقت علي لياقت جو مواد شامل آهي.

سهيل اديب ٻڄاڻي
سيڪريٽري
شهباز ميلا ڪميٽي
ضلع حڪومت ڄام شورو

سائره غلام نبي
سنڌيڪار: سدرة المنتهيٰ جيلاني

ڪيلينڊر کان چورايل هڪ رات

فيبروري 2010ع جي چوڏهين رات
سائي پراڻا!

ڏس ته ڪيڏي نه عجيب ڳالهه آهي، ته برقي خطن جي هن دور ۾ اسان ٻئي اڪثر گذريل ڏينهن جي ترڪ ٿيل روايتن کي سڏيون ٿا.

۽ سادي ڪاغذ مٿان دل جو احوال درج ڪري پنهنجي هٿڻ جو ڇهڻ احساس ڏياريون ٿا.

توکي ته مون ٻڌايو ئي هو ته......

تنهنجي خط جي انتظار جي آهٽ تي منهنجا ڪن جاڳندا رهن ٿا ۽ ڪڏهن انتظار جون اکيون سوليءَ تي لٽڪائي جڏهن هي وجود گهر کان ٻاهر نڪري ٿو. تڏهن واپسيءَ تي جيڪر تنهنجو خط جيڪر (ڪڏهن ڪڏهن) ئي ملندو آهي ته تنهنجي لمس جي خوشبوءِ ۾ رچيل تنهنجا لفظ منهنجي روح ۾ تازگي ڀري ڇڏيندا آهن.

اهو به يقين اٿم ته توکي به ڪجهه ائين ئي لڳندو هجي.

مون جيان سرشاريءَ جي ڪا لهر توکي به ڀنِي ڇڏيندي هوندي.

وقت جي ديوار ڪجهه ائين ئي اسان کي پنهنجي قيد ۾ ڪري رکيو آهي.

۽ ڪجهه ته اها حقيقت به مڃڻي ئي پوندي ته هن قيد کان ڇوٽڪارو ناممڪن آهي.

پر ها، هن ظالم وقت کي به قيد ڪري سگهجي ٿو! ٻڌايانءِ ڪيئن؟ ائين، جيئن سال جي هن سرد موسم جي دم ٽٽل ٽڏ کي.....

۽ هن رات، گذرندڙ رات جي ساعتن ۾ ڦڙ ڦڙائيندڙ هوا کي جنهن کي پل لاءِ مون ڪاغذ تي وڇائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ هاڻ جنهن کي چونڊي ڪڻڻ تنهنجي اک جي هنرمندي هوندي.

ائين ڪجهه صديون پراڻي لمحي کي ڳولهڻ شايد تنهنجي وس ۾ ٿي پوي.

۽ توکي منهنجي هٿن جو، جذبن جو لمس هن وقت به شدت سان محسوس ٿيندو هوندو. (ها... منهنجي تحرير سنڀالي رکي هوندي!)

۽ ائين به ته ٿي سگهي ٿو ته هن ويلي وقت جي مصروفيت توکي وڪوڙي وئي هجي ۽ ان مصروفيت ۾ اڄ جي ڳالهه توکي ڇرپائپ لڳندي هجي پر اسان جو اڄ، جيڪو اسان لاءِ ڪيڏي نه قيمت رکي ٿو. شايد اسان جو اڄ سڀاڻي ائين نه هجي.

جنهن جي قيمت ئي ڪجهه ٻي هجي ۽ واٽن ۾ دل وڇائيندڙ اکيون به توکي شايد ئي ياد رهن، تولاءِ جاڳڻ ۽ سمهڻ واريون اکيون، جيڪي تنهنجي سوچ جو هاڻ شايد مرڪز ئي نه رهن.

خير ٿيڻ لاءِ ته ڪجهه به ٿي سگهي ٿو.

اڄ جي لفظن جو مطلب شايد ڪڏهن ٻيو هجي يا ته اسان ٻئي ئي مُنجهي ٻيا ٿي وڃون.

توکي ته خبر ئي آهي نه، ته اندر ئي اندر کي ابتيون سبتيون ڳالهيون ڏاڍو شور مچائي رکن ٿيون.

ڪڏهن ڪڏهن ڪا اهڙي سوچ من ۾ اڀرندي اٿم جڏهن ڪاغذ نه هئا، لفظ به نه هئا ۽ ٽپالي به ته نه هئا نه ئي پوسٽ باڪس هوندا هئا (جيڪي اڄ به ته ناهن) ته پوءِ دل جي موسمن جا صحيفا. ڪهڙين ليٽرپيڊن تي درج ڪيا ويندا هوندا.

ڇاڪاڻ ته فطرت جو اظهار بي ساختگي چاهيندو آهي ۽ اها بي ساختگي ۽ سچائي سڀ سيڪڙو يقين اٿم ته نظرن جي ملڻ سان ان ئي ٽڪراءَ منجهان جهلڪي هوندي.

هاڻ تہ منهنجون چا پر تنهنجون نگاهون بہ سارو ڏينهن مانيٽر جي اسڪرين تي چميل هونديون آهن. آگريون سارو ڏينهن ڪِي بورڊ مٿان ٽِڪ ٽِڪ ڪن ٿيون.

جسم مان اجا ٿڪ لهندو ئي ناهي تہ اعصاب شڪست وچان چور چور ٿيو پون.

۽ شام تائين الائي ڪهڙن صحرائن جون واريون تنهنجي اکين ۾ پٽرن جي ذرڙين جيان چُڀنديون آهن.

تڏهن ئي من چاهيندو اٿم تہ تنهنجي اکين مان واريءَ جا ڪڻا هڪ هڪ ڪري چوندي ڪڍي وٺان. جيڪي تنهنجي ريشمي خوابن کي ميرو ڪري ڇڏيندا آهن.

مون کي يقين آهي تنهنجي من ۾ بہ ڪا اهڙي خواهش جنم وٺندي هوندي پر چا ڪجي اها ساڳي ئي مشينن سان ڳنڍيل مجبوري.... پيو تہ سڀ ٺيڪ آهي. ڪم بہ ڀرين ڪان سولا ٿي پيا آهن. فقط آگرين جي ٻلن جي حرڪت تي پوري دنيا سان ڪنڪٽ ٿي سگهجي ٿو (۽ ٿيندا بہ آهيون).

ڪيڏا نہ ڳجها اسرار ٿي پيا آهن ۽ ڪيڏيون حيران ٿيڻ جون ڪيفيتون آهن. چا توکي نٿو لڳي اهو سڀ.... لڳي ٿو جڻ مشيني انداز ۾ سوچڻ لڳا آهيون.

۽ اهو ڊپ تہ اڪثر ڊيڄاريندو آهي تہ ڪڏهن ائين نہ ٿئي جو اسان پوري جا پورا مشيني ٿي وڃون!

بلڪل ائين جيئن ماضيءَ ۾ ڪڏهن جانور رهي چڪا آهيون.

پلا ٻڌ اسان پيرن تي هلڻ ڪڏهن سکيو!....؟

ماضي، اونداهيءَ ۾ ٻڏل ٿو لڳي، پر اها ڳالهہ تہ ڪجهہ ئي صديون اڳ جي آهي، تہ دماغ جي استعمال ۾ ايڏي تيزي اچي وئي آهي ۽ دل جي باري ۾ لڳندو آهي تہ جڻ ڪنهن تاڪ ۾ رکيل رهجي وئي هجي.

ان تي ڳالهہ ئي ياد اچيم تہ تو ڪجهہ ڏينهن اول مون کي فيس بڪ تي ريڊ ڪرڻ جي ريڪويسٽ موڪلي هئي ۽ مون ايڊ A Friend تي ڪلڪ ڪندي تنهنجي Wall تي لکيو هو:

’اڄ جي تاريخ ۾ اسان ٻئي دوست ٿي وياسون.‘ ۽ تو وري جواب ۾ Wall تي لکيو هو:

”پر اسان تہ دوستيءَ کان بہ وڌيڪ آهيون.“

۽ پوءِ اسان ٻنهي پنهنجي پنهنجي اسڪرين تي رومن ۾ لکيل ڪمنٽس پڙهي مسڪرائي ڏنو هو، پر اها مرڪ...... نہ تو ڏٺي، نہ مون ڏٺي. تنهنجي تصوير بہ تہ سامهون رکيل هئي، جڏهن تہ منهنجي تصوير بہ تو آڏو رکيل هئي.... ها پر اسان ٻنهي اها مرڪ محسوس ڪري ورتي هئي.

پلا اهو تہ ٻڌاءِ: هي جيڪي مشينون آهن، سي اسان جي لمس ۽ احساس کي بدلائي چو نہ ٿيون سگهن ۽ چا توکي نہ ٿو لڳي تہ هيءَ ڪيڏو وڏو الميو ۽ ويچار آهي. چڱو وري بہ ان حساب سان تہ اها مشين سٺي چئبي، جيڪا ماڻهن کي ماڻهن سان تہ ملائي ٿي ۽ دوستيءَ تي مجبور بہ ٿي ڪري.

پر مشينون ڏسياڻ تہ ڪجهہ اهڙيون بہ زندگيءَ ۾ اچي ويون آهن جيڪي سمورن احساسن کي پاڙان ئي پٽيو ڇڏين. جنهن جي استعمال ڪان پوءِ فضا ۾ فقط دانهون، رڙيون ۽ ڪوڪون رهجيو وڃن.......

بس ان حادثي واري جڳهہ تي لڏو پيو يا نہ...... اهو هڪڙو سوال ئي اهم ٿيو رهجيو وڃي.... ۽ ٻيا سڀ جواب..... بيانن جي صورت ۾ رهجيو وڃن ٿا.

هاڻ تون ئي ٻڌاءِ..... مان جي توسان ملڻ بہ چاهيان يا تون ئي چاهين:

۽ پوءِ اهڙي حالت ۾ اسان جي وچ ۾ فاصلن جي صورت۾ هنگامي مصروفيت ۽ ڳڻ خوف جي ديوار آڏو اچي بيهي ٿي رهي.

۽ جذبا جيڪي گهٽين شدتن سان اپري انهن ڪارن ڏامر جي روڊن ۾ رُلي وڃائجي ويندا

آهن. ۽ اهو به ڏس ته ...... شهر ڪيڏي تيزيءَ سان ڀهراڙين کي ميڙي ورتو آهي.

۽ ڀهريان اهي ڀهراڙيءَ وارا علائقا جيڪي هاڻي سوڪ سينٽرز بڻجي ويا آهن.

ڏسندي ئي ڏسندي پراڻي نمائش.... پراڻو ريڊيو اسٽيشن پاڪستان،.... پراڻي سبزي منڊي.... شهر جي نقشي مان ئي غائب ٿي ويون آهن.

۽ يادگار جي طور وري بس انهن جا خالي عنوان رهجي ويا آهن.

ساڳئي طرح جيئن فطري جذبن جا علامتي ڏينهن هوندا آهن.... سڀ ڪجهه ئي نئون نئون ۽ چمڪندڙ ٿو لڳي... پر؟

پر انهن رستن ۽ چوڪن تي ڏيپ ۽ حراس پنهنجو ڄار وڇائي ڇڏيو آهي.

توکي ته خبر ئي آهي ته.....

هن شهر جي هڪ ڪنڊ سمنڊ جي پاڻين سان ٽڪرائجي ٿي.

گجگوڙ ڪندڙ سمنڊ به ته پنهنجي حدن ۾ ئي محدود رهي ٿو. مون (ڪڏهن) وچ لگزري جي بينچ تي ويهي شهر جي گوڙ کي هلڪو هلڪو ٻڏندي ڏينهن جي روشنيءَ کي به اونداهيءَ ۾ گم ٿيندو ڏٺو هو.

سرخ ڪڪرين کي نيري آسمان تي ۽ ڏور ڪنهن ديس کان آيل مهمان پکيئڙن جون ترتيب سان گذرندڙ قطارون فضا ۾ نمودار ٿيندي ڏٺيون آهن.

اهي مهمان پکيئڙا واهيري تي پنهنجي عارضي نڪاڻن ۽ آکيرن ڏانهن موٽندا پيا آهن.

پري پري تائين نگاهه جي حدن ۾ اونداهين ۾ ٻرندڙ ٻاٽي... ۽ نيٽي جيٽي جي لڏندڙ پل جون روشنيون.... يقين ڪنديئن؟..... هن پل توسان ملاقات ٿيڻ جا امڪان ئي سگهن ٿا.

هتي ئي سگهي ٿو ته تون فطرت جو حسن حاصل ڪري سگهين. شهر جي چمڪندڙ روشنين- اجالن ۽ اونداهين جو فرق ته مٽائي ڇڏيو آهي.

ڏينهن ۽ رات جون سرحدون ڄڻ ختم ٿي ويون هجن....

ايسٽائين جو....

هاڻي مان توکي ڀلا ڇا چوان.....

مان تنهنجي جدائيءَ تي جيڪر سوچڻ به چاهيان.... تنهنجي هجر ۾ وڃائجي خاڪ ٿيڻ به چاهيان.... سچ چوان ۽ ته ان لذت کان محروم ٿي آهيان...

تون ڪٿي به هجين...

مان جتي به هجان....

منهنجي مٺ ۾ لڪل ڏيپل تنهنجي آواز جي ڪڪڪار ڪٿي هلي ايندي آهي.

دل جدائيءَ جي شدت کان پهرين ئي شانت ٿيو وڃي. اڄ جي هلڪي ٿڌ ۾، رات وچ ۾ توسان مخاطب ٿيندي مسلسل ان سوچ ۾ آهيان ته 365 ڏينهن ۾ ڇا اسان کي ڪو اهڙو لمحو به ملندو؟

جنهن پل اسان کي سچو وصل نصيب ٿيندو يا ته هجر ئي صحيح پر ڪجهه ته عطا ٿئي....

تون به هاڻ سوچي وٺ.....

۽ مون کي به سوچڻ لاءِ مهلت ڏي.

رات ڏس ته ڪيئن گذرندي ٿي وڃي.

منهنجي سيرانديءَ کان رکيل Cell تي ڪجهه دير ۾ ئي: Message Tone ٿيڻ واري آهي.

Good Morning

Have a nice day

Inbox Message ۾ اچڻ وارا هي لفظ.

۽ هيءُ خط، شايد ڪجهه ڏينهن ۾ توکي پهچي به وڃن....

يا مون وٽ ئي ڪٿي رکيل رهجي وڃن...

بهرحال تون پنهنجو خيال ڪجانءِ.

فقط

صرف ۽ صرف

پراڻي ياد

فيبروريءَ جو چوڏهون صبح.

ميرزا دبير

پريم تُنهنجا پار

... مون کي اڄ بہ تنهنجي اُن ڳالهہ تي ڏاڍي کِل ٿي اچي...

آلا کلڻ لڳس ۽ هُن حيرانگيءَ مان پڇيو:

ڪهڙي!؟

مون کل روڪيندي چيو:

او... تون ڏاڪڻ تان لٿين، پٺي جو تنهنجو پير ڏاڪڻ تي وينل ٻليءَ تي اچي ويو ۽ ٻليءَ جي دانهن تي، تو کان بہ دانهن نڪري وئي هئي... ۽ جڏهن تنهنجي نظر مون تي پئي، تہ تو پنهنجي ڪليل وات تي هٿ رکي هيٺ ڪنڌ ڪري کِلي ڏنو...

آلا وري کِلڻ لڳس.

هون! ان ڳالهہ تان... اِها تہ پراڻي آهي ۽ تڏهن اڃا پنهنجي شادي بہ ڪو نہ ٿيل هئي!

ها، پر مون کي اڄ بہ نہ ٿو وسري تنهنجو مون کي ڏسي وات تي هٿ رکي مسڪرائڻ... آلا تہ تنهنجي هَر ادا جو ديوانو آهيان!

اڇا...!

ها... خاص ڪاوڙ ۾ تہ تون تمام گهڻي ٺي سٺي لڳين. بلڪل ايئن جيئن سانوڻيءَ جي منڊ ۾ هڪ پاسي ڪارونڀار ڪڪر ۽ وڏ ڦڙو مينهن، تہ ٻئي پاسي وري هانءُ ڏاريندڙ گوڙ ۽ ڪنوڻ! اڙي... ها! مينهن تي اُهو منظر ياد پيو... واهہ! ڇا تہ اهو منظر هو...

اِجهو! وري الائجي ڪهڙا اڃي منظر ياد پيا اٿئي؟

اُهو منظر! جنهن ۾ تون هُئين‌ءَ... آلا هئس... ۽ پيو سانوڻي جو مينهن... واهہ! ڇا تہ اُها موسم هئي... ۽ ان ۾ ڪيڏو نہ پيارو تنهنجو رقص هو...!

منهنجو رقص!؟

ها... ياد ڪر جڏهن مينهن پئي وُٺو ۽ چوڌاري ڇانيل خاموشيءَ ۾ تون ڇت تي پنهنجون ٻئي ٻانهون کوليو منهن آسمان طرف ڪري گول پئي ڦرينءَ! مينهن جا قطرا تنهنجا ڳل چمي تنهنجي انگ انگ کي ڇُهي رهيا هئا... اهو منظر مون ڏٺو پئي، تہ تو پنهنجون اکيون کوليون ۽ مون کي ڏسي تون شرمائي وڃي ڪنڌ ۾ لڪينءَ!

ها! ها! ياد اٿم ۽ تو مون کي چيو هو تہ، 'مون کي تو سان پيار ٿي پيو آهي. جڏهن کان توکي ڏٺو اٿم تہ منهنجون ننڊون ٿي حرام ٿي ويون آهن. جيڏانهن ٿو ڏسان، رڳو تون ئي تون ٿي نظر اچين!' پوءِ تو پنهنجون ٻانهون کولي مون کي 'I love you' چيو هو پر جي ان وقت تون منهنجي ويجهو هجين ها تہ، آلا توکي هڪڙي زوردار چماٽ ضرور هڻان ها!

چماٽ لاءِ منهنجو ڳل هينئر بہ حاضر آهي. پر اِهو تہ ٻڌاءِ، ڇو چماٽ هڻين ها!؟

ان ڪري جو فقط ٽي لفظ چوڻ ۾ ايتري دير!

آلا ڪجهہ چوڻ بجاءِ کلڻ لڳس ۽ کل روڪيندي چيم:

ڀلا توکي مون سان ڪيتري محبت آهي؟

شڪ سميت تمام گهڻي!

ڇا مطلب!؟

تنهنجي دل تہ چوويهہ ئي ڪلاڪ ڌڙڪندي ٿي رهي، ڇا خبر دل ڪنهن کي ڏئي وجهين!؟

منهنجي دل! (مون حيرانگيءَ ۾ چيو) منهنجي دل تہ تنهنجي سيني ۾ پئي ڌڙڪي!

اوهو.. ڀلا بغير دل جي ڪو هلي سگهي ٿو ڇا!؟

آلا تہ تنهنجي دل تي پيو هلان!

هُن کلي حيرانيءَ مان پڇيو:

يعني تنهنجي دل مون وٽ ۽ منهنجي دل تو وٽ آهي!؟

Yeah!

هو، وري کلڻ لڳي ۽ چيائين:

مون کي ٻه تنهنجي هڪڙي ڳالهه ياد آهي، جنهن تي مون کي ٻه گهڻي کل ايندي آهي

ڪهڙي؟

هاڻي تون ياد ڪر... (مسڪرائيندي) جڏهن تنهنجي گهر جي لائيٽ خراب ٿي هئي ۽ تون مين لائين وٽ اچي تارن کي هيڏانهن هوڏانهن ڪرڻ لڳين، ته مون توکي دريءَ مان لِڪي چيو، مُئا مري نه پئين!

تنهنجا اهي لفظ اڄ به منهنجي ڪنن ۾ گونجي رهيا آهن...

ڀلا اهو ٻڌاءِ ته، جڏهن توکي بجليءَ جو ڪم اچي ئي نه ٿو، ته پوءِ تو بجليءَ جي تارن ۾ هٿ اچي ڇو وڌو!؟

هم م م... توکي امپريس ڪرڻ خاطر!

او... آءٌ ته اڳ ئي تو کان امپريس آهيان.

اڇا...!

در تي بيل وڳي. هوءَ در کولڻ وئي ۽ ڪجهه دير کان پوءِ آئي.

ڪير هو؟

الائجي ڪير در تي گلدستو ڇڏي ويو آهي!؟

گلاب جي گلن جو گلدستو... ڏس ڪيڏو نه پيارو آهي!

ها... پر توکي ڪيئن خبر پئي!؟

مون دل تي هٿ رکي چيو.

تنهنجي دل منهنجي سيني ۾ پئي ڌڙڪي.

هوءَ کِلي ۽ چيائين:

بڪواس بند ڪر.

آءٌ بند ٿو ڪريان، تون شروع ڪر!

هوءَ وري کِلڻ لڳي.

ڏنئي ڪونه، ته ڪير هو؟

نه!؟

آءٌ سمجهان ٿو ته گلدستي ۾ خط رکيل هوندو؟

ان ۾ ئي ڏسي وٺ!

ها خط ته رکيل آهي، پر تون ئي ڏسجئين!

ڏس نه! منهنجو قسم اٿئي.

هُن گلدستي ۾ رکيل خط ڪڍندي چيو.

الائجي ڪنهن موڪليو آهي ۽ توکي اچي رڳو مذاق سُجهي آهي... لکيل آهي ته: ”اوهان کي جڏهن کان ڏٺو اٿم تڏهن کان دل بيقرار ٿي پئي آهي. هر وقت، هر گهڙي اوهان جي ياد ۽ اوهان جا ئي خواب پيو ڏسان. تنهنڪري پيار جي اوهان وانگي خوبصورت سوکڙي پيشِ خدمت آهي، اميد ته قبول پوندي! ـــ اوهان جو اڻ ڏٺو چاهيندڙ“ لئي... ٺل مُئي کي ڪا مار پوي رب جي...! ڇڻ ٿي نياڳو...! چنبو...!

آءٌ کلڻ لڳس... ۽ چيم:

جِنا ڪٿي تنهنجو ڪو پراڻو عاشق ته ڪونهي! ٿي سگهي ٿو ته هُو تنهنجو پيڇو ڪندو اچي هتي نڪتو هجي... صرف تو سان ملڻ خاطر!

مون کي لڳي ٿو ته تنهنجو دماغ خراب ٿي پيو آهي!

پر آءٌ محسوس ڪريان پيو ته تون پنهنجي اڻ ڏٺي چاهيندڙ سان ملڻ لاءِ بيقرار ٿي رهي آهين!

تو جي هاڻي پنهنجي بڪواس بند نه ڪئي ته آءٌ توکي مار ڏينديس.

آءٌ خاموش رهيس ته وري چيائين:

الائجي ڪير آهي... ڪير گل ڇڏي ويو آهي...! مون کي ته ڊپ پيو لڳي! تون وري ڇو خاموش آهين!؟ ڇا ٿيٺي، ڪجهه ڳالهائين نه ٿو!؟

ڀهرين ڳالهائڻ تي ئي توکين ۽ پوءِ وري خاموش رهڻ تي!

مون بڪواس بند ڪرڻ لاءِ چيو هو، ڳالهائڻ نه! بڪواس!

ها! هي جيڪي تون اجايون سجايون ڳالهيون پيو ڪرين نه، ان تان! (در تي بيل وڳي) اجهو وري الائجي ڪهڙو نياڳو آهي!؟

جِنا اهو نياڳو تنهنجو اڻ ڏٺو چاهيندڙ آهي ۽ تنهنجو ديدار ڪرڻ آيو آهي!

مهرباني ڪري تون پنهنجي بڪواس بند ڪر، مان وڃي ڏسان تہ اهو آهي ڪير!

هُن وڃي در کوليو ۽ ڪجهہ دير ڪان پوءِ اندر ڦڪندي آئي... ’الائجي ڪير مئو آهي، جيڪو پهرين گلدستو ڇڏي ويو ۽ هاڻي وري هي پئڪيٽ ڇڏي ويو آهي...‘

ڪير هو؟

الائجي...؟

ڇا آهي پئڪيٽ ۾!؟

الائي؟ — پر توکي ڪيئن خبر پئي!؟

تنهنجي دل منهنجي سيني ۾ پئي ڌڙڪي!

مون دل تي هٿ رکي چيو ۽ هُن پريشانيءَ مان چيو:

توکي تہ رڳو اچي مذاق سُجهي آهي...

ڀلا ڏس تہ ڪنهن موڪليو آهي!؟

هوءَ پئڪيٽ تي لڳل ڪارڊ پڙهڻ لڳي:

”اُڪير مان اوهان لاءِ پيار جي ڀي سوکڙي (ساڙهي) پيش، خدمت آهي، قبول فرمائيندا. — اوهان جو اڻ ڏٺو چاهيندڙ“.

مُئي ڪي مار پويس... هيءُ چنبو آهي ڪير!؟

ڪير وري ڪير!؟ تنهنجو اڻ ڏٺو چاهيندڙ آهي، جيڪو اڄ پڪ توسان اچي ملندو!

تون ڪو نہ سڌرنديون...! آءٌ تہ پريشان ٿي پئي آهيان!

آءٌ جي سڌران ها تہ پوءِ تون پريشان ڇو ٿين ها...

آءٌ وڏو ٺهڪ ڏئي کليس ۽ زوردار آواز ۾ چيم:

هلو!!

توکي وري ڇا ٿيو، جو زور سان هلو چيئي!!؟

توکي تنگ ڪرڻ لاءِ...! ياد ڪر شاديءَ کان پهرين پنهنجي ملڻ جو پروگرام هو، جو مون توکي فون ڪئي هئي ۽ تو رسيور کڻي خار مان ”هلو“ چيو هو.

هُن کلي چيو:

ها... مون لپ اسٽڪ پئي هڻي تہ اوچتو فون جي گهنٽي وڄڻ تي آءٌ ڇرڪي پيس ۽ سڄي لپ اسٽڪ ڦڙي وئي... ۽ وري جيسين آءٌ اچان، تيسين فون جا پرزا ٿي پيا! ان تان خار لڳر... پر تنهنجو آواز ٻڌي سڄو غصو پيار ۾ تبديل ٿي ويو.

هم ر م... منهنجو آواز يا پنهنجي اڻ ڏٺي چاهيندڙ جو آواز!

پليز... هاڻي پنهنجي بڪواس بند ڪر ۽ اهو ٻڌاءِ تہ ڪڏهن ايندين؟

پهرين تون پنهنجي اڻ ڏٺي چاهيندڙ جو تہ حال احوال وٺ!

منهنجو واسطو فقط تو سان آهي ۽ تون ڪڏهن ايندين؟

ڀلا گيلريءَ مان ٿي ڪٿي نهاريس!

آءٌ ڇو نهاريان!؟

پليز... توکي پنهنجي شاديءَ جي هڪ سال، ٽي سؤ چوهٺ ڏينهن، ٽيويهن ڪلاڪن، اوڻهٺ منٽن ۽ پنجاهہ سيڪنڊن جو قسم اٿئي... تون ان ڪي گيلريءَ مان ٻي هڪ دفعو نهار!

هوءَ موبائيل ڪن تي رکيو گيلري طرف وڌي ۽ چيائين:

تنهنجون بہ عجيب فرمائشون آهن...، آءٌ ان چنڊي ڪي ڏسان ٿي ۽ هاڻي تون ٻڌاءِ تہ ڪڏهن ايندين؟

هُن گيلريءَ ۾ اچي هيٺ نهاريو، آءٌ گاڏي مان لٿس ۽ مٿي گيلريءَ ۾ هُن ڏانهن نهاريِ چيم:

سرڪار اُڪير مان موڪليل پيار جون سوکڙيون قبول پيون...

تون ڪو نہ سڌرنديون!!

آءٌ ڇا ڪريان... آءٌ تہ تنهنجي هَر ادا جو ديوانو جو آهيان...

◙

بهادر ٽالپر

هڪ صبح جي ڪهاڻي

ان ڪان اڳي جو آءٌ اوهان کي هنن وڻن ٽڻن، برن باغيچن، درن ديوارن، پکين، سمندن، ڍنڍين ڍورن، جبلن ٽڪرين، شهرن جي روڊن رستن، ڳوٺن جي پٽن پيچرن، جهوپڙين لانڍين، محلن ماڙين، ميل فيميل ڪلبن ۽ بين شين سان هڪ صبح جي ڪهاڻي شيئر ڪريان پر مون کي الائي ته ڇو يقين آهي ته اها ڪهاڻي رات ۽ رات جي ڪاري وجود کان پنهنجي شروعات چاهي ٿي.

رات جيڪا رعنائي ۽ حسن به رکي ٿي. ستارن جو فراڪ پهريل اها رات ڪڏهن ڪڏهن چانڊوڪيءَ جو چولو به پائي ٿي وٺي ۽ جمالياتي حس رکندڙن کي حيران ڪرڻ لاءِ هر جتن ڪري ٿي ۽ اهڙا جتن هوءَ ان لاءِ به ڪري ٿي ته جيئن ماڻهو پنهنجا هڙئي خواب وٽس ئي گروي رکي ڇڏين... رات ڏينهو جيان ڏنگي به ٿي ته ڪن ماڻهن جي مٿن تي ڪنهن مهربان ماءُ وانگر هٿ به رکي ٿي! ان ئي رات ۾ ڪڏهن ستارا پنهنجي سموري سونهن وڃائي ويهندا آهن ۽ ان ئي رات جون چانڊوڪيون ڪڏهن ڪاراڻجي وينديون آهن...

رياست جو قانون- جنهن ۾ هڪ اُجري صبح جي دلفريب نويد هوندي آهي سو رات جو همنوا بنجي بيهندو آهي ۽ اوهان ۽ اسان سڀ پنهنجي گهر جي چار ديواري اندر سڪون جي ننڊ سمهي نه سگهندا آهيون. اکين جي آڪاس ۾ امن آشائن جا اڇا ڪبوتر اڏامندي ئي ساهه ڏئي ويندا آهن. نه رڳو ايترو پر ان رات ۾ وڏا وڏا بازيگر پيدا ٿيندا آهن.... جن زندگيءَ لاءِ پوءِ ڪڏهن به ڪا بازي هارائي نه هوندي آهي. اهي رياست جي قاعدي قانون توڙي بي هر شيءِ کي شڪست ڏيندا آهن. اهي محفلن جا اهڙا ته مور هوندا آهن جو هوند هنن بنا محفلون ئي ٻسيون ٻسيون رهجي وڃن... هونئن ته ڪيترائي ڪم ڪري سگهندا آهن ۽ انهن

تاريخ ۾ اهڙا ڪافي ڪم ڪيا به آهن جن جي ڪري هو هر وقت ۽ هر دم ياد رکيا پيا وڃن... ۽ اڳتي لاءِ به ياد رکيا ويندا... پر هنن جو وڏو "ڪارنامو" رات جي رعنائي ۽ حسن ۾ ويتر وڌيڪ اضافو ڪرڻ آهي ته جيئن ماڻهو موهجي ان رات سان گڏجي رقص ڪن! ڪهڙو اڀاڳو چاهيندو ته اهڙي رات سان رقص نه ڪري!؟ ۽ ڪهڙو سڀاڳو پوءِ چاهيندو ته ان رات کان پوءِ ڪو سُهاڻو صبح به ٿئي!؟

اهي بازيگر ڊاڪٽرن جي روپ ۾ عام ماڻهن جي مسيحائي ڪندي به ڏسبا آهن ته جيئن سندن مرض جي تشخيص ڪري ان لاءِ ڪا مناسب مرهم تجويز ڪري سگهن.... اها ٻي ڳالهه آهي ته انهن جي ئي تجويز ڪيل دوا سان مرڳو سندن مرض ڏينهون ڏينهن وڌندو ئي وڃي ۽ نيٺ وڃي مريضن جو موت واقع ٿئي.

اهي اٽڪلي بازيگر ڪيترين ئي اٽڪلون ڄاڻندا آهن ۽ ايئن معاشري جي برک حڪيمن جي حڪمت به سندن اڳيان هيچ بڻجي پوندي آهي. ٻن اکرين جي نڪاءَ سان هو ماڻهن کي پاڻ ڏانهن متوجه ڪري سگهندا آهن. هو هن ڳالهه ۾ اڃا به وڌيڪ داناءَ آهن جو هو ماڻهن کي پنهنجو ديوانو بنائي ڇڏيندا آهن. سندن باري ۾ جيڪڏهن ڪو شخص ڪٿو لفظ ڪڍندو ته ماڻهو ڪيس مارڻ لاءِ به تيار ٿي ويندا....

اهي بازيگر هرويرو نائيٽ ڪلبن ۾ وڃي نازنينن جا نخرا نه کڻڻ چاهيندا آهن البت نازنينون سندن ئي درن تي پاڻ وڃي دستڪ ڏينديون آهن ۽ پوءِ اسپتالن ۾ ايبارشن جو عمل هلي يا ڄم روڪ جا ڪي اُپاءَ ٿين... انهن سان بهرحال اهڙن بازيگرن جو ڏور جو واسطو به نه ٿو هجي!!

هو فٽ پاٿن تي وينل گداگرن جي ترڻ تي ڪجهه ڏوڪڙ رکڻ ڪاڻ پنهنجي گاڏيءَ مان لهندي به دير

نہ ڪندا آهن، اهو سڀ ڪجهه ڪندي هو عام ماڻهن جي نظر ۾ وڏا سخي محسوس ٿيندا آهن. هونئن بہ هنن جون سخاوتون ڪي لڪل تہ ڪونهن. سندن گاڏيءَ جو ڊرائيور ڪنهن کو اتفاقي حادثو ڪري اچي تہ زخمي ٿيل يا مري ويل جي پونيرن وٽ همدردي ۽ عذر خواهيءَ لاءِ اصل نہ مڙندا... ۽ پوئيرن جي ڪيسي ۾ ڪجهه ڏوڪڙ بہ وجهي پوءِ ورندا... ان سان سندن اميج اجا بہ وڌيڪ اُساهڪ ۽ معاشري لاءِ مثال بنجيو وڃي ۽ ان ڪان بہ وڌ هو. "همدرد انسان" جي روپ ۾ اڳيان اچيو وڃن!!

ميڊيا تہ هونئن بہ سندن محبت جي سڳي ۾ سوريل ٿي هوندي آهي، اها ڇو ڀلا ساڻن لاڳاپيل معاملن ۾ مداخلت ڪندي؟ ۽ ننڍين خبرن کي وڌو ڪري پيش ڪندي... ها! البت ايترو ضرور آهي تہ ميڊيا جو جتي بہ پنهنجو فوري مفاد هوندو تہ پوءِ "ڪڪ ڪانا" هڪ ننڍي خبر کي وڏي بڻايل خبر ٺاري تيليءَ مان پيڙ ٻڌجي پڙڪي اٿندا...

اهي بازيگر تعليمي ادارن جي طالبن ۾ ڪا وڏي طمع نہ رکندا آهن، پر سندن لاءِ اها ڳالهہ اهم ۽ بنهہ نظر انداز ڪرڻ جهڙي نہ آهي، تہ هو انهن جي ڊسيپلين ۽ نظم و ضبط ۾ پنهنجو اثر رسوخ ضرور چاهيندا آهن. اهو ضروري ناهي تہ سندن اولاد ان ڊسيپلين ۽ نظم و ضبط جو حصو هجي... هو ساڃاهہ وارا اهڙا سڄڻ آهن جو ڄاڻي واڻي پنهنجي ٿي ملڪ جي تعليمي ادارن ۾ پنهنجي اولاد جي داخلا نہ ڪرائيندا آهن.

هو غريبن جي اولاد جا تہ وڏا هڏ ڏوکي هوندا آهن. هو نہ ٿا چاهين تہ غريبن جا ٻار دَر دَر جا ڌڪا کائين. جهوپڙي نما اسڪولن يا وڌ ۾ وڌ ڪاليج يا يونيورسٽين تائين کي ريڙهيون پائي مس پهچن... ڪنهن غريب جو کو هنيلو ٻار شعور جي ڪا چڻنگ جاڳڻ ڪري هروڀرو بہ اعليٰ تعليم جي حاصلات لاءِ سندرو ٻڌي ٻيهي تہ اهڙن شاگردن لاءِ هو اسڪالرشپن جي انتظام ۾ جنبي ويندا آهن. اهڙي ريت هو معاشري ۾ صفا اوندهہ بہ نہ ٿا چاهين... ڪين اها سڌ بخوبي هوندي آهي تہ "سنئين راند سونتي جي". سدائين هلٽي ڪانهي... ۽ ٻيو تہ هو پنهنجن خود ساختہ قدرن ۾ هڪ قسم جو توازن بہ چاهيندا آهن تہ جيئن سماج ۾ سندن اصل ڪردار جي وائڪائي نہ ٿي وڃي!!

هو غريب غربي جي نياڻيءَ جي شاديءَ جي سلسلي ۾ بہ ڪڏهن ڪڏهن ڏاج وغيرہ جي مدد ڪري انسان ۽ سماج دوستي جو ثبوت ڏيندا آهن. اهڙا بازيگر خيراتي اسپتالن، اين. جي. اوز ۽ ٻين مخير ادارن جا زبردست سرپرست ٿي ويهندا آهن. هو بيمار اديبن ۽ صحافين جي علالت ۾ وڃي نہ رڳو دلجوئي ڪندا آهن پر رياست پاران اديبن ۽ صحافين لاءِ ناهيل ٽرسٽن پاران انهن جي ترت امداد ڪرائڻ ۾ دير ٿي نہ ڪندا آهن. ڇاڪاڻ تہ ڪين اديبن ۽ صحافين جي قلم جي طاقت جي چڱي ۾ ڄاڻ هوندي آهي...

هو مسجدن، مندرن، گرجا گهرن ۽ ٻين عبادتگاهن ۾ وڃي وڏيون وڏيون عبادتون ڪندا آهن. عام ماڻهو ڪين عبادتن ۾ محو ڏسي حيران ٿي ويندا آهن. هونئن سندن مٿي بيان ٿيل مشغوليون بہ تہ عبادت ۾ ئي شمار هونديون آهن. ڇاڪاڻ تہ "خدا جي خلق خدمت ڪان نہ پانيان بندگي بهتر" جهڙي چوٽيءَ ڪان هو بخوبي آگاهہ هوندا آهن. پر پوءِ بہ الاڪجي هو مطمئن نظر نہ ايندا آهن!!

هو بازيگر پنهنجين گهروارين جا ٻين عام ماڻهن وانگر جيتوڻيڪ مجازي خدا هوندا آهن پر پوءِ بہ هو هر معاملي ۾ ڪوشش ڪري انهن کي اوندهہ ۾ رکڻ جو عاليشان ڪارنامو سرانجام ڏيندا رهندا آهن. بلڪ هو هر شيءِ کي ويندي ماڻهوءَ جي شعور کي بہ چڻو ڏسڻ جا هروڀرو مطمئن نہ هوندا آهن...

اهڙي ريت اها رات جاري رهندي آهي جنهن کان هڪ ڪهاڻي شروع ٿي صبح تائين پهچڻ گهرندي آهي پر پهچي نہ سگهندي آهي ۽ بازيگرن جي بازي ۽ اٽڪل حاوي ٿي رهندي آهي.

شبير حسين "شبير"

بهار ۾ چٽيل پن

جڏهن هوائون بهار کي پليڪار ڪري رهيون هيون ۽ سيارو موڪلائي رهيو هو. جوان بدنن، سوٽڙ ويڙهي سيڙهي بريف ڪيسن ۾ بند ڪري ڇڏيا ۽ ٻارڙن ڪنن تائين اينڊڙ مٽي جا ٽوپ لاهي ڳڏين جا ٿلها ڪپڙا مٽائڻ شروع ڪيا. گهرن اندر ملڙن سوڙيون ۽ پٿرڙيون صندوقن ۾ وجهڻ لڳيون. مالهين نوان ٻوٽا پوکڻ شروع ڪيا ۽ ڪاليجن جا ڇوڪرا ٽوئرن جا پروگرام جوڙي رهيا هئا.

هو اها ڳالهه ٻڌائي رهيو هو ته سپيءَ وچ ۾ ئي هن کان پڇيو: "تون هر پيري مون کي ڳالهيون ڇو ٻڌائيندو آهين!؟

سپيءَ جي اهڙي سوال پڇڻ تي هو ائين بيهي رهيو جڻ ڏکي سفر تي ويندڙ ويگن کي ريلوي ڦاٽڪ پرسان بريڪ لڳي هجي. سپيءَ جي نانسين اکين ڏانهن پنهنجي ڪارين اکين کي سٽو ڪندي وري ڳالهائڻ لڳو، سپي ڳالهيون منهنجي اکين کان ٿينديون ذهن جي ميموري ۾ ائين فيڊ ٿي وينديون آهن جو انهن کي ڊليٽ ڪري نٿو سگهجي ۽ جيسين آءُ انهن کي ڪنهن سان شيئر نه ڪريان، اهي گهڙي گهڙي نندين مڇين وانگي واهه جي ڪپر تي اچي ٻاهر ڪلڻ لاءِ مون سان ضد ڪنديون آهن ته اسان ماڇڻ جي انهيءَ ٽوڪريءَ ۾ وجهه، جا گهر گهر وڃي مڇيون وڪڻندي آهي.

"ته پوءِ تون مون کي ڇو ٿو ٻڌائين!" سپيءَ هن کان پڇيو ته وراڻيائين:

"سپي ڪافي ڏينهن کان نه اها ماڇڻ آئي آهي ۽ نه ئي هوءَ ٻنجهارڻ. نه ته هيءَ ڳالهه ته انهن کي ٻڌائي ڇڏيان ها پر مڇين جي ضد جي خلاف هيءَ ڳالهه مان توکي ٻڌائي رهيو آهيان."

سپي سرڪي آيل رئي کي ڪلهن تي ويڙهي ڳالهه ٻڌڻ لاءِ تيار ٿي ويٺي.

"سپي هن جي دل جون پٿيون حويليءَ جي ديوارين وانگي بلڪل نه هيون پر ايتريون ننڍيون هيون جو ٻارنهن مهينن جو پنڌ سڪندڙ ٻار به ٽپندي ڏکيائي محسوس نه ڪري."

"ائين ڪٿي سمجهجي ته ديواريون هيون ئي نه!" سپيءَ وچ ۾ ڳالهائيندي پڇيس.

"نه ائين نه هو. هن دل جي چوڌاري ننڍيون ننڍيون پٿيون اڌي ڇڏيون هيون، جيئن ڪي جيت جٽيا پري رهن ۽ وري سنهي اجرڪ جي پلوَ سان دل ڍڪي رکي هئائين جيئن گنديون هوائون به اثر انداز نه ٿي سگهن."

"ڇا مطلب!" سپيءَ ڪجهه نه سمجهندي ڪانئس پڇيو.

"هن هڪ ڪاڪ محل جوڙي رکيو هو جيڏانهن اچڻ جي دعوت سڀني کي هئي، تو ئي ٻڌاءِ سپي ڇا جيٽن جهڙا ماڻهو انهيءَ محل جي چائنٺ به پار پئي سگهن ها ۽ گنديون هوائون ته سنلس پرسان گذرڻ کان به ڪيٻائينديون هيون. هن ديوارون اڏي نه اڏيون هيون، هن دل سهٽي هنڌوري ۾ رکي ڇڏي هئي جيڪو سچي سٽ سان واٽيل هو. هن جي پائل جي ڇڻڪار آس وندي هئي. هڪ اهڙي آڳنڌ جي، جتي پيرن جي رقص ڪيس وجود جي ترتيءَ سان همڪلام ڪرائي. هن کي خبر هئي ته هيءُ دور مومل راڻي وارو نه آهي، پوءِ به ڪو مينڌرو ماڻڻ لاءِ اميد جو ڏيئو وجود جي جهوپڙي ۾ ٻاري رکيو هئائين هڪ ڏينهن جڏهن هوءَ برٿ پري رهي هئي ته هن کي اکين جي درين تي ڪنهن جو پاڇو پيو، هن محسوس ڪيو ته اهو مينڌري جو پاڇو آهي، هن نيٽن جا در کولي ڏٺو ته هو واقعي مينڌرو هو جنهن جي سنلس جيءَ کي ڳولها هئي. هن جي اکين معيار جي تارازيءَ ۾ ڪيس توريو ته هو ان تارازي ۾ تري پورو نڪتو، تڏهن دل جي چوڌاري ننڍڙيو پٿيو به ڊاهي ڇڏيائين، دل جي اڱڻ جا گل اربيلائينس ته هو به ڀؤنر وانگي هن مٿان ڦرندو رهيو."

"جيئن ڪجهه وقت اڳ تائين تون منهنجي پويان يونيورسٽي جي پيچرن تي ڦرندو هئين!؟" سپي ڳالهه ۾ دلچسپي وٺندي منصور کان پڇيو:

"سپي منهنجو وجود ته يونيورسٽي جي دور کان به اڳ تو پويان خانا بدوش هو جڏهن روحن پاڻ ۾ رهاڻيون ٿي ڪيون، ان وقت کان مان تنهنجي وارن جو واس وٺندو رهيو آهيان."

”منصور تنهنجون اهڙيون ڳالهيون ٿي ته مون کان منهنجون شامون کسي ويون آهن ۽ پيرن جو پنڌ تو ڏانهن ٿي پيو آهي.“

سپيءَ جي اهڙي ڳالهه جڻ سندس روح جي گل کي پاڻيءَ جو گلاس پياري وئي. منصور ڳالهه جي ڌاڳن کي ويڙهيندي اڳتي وڌيو.

”سپي! هو اجا جوانيءَ جي سرديءَ ۾ شادي جو سوئيٽر پائڻ وارا هئا ته سانوڻ اچي ويو، مومل جي من جو مان رکندي سندس ننڍي (ملنيلي) ماءُ مڙس کان موڪلائي مينتري جي ماءُ سان شاديءَ جون ڳالهيون پڪيون ڪيون. هڪ وات کان ٻي وات جو سفر ڪندي ڳالهه وڃي مومل جي ملمي تائين پهتي ته هو گوڙ ڪري ويهي رهيو. چئي: مومل جي شادي ٿيندي ته منهنجي پٽ سان، منهنجي زال مومل جي ماءُ سان ڳالهه ڪئي هئي ته جيڪڏهن هن کي ڌيءُ ڄائي ته هن کي ڪنوار ڪري ڏيندي ۽ جي هن کي پٽ ڄائو ته مومل کي ڪنوار ڪري گهر آڻيندي، هُو ويچاري ته وير کان پوءِ سُتت وڃي ڌڻيءَ در پهتي پر هاڻ ان جي ڳالهه کي ته پاڻي ڏجي نه!

”پر ادا ولو! تنهنجي پيڻ، مومل جي ماءُ ته پوءِ ٻه ٽي سال جيئري هئي ان ته مون سان اهڙي ڪابه ڳالهه نه ڪئي هئي.“

مومل جي پيءُ ولوءَ کي چيو ته ولو پڙڪو ڪائي چوڻ لڳو: ”ته ڇا مان ڪوڙو آهيان، ڪوڙ ٿو ڳالهايان؟“

تڏهن پورل چيس ته نه ادا تو کي ڪير ٿو ڪوڙو ڪري، هنن مائُن پاڻ ۾ ڳالهه ڪئي به هئي ته اها وقت کان اڳ هئي ۽ هاڻ هو ٻئي ويچاريون هيءَ دنيا به ڇڏي چڪيون آهن، باقي اجايو ضد ڇو ڪجي!

”نه پورل تون چالاڪ نه ٿيءُ. مان ٻڌائي ٿو ڇڏيانءِ ته مومل منهنجي نهن ٻڌبي، مان پنهنجي پيڻ جي نشاني کي نه ڇڏيندس. ولو ڪاوڙ مان چئي ويو.

”ادا ڪٿي ڳالهه کي ٺاهجي به ها پر پنهنجي چوڪر جي عمر به ڏٺي اٿئي، هو ڇهن ستن سالن جو مس آهي“ مومل جي پيءُ پورل کي جواب ڏيندي ڳالهايو.

”ته پوءِ ڇا ٿي پيو، ٻه ٽي سال ٻيا وچ ۾ پيا ته جوان ٿي ويندو، اها به هڪ ڳالهه آهي ڇا!؟ نورل تون اجايا بهانا نه ٺاهه، مومل جي شادي ٿيندي ته منهنجي پٽ سان، ٻيو ڪنهن سان به نه، بس!“

پورل وري کيس سمجهائيندي چيس: ”ڏيءُ ڏڻ کي ائين ڪيئن ويهاري ڇڏيان تنهنجي پٽ جي جوان ٿيڻ تائين؟“

پر ولو مڙڻ جو نه هو، جيترو ضديرو اوترو بي سمجهه، سو ڪٽ تان اٿندي ڪلهي تي لڙڪندڙ اجرڪ کي مخصوص انداز ۾ ڇنڊي چيائين، مومل منهنجي پٽ سان نه پرڻي ته ڪنهن ٻئي کي به ان سان لائون لهڻ ڪونه ڏيندس.

پورل جي اوطاق جو در ڪولي چڪون جي ڳترن سان پريل پليٽ کڻي اچي سپيءَ جي سامهون رکي. سپيءَ، چڪونءَ جو ڳترو ڪٽندي منصور کان پڇيو: ”مينترو مومل جي پيءُ جو رشتي ۾ ڇا ٿئي!؟“

”سپي! لوڙهي کان پريان واري گهر ۾ رهندڙ مينترو پورل جو پائيٽو ۽ مومل جو سؤٽ هو.“

شاديءَ جون تياريون ٿيون. پورل پائيٽي کي موڙ ٻڌڻ ۽ مومل کي لائن ڏيڻ لاءِ راضي هيو. ولوءَ جي ڳالهين کي سندس ٻي سمجهيءَ جون پڙڪيون سمجهي آيون ويون ڪري ڇڏيون هئائين. مينتري جي ويڙهي ۾ سهرا تاڙين جي لئه تي هوا ۾ رقص جو رنگ پري رهيا هئا، نوجوانڙين جا ٽهڪ ۽ هڪٻئي سان ٻوڳ چرچا نون نظمن جون ڳنڍيون کولي رهيا هئا. (اڻ چيل رازن جو ڳنڍيون کولي ۽ ٻڌي رهيا هئا) پر ولو اندر ۾ پچي رهيو هو. مومل کي پنهنجي گهر جي نهن نه ٿيندي ڏسي رهيو هو، ويتر پاڙي ۾ گونجندڙ ”راڻا تو مان راڄ ٿيندا راڻا تو مان لک ٿيندا“. سهري جا ٻول ۽ پورل جو ڪتو جوابه هن جي ڪنن ۾ ٽوڪن جا گليلا هڻي رهيا هئا. هو ساڙ ۽ انا جي دوزخ ۾ سڙي ۽ پچري رهيو هو. ٻُڪيءَ جو ڏينهن آيو. ٻنهي گهرن ۾ خوشيون هڪٻئي تي ريس ڪري رهيون هيون. ولوءَ جي من ۾ شيطان ٻڙڌڪ مچائي رهيو هو، سندس گٺه جهڙي ضد کيس انسانيت جي ليڪي کان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو، اکين تي اونداهه اچي چڪي هئس، هٿيار سان هٿ ملائي مينتري جي گهر گهڙي مٿانئس گولين جو وسڪارو ڪيائين. مينترو، مومل کي ماڻڻ کان اڳ دنيا جو ڪاڪ محل ڇڏي ويو ۽ مومل جو من هميشه لاءِ مرجهائجي ويو. سندس وار هوائن سان ڳالهيون ڪرڻ لڳا. سپي ڏٺو ته ان گوٺ مان بهار لوچتو غائب ٿي ويو، زندگين تي ڏاڙو لڳو ۽ سڱي وڻ مان به پن هيٺ ڪِري پيا.“

◘

هن سٽريل زماني ۾ مون جي بڪ، تنهن جي بڪ کان گهٽ سولائيءَ سان مٽائي ٿي سگهجي. گهٽين ۾ گهمندي گهمندي، وڏيون سٺيون جايون ڏسي، مون سوچيندو ته اندر ڪهڙي نه سهڻي ڪمانگري هوندي، منجهن خوب صفائي وغيره به هوندي. اهڙا ڀيا به ڪيترا اوچا ۽ سڪدائڪ خيال پيا مون ۾ اڀرندا. ماڻهو جيڪي رستي ۾ گذبا، تن جو ڪپڙا سٺا سهڻا هوندا. هو ڏاڍيءَ فضيلت سان پيا هلندا، ڪنهن خاص ادا سان پاسو ڪندا هلندا، جيئن توهان جي هستيءَ جو دکدائڪ پاڇو مٿن نه پوي. سچ ته بکايل جو مون، ڍاول جي مون کان وڌيڪ قوت وارو ۽ صحتمند آهي. ان مان ڍاول جي باري ۾ به مزيدار اندازو لڳائي سگهجي ٿو!

مئڪسم گورڪي

سنڌيڪار: سندري اُتم چنداڻي

ڪهاڻي- ”سرءُ جي هڪ سانجهي“ تان ورتل ٽڪرو

”مهراڻ“ 2-1965/3ع، ص 113

عبدالقيوم صائب

پائو درمحمد پُرڙو

طارق عالم ابڙو...

رئوف عباسي

عبدالرزاق ڪلهوڙو

متفرقه

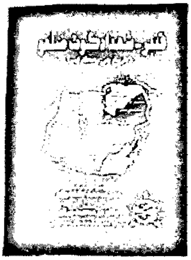

هيءُ ڪتاب "قنبر- شهدادڪوٽ ضلعو" (تاريخ جي روشنيءَ ۾) جوان سال محقق ۽ تاريخ سان دلچسپي رکندڙ اديب، جناب دين محمد ڪلهوڙي جي ميرا چونڊي جاکوڙ ۽ تحقيق جو ثمر آهي.

2005ع ۾ پهريون بلدياتي نظام ڪان اڳ مشرف جي هدايتن ۽ نگرانيءَ ۾، ان وقت جي سنڌ جي صوبائي سرڪار، سنڌ صوبي ۾ ڪي نوان ضلعا وجود ۾ آندا. ان ڏس ۾ لاڙڪاڻو ضلعو به اچي رهي ٿو. تقسيم کان اڳ لاڙڪاڻو ضلعو ستن تعلقن تي مشتمل هو: لاڙڪاڻو، رتوديرو، ڏوڪري، قنبر، شهدادڪوٽ، ميروخان ۽ وارهه. جنهن تقسيم ٿي ۽ ٻه ڌار ڌار ضلعا وجود ۾ آيا تنهن ڪي نوان تعلقا به ٺاهيا ويا. معاملو ڪجهه هن ريت بيٺو:

لاڙڪاڻو ضلعو: لاڙڪاڻو، رتوديرو، ڏوڪري، باقراڻي.

قنبر- شهدادڪوٽ ضلعو: قنبر، شهدادڪوٽ، ميروخان، سجاول جوڻيجو، قبو سعيد خان، نصيرآباد، وارهه.

ابتدا ۾ اعلان ٿيو ته نئون ضلعو "قنبر" هوندو ۽ ان جو هيڊ ڪوارٽر به اتي رهندو. بعد ۾ ان فيصلي کان انحراف ڪيو ويو. نتيجي ۾ قنبر جي عوام ۾ غم ۽ غصو پکڙجي ويو. پوليس ان کي ڪچلڻ لاءِ طاقت جو استعمال ڪيو. ان جي رد عمل ۾ عوام وڏيڪ زوردار طرح سان قنبر ضلعي جي حق ۾ تحريڪ هلائي جنهن ۾ پوليس گوليون هلايون، نتيجي ۾ چار نوجوان شهيد به ٿي ويا. آخرڪار سرڪار نامدار "قنبر- شهدادڪوٽ ضلعو" (ايٽ: قنبر) اعلان ڪيو ۽ پوءِ وڃي تحريڪ ختم ٿي. هيءُ نئون ضلعو 05 جولاءِ 2005ع تي وجود ۾ آيو.

جناب دين محمد ڪلهوڙي هن ضخيم ڪتاب کي چئن مکيه حصن ۾ تقسيم ڪري پيش ڪيو آهي:

• قنبر- شهدادڪوٽ ضلعي جو اڀياس	• ضلعي جو تاريخي ورثو
• شخصيتون	• ضلعي جي جهنگلي جيوت ۽ نباتات

هر هڪ حصي کي وري ڪيترن ئي ذيلي عنوانن ۾ تقسيم ڪري اڀياس هيٺ آندو ويو آهي.

پهرين حصي جا ٻه ذيلي عنوان آهن. ٻيو عنوان "هڪ نئين ضلعي جو جنم- ٻوڏ جو تجربو" عنوان سان آهي. هيءُ دلچسپ تحرير 2010ع جي مها ٻوڏ بابت ضلعي جي اعليٰ عملدار جناب محمد ياسين شر صاحب جي لکيل آهي. ظاهر آهي ته هڪ اهڙي خطرناڪ ٻوڏ جنهن اڌ سنڌ کي مفلوج ڪري ڇڏيو ۽ ان ۾ وڌيڪ ڌيان طلب حقيقت هي آهي ته "قنبر- شهدادڪوٽ ضلعو" پوري طرح لپيٽ ۾ آيو، ان جي D.C.O جي زباني تباهڪاريءَ بابت رڪارڊ تي آندل مواد جي پنهنجي اهميت آهي.

ضلعي جو تاريخي ورثو، هونئن ته ڪافي ججهو آهي پر هتي پنج عنوان شامل ڪيا ويا آهن. 1. ضلعي جا جابلو سلسلا، تاريخي ماڳ، مڪان ۽ دڙيون 2. جمالي قبيلي جي قديم مقبرن تي ليل چٽسالي 3. خطاطي ۽ ڪتابت جي فن ۾ 'ٻاوندا لاکا' جي ڪلهوڙا گهراڻي جون خدمتون 4. قديم دريائي ڦاٽ سارو هه 5. ڏاڙهيارو جبل.

شخصيتون، ڪتاب جو ٽيون مکيه حصو آهي. قديم دور کان اڄ تائين هن علائقي، ڪيترن ئي نامور انسانن کي جنم ڏنو آهي. انهن امر ماڻهن مختلف ميدانن تي جدا جدا دورن ۾ لازوال ڪردار ادا ڪيو آهي. نه رڳو پنهنجي ضلعي جي لاءِ سنڌ وجود اهميت رکي ٿو، پر سنڌ ۾ ميجتا ماڻڻ سان گڏ ڪين بين الاقوامي سڃاڻپ پڻ ملي. ان ڏس ۾ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جو نالو سر فهرست آهي. عرب دنيا کان پاڪستان، هندستان ۽ گڏيل سوويت يونين ۽ افغانستان توڙي ايران تائين، مولانا مرحوم جو نالو وڏي ادب ۽ احترام سان ورتو ويندو هو. جديد علمن جي حوالي سان ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو ۽ ڊاڪٽر محبت ٻرڙو به منفرد سڃاڻپ رکن ٿا. هن حصي جا سڀ عنوان پنهنجي جاءِ تي اهميت وارا آهن.

ڪتاب جو چوٿون حصو، ضلعي جي جهنگلي جيوت ۽ نباتات بابت آهي. سنڌ جي ميداني علائقن ۾ رهندڙ ماڻهن لاءِ هي موضوع ڪافي دلچسپ ثابت ٿيندو. ڇو ته ڪاڇو/ جبل جا حيوان ۽ ٻوٽا، سنڌ جي ميداني علائقن جي ڀيٽ ۾ ڪي ته ٻنهه مختلف نوان آهن.

ميان دين محمد ڪلهوڙي کي جس هجي، جنهن گهڻي محنت سان هيءُ ڪتاب تيار ڪيو. اهڙي علمي جاکوڙ لاءِ هو مبارڪ باد جو مستحق آهي. قنبر- شهدادڪوٽ ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي، نئين ضلعي ۾ هڪ نئون ادارو ٺهيو آهي، جناب درمحمد ٻرڙو هن اداري جو چيئرمين ۽ روح روان آهي. سنڌس خاص دلچسپيءَ سان هيءُ ڪتاب ڇپجي پڌرو ٿي رهيو آهي.

_غلام محمد لاکو

(مهاڳ تان ڪٽيل ٽڪرو)

'قنبر- شهدادڪوٽ ضلعو'

(تاريخ جي روشنيءَ ۾)

ڇپائيندڙ: قنبر- شهدادڪوٽ ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي 2011ع

رئوف عباسي

طارق عالم ابڙو: سنڌي ادب جو شهزادو

موت برحق آهي، اُن کان فرار ممڪن ناهي، پر طارق عالم ابڙي جو ڪمهلو موت، سنڌ جي سموري ادبي حلقي، سندس ڪٽنب، ذاتي دوستن لاءِ ڪنهن وڏي الميئي کان گهٽ ناهي.

طارق عالم ابڙو جنهن ڪڏهن منهنجي آٽوگراف بوڪ تي دهشتگردن لاءِ هيءُ "هائيڪو" لکيو هو ته:

ڪيڏا احمق آهن،
اُنُ پچائڻ بدران،
گوليون پيا پوکين.

طارق عالم ابڙي جي ناول "رهجي ويل منظر" جي حيثيت ڪلاسڪ ناول جهڙي آهي. اهڙو رومانوي ناول سنڌي ۾ گهٽ ئي لکيو ويو آهي. هو هڪ مشاهداتي ليکڪ هو. سندس فڪشن ۾ ته هُن جي خاص حيثيت هئي، پر شاعري ۽ مضمون/ڪالمن ۾ به هو ڏاڍو باريڪ بين ۽ گهري نظر رکندڙ ليکڪ هو. هن ٽنبو بهاول سانحي تي، محترمه بينظير ڀٽو جي قتل تي، جاويد ميمڻ (سنڌالاجي جي ملازم) جي وفات تي سنڌ جي صورتحال تي جيڪي به مضمون 'افيئر' توڙي 'ڪاوش' اخبار ۾ لکيا، اُهي تمام پرپور ۽ شاندار انداز جا لکيل هئا. ٽنبوبهاول سانحي ۽ محترمه جي شهادت وارا ليک ته اهڙا هئا جو پڙهندڙ جي لونءِ ڪانڊارجي وڃي.

طارق عالم هڪ گهڻ پاسائون ليکڪ ۽ آرٽسٽ هو. هُن T.V لاءِ اڪيچار ناٽڪ لکيا، ڪن ۾ پاڻ به اداڪاري ڪيائين. سندس هڪ ناٽڪ عرفان مهدي تي به لکيل هو. جنهن مان هن جي حساس ڀٽي جي خبر پوي ٿي. طارق عالم، 1986-87ع ۾ وزيراعظم محمد خان جوڻيجي جي حڪومت ۾ پرڏيهه مان علاج ڪرائي موٽيو.

طارق عالم، ڪيهر شوڪت، رزاق مهر، مَلڪ آگاڻي، اهي سڀ همعصر ليکڪ هئا، سڀ وقت کان اڳ هليا ويا.

ڄام شوري جي حوالي کان پهريون ٽاڻر سنڌ يونيورسٽي، ٻيو ٽاڻر طارق عالم، ٽيون ٽاڻر سنڌالاجي آهن. طارق عالم جيڪو لکيو پر ڏاڍو سٺو ۽ برجستو

لکيو. هو 'ٽه ماهي سارنگا' جو ريگيولر ليکڪ هو.

اپريل 2010ع ۾ جبلار سولنگي لاڙڪاڻي ۾ طارق عالم کي آجياڻو ڏنو هو پر مان اسلام آباد هجڻ ڪري، اُن تقريب ۾ شرڪت نه ڪري سگهيس.

سندس ڪهاڻي 'پاڻلي' به ڏاڍي سُٺي ۽ اظهار تاثر، ڪردارنگاري ۽ منظرنگاريءَ جي حوالي کان هڪ اڻ وسرندڙ ڪهاڻي آهي.

طارق عالم جي اعزاز/سڄتا طور 'پرک' 'طارق عالم نمبر' شايع ٿيو هو. اُن ۾ جيڪي به سندس انٽرويوز ڇپيا هئا، انهن ۾ تلخ سچ ۽ حقيقتون سمايل هيون.

طارق عالم هڪ خوددار ۽ عزت نفس برقرار رکندڙ سنڌ جو يگانو ليکڪ هو. طارق عالم، آرٽسٽ، مصور، ڊرامه نويس، شاعر، ڪهاڻيڪار ۽ بهتر انسان هو. هُن زندگي پنهنجي رنگ ۽ ڍنگ سان گذاري. مرڻ ڪو مهڻو نه آهي پر هڪ معاشري ۾ ڪنهن قلمڪار جي زندگي/جياپي ڪي اهميت ناهي ته ان معاشري کي رول ماڊل يا آئيڊيل معاشرو ته نه ٿو چئي سگهجي؟

ابڙو فيملي، سڄي ادب ۽ آرٽ جو حسين سنگم آ، دارا عالم، منصور عالم، شبير عالم، اياز عالم، قيس عالم، طارق عالم. اڃا تورو ئي وقت ٿيو جو آهي، منصور عالم هليو ويو. اُن جو غم ئي سنڌن ڪٽنب کان نه وسريو هو، ته وري طارق عالم جو وڇوڙو ٿيو.

ڪيسين رهي هيءُ ٻهاري ٻوڊِ،
نيٺ ڏرتي گوڊِ، توکي موٽائي وٺي.
(اياز)

پائو درمحمد پرڙو

”سچل سرمستؒ ۽ ان جا همعصر شاعر“ ۽ ”سچل- ساڃاهه شعور“

(ڊاڪٽر مخمور بخاري جي تحقيقي ڪتابن جو تعارف)

”سچل سرمستؒ ۽ ان جا همعصر شاعر“ ۽ ”سچل- ساڃاهه شعور“ هي ٻئي ڪتاب تحقيق جي دائري ۾ اچن ٿا ۽ نوجوان محقق ڊاڪٽر مخمور بخاري جي تحقيق جو ثمر آهن. ڊاڪٽر مخمور بخاري تحقيق جي حوالي سان نئين ٽهيءَ ۾ هڪ نمائنده محقق آهي. سندس اصل نالو سيد رشد الله شاهه بخاري، پاڻ هالن نون جو وينل آهي. پاڻ سنڌيءَ جو ليڪچرار آهي.

”سچل سرمست ۽ ان جا همعصر شاعر“ مخمور بخاري جو پي ايچ ڊي مقالو آهي جيڪو هن ڊاڪٽر نواز علي شوق جي نگرانيءَ ۾ لکيو ۽ ڪراچي يونيورسٽي ان تي کيس فيبروري 2008ع ۾ ڊاڪٽريٽ جي ڊگري ڏني. ڊاڪٽر مخمور بخاري اهو پي ايچ ڊي ڊاڪٽر آهي، جنهن کي سڀ کان ننڍي عمر يعني 29 سالن ۾ ڊاڪٽريٽ جي ڊگري ملي.

هيءُ ڪتاب عبدالعزيز عقيلي سيڪريٽري ثقافت کاتي حڪومت سنڌ 2011ع ۾ حضرت سچل سرمستؒ جي 190هين عرس جي موقعي تي خاص اشاعت هيٺ ڇپائي پڌرو ڪيو. هن ڪتاب جي قيمت 300 رپيا آهي.

”سچل- ساڃاهه شعور“ حضرت سچل سرمستؒ تي لکيل مختلف تحقيقي مقالن تي مشتمل آهي. جنهن کي مسٽر قربان منگي چيئرمن پوپٽ. پبلشنگ هائوس خيرپور آگسٽ 2011ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. هن ڪتاب جي قيمت 200 رپيا آهي.

ٻئي ڪتاب پڪي بائينڊنگ ۾ خوبصورت ٽائٽل ۽ ڪلر سان ڊيمي سائيز ۾ ڇپيل آهن. پهريون ڪتاب 352 صفحن تي ۽ ٻيون ڪتاب 143 صفحن تي مشتمل آهي. هنن ٻنهي ڪتابن تي لائق محقق جي نهايت ڪٺن محنت ۽ عرق ريزي شامل آهي. هي ٻئي ڪتاب خالص تحقيقي ڪتاب آهن. هنن ڪتابن جي تياريءَ ۾ ڊاڪٽر مخمور بخاريءَ کي ڪيترن ئي ڪتبخانن ۽ شخصيتن کان استفادو ڪرڻو پيو آهي. ٻئي ڪتاب حضرت سچل سرمستؒ جي حالات ۽ واقعات سميت سندن عملي زندگيءَ جو چڱيءَ پر احاطو ڪن ٿا. هتي ٻنهي ڪتابن جو مختصر تعارف پيش ڪجي ٿو:

سچل سرمستؒ ۽ ان جا همعصر شاعر:

هيءُ ڪتاب پنجن بابن تي ورهايل آهي ۽ هر باب مختلف عنوانن تي محيط آهي.

پهرين باب ۾ سچل سرمستؒ جي سوانح، سلسلهٔ نسب ۽ سندن آباءَ اجداد جو ذڪر ٿيل آهي. ٻي باب ۾ سچل سرمستؒ جي دور جو سياسي جائزو پيش ڪيو ويو آهي. ٽئين باب ۾ سچل سرمستؒ جي شاعريءَ جو فني ۽ فڪري جائزو اپياس هيٺ آندو ويو آهي. چوٿين باب ۾ سچل سرمستؒ جا همعصر شاعر، طالب، ٻالڪا، عقيدتمند ۽ دوست اڀياس هيٺ آندا ويا آهن.

پنجين باب ۾ سچل سرمستؒ جا همعصر شاعر- تقابلي اڀياس هيٺ آندا ويا آهن ۽ آخر ۾ ببليوگرافي پيش ڪيل آهي. جنهن ۾ سنڌي، اردو، فارسي ۽ انگريزي ڪتاب رسالا ۽ 15 ڪتبخانا وزٽ ڪيل آهن.

هن ڪتاب بابت پبلشر عبدالعزيز عقيلي لکيو آهي ته:

”سچل سرمستؒ ۽ ان جا همعصر شاعر“ ڊاڪٽر مخمور بخاري جي Ph.D جي ٿيسز آهي. هن تحقيق ۾ سچل سائين جي سوانح، فڪر ۽ فن سان گڏوگڏ سندس ويجهو رهندڙ شاعرن جو تقابلي اڀياس پيش ڪيو ويو آهي، جنهن سان يقيناً سچل شناسيءَ جي حوالي سان ڪي نوان پهلو اجاگر ٿيندا.“

پيش لفظ ۾ سچل سائين جي ڪلام بابت ڊاڪٽر مخمور بخاري لکيو آهي ته:

”سنڌي ڪلاسيڪل شاعرن ۾ سچل سرمستؒ بنهه منفرد شاعر آهي. هن سنڌ ۾ شاعريءَ جي اسلوب ۾ تمام گهڻي حد تائين تبديلي آندي سچل سائين نه رڳو شعر جي اسلوب ۾ تبديلي آندي پر هن سنڌي ڪافي جي گهاڙيتن ۾

پڻ تبديلي آندي، ان سان گڏوگڏ مسلسل بيت، جهولڻو، جهولڻو ڪافي ۽ گهڙولي جهڙيون صنفون به شاعريءَ ۾ مروج ڪيون.“

هن ڪتاب بابت هو لکي ٿو ته:

”سچل سرمستؒ ۽ ان جا همعصر شاعر“ درحقيقت منهنجي پي ايڇ ڊي جو تحقيقي مقالو آهي، جيڪو نامياري محقق ۽ سچل شناس پروفيسر ڊاڪٽر نواز علي شوق صاحب جي رهبريءَ ۾ 2007ع ۾ مڪمل ڪيو ويو.“

مجموعي طرح هيءُ ڪتاب حضرت سچل سرمستؒ، ان جي همعصر شاعرن سميت ان دور جي سياسي، سماجي ۽ علمي ادبي حالات تي تحقيق انداز ۾ گهڻي طرفي روشني وجهي ٿو. حضرت سچل سرمستؒ جي پيدائش 1739ع ۾ ٿي. هن ئي دور ۾ ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي حڪومت وارو دور هو، جڏهن ڪلهوڙن جو دور پڄاڻيءَ کي رسيو، تڏهن سچل سائين جي عمر 45 سال هئي ۽ هو ان دور ۾ علمي طرح پڪو پختو ٿي چڪو هو ۽ گڏوگڏ هن دور جي حالات جو ڪيس چڱيءَ طرح مشاهدو ۽ مطلعو هو ۽ هيءُ دور ئي سنڌي شاعريءَ جو عروج وارو دور هو. هن ئي دور ۾ سچل سرمستؒ، شاهه عبداللطيف ڀٽائيؒ کان پوءِ سنڌي شاعريءَ جي مختلف صنفن ۾ انقلاب آندو. جهولڻو گهڙولي، ريختو، جهولڻو ڪافي وغيره ترقي ڪري عروج ماڻيو. حضرت سچل سائينؒ نه رڳو فڪري طور وڏو شاعر آهي پر هن سنڌي شاعريءَ جي فن ۾ وڏي وسعت پيدا ڪئي. هڪ طرف بيت، ڪافي، ڏوهيڙي، مرثيي، غزل ۽ مثنوي جهڙين صنفن کي پنهنجي اظهار جو ذريعو بڻايو پر ساڳئي وقت جهولڻو، جهولڻو ڪافي، ۽ گهڙولي جهڙيون نيون صنفون به سنڌي شاعريءَ ۾ متعارف ڪرايون.

تحقيق جي فن ڪله جي ڀيٽ ۾ اڄ ترقي ڪئي آهي، اڄ اليڪٽرانڪ ميڊيا ۽ نيٽ جو دور آهي. هن دور ۾ بين فنونن سميت تحقيق جي فن به تڪڙيون ٻرانگهون ڀريون آهن. ڪلهه اسان جا اسڪالر حضرات تحقيق جي خام مال گڏ ڪرڻ ۾ سالن جا سال لڳائيندا هئا، پر اڄ فقط نيٽ تي ويهي ڪلڪ ڪرڻ سان دنيا جي ڪنهن به خطي بابت پوري ڄاڻ ملي وڃي ٿي. ڪلهه اسان جا اسڪالر حضرات تاريخي ماڳن، مڪانن، شهرن ۽ شخصيتن بابت معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ سوين ميل سفر ڪري انهن تائين ڪهي ويندا هئا پر اڄ اهي سمورا ڪم گهر ويٺي نيٽ تان حاصل ڪيا وڃن ٿا.

تحقيق جي حوالي سان موجوده نئين ٽهي وڏي خوشنصيب آهي جو هن کي هاڻي ايڏا وڏا ڪشالا ۽ ڪشٽ ڪرڻا نه ٿا پون جيڪي ڪالهه اسان جي سينئر اسڪالرن کي درپيش ايندا هئا.

سچل- سچائي شعور:

هيءُ ڪتاب به ڊاڪٽر مخمور بخاري جي تحقيق جو ثمر آهي. ڪتاب تي مهاڳ خواجه فريد چيئر اسلاميه يونيورسٽي بهاولپور جي انچارج ڊاڪٽر جاويد چانڊيي صاحب لکيو آهي. هو ڊاڪٽر مخمور بخاري جي تحقيقي ڪم بابت لکي ٿو ته:

”هيءُ ڪم جيستائين ڇپبو تيستائين ڊاڪٽر مخمور سچل شناسيءَ جي واٽ تي هلي ٿو پيو. رستي مان ڏِپ ۽ ڪنڊا صاف ڪندو نوان موضوع، نوان خيال، تاريخ جي غلط فهمين جي ڌُڌڙ ڌوڙ ۾ لڪل سچائين کي صاف ۽ اجرو ڪري اسان جي آڏو پيش ڪري رهيو آهي. اهڙن نون خيالن سان ڀرپور انهيءَ جا 8 تحقيقي مضمون، جيڪي منهنجي نظر ۾ سچل شناسي ۾ ”هشت بهشت“ برابر آهن، هن ڪتاب جي روپ ۾ اسان جي هٿن ۾ آهن.“

ڊاڪٽر جاويد چانڊيي صاحب مهاڳ ۾ لکيو آهي ته:

”شعر ۾ صوفيانه روايت جا وڏا مرڪز ملتان ۽ اُچ رهيا آهن، جيڪي سرائڪي ٻوليءَ جا وڏا مرڪز آهن. ڀريون صوفي شاعر، جنهن هند سنڌ کي متاثر ڪيو، اهو هو- بابا فريدؒ بابا فريد جي ٻولي شاهه حسين، بلهي شاهه، علي حيدر ملتاني، قاضي قادن ۽ شاهه لطيفؒ تائين پنهنجا اثر ڇڏيا.“

ڊاڪٽر مخمور بخاري سنڌ ۾ اردو شاعريءَ جي رواج جي حوالي سان ڳالهه ڪندي ٻڌائي ٿو ته:

”انهن سمورن شاعرن جي اردو ’دڪني اردو‘ آهي جنهن ۾ ”سين“، ”سُون“ ۽ ”ڪرن“ وغيره لفظ ملن ٿا. ان کان سواءِ سچل جي اردو ۾ جمع جو طريقو به

دکني زبان وانگر الف نون اضافي وارو آهي، مثلاً: فريادان، بهاران، هزاران، پڪاران وغيره.“

ڊاڪٽر جاويد چانڊيئي هن ڪتاب بابت راءِ ڏيندي لکي ٿو ته:

”ڊاڪٽر بخاري جي مضمونن جي انهيءَ مالا ۾ اهڙا چمڪندڙ موتي آهن جيڪي سچل سائينءَ جي شاعري جي حُسن کي آشڪار ڪرڻ لاءِ اسان کي سوجهرو ڏين ٿا. سچل سائين جي ڪلام جي گهڻ پلسائين تحقيق مان هر شاندار پهلو اسان جي سامهون اچي ٿو.

منصور ڪان غلام حيدر گوڏڙئي فقير تائين سچل جا پيشرو ۽ پوءِ لڳ سچل جو دور، سياسي، ادبي ۽ سماجي تاريخ، سچل جي حوالي سان سنڌ، سنڌي ثقافت، سنڌي زبان ۽ سنڌي شاعريءَ جي اثرن جو بلوچستان ۽ سرائڪي علائقي تائين ڪيترائي موضوع آهن جيڪي هن ”هشت بهشت“ يا اٺ ڪندي هيري ۾ جرڪن ٿا.“

ڊاڪٽر مخمور بخاري پنهنجي پاران ۾ لکي ٿو ته:

”سچل- ساڃاھ شعور“ جي نالي سان هن مختصر ڪتاب بابت آءٌ ڪا وڏي دعويٰ نه ٿو ڪريان ۽ نه ئي ڪنهن خوشفهمي ۾ پاڻ کي سچل شناس سمجهان ٿو. مون شعوري طور هيءُ ڪتاب نه لکيو آهي. هن ڪتاب ۾ سچل سرمستؒ متعلق ڪجھ مضمون آهن جن کي ترتيب سان پيش ڪيو ويو آهي. هي مضمون لڳ ڀڳ چئن سالن جي عرصي ۾ لکيا ويا.“

هن ڪتاب ۾ ڪل نو (9) مضمون شامل آهن جن مان هڪ اردو مان ترجمو آهي. هنن سمورن مضمونن ۾ سچل سائين جي فڪر جي مختلف رخن تي روشني پوي ٿي. ڪن اهڙن موضوعن کي به ڇُهيو ويو آهي جن تي اڳ اهڙي انداز سان نه لکيو ويو هو. خاص طور ”منصوري روايات ۽ سرمستي آواز“ ۽ ”سچل سرمست ۽ سامي جي فڪري مماثلت“. سچل ۽ منصور بابت ته لکيو ويو آهي پر هن مضمون ۾ حسين منصور جي عربي شعر سان سچل جي شعر جي ڀيٽ ڪيل آهي. ”سچل سرمست هفت زبان شاعر يا چئن ٻولين جو شاعر“ مضمون ۾ دليلن سان واضح ڪيو ويو آهي، ته سچل سائين سنڌي، سرائڪي، فارسي ۽ اردو ۾ شاعري ڪئي.

ان ڪان علاوه ٻيا هيٺيان مقالا هن ڪتاب ۾ شامل آهن:

- سچل سرمستؒ جو پنهنجي دور تي اثر
- سچل سرمستؒ جو وطن دوستيءَ وارو ڪردار
- سچل سرمستؒ وٽ پاڻ سڃاڻڻ جو فڪر
- غلام حيدر گولڙو دم درازي ديد (فقير غلام حيدر گوڏڙئي جي ڪلام جو جائزو)
- رمز رنديءَ جو عجائب روهڙيءَ ۾ راز هو
- بلوچي براهوي عارفانہ شاعريءَ ۾ سچل سرمستؒ جو رنگ

مجموعي طرح هيءُ ڪتاب، سچل سرمستؒ جي صوفيانہ فڪر جو چڱي پر احاطو ڪري ٿو. هن ڪتاب جي اهميت ڊاڪٽر جاويد چانڊيئي جي لکيل عالمانہ مهاڳ سبب هيڪاري وڌي وئي آهي. هيءُ ڪتاب نون تحقيق ڪندڙ اسڪالرن سميت استادن ۽ شاگردن سميت عام و خاص لاءِ ڪارائتو ثابت ٿي سگهي ٿو. ۽ لکيل پڙهيل ماڻهوءَ جي ڪتبخاني ۾ سچل شناسيءَ جي ڪارنر طور هي ٻئي ڪتاب اهميت رکن ٿا.

هنن ٻنهي ڪتابن ڪان علاوه ڊاڪٽر مخمور بخاريءَ جو هڪ ڪتاب هالا جي ادبي تنظيمن تي 2004ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿي چڪو آهي، ان ڪتاب جو ٽائيٽل آهي- ’هالا جي ادبي تنظيمن جو تنقيدي جائزو‘. هيءُ ڪتاب سيف بخاري اڪيڊمي هالا ڇپائي پڌرو ڪيو. ڊاڪٽر بخاري 2007ع ۾ ماهوار ’مٿياري‘ ميگزين جو شاھ لطيف اسپيشل ايڊيشن پڻ ترتيب ڏنو آهي.

ڪتابي دنيا ڪان علاوه مخمور بخاري ”مرزا قليچ بيگ انٽرنيشنل ڪانفرنس“ جيڪا 2009ع ۾ منعقد ڪئي وئي، ان ۾ پنهنجو مقالو پڙهيو، انهيءَ سال ڪراچي يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي پاران سڏايل ”نيشنل ڪلهوڙا ڪانفرنس“ ۾ به پنهنجو پيپر پڙهي چڪو آهي. ازان سواءِ شاھ لطيف، سچل سرمست، بيدل فقير، قلندر شهباز وغيره جهڙن صوفي شاعرن تي ٿيندڙ ادبي ڪانفرنسن ۾ پڻ پنهنجا تحقيقي ۽ علمي پيپر پڙهندو رهي ٿو.

عبدالقيوم صائب

چمنستان حسين

مرتب: مرزا فياض علي بيگ

هي چمنستان ميرزا حسين علي حسين جي شاعراڻي فڪر جو نتيجو آهي. هي ميرزا 26- مئي 1890ع تي ميرزا غلام حيدر 'قنبر' جي گهر ۾ حيدرآباد سنڌ ۾ پيدا ٿيو ۽ 7- جولاءِ 1915ع تي قريباً 25 سالن جي ننڍيءَ وهيءَ ۾ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو ۽ دفن ٿيو. ٽنڊي آغا حيدرآباد ۾ ميرزائن جي مقام ۾ ٿيل آهي. هنن ميرزائن جي گهراڻي ۾ شعر و شاعري، مرثيه خواني ۽ امامن جي مجلسن جو عام رواج هو، جيڪو امام بارگاهه علي آباد ٽنڊي آغا ۾ اڄ ڏينهن تائين، صدق دل سان هُو هلائيندا پيا اچن.

ٽيو هيئن جو امام بارگاهه علي آباد ٽنڊو آغا ۾ مولوي سيد ابوالحسن جي اچي رهڻ ۽ گدا شاهه جي شرڪت جي ڪري هڪ ادبي ماحول جڙي پيو، جنهن کان متاثر ٿي، حسين عليءَ شاعري شروع ڪئي.

ميرزا حسين علي نه رڳو اهڙي ماحول ۾ پرورش پلتي، پر مرثيا ۽ مجلسون به پڙهيون. هن مير محمد حسن خان ۽ مير نورمحمد خان جي قائم ڪيل مجلسن ۾ مرثيه خواني ڪندي، حيدرآباد ۾ جتي به جهڙوڪ ميرن جا قبا، ڪمانگر محلو، گنج بخش شاهه جو پڙ، قدم شريف وغيره تي پڻ مجلسون پڙهندي ۽ مرثيه خواني ڪري پنهنجي عقيدي ۽ شاعريءَ جي تسڪين ڪندو رهيو. هن سنڌيءَ توڙي اردوءَ ۾ سخن آرائي ڪئي. هن سنڌيءَ ۾ گدا شاهه ۽ اردوءَ ۾ مولوي ابوالحسن لکنويءَ کان اصلاح سخن ورتي. هي ٻئي ڄڻا ان زماني ۾ ٽنڊي آغا ۾ اچي رهيا. گدا شاهه جي گذاري وڃڻ کان پوءِ هن پنهنجي سوٽ قربان عليءَ کان شعر جي اصلاح ورتي.

هن جي سنڌي توڙي اردو شاعريءَ ۾ روانگي، پختگي ۽ فني خوبيون موجود آهن. هن شاعريءَ جي مختلف صنفن جهڙوڪ حمد، نعت، منقبت، مرثيه، سلام، نوحه ۽ غزل ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي. هن جي ادبي محنت جو ثمر، اڄ سندس ئي خاندان جي فرد ميرزا فياض علي، مرتب ڪري عوام جي آڏو آندو آهي.

حمد و نعت

خدائي عزوجل جي ساراهه ڪير نه ڪندو، سو حسين علي به رسم نباهيندي رب تعاليٰ جي ثنا ۾ ڪلام چيو آهي ۽ ساڳئي وقت حضور سرور ڪائنات جي حُسن اخلاق جي صفت سان ڪندي، قدسيءَ جي مشهور ۽ مقبول نعت جي تضمين ڪئي آهي. هو ڌڻي سڳوري جي حمد ڪندي لکي ٿو:

ڪنهن جو ڄڻيو نه آهي، ڄڻيو ڪنهن کي ڪين جنهن،
هي خاص رتبو آهي، خدا ذوالجلال جو.

جيڪي ڪريم توکي آ ڏيڻون، ڏي بي طلب،
شيوه سندم نه آهه، ڪڏهن ٿيو سوال جو.

يا ربّ ذوالجلال والاڪرام هر گهڙي،
سائل 'حسين علي' آهي رزق حلال جو.

تضمين نعتِ قدسي جا چند بند پيش ڪجن ٿا:

جڏهن مڪي مان ويو مسجدِ اقصيٰ ۾ نبي،
ڪئي مرڪب هئي اتي، پلڪ عجيب تيز روي،
چيو هرهڪ ٿي نبيءَ انهيءَ منظر کي ڏسي،

مرحبا سيدِ مکي مدني العربي-
دل و جان باد فدايت چہ عجب خوش لقبي.

حامل وحئ خدا، شان نزول لولاڪ،
حور و غلمان و ملڪ ڪان بہ تئين طاهر و پاڪ،
نور جي واسطي زيبا جو نہ هو مسڪن خاڪ،
شبِ معراج، عروج تو، گذشت از افلاڪ-
بمقام ڪہ رسيدي، نہ رسد هيچ نبي.

ٿو ڪري عرض اوهان کي هي، اي عالم جا نبيؐ
ٿيو 'حسين علي' خادم سندءِ اي مطلبي،
ڪر مدد جڳ جا اجها، جلد سندم هاڻ اچي،
سيدي انت حبيبي و طبيبِ قلبي-
آمده سوئي تو قدسي پئي درمان طلبي.

ازانسواءِ هي شاعر، پنهنجيءَ پر ۾ هن ريت رطب اللسان آهي:

خدا جي ٿيو خدائي ۾ بيشڪ،
آهي گنجينهءِ گوهر مُحَمَّدؐ

آيو قدم مديني ۾ دُرِ يتيم جو،
رتبو مليو مديني کي عرش عظيم جو.

هن شخص نہ رڳو قدسي جي تضمين ڪئي، پر گدا شاهہ ۽ ميرزا قربان علي جي تتبع تي پڻ ڪلام چيو آهي:

گدا شاهہ جو تتبع:

ماهہ روين جي عشقبازيءَ ۾،
مون وڃائي سڀ ڇمار عبث،
بس ڪندس ڪين عشقبازيءَ کان،
گرچ هي آهي ڪاروبار عبث،
سچ 'حسين علي'، 'گدا شاهہ' جو،
ذات تي آهي افتخار عبث.

ميرزا قربان عليءَ جو تتبع:

اکڻ آيو سندم مس مس، هنئين جو هار، بسم الله،
اکيون منهنجون، لتون ان جون، چوان صد بار بسم الله.

'حسين علي' علي المرتضيٰ جي مدح ۾ هردم،
لکان 'قربان عليءَ' جي فيض سان اشعار بسم الله.

حسين عليءَ جي سڄي شاعري عقيدت تي ٻڌل آهي، جنهن جي هر صنف ۾ ورجاءُ آهي، جيڪو اهلِ تشيع لاءِ سهڻو تحفو ۽ عقيدت جو گلدستو آهي. ان هوندي بہ ان ۾ شاعراڻيون خوبيون پنهنجي جاءِ تي خوب نظر اچن ٿيون.

مرثيي ۾ ڪربلا جي واقعي جي چٽرنگاري تہ هوندي ئي آهي، پر ان ۾ واقع نگاري ۽ منظرنگاري جا نظارا بہ نظر ايندا آهن. هن شاعر پڻ هڪ واقعو بيان ڪندي ٻڌايو آهي تہ هڪ شخص، پنهنجي عقيدت جا گل نثار ڪرڻ لاءِ پنهنجي نياڻي بہ وڪڻڻ لاءِ بازار ۾ آڻي ٿو. هي هڪ دلدوز واقعو آهي، جنهن جي، سهڻي منظرنگاري ڪئي وئي آهي. پڙهندڙ بہ ان جو ساهُ وٺن:

هڪ محب هو تعزيہ دار شهيدِ ڪربلا،
تعزيہ هر سال ڪڍندو هو، محبِ باصفا،
هڪڙو سال اهڙو اچي ان شخص تي ٿيو رونما،
ٿي ويو محتاج و مفلس، خادمِ شاهِ هُدا،
روئي روئي ٿي چيئين، آءٌ ڪيئن عزاداري ڪريان-
ڪير ڏيندو مون کي جو آءٌ تعزيہ داري ڪريان.

پوءِ چيئين دختر کي پنهنجي سڻ سندو ملهُ چئي ٿي چلهُ
پنهنجي دل جي تون ٻڌائج، مون کي ساري ماجرا،
ملهُ سان پنهنجي محبت، توکي پڻ آهي روا،
ياڪ تنهنجي دل ۾ آهي، الفتِ شيرِ خدا،
سچ ٻڌائج، توکي هي بابو سندءِ پيارو ٿيو-
يا پسر خاتونِ جنت جو توکي پيارو ٿيو.

تڏ چيئين آءٌ فاطمہ جي نام تان آهيان نثار،
جنهن طرح چاهين، مون کي شبير تي بابا تون وار،
واحسينا واحسينا چئي تون ڪر سينو فگار،
تعزيہ شبير جو يڪبار گهر تون ڪر تيار،
جي محب شہ جا اچن، تن جي تہ مهماني ڪريو-
ڪو خريدي مون کي ورنہ، پوءِ قرباني ڪريو.

هي سخن دختر جو ٻڌندي، ٿيو روئڻ هو دينار،
هڪڙي چادر ۾ پوءِ ويڙهي نڪتو باصد دلفگار،
واسطي وڪڻڻ جي آندي ڌيءَ اتم هي نيڪوڪار،
پهچندي بازار ۾ هن طرح چيئين باچشم زار،
ڪو خريدڻ وارو آهي، هڪ ڇوڪري آندي اٿم-
تعزيہ داري جي خاطر سان تہ آءٌ وڪرم ڪندم.
پر جڏهن سمجهيئين، نسڄ منهن کان سواءِ رنڌو نہ ڪن
ڪن ۾ دختر جي چوڻ هن طرح سان مومن لڳو،

منهن ڏسڻ چاهي ٿو تنهنجو، هت خريدار آهي جو،
تڏ چيو ان سر تان چادر، سا لئين لاهي ڇڏيو،
مون ۾ بس طاقت نہ ٿي، هن کان سوا چارو نہ آهہ
زينب و ڪلثوم جي منهن کان، هي منهن پيارو نہ آهہ

ڏيئي ڪجھ دينار آخر، هو وٺي نينگر هليو،
صبح ٿيندو عقد آءٌ هن سان ڪندس دل ۾ چيو،
ڳالهہ هيءَ سوچي وٺي، گهر پنهنجي ڏي ان کي وٺي
رات ساري محو انهيءَ ڳالهہ ۾ هو پڻ رهيو،
پيءُ ان نينگر جو پهتو گهر ۾ بارنج و بلا-
تعزيو شبير جو تيار ڪيو صاحب عزا.

ان محب اي مومنو! لئين ڪئي عزاداري مگر،
جنهن وٽي نينگر هئي، ڏٺائين ڏيئي از پدر،
خواب ۾ ناگاھ ان کي، هي پيو منظر نظر،
پنج شخص آيا سندس گهر ۾ تہ آهن چشم تر،
هڪڙو بلاندان شڪستہ، ضعف کان بيحال آ،
هڪڙي جا ٿيا سبز ڪپڙا، ٻي جا ڪپڙا لال ها.

تن چيو اي شخص هي نينگر خريدئي ڪنهن بها؟
ڪيتري هن جي رقم آهي ڀلا تو ڪئي ادا،
ڪين ڀانهي ڄاڻ هن کي، هيءَ تہ آهي پارسا،
هن محب سبطِ پيغمبر جا رتبا ٿيا وڏا،
آخرش جو ڏنو هُئين، ان کي سو واپس مليو-
نينگري پيءُ سان ملي نينگر کي پنهنجو پيءُ مليو.

هن واقعہ نگاريءَ ۾ نہ رڳو منظرنگاري آهي، بلڪ هي هڪ دلدوز واقعو، انسان جي هردي تي وڏو اثر ڪري ٿو. ان ريت مرثيہ نگاريءَ ۾، نظم نگاريءَ جي نشانهي پڻ ٿئي ٿي ۽ مرثيو، نظم جي صورت اختيار ڪري ٿو وڃي، جنهن ۾ بيان جي اهڙي رواني آهي جو پڙهندڙ جي ڪئي بہ زبان هبڪي ڪانہ ٿي.

تغزل:

تغزل، غزل جي جان ۽ جاذبيت آهي. حسين عليءَ غزل ٿورو چيو آهي، پر ان ۾ غزل جي جزئيت جو واسو آهي. هڪ هنڌ چوي ٿو:

يار آيو زلف کولي، ان ڪري،
گهر تہ منهنجي جلجا ٿي چانڊني.

ٻئي هنڌ چوي ٿو:

چهرو منهنجي دلبر جو، شبِ زلف سيہ ۾،
بجليءَ جي طرح، لبِ گهر بار ۾ چمڪيو.

پهرئين شعر ۾ اهو ٻڌايو ويو آهي تہ منهنجي گهر ۾ چوڏاري چانڊوڪي آهي، تنهنڪري منهنجو يار زلف کولي، منهن تي وجهي منهنجي گهر ۾ آيو آهي. هيءَ شرم و حيا جي نهايت لطيف تصويرڪشي آهي ۽ ٻئي شعر ۾ وري اها ڳالهہ ڪئي وئي آهي تہ اهي ڪڪر جن مان موتين جهڙيون بوندون وسي رهيون آهن، تن ۾ دلبر جو چهرو ائين پئي جرڪيو جيئن ڪارن وارن جي ڪري رات جو سمو پيدا ٿي پيو ۽ ان ۾ ڪنڊ وانگر پئي چمڪيو. هنن شعرن ۾ تشبيهون تہ نيون ڪونهن، پر نيايون دلبرانہ انداز ۾ ويون آهن. شاعري انهيءَ کي چئبو آهي.

ايجا بہ اڳتي وڌو:

مهر ۾ ڳوليندو ٿو توکي وٽي،
داغ تنهنجي عشق جو ٿيو ماھ ۾.

چنڊ ۾ جيڪو داغ آهي سو بہ تنهنجي عشق جي سوز جي ڪري پيدا ٿيو آهي، انهيءَ سبب آهي جو ويچارو عاشق پنهنجي محبوب کي ڏينهن ڏٺي جو ڳوليندو وتي.

ٻئي هنڌ چيل آهي:

خالِ سيہ کي هُن جي تہ سجدو ٿا ڪن ’حسين‘،
ڪافر نوان نوان تہ مسلمان نوان نوان.

ڪاري تر جي فضيلت اها آهي جو نت نوان نوان انسان، هندو توڙي مسلمان، ان کي سجدو ٿا ڪن. قديم انسان جي سيہ پرستي تہ پنهنجي جاءِ تي آهي، پر نئين دؤر وارا روشن خيال ماڻهو بہ انهيءَ سيہ پرستي کان منهن موڙي نہ سگهيا آهن. هي شعر عقيدت جي جان آهي.

ڪجهہ اڳتي وڌو:

گل و لالہ ٿيا ٿي لئين چمن ۾،
عقيق سرخ هئي جيئن ڪو يمن ۾.

سندو ڪاڪل ٿيا لئين مشڪ افشان،
جو شهر جن جو ٿيو چين و ختن ۾.

نزاڪت ۾ سڄڻ ٿيو غنچہ گل،
شڪايت جو نہ لفظ آيو دهن ۾.

يمن جو سرخ عقيق پنهنجو مٽ پاڻ هرندو آهي، پر يار جي ديس جا گل و لالہ ائين ٿڙي ۽ ڪڙي پيا آهن جو يمن جي عقيق جو ڏيک پيا ڏين.

ٻئي شعر ۾ وڌيڪ ٻڌايو ويو آهي ته چين ۽ ختن ملڪن جي مشڪ مشهور آهي. پر يار جي ڪاڪل جي مشڪ جي مهڪ، انهن ملڪن ۾ به پنهنجو ڌاڪو ڄمايو آهي.

گل جي مُکڙي ڏاڍي نفيس ٿيندي آهي، پر يار جو دهن ايڏو ته نزاڪت وارو ۽ نازڪ آهي جو ان مان شڪايت جو لفظ نڪري ئي نه ٿو.

اهو سمورو تغزل جو ڪمال آهي جو عام تشبيهه ۽ ڪنايه پڻ پنهنجي ڪمال تي پهچيو وڃن ۽ اهڙا شعر پڙهڻ لاءِ دل سرڪندي رهي ٿي.

هي هو حسين عليءَ جي سنڌي شاعريءَ جو نقش ۽ نقشو. پر سوا صديءَ جي اڳ واري دؤر ڪي سامهون رکي، سنڌ جي هڪ فرد جي اردو نويسيءَ جو رخ ڏسو:

کہا جو آنے کا میں نے تو اس نے ہنس کے کہا،
یہ بات ساری 'حسینا' ہے آب و دانے کی.

جو اپنے اپ کو بھی فیض خود نہیں دیتا،
کوئی امید نہیں، اس کي فیض پانے کی.

یار پہلو میں ہے، اور مے بھی ہے،
اب نہ آوے، خدا کرے کوئی.

حُسن غزل جو هڪ شعر آهي:

اس نے ستم دکھایا، جس کو کیا تھا اپنا،
جس کو کیا تھا اپنا، اس نے ستم دکھایا.

هي پورو غزل اهڙوئي پيارو آهي، جنهن مان سنڌ جي ذهانت ۽ ذهنيت پيئي بکي.

حسين عليءَ جي سلام ۾ به منظرنگاريءَ جا چٽا عڪس نظر اچن ٿا:

سيني ٻيبين ها ڏکيا منهن، پنهنجي وارن سان،
چوطرف جڏهن نظر، مجمع اغيار آيو.

غش ٿي زمين تي زوجه عباس پئي ڪِري،
عباس جهڙو غازي، جو ان کان جدا ٿيو.

مطلب ته حسين عليءَ جي شاعري پڙهڻ ۽ پُرجهڻ وٽان آهي.

استادن جي مِڃتا:

گدا شاهه

آهي جو گدا شاهه ٿيو سيد و سادات
استاد سو بهتر ٿيو مددگار اسان جو.

سنڌم چو شعر ۾ تاثير ٿي، اهڙو نه اي يارو،
گدا کان شعر پنهنجي تي جا اصلاح ڪرائي هئي.

دعا هي درگهِ داور ۾ ٿي صبح و شام منهنجي،
سدا سر تي رهي سايو، گدا شاهه جهڙي شاعر جو.

گدا شاهه جي وفات بابت قطعه:

هردم ٿي اسان سان رهيو، همراهه گدا شاهه
هر وقت اسان سان ٿي رکيو چاهه گدا شاهه
گلشن جي مثل آهي ٿيو، ديوان گدا جو،
جيڪو ٿو پڙهي سو ٿو چوي واهه گدا شاهه
بزمِ شعرا ۾ ٿو هلي، ذڪر اهوئي،
ويو وڃڙي اسان کان ناگاهه گدا شاهه
عاجز چئي مصرع هي، 'حسين علي' آهه خوب
شعرا جو لڏي هاءِ ويو شاهه، گدا شاهه
سانگي چوي، صاحبڏنو، مخلص ۽ چوي دوست،
ويران ڪري ويو محفلون، صد آه! گدا شاهه

ميرزا قربان علي:

'حسين علي' فيض قربان کان،
سنڌم خوب طبع رسا ٿي وئي.

چو نه ٿئي شعر پُراثر منهنجو،
جڏ ٿيو قربان علي سنڌم استاد

قربان علي برادر، استاد ٿيو سنڌم،
ناصر انهيءَ جو حضرتِ مشڪلڪشا ٿيو.

سيد ابوالحسن لکنوي:

لئی مثال آپ ہیں، خود بے مثال ہیں،
عالم ہیں، خوش نویس و سخنور ابوالحسن

آخر ۾ پنهنجي خاندان وارن لاءِ دعا جا به لفظ:

دشمنن جي ضد حسد کان تون ٻيل کي ڏي پناهه،
توسوا ناهي، اسان جي ٻي واهه نه واهه

آهي غلام حيدر صفدر سنڌم پدر،
ان تي سدائين لطفِ شهِ ڪربلا ٿيو.

آهي علي نواز برادر هي نيڻ ٺار،
ان جو محافظ آهي سدا مرتضيٰ ٿيو.

◙

عبدالرزاق ڪلهوڙو

”ڪير ٽر تي صبح“ _ هڪ اڀياس

ڪهاڻي، ادب جي مقبول ترين ۽ خوبصورت صنف آهي. ڪهاڻيڪار لاءِ ڪهاڻي لکڻ يا سرجڻ محبوب ترين مشغلو رهيو آهي. اهوئي سبب آهي جو ادبي ماحول ۾ هر هنڌ ڪهاڻيءَ کي وڏي چاهت، مڃتا ۽ پذيرائي ملي ٿي.

سنڌي ادب ۾ ٻين صنفن جي ڀيٽ ۾ ڪهاڻيءَ کي باقاعده ۽ سٺو ماحول مليو آهي. ادب ۾ انهيءَ گهرج کي نظر ۾ رکندي ڪنول پبليڪيشن قنبر، 23 ڪهاڻيڪارن جون چونڊ ڪهاڻيون ٻن ڪتابن- ”ڪير ٽر تان اڏار“، ۽ ”ڪير ٽر تي صبح“ ۾ يڪجاءِ ڪيو آهي.

”ڪير ٽر تي صبح“ ۾ جن ٻه ڪهاڻيڪارن پنهنجون ڪهاڻيون سرجيون آهن، اهي موضوع جي اعتبار کان نيون ته ناهن پر انتشار ۽ ويڳاڻپ ۾ ورتل سماج جو عڪس ضرور آهن. ٻين لفظن ۾ ته سنڌي سماج ۾ نت نون پيدا ٿيندڙ اندروني ۽ بيروني خلفشارن سميت سنڌي سماج جي نفسياتي طرح حقيقي پاسن جي هڪ فوٽوگرافي ڪيل آهي.

ڪهاڻي علامتي هجي يا بياني پر ڪهاڻي ڪهاڻيڪار لاءِ لکڻ سولي ٻه آهي ته دشوار ٻه. پر ٻنهي صورتن ۾ تنقيدي پهلوءَ کان بچي وڃڻ مشڪل آهي، اهو ان ڪري جو ماڻهن جا مزاج ۽ خيال هڪجهڙا ناهن هوندا، تنهنڪري مختلف ماڻهن جي مختلف سوچ ٿئي ٿي. ان ڪري ڪن ماڻهن کي ڪي ڪهاڻيون پسند اچن ٿيون ته ٻين کي وري اهي ئي ڪهاڻيون نه ٿيون وڻن. ڪي علامتي ڪهاڻين کي ترجيح ڏين ته ٻيا وري تاريخي ۽ نيم تاريخي ڪهاڻين کي محبوب رکن ٿا. ڪهاڻين جا ڪيترائي قسم ٿين ٿا.

هيءُ ڪتاب انهن مختلف قسمن تي مشتمل آهي. هن ڪتاب ۾ ڊائلاگ، مونولاگ، گهڻ مڪالمه آرائي تي مشتمل ڪهاڻيون آهن. فڪري حوالي سان

اهي تاثراتي ۽ تخيلاتي آهن. ”ڪير ٽر تي صبح“ ۾ پلئو درمحمد ٻرڙي جي ڪهاڻي- ”پيار پرزا پرزا ٿي ويو“ خط جي اسٽائيل ۾ هڪ سٺي ڪهاڻي لکيل آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ ٻوليءَ جي روانيءَ وارو سلسلو لڀائيندڙ ۽ من موهيندڙ آهي.

”پيارا امر!

اڄ اوچتو عيسيٰ جي ماءُ ملي وئي. چڱو وقت دل کولي حال احوال ۽ ڪچهريون ڪيائين، ٻيا سمورا باردانا ته منجهي ويا هئس، پر جي نه مٽيو هئس ته سندس مٺڙو آواز ۽ سُرور ڏيندڙ نشيليون اکڙيون، جن کي ڏسڻ کان پوءِ ماڻهو پئي جهان قربان ڪري سگهي ٿو. جيڪو ٽائيم گڏ هئي، اهو وقت اندر جي دنيا جا گل ڦولاريل رهيا ۽ سرمستيءَ ۾ هئس توکي ڏاڍو ياد پئي ڪيم. هاڻي ٽن ٻارن جي ماءُ هئي، ٿُنهنجي ٻڦي پئي لڳي.“

ڪهاڻي، ماحول جي اثر جي پيداوار هوندي آهي جو ته ماڻهوءَ جي زندگي ڪيترن اهنجن، تجربن ۽ واقعن جو نچوڙ ۽ مجموعو آهي، ڪهاڻيڪار انهن

مان هڪڙو واقعو يا مسئلو کڻي ٿو ۽ ان کي پنهنجي فن ۽ ڪاريگريءَ سان لفظن جي پوشاڪ اوڍائي پڙهندڙن تائين پهچائي ٿو. ڪهاڻيڪار جي تخليق جو تخيل ئي ذهانت جو نچوڙ آهي. ذهني پيڙا جنهن پل ۾ پرنجي پئي ته ڪهاڻيڪار دلي طرح سان اُن ۾ ويڙهجي سيڙهجي جڻ مقدر بڻجي وڃي ٿو.

ڏسو پانو درمحمد برڙي جي لکيل ہي ڪهاڻي- "منهنجو پاءُ منهنجو دوست":

"مان بوڙندو واپس اسپتال ۾ سندس ڪمري ۾ ويس، ۽ ڏٺم...! سندس پتڪڙا هٿ سيني تي جهيل هئا. هو بيجان اڪ ڪليل اکين سان آڪاش ڏانهن نهاري رهيو هو، بلڪل ائين جيئن ڪهاڻي "گل جو موت" پڙهڻ ڪان پوءِ نهاريو هئائين. مان بيساخته سندس پر ۾ بيهي ڏٺم ته سندس پتڪڙن هٿن ۾ 'گل ڦل' رسالو ڪليل هو. ڪجهه سمجهي نه سگهيس. منهنجو وجود هوا ۾ بولاٽيون کائي پٽ تي ڪري پلش پلش ٿيندي محسوس ڪيم، منهنجو اندر ڦٽي ڦاڪون ٿي پيو، ڳوڙها ڳلن ڪان ٿيندا ترڪندا قميص ۾ جذب ٿي ويا ۽ مان رڙي پيس...!"

اهڙي حساس ڪهاڻيڪار جي پنهنجي هڪ الڳ خوبي ۽ انوکائپ ٿئي ٿي. پانو برڙي جي ٽئين ڪهاڻي- "تون جي هجين ويجهڙو هوند نه هجان هيڏن" مرد جي بيوسي ۽ هڪ عورت جي ڪردار کي ڏيکاريو ويو آهي. هن ۾ پڙهاهو وانگو ڪيو ويو آهي ته عورت جو پيار ۽ حسن جي جهلڪ جڏهن ڪنهن مرد تي حاوي ٿي وڃي ٿي ته هو جوانيءَ کان وٺي جهور پوڙهي ٿي وڃڻ تائين ان کي وساري نه ٿو سگهي.

"ڪاڙي رات رت ڦڙا"، "امان ڪاري ناهي"، "شام جو پاڇولو"، "غيرت جي ڳرڙي" معصوم سنڌيءَ جي هنن ڪهاڻين ۾ شڪي مزاج مردن جي ڪردار کي ظاهر ڪيو ويو آهي جيڪي شڪ جي بنياد تي پنهنجي ونين ۽ پنهنجي ويجهن رشتن کي پنهنجي وحشي پڻي سان انتهائي بيدرديءَ ۾ اچي ڪين موت جي ننڊ سمهاري ڇڏين ٿا.

جيڪي ماڻهو ٻين کي سٺيون ڳالهيون ٻڌائن ٿا ۾ جهالت کي جهالت سمجهي پاڻ ان تي عمل نه ٿا ڪن، معصوم سنڌيءَ جي ڪهاڻي- "ڪوڙو ڪلمريڊ" انهيءَ موضوع تي لکيل آهي. هن ڪهاڻيءَ جو سچو تاثر ان ڳالهه ڏانهن اشارو آهي ته ماڻهو ڪهڙي به فيلڊ سان سلهاڙيل هجن جيڪڏهن ٻئي کي هدايت جي واٽ ڏسين ٿا ته پاڻ به ان واٽ جا پانڌيڙا ٿي رهن.

"ٻئو قتل": مشتاق گوپانگ جي هيءَ ڪهاڻي مٿي ذڪر ڪيل معصوم سنڌيءَ جي ڪهاڻين جيئن سماج جي عڪاسي ڪري ٿي. ٻين ملڪن ۾ صفائي جو انتظام تمام سٺو آهي جنهن ڪري اتي اڪثر بيماريون ڪونه ٿين، جتي گندگيءَ جا ڍير اتي بيماريون به جام. اسان جي ملڪ جي بدنصيبي آهي جو شهرن ۾ صفائيءَ جو انتظام بهتر نموني ڪونه پيو ٿئي. ڪهاڻي "صدمن جي پلصراط" (از: مشتاق گوپانگ) ۾ خادم ۽ سندس گهرواري شهر جا مين گٽر ۽ ناليون صاف ڪندڙ ملازم ڏيکاريا ويا آهن، جن کي وقت سر پگهار نه ملڻ سبب پڪ، ڏک ۽ بيمارين سان منهن ڏيڻو پوي ٿو. ڪين پگهار به نه ملي آهي، آفيسرن جا دڙڪا به کائين ٿا. هو پڪ تي به ڪم ڪن ٿا، جنهن ڪري خادم ڪافي پيرا بيهوشيءَ واري ڪيفيت ۾ اسپتال به پهتو آهي پر سنت هن جو ننڍڙو وفات ڪري وڃي ٿو جنهنڪري هو فرسٽيشن جو شڪار ٿي وڃي ٿو.

"خاموش صدا" ڪهاڻيءَ جا اهم ڪردار ڪجهه مريض آهن جيڪي هڪ هاسپيٽل ۾ علاج جي آسري وارڊن ۾ داخل آهن. ڊاڪٽر وقت سر اسپتال اچن ڪونه، پيو صفائيءَ جو انتظام به ڊانوان ڊول هوندو آهي. هاسپيٽل ۾ ڪن مريضن جو موت ٿئي ٿو ته باقي مريضن جو به ساهه مٺ ۾ ٿي وڃي ٿو. هيءَ ڪهاڻي به مشتاق گوپانگ جي لکيل آهي. مشتاق ڪهاڻي لکڻ جو چڱو ڏانءُ رکي ٿو.

"جيون، هوءَ ۽ ڪروڌ" مسيح مگسي جي هيءَ ڪهاڻي هڪ نفسياتي ڪهاڻي آهي جا تجريدي آرٽ جي فن سان مختصر لفظن ۾ لکي وئي آهي.

ڪهاڻي ”سرمئي سانجهيءَ جو سنگيت“ حساس پري ڪهاڻي آهي. ڪهاڻيڪار مسيح مگسي هڪ غريب ۽ ڏتڙيل فرد کي غربت ۾ وڪوڙيل ڏيکاريو آهي جو بيمار ماءُ جي علاج لاءِ ڪنهن وڏي ڊاڪٽر ڏانهن وڃي نه ٿو سگهي. مريض تڙپي تڙپي گهر ۾ ئي پنهنجا پساهه پورا ڪري ٿو. ٻئي ڪردار جي حوالي سان ڪهاڻي ۾ اهو ڏيکاريو ويو آهي ته اسان جي معاشري ۾ غريبن سان همدردي نالي ماتر به ناهي. جنهن ماڻهوءَ جا لٽا ليڙون ليڙون، ڏسڻ وائسڻ ۾ ڪوجهو، بي رونق يا سندس منهن مان لاچاري ۽ بي وسي بکندي هجي ته ان سان ڪوبه ماڻهو سٺي ۽ احترام واري رويي سان پيش نه ٿو اچي، پر ان سان ڌڪار ۽ جذباتي انداز ۾ ڳالهايو وڃي ٿو.

”بکبا کيسا“ (از- مسيح مگسي) هيءَ ڪهاڻي به ماڻهوءَ جي داخلي ڪردار ۽ نفسيات تي ٻڌل آهي.

”زور سهڻي“ ڪائنات ۾ عورت مرد جي لاءِ حسين تحفو آهي. مردن جي مقابلي ۾ عورتون وڌيڪ حساس ۽ نازڪ طبعيت ٿين ٿيون، تنهنڪري مردن تي اهو فرض عائد ٿئي ٿو ته هر معاملي ۾ عورت سان سٺو ورتاءُ رکن. منصور ٻرڙي جي هيءَ ڪهاڻي هڪ عورت جي درد ڪهاڻي آهي جو ڪيس شروعاتي زندگيءَ ۾ محبت ۽ پيار مليو ٿو پر پوءِ اذيت ۽ مار موچڙي جهڙي زندگي گهاري ٿي.

منصور ٻرڙي جي ٻي ڪهاڻي- ”اڻ پوري آس“ آهي جا مهانگائي جي موضوع تي لکيل آهي.

”ڳوڙهو“، ”ويچارو ڪلاس فيلو“ هنن ڪهاڻين ۾ ايترو پاورفل ڪلائيميڪس نظر نه ٿو اچي. نتيجن کي مبهم رکيو ويو آهي. ڪهاڻيون مڪمل ميسيج ۾ هٿڻ گهرجن. اهي ڪهاڻيون به منصور ٻرڙي جون لکيل آهن.

”پهرين انام ڪهاڻي“، ”آءٌ تنهنجي پٽ سان“، ”مقتل گاهه“، ”اوهين، به سرِفهرست آهيو“، ”محبت ماضي ناهي ٿيندي“، ”سوشل ڪانٽريڪٽ“، ”انفرادي مفاد“، هي مختصر ڪهاڻيون عبدالستار هُليي جون لکيل آهن.

ڪهاڻين جي ٻوليءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته هن تي مغربي ڪهاڻين جو وڏو اثر آهي.

”اک سان چوڏو ٻڌ“ ”ووٽ جي موت“، ”روشني“، ”هٿن سان وڄائي پيرن سان ڳولڻ“، ايم اسماعيل ٻرڙي جون سرجيل ڪهاڻيون آهن. پهرين ڪهاڻي ۾ ٻار ڄڻڻ ۽ نه ڄڻڻ جي مسئلي تي هڪ مولوي ۽ عورت جو ضد ڏيکاريو ويو آهي. عورت پنهنجي مڙس سان ضد ڪري ٿي ته سندس آپريشن ڪرائي ڇڏي ڇو جو هوءَ نون ٻارن جي ماءُ آهي. هاڻ صحت ۽ غربت جي مسئلي ڪين منجهايو آهي پر مولوي ڪين ائين ڪرڻ نه ٿو ڏئي. آخر ۾ عورت نيٺ مولويءَ جي ڳالهه کي مٽ ڏئي ڇڏي ٿي ۽ مڙس مجبور ٿي نيٺ سندس آپريشن ڪرائي ٿو. ايم. اسماعيل ٻرڙي جون ٻيون ڪهاڻيون به اڄوڪي ماحول سان ٺهڪندڙ آهن.

علي دو ۽ کي ڪهاڻي ڪيتر ۾ چڱن ڪهاڻيڪارن جي لسٽ ۾ ڳڻي سگهجي ٿو. سندس لکيل ڪهاڻيون- ”سفر ٽڪرا ٽڪرا“، ”لاٽ ۾ رهجي ويل سسڪيون“، ”ٻئي ڪَپَر“ سٺيون ڪهاڻيون آهن.

”منهنجو روشنيءَ تي ڪوبه اعتبار ڪونهي ڪو!

پر پوءِ به ڇو!؟

جنهن شيءِ جي ڪابه بقا ناهي، انهيءَ جي فنايت تي يقين ڪرڻ ويساهه گهاتي آهي. تون مونٽي اچي صوفي تي ويٺينءَ ۽ مان ڪي پل ستارن جي جڳمڳائيندڙ جڳ ۾ چين پئي ڳوليو جيڪو تون ڪٽي وڃائي آئي هئينءَ. فراز... تو سڏ ڪيو. مان ائين تڪڙو پوئتي مڙيو هئس ڄڻ ڪنهن رحم پري نيند ڏني هجي. تنهنجي پر ۾ اچي ويٺو هئس. تون اداسين جي طوفان ۾ اڏامندي محسوس ٿي هئينءَ.“

ڪهاڻي، ”ٻئي ڪپر“ تجريدي آرٽ جو شاهڪار نمونو پاسي ٿي. سندس ڪهاڻي ۾ اميجز ۽ عڪس ۾ اثر ۽ لطافت واري ٻوليءَ ۾ پيش ڪيل آهن.

”قلبرو جون اکيون“، ”شور“، ”سرد ماڻهو“ ايس. سرمد سومري جون لکيل ڪهاڻيون آهن. ”قلبرو جون اکيون“ ڪهاڻي ۾ ڪجهه اهڙا ڪردار ۽ پهلو آهن، جن ۾ ڪجهه ڪمزوريون محسوس ٿين ٿيون. ڪنهن

اجنبي جو لاش لاوارثيءَ جي صورت ۾ هڪ اسپتال ۾ پيو رهڻ ۽ ان جي سارسنڀال، ڪفن دفن جو مسئلو بجاءِ پوليس ڪاتي جي، عوام ۽ شهرين کي ڪيئن ڪرڻو هو! ڪهاڻيءَ ۾ ڪردار جي حوالي سان پوليس کاتي جي ڪجهه ڪاروائي ڏيکارڻ مناسب ۽ ضروري هئي جو ته اجنبي لاش جو مسئلو هو ۽ اهڙي لاش جي قانوني طور لک پڙهه ضروري هوندي آهي! لاوارث لاش جا هفتي ٻن کان پوءِ به ڪي وارث يا مٽ مائٽ ظاهر ٿي سگهن پيا. سندس ٻيون ڪهاڻيون "شور"، ۽ "سرد ماڻهو" اسٽائيل ۽ ٻوليءَ جي حوالي سان سٺيون ڪهاڻيون آهن.

"خواب جو پٽ"، "انوکو فن"، "سلجهيل شهر جا واهيات فرد" ۽ "اگهاڙا لفظ" ٻيون محرم مغيريءَ جون لکيل ڪهاڻيون آهن.

"خواب جو پٽ" هن ڪهاڻي لکڻ ۾ ڪافي غلطيون ڪيون ويون آهن. هڪڙي غلطي اها ته ننڍڙو ٻار ڇهن مهينن جو ڄميل، زنده رهي نه ٿو سگهي جو ته ڇهن پنجن مهينن تائين جو عرصو ٻار کي جسماني بناوت ۽ مڪمل صورت ۾ لڳي وڃي ٿو. ٻي غلطي ته ٻار ٻين کان حرامي لفظ ٻڌي پريشاني محسوس ڪري ٿو. قلمڪار خود ڄاڻائي ٿو ته هو ايترو ٻي سمجهه به ناهي جو حرامي لفظ کي نه سمجهي. وضاحت جي لاءِ سموري ڪهاڻي ماءُ کان ٻڌي ٿو. ماءُ ٻڌائيس ٿي ته مان خواب ۾ شادي ڪئي ۽ اتان تنهنجو جنم ٿيو آهي ۽ ٻار خوشيءَ ۾ پاڻ کي خواب جو پٽ سمجهي ڪيڏڻ لڳي ٿو، اتي خواب جي لفظ کي الائي جو نه ٿو سمجهي ته خواب جو پٽ به ٿيندو آهي ڇا!؟

"انوکو فن" حقيقت واري واقعي جي هڪ ڪهاڻي آهي. ڪافي شهرن ۾ اهڙا پينو فقير ڏٺا ويا آهن جيڪي پنهنجي فن سان پاڻ کي معذورن کان به وڌيڪ معذور پيش ڪن ٿا. هنن جو سدائين وارو ڌنڌو ۽ معمول هوندو آهي. ميسيج ۽ فني حوالي سان هيءَ ڪهاڻي سٺو تاثر ڇڏي ٿي.

"سلجهيل شهر جا واهيات فرد" پريشانيءَ جهڙي حالت ۾ ورتل شخص تي لکي وئي آهي جيڪا هڪ حقيقت آهي جو ته جڏهن به ڪنهن ماڻهوءَ تي ڊپريشن اثرانداز ٿئي ٿي ته دنيا جو سمورو ڪاروهنوار ۽ ڪار گذاري ڪيس اڻ وڻندڙ پئي ڀاسندي آهي. شهر جا ماڻهو ڪيس واهيات پئي نظر ايندا آهن.

هن ڪهاڻيءَ ۾ هڪڙو جملو آهي ته انگريز وڃي چنڊ تائين پهتا آهن ۽ اسان جا جاهل ماڻهو زمين سان چنبڙيا ويٺا آهن، ۽ اها عام چوڻي به آهي ته دنيا چنڊ تي پهتي آهي ۽ اسان اڃا اتي ئي آهيون.

هتي اها ڳالهه سمجهڻ گهرجي ته چنڊ ڏانهن اهي ماڻهو وڃي سگهن ٿا جيڪي چنڊ ڏانهن وڃڻ جي جستجو ۽ ڪوشش ڪن ۽ اهي چنڊ تي وڃي پهتا به، ۾ اولهه وارا سمورا انگريز چنڊ گهمي آيا هوندا، اهو ته ممڪن ڪونهي. عام اهو تاثر ڏنو وڃي ٿو ته مغربي ملڪ اسان جي ملڪن کان گهڻو مٿي آهن. ترقيءَ جو مطلب هروڀرو به اهو ڪونهي ته ترقيءَ جي ڪري ڪميون ڪوتاهيون، ظلم، انڌير سڀ جو سڀ اتان ختم ٿي ويا هجن. اسان سنڌين جي تهذيب شاندار رهي آهي. قديم تاريخ ۾ اهڙا ڪوڙ مثال آهن، تنهنڪري اسان پاڻ کي ٻين کان گهٽ ڇو سمجهون.

"وائرس"، "ديگ دنيا جي"، "قصور" جمال ڪوريجي جون لکيل هي ٽئي ڪهاڻيون اجوڪي دؤر ۾ ٿيندڙ سماجي برائين ۽ ماڻهن جي اندر ۾ لکيل منافقتن تي هڪ زوردار چماٽ آهي.

هن مجموعي جي آخري ڪهاڻي آهي- "صليبن جي آڏو" جيڪا الطاف امر جي لکيل آهي. هن قلمڪار به قلم ذريعي حقيقتن کي کولي بيان ڪيو آهي. هيءَ ڪهاڻي ٻولي، پلاٽ ۽ مقصديت جي حوالي سان سٺي ڪهاڻي آهي.

**

حُمير جاني

’غيرت جي نالي تي قتل ۽ پوليس ذميواريون‘ : هڪ تعارف

نہ صرف سنڌ ۾ بلڪ پوري پاڪستان ۾ پوليس محڪمي جو ڪردار مشڪوڪ ۽ تشويشناڪ بڻجي چڪو آهي. هيءُ محڪمو پنهنجو گهربل ڪردار ادا نہ ڪرڻ سبب عوام ۾ پنهنجو اعتبار وڃائي ويٺو آهي. اها حقيقت آهي تہ وڃايل اعتبار ۽ ڀروسو ٽٽڻ کان پوءِ انهن جو ٻيهر جڙڻ ذرا دشوار ۽ ڪٺن عمل آهي. ادارن کي صحيح رخ ۾ هلائبو تہ اهي ضرور هلندا، ادارن ۾ ويٺل اهلڪارن جي تربيت ڪبي تہ ان جو خوش آئين نتيجو ضرور نڪرندو. اها اڻ ٿيڻي ڳالهہ نہ آهي، پر انهيءَ خير جي ڪم ۾ ڪير هٿ وجهي ڇو تہ هر چڱو ڪم شروع ۾ بظاهر ايذائيندڙ هوندو آهي، پر ان جو تاثير ان ايذائيندڙ ۽ ڏکوئيندڙ سفر کي سهنجو بڻائي ٿو. سائنس ۽ مذهب اجا ان ڳالهہ جا قائل آهن تہ موجودات ۾ ڪابہ اڻ ٿيڻي چيز موجود نہ آهي ۽ هر مونجهاري جو علاج موجود آهي. هر ڏکي ۽ پيچيده ڪم کي عام فهم ۽ عوام لاءِ ڪارآمد بڻائي سگهجي ٿو. ان لاءِ فردن ۽ ادارن کي سنجيده ٿي اڳتي اچڻو پوندو. سٺين روايتن جا بنياد رکبا تہ ان مان ضرور لاڀ حاصل ٿيندو.

ڪو ماڻهو ڄمندي ڄام نہ هوندو آهي پر هو پنهنجي آسپاس واري ماحول کي ڏسي ان مطابق هلندو آهي. شروع ۾ فرد کي بهتر ماحول مليو هوندو ۽ ان جي تربيت بہ سٺي ٿي هوندي تہ اهو فرد سماج لاءِ اڳتي هلي ڪارآمد ثابت ٿي سگهندو. پوليس محڪمي جي ڪارڪردگيءَ کي بهتر ڪرڻ لاءِ فرض شناس عملدارن پاران ڪوششون ورتيون پيون وڃن. هن سلسلي ۾ هن اداري لاءِ هڪ تربيتي ڪتاب ڇپايو ويو آهي. جيڪو ’غيرت جي نالي تي قتل ۽ پوليس ذميواريون‘ جي عنوان تي UNOPS وارن ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. هن ڪتاب جا لکندڙ عبدالخالق شيخ، شهاب اوستو ۽ اقبال ڏيٺو آهن. هنن صاحبان ۾ عبدالخالق شيخ ڊي آءِ جي سنڌ پوليس آهي.

هيءُ ڪتاب ٽن ڀاڱن ۽ اٺن ليڪچرن تي مشتمل آهي. پهرين ڀاڱي ۾ 3 ۽ ٻي ڀاڱي ۾ 4 ۽ ٽئين ڀاڱي ۾ 2 ليڪچر آهن. ليڪچرن جا عنوان هن طرح آهن:

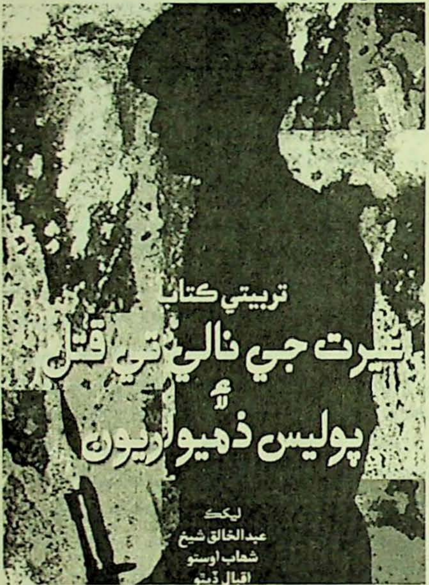

1. آنرڪلنگ جا محرڪ: سماجي- سياسي نُقطہ نگاهہ کان.
2. آنرڪلنگ جا سماجي- ثقافتي محرڪ
3. آنرڪلنگ جا سماجي- اقتصادي محرڪ
4. بنيادي انساني حق (حصو- الف)
5. بنيادي انساني حق شرڪاءَ جو هينڊ آئوٽ (حصو- ب)
6. جنس ۽ صنف جو ادراڪ
7. عورتن تي تشدد
8. جاچ ۾ عام رواجي ڪوتاهيون ’تسليم ڪيس‘ مان پرايل سبق

9. ڪاروائي ۽ جاچ لاءِ هدايتون

هيءُ ڪتاب، پوليس محڪمي جي بگڙيل ڪارڪردگيءَ کي اطمينان جوڳو ۽ بهتر بڻائڻ لاءِ ورتل، ٻين ڪوشش آهي. هن تربيتي ڪتاب جي ٻيري تيڻ ڪان اڳ ۾ اهڙا اقدام نظر نہ ٿا اچن.

هن تربيتي ڪتاب جي سرورق تي صلاح الدين بابر خٽڪ آءِ جي سنڌ پوليس جو پيغام آهي. جنهن ۾ بابر خٽڪ هن طرح لکيو آهي تہ:

”مون کي اهو ڏسي خوشي محسوس ٿي رهي آهي تہ سنڌ پوليس پاران ڪاروڪاري جي واقعن کي روڪڻ لاءِ شروع ٿيل پراجيڪٽ هڪ جامع تربيتي ڪتاب "Training Manual" ترتيب ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو آهي.

سنڌ پوليس جي انتظامي سربراهہ جي حيثيت ۾ پوليس ٽريننگ منهنجي انتهائي اهم ترجيحات ۾ شامل آهي. هڪ سٺي پوليس جي جوڙجڪ لاءِ بهترين ٽريننگ بنيادي شرط جي حيثيت رکي ٿي. پوليس ٽريننگ جي انيڪ موضوعن مان انساني حقن بابت ٽريننگ هڪ ضروري اهم سمجهيو وڃي ٿو. اسان جي اها شعوري ڪوشش آهي تہ پوليس عملدارن کي انساني حقن جي ڄاڻ ۽ انهن جي حفاظت لاءِ پوليس جي ڪردار بابت جامع معلومات ڏني وڃي. جڏهن انساني حقن جي لتاڙ جا واقعا سامهون اچن ٿا، تہ انهن ۾ عورتن مٿان ٿيندڙ تشدد نمايان ڏسجي ٿو. ساڳي ريت ڪاروڪاري يا غيرت جي نالي ۾ ٿيندڙ قتل جي واقعن کي روڪڻ لاءِ پوليس عملدارن جي تربيت جي اشد ضرورت آهي. هيءُ تربيتي ڪتابـ ان سلسلي جي اهم ڪڙي آهي.“

عبدالخالق شيخ ڊي. آءِ. جي سنڌ پوليس جيڪو هن ڪتاب جي ليکڪن منجهان پڻ آهي، ڪتاب تي پنهنجي راءِ ۾ لکيو آهي تہ:

هيءُ تربيتي ڪتابـ انهن پوليس عملدارن جي فائدي لاءِ لکيو ويو آهي جيڪي پنهنجن فرضن کي نڀائڻ دوران غيرت جي نالي تي ٿيل قتل جي ڪيسن جي جاچ ڪن ٿا يا اهڙن واقعن کي سري ڪان روڪڻ لاءِ اُپاءُ وٺن ٿا. ماضيءَ ۾ پوليس جا ڪجهه آفيسر جنهن ريت ڪاروڪاري جي ڪيسن کي غير مهاراڻ طريقي سان هلائيندا رهيا آهن ۽ جاچ ۾ ڇڏيل خامين سبب ڏوهاري جنهن آسانيءَ سان غير ضروري فائدو وٺندا رهيا آهن، ان مان ان امر جي ضرورت محسوس ڪئي وئي تہ ڪاروڪاري جي واقعن کي ڪاميابي سان روڪڻ ۽ اهڙن قتل جي ڪيسن جي بهترين ۽ معياري جاچ لاءِ هڪ جامع تربيتي پروگرام جوڙڻ کپي. هيءُ مختصر ڪتاب اهڙي احساس، سوچ ۽ ضرورت سبب لکيو ويو آهي.“

انساني حقن جي تصور، عورت جي سماج ۾ حيثيت، انساني حقن جا بين الاقوامي معيار ۽ عورتن مٿان تشدد جي مختلف پهلوئن تي بہ مواد شامل ڪيو ويو آهي. اهڙي مواد پڙهڻ سان تربيت هيٺ پوليس عملدار کي اهو احساس ٿيندو تہ معاشري ۾ مرد ۽ عورت جو ڪهڙو مقام آهي، عورتن جي حقن جي احترام جي ضرورت ڇو آهي ۽ ان ڏس ۾ رياست جي مختلف ادارن خاص ڪري پوليس جو ڪهڙو ڪردار ٿئي ٿو. ان ضروري ڄاڻ کان پوءِ هن ڪتاب ۾ ڏوهن جي جاچ خاص طور تي غيرت جي نالي ۾ ٿيندڙ قتل جي ڪيسن ۾ ناقص جاچ ۾ جيڪي خاميون رهجي وڃن ٿيون، انهن تي بحث شامل ڪيو ويو آهي. ان سلسلي ۾ هڪ مشهور ڪيس ”تسليم سولنگي قتل ڪيس“ جو اڀياس شامل ڪيو ويو آهي ۽ ان مان سکڻ جي ڪوشش پڻ ڪئي وئي آهي. آخر ۾ پوليس آفيسر پاران پنهنجون نميواريون معياري ۽ بهترين نموني نڀائڻ لاءِ هدايتون شامل ڪيون ويون آهن.

هيءُ ڪتاب نہ رڳو پوليس محڪمي سان لاڳاپيل اهلڪارن جي رهنمائي ڪري ٿو بلڪہ عام ماڻهن لاءِ بہ ڪارائتو آهي. تنهنڪري هيءُ ڪتاب جيترو پوليس محڪمي سان وابستہ اهلڪارن کي پڙهڻ گهرجي اوتروئي ءُ ر پڙهيل لکيل ماڻهن کي بہ مطالعو ڪرڻ گهرجي تان تہ هو بہ هن اهم مسئلي جا بنيادي ۽ معروضي سبب ڄاڻي سگهن.

”گلزارِ صديق“ جي رونمائي تقريب

سنڌ هند ۾ هالا جي مخدوم سروري گهراڻي جون علمي ۽ ادبي خدمتون اظهر من الشمس آهن. هيءُ گهراڻو سنڌ ۾ هڪ ممتاز ۽ يگاني حيثيت رکي ٿو. هن گهراڻي جون غوث الحق حضرت مخدوم نوح سرورؒ کان وٺي جناب مخدوم جميل الزمان ’جميل‘ تائين وڏيون علمي ۽ ادبي خدمتون سرانجام ڏنل آهن جن جا مفصل تفصيل ڏبا ته مضمون طويل ٿي ويندو. هن گهراڻي جا فرد هر دور ۾ علم و ادب ۽ شعر و سخن سميت خلق جي خدمت ڪرڻ ۾ هميشه پنهنجي وڏن جي نقش قدم تي هلندا اچن ٿا.

’طالب المولىٰ اڪيڊمي هالا‘ سنڌ جو مايه ناز ۽ هاڪارو علمي ۽ ادبي ادارو آهي، هن اداري جو بنياد قبلہ حضرت مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جن رکيو هو، جيڪو اڄ به علمي ۽ ادبي خدمت ڪري رهيو آهي. هن وقت هيءُ ادارو جناب مخدوم جميل الزمان ’جميل‘ جن جي سرپرستيءَ ۾ علمي ادبي ڪم ڪار نهايت شاندار انداز ۾ ڪري رهيو آهي. تازو هن اداري طرفان جناب مخدوم جميل الزمان ’جميل‘ جو ڪتاب ”گلزارِ صديق“ ڇپائي پڌرو ڪيو آهي، جنهن جي مهورت 11- ڊسمبر 2011ع تي هن ئي اڪيڊمي طرفان مخدوم شفيق الزمان آڊيٽوريم هالا ۾ ٿي، جنهن جي مختصر رپورٽ هن طرح پيش ڪجي ٿي:

هيءُ تقريب 5:00 وڳي شروع ٿي، تقريب جي صدارت مخدوم گهراڻي سان تعلق رکندڙ نامور اسڪالر ۽ عالم ڊاڪٽر حبيب الله صديقي صاحب ڪئي، خاص مهمان پاڪستان پيپلز پارٽي صوبي سنڌ جو جنرل سيڪريٽري جناب تاج حيدر هو. اسٽيج تي محفل صدر ۽ مهمانِ خاص سان گڏ مخدوم جميل الزمان صاحب ڪتابہ جناب محمد يعقوب مغل، جناب سرفراز راڄڙ، جناب نظر محمد ڳاهو، محترمہ ناهيد تاج، جناب اختر مرزا، جناب ناز لطيفي، ڊاڪٽر مشتاق ڦل، جناب ممتاز شاهہ، جناب عبداللطيف انصاري، جناب پير ياسين شاهہ راشدي، جناب ممتاز شاهہ ويٺل هئا. اسٽيج سيڪريٽريءَ جا فرض محترمہ سهيل ابڙي ڏنا. تقريب جي ابتدا،

ڪلامِ پاڪ سان ڪئي ويئي، جنهن جي سعادت حافظ عبدالخالق کي نصيب ٿي. شهيد محترمہ بينظير ڀٽو کي ايصال ثواب پيش ڪرڻ لاءِ دعا گهري وئي ۽ گڏوگڏ اسلامي جمهوريہ پاڪستان جي صدر جناب آصف علي زرداري جي صحتيابيءَ لاءِ پڻ دعا گهري وئي. ان بعد ڪتابہ ”گلزارِ صديق“ جي رونمائي رسم ادا ڪئي وئي. ان کان پوءِ ’طالب المولىٰ اڪيڊمي هالا‘ جي چيئرمن جناب مخدوم جميل الزمان ’جميل‘ تقريب ۾ آيل مهمانن کي ڀليڪار ڪندي پنهنجي آجياڻي ۾ فرمايو ته:

منهنجي هن ڪتاب ۾ حضرت آدم عليه السلام کان وٺي حضرت ابوبڪر صديقؓ ان کان پوءِ مخدوم نوح سرورؒ جي معرفت اسان تائين شجرو ڏنل آهي. هن ڪتاب جي گهربل مواد جي ڳولها ۽ تحقيق لاءِ مان شام، ايران ۽ عربستان به ويس. مخدوم صاحب جن چيو ته اسلام جا خليفا اول حضرت ابوبڪر صديقؓ جن حضور پاڪ ﷺ جن کان پوءِ وڏي هستي هئا. ڪلهن پوءِ سنڌ نسل تي صحيح نموني سان تحقيق نہ ٿي آهي، پين نسبدانن حضرت مخدوم نوح سرورؒ جن جو شجرو حضرت ابوبڪر صديقؓ جن جي فرزند عبدالرحمانؓ سان ملايو آهي،

پر اها تحقيق درست نه آهي، پر حضرت مخدوم نوح سرورؒ جو مورث اعليٰ حضرت محمد بن ابوبڪر صديقؓ آهي. مخدوم صاحب جن وڌيڪ فرمايو ته: اٺا هيءُ شجرو خانداني فخر جي لائق نه لکيو آهي، پر هر ماڻهوءَ کي پنهنجي سڃاڻپ هئڻ گهرجي ته اٺا ڪير آهيان. هن چيو ته: اٺا عرب بجاءِ سنڌي سڏائي فخر محسوس ڪريان ٿو، منهنجو ڏاڏو، پڙڏاڏو ۽ تڙڏاڏو به سنڌي هئا، ۽ اسان به سنڌي آهيون. هر ماڻهوءَ کي پنهنجي ذات تي فخر هئڻ گهرجي. مخدوم صاحب جن چيو ته اٺا حضرت عباس علمبردارؓ ۽ سندن خاندان تي به هڪ ڪتاب تحقيق ڪري تيار ڪيو آهي، جيڪو به انشاءالله جلد ڇپجي مارڪيٽ ۾ ايندو. مخدوم صاحب جن هالا جي حوالي سان فرمايو ته هالا مختلف دورن ۾ علم، ادب ۽ سياست جو مرڪز رهيو آهي. هتي علم، ادب ۽ سياست جي پرورش ٿي آهي. جنرل ضياء جي مارشل لائي دور ۾ هالا آمريت جي عتاب ۾ رهيو، پر اسان ۽ اسان جي هالا جا باشعور ۽ بهادر ماڻهو آمريت جي اڳيان هٿيار ڦٽا نه ڪيا. جناب محمد يعقوب مغل پنهنجي خطاب ۾ چيو ته: ”گلزارِ صديق“ هڪ لاجواب ڪتاب آهي، هن ۾ سيدنا حضرت ابوبڪر صديقؓ جي اولاد جا شجرا وڏي جاکوڙ ۽ تحقيق ڪان پوءِ پيش ڪيا ويا آهن، جنهن لاءِ مخدوم جميل الزمان بيشڪ داد جي لائق آهي. هن چيو ته سنڌ ۾ نسبنامن تي ڪوبه تحقيقي انداز ۾ ڪم نه ٿيو آهي ۽ جيڪو ڪم ٿيو آهي، اهو گهڻي ڀاڱي ڏکي، قياس آرائي ۽ مفروضن تي ٻڌل آهي، پر ”گلزارِ صديق“ خالص تحقيقي ۽ سائنسي انداز ۾ چٽيءَ ڇاڻي لکيو ويو آهي. جناب نظر محمد ڳاهي پنهنجي خطاب ۾ چيو ته: شاعر، اديب ۽ محقق سماج جا سونهان هوندا آهن. اديبن، ڪلاڪارن، شاعرن ۽ سماج سڌارڪن جي محنتن سان قومون نهنديون آهن. هن چيو ته: مخدوم جميل الزمان صاحب به اهڙن ئي شخصيتن ۾ ڳڻجي ٿو، سندن تحقيق ڪيل ڪتاب بهترين آهي. ”گلزارِ صديق“ رڳو شجرو نه آهي، پر هيءَ تاريخ جو هڪ ڀنڊار آهي، هيءَ ڪتاب 51 ڪتابن جي مطالعي ڪان پوءِ تيار ڪيو ويو آهي. هن چيو ته سنڌ جي ديني ادب ۾ مولانا غلام محمد گرامي، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي جون وڏيون خدمتون آهن، پر

جيڪي خدمتون هالا جي مخدوم گهراڻي جون آهن، اهي به ذڪر جوڳيون آهن. هالا علمي ۽ ادبي خدمتن سميت ديني خدمتن ۾ پاڻ ملهايو آهي. جناب سرفراز راڄڙ چيو ته: هيءُ ڪتاب مخدوم صاحب جن وڏي محنت ۽ جذبي سان تحقيق ڪري تيار ڪيو آهي. هن چيو ته هالا علم و ادب جو مرڪز آهي. سنڌي ادبي سنگت سنڌ جي جنرل سيڪريٽري ڊاڪٽر مشتاق ڦل چيو ته هالا وارا خوش نصيب آهن جو هنن جي سياست سان گڏوگڏ علم و ادب جي پرورش ٿي آهي. هن چيو ته ”گلزارِ صديق“ قابلِ تحسين ڪتاب آهي. شجري جي حوالي سان مخدوم صاحب وڏي عرق ريزيءَ وارو ڪم ڪيو آهي. خاص مهمان تاج حيدر پنهنجي خطاب ۾ چيو ته: سنڌي ٻولي، ادب، تاريخ ۽ ڪلچر تي سنڌ ۾ مخدوم گهراڻي جون ڪيل خدمتون ڪڏهن به وساري نه ٿيون سگهجن. هن چيو ته هالا سياست سميت علم و ادب جي حوالي سان به وڏو مرڪز رهيو آهي. هالا تي شاهه عبداللطيف ڀٽائيؒ جو به اثر رهيو آهي. صدارتي تقرير ۾ ڊاڪٽر حبيب الله صديقي صاحب چيو ته: حضرت ابوبڪر صديقؓ جن کي حضرت آدم عليه السلام کان وٺي پاڻ تائين شجرا برزبان ياد هوندا هئا. شجرا سازي هڪ فن آهي، اهو فن هر ڪنهن وٽ نه هوندو آهي. هن چيو ته: مون کي تعجب آهي ته مخدوم جميل الزمان صاحب گهڻو مصروف هوندي به تحقيق جهڙي محنت طلب ڪم لاءِ ڪيئن وقت ڪڍي ٿو. شمس العلماء مرزا قليچ بيگ به سرڪاري مصروفيت هوندي به علمي ۽ تحقيقي ڪمن کي وقت ڏيندو هو. اها تمام وڏي ڳالهه آهي. هن چيو ته ”گلزارِ صديق“ مخدوم جميل الزمان صاحب جي لازوال تحقيق جو ثمر آهي، هيءُ ڪتاب شجرن لاءِ بنيادي ماخذ جي حيثيت رکي ٿو.

هيءَ تقريب 7:00 وڳي پنهنجي اختتام تي پهتي. آخر ۾ آيل مهمانن جو شڪريو مڃيو ويو.

(رپورٽ: خليل الرحمان منياروي)

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ ۽ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جن جي سالگره تقريب

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ ۽ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ سنڌي ادب جا ٻه اهڙا صد احترام نالا آهن، جن جي تذڪري کان سواءِ سنڌي ٻولي ۽ ادب اڌورو ۽ بي سواد رهجي ويندا. شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي ساري حياتي لکندي ۽ پڙهندي گذري، هن ساڍن چئن سؤن کان به مٿي ڪتاب لکيا. افسانوي ادب ۽ تحقيقي ادب سميت سنڌ جي تاريخ، سنڌي ٻوليءَ جي گرامر تي به قابلِ تحسين ڪم ڪيو. اهڙي نوعيت ۽ معيار جو ڪم ورلي ڪنهن عالم ڪيو هوندو. مرزا صاحب جي علمي ڪارنامن ۽ خدمتن کي مڃتا ڏيڻ لاءِ سرڪار طرفان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ "مرزا قليچ بيگ چيئر" پڻ قائم ڪئي وئي آهي، جتي مرزا صاحب جي ڪيل علمي، ادبي ۽ تحقيقي پورهئي تي ڪم ٿي رهيو آهي. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جن جو به سنڌي ادب ۾ تمام وڏو نالو ۽ مقام آهي. پاڻ پنهنجي مزاج ۽ طبعيت ۾ نه رڳو اديب، شاعر، ماهر لسان ۽ لغت نويس هئا، پر ان کان وڌيڪ هو شفيق ۽ بردبار طبعيت جا مالڪ هئا. پاڻ ڪيترائي ادارا ٺاهي هلايائون. شاعريءَ ۾ به پاڻ يڪتا هئا، ڪافيءَ تي ڪين ملڪو حاصل هُئن ۽ هو جديد ڪافيءَ جا پڻ باني هئا. ازان سواءِ سنڌي ٻوليءَ جا ماهر ۽ لغت نويس به هئا. سندن ترتيب ڏنل ڪتاب "لغاتِ سنڌي مخففات"، ۽ "يادِ رفتگان" علمي حلقن ۾ نهايت قدر جي نگاهه سان ڏٺا وڃن ٿا. سندن پڻ ڏهن کان وڌيڪ ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿيا آهن.

سنڌي ادبي بورڊ جامشوري طرفان انهن نامور شخصيتن جا جنم ڏهاڙا سندن جنم تاريخ 4- آڪٽوبر تي سنڌي ادبي بورڊ جامشوري ۾ سادگيءَ واري انداز ۾ ملهايا ويا. هن پروقار تقريب جي صدارت بورڊ آف گورنرس جي ميمبر ۽ بورڊ جي فنانس ڪاميٽيءَ جي چيئرمن جناب نظر محمد ڳاهي صاحب ڪئي. خاص مهمان بورڊ آف گورنرس جو ميمبر جناب سرفراز راڄڙ صاحب هو. ان موقعي تي آجياڻي تقرير ڪندي بورڊ جي سيڪريٽري (نگران) جناب الهڏتي وگهئي صاحب چيو ته: شمس العلماء مرزا قليچ بيگ ۽ قبلا مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ سنڌي علم و ادب جا اهي چمڪندڙ ستارا آهن، جيڪي علمي ۽ ادبي دنيا ۾ ڪڏهن به نه اُجهامندا، جيستائين هن ڪائنات جو وجود باقي هوندو تيستائين هي نالا به ادب جي افق تي پيا جڳمڳائيندا رهندا. هن مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي حوالي سان چيو ته قبلا مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ اسان سڀني بورڊ وارن لاءِ چير ۽ چانءِ هئا، قبلا سائين جي دعائن سان آءٌ اڄ هن ڪرسيءَ تي ويٺو آهيان. هن چيو ته 90 واري ڏهاڪي کان وٺي قبلا سائين جو ڪوبه ڏهاڙو نه ملهايو ويو آهي پر اسان بزرگن جي ڏهاڙن ملهائڻ جي شروعات ڪري رهيا آهن. هن چيو ته سنڌي ادبي بورڊ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي علمي ڪاوشن تي ساراهه جوڳو ڪم ڪيو آهي، مرزا صاحب جو ڪم تمام وڏو آهي. بورڊ مرزا صاحب جو قرضي آهي. سنڌي ادبي سنگت ڄامشوري جي جوائنٽ سيڪريٽري محترم محمد يوسف جوڻي خطاب ڪندي چيو ته سنڌي ادبي بورڊ اهڙو تحقيقي ادارو آهي جيڪو سنڌ جي علم، ادب، تاريخ، ٻولي، ڪلچر ۽ لغت تي ڪم ڪري ٿو ۽ عالمن اسڪالرن کي مان بخشي ٿو. سنڌي ادبي بورڊ کي جن به شخصيتن ٺاهيو انهن جا به ڏينهن ملهائڻ گهرجن، جو ته اهي هن اداري جا باني هئا ۽ هيءُ ادارو انهن جو مقروض آهي. هن چيو ته 90 واري ڏهاڪي کان پوءِ هن اداري ڪابه ذڪر جوڳي ترقي نه ڪئي آهي. اهڙن اسڪالرن، عالمن ۽ ذهين ماڻهن جي مقرري نه ٿي آهي، جنهنڪري بورڊ تحقيق جي حوالي سان ڪي نيون شيون ميدان تي نه آنديون آهن. موجوده بورڊ آف گورنرس کي اُن طرف غور ڪرڻ گهرجي. هن چيو ته ادب، ٻولي، ثقافت ۽ تاريخ وسيع موضوع آهن، انهن تي ان معيار جا

اسڪالر، عالم ۽ محقق هتي هيڻ گهرجن ته جيئن بورڊ هڪ ڀيرو ٻيهر پنهنجو وڃايل عالمي معيار بحال ڪري سگهي. صحافي حاڪم علي چانڊيئي ٻنهي نامور شخصيتن تي مقالو پڙهندي چيو ته: اهي ٻئي نالا ادب جي دنيا تي حاوي رهيا آهن. هن چيو ته مرزا قليچ بيگ جنهن دور ۾ ڪتاب لکيا، انهن ڏينهن ۾ پريسون به نه هيون، پر هن جيترا ڪتاب لکيا، اڄ ڏينهن تائين ڪنهن به اديب ايترا ڪتاب نه لکيا آهن. ماهوار "سرتيون" جي ايڊيٽر محترمه گلبدن جاويد مرزا چيو ته شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جون علم و ادب ۽ تحقيق ۾ وڏيون خدمتون آهن. سندن ڪم تي نئين سر تحقيق ٿيڻ گهرجي. هن چيو ته قبله مخدوم محمد زمان طالب المولي ۽ منهنجا والد بزرگوار ٻئي هڪٻئي جا جگري دوست هئا. منهنجو والد بزرگوار شهيد احمد خان آصف مصراڻي وڏي پايي جو شاعر هو، هن وڌيڪ چيو ته "سرتيون"، رسالو منهنجي ڪري ئي سنڌ جي عورتن کي تحفي ۾ مليو آهي، هن چيو ته اسان گهڻو عرصو آمريت واري دور ۾ رهيا آهيون، جنهنڪري پنهنجي قومي رهبرن جا ڏهاڙا ملهائي نه سگهيا آهيون.

مرحوم خان محمد پنهور جي ٻيوه محترمه نسيم پنهور چيو ته اڄ ٻنهي شخصيتن کي نذرانو ڪان پڙهندي آئي آهيان، هو ٻئي علم، ادب ۽ تاريخ جي حوالي سان وڏا عالم ۽ اسڪالر هئا، سندن خدمتون وسيع آهن. هن چيو ته مخدوم محمد زمان طالب المولي جي علمي خدمتن تي تحقيق يا پي ايڇ ڊي وغيره ٿيڻ گهرجي خاص مهمان جناب سرفراز راڄڙ پنهنجي خطاب ۾ چيو ته مخدوم محمد زمان طالب المولي سنڌ جي نهايت ئي اعليٰ شخصيت ۽ فقير منش ماڻهو هو، جنهن زندگيءَ جو آخري حصو سنڌي ابي بورڊ کي ارپيو. مخدوم صاحب بورڊ ۽ بورڊ جي ملازمن لاءِ سهوليتون مهيا ڪري ڏنيون. مخدوم صاحب ڄام صادق علي جهڙي سخت گير ماڻهوءَ کان بورڊ لاءِ 2 ڪروڙ رپيا ورتا. هن چيو ته مخدوم محمد زمان طالب المولي سنڌي ادبي بورڊ کي ٻيهر جيئاريو. هن وڌيڪ چيو ته مخدوم جميل الزمان صاحب جن پنهنجي ڏاڏي سائين جا تسلسل آهن ۽ هو به بورڊ ۽ بورڊ جي ملازمن لاءِ جاکوڙي رهيا آهن. هن مرزا قليچ بيگ بابت پنهنجي تقرير ۾ چيو ته مرزا صاحب اڻويهين صديءَ جو وڏو اديب ۽ وڏو داناءُ ماڻهو هو. هن جهڙا ماڻهو اسان وٽ تمام گهٽ پيدا ٿيا آهن. سنڌ ۽ سنڌ جا ماڻهو مرزا صاحب جا قرضي آهن. آخر ۾ جناب نظر محمد ڳاهي صاحب صدارتي خطاب ڪندي چيو ته سنڌ امڙ پنهنجي گود ۾ تمام وڏا ماڻهو پيدا ڪيا آهن، جن جا ڪارناما تمام وڏا آهن ۽ انهن تي صديون فخر محسوس ڪنديون. هن چيو ته مرزا قليچ بيگ ۽ مخدوم محمد زمان طالب المولي پاڻ ته وڏا اديب ۽ عالم هئا پر سندن نسل ۾ به ادبي ۽ علمي سلسلو ڇڏي ويا. هن چيو ته جديدي سنڌي ادب ۾ مرزا قليچ بيگ جو وڏو ڪم ٿيل آهي. هن ڊرامي، ناٽڪ، ناول، ڪهاڻي سميت ٻاراڻي ادب تي لاجواب ڪم ڪيو. هو رڳو اديب نه پر ادبي معمار به هو. هن چيو ته مخدوم محمد زمان طالب المولي سان منهنجون رهاڻيون ڪافي پيرا ٿيون. مخدوم صاحب هر طرح سان عظيم ڪردار هو. هن جناب ذوالفقار علي ڀٽي کان گورنري نه ورتي پر سنڌي ادبي بورڊ گهري ورتو. هن چيو ته زنده قومون، پنهنجي هيرن کي ياد ڪنديون آهن، اڄ اسين سنڌي ادب جي ٻن هيرن کي ياد ڪري دلي خوشي محسوس ڪري رهيا آهيون.

هيءَ تقريب، شام جو 6:00 وڳي شروع ٿي ۽ رات جو 8:00 وڳي پنهنجي اختتام تي پهتي. هن تقريب جي ڪاروائي سنڌي ادبي سنگت شاخ ڄامشوري جي سيڪريٽري محترم محمد علي گهانگهري صاحب هلائي. هن تقريب ۾ سنڌي ادبي سنگت شاخ ڄام شوري پڻ سهڪار ڪيو.

(رپورٽ: سعيد احمد سولنگي)

شيخ اياز جي ورسي تقريب - ڀٽ شاهه

28 ڊسمبر 2011ع

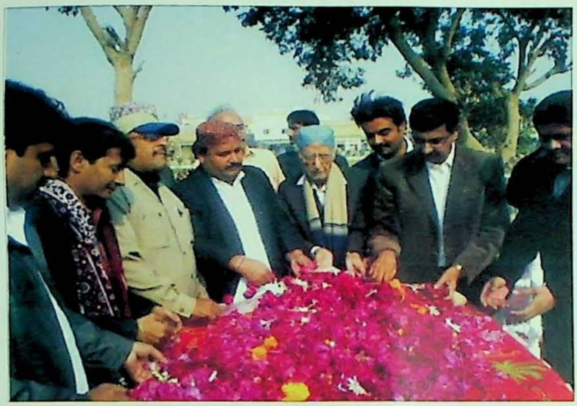

نامور اديبن جو وفد سائين محمد ابراهيم جويو صاحب جي سربراهي ۾
شيخ اياز جي مزار تي ورسي جي موقعي دوران حاضري ڀريندي

جناب الهڏنو وگهيو (سيڪريٽري بورڊ)، دين محمد ڪلهوڙو (ايڊيٽر مهراڻ)،
سيد سڪندر علي شاهه (پبليڪيشن آفيسر) ۽ حافظ احمد الدين انڍڙ (پي آر او)
شيخ اياز جي مزار تي گلن جي چادر چاڙهڻ بعد فاتحه پڙهي رهيا آهن

شمس العلماءِ مرزا قليچ بيگ ۽ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جو جنم ڏهاڙو تقريب
4- آڪٽوبر 2011ع

جناب الهڏتو وگهيو(سيڪريٽري بورڊ) ۽ بورڊ جو ٻيو اسٽاف مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي مزار تي فاتحه پڙهندي.

جناب الهڏتو وگهيو سيڪريٽري بورڊ جي سربراهي ۾ بورڊ جو اسٽاف شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي مزار تي گلن جي چادر چاڙهيندي

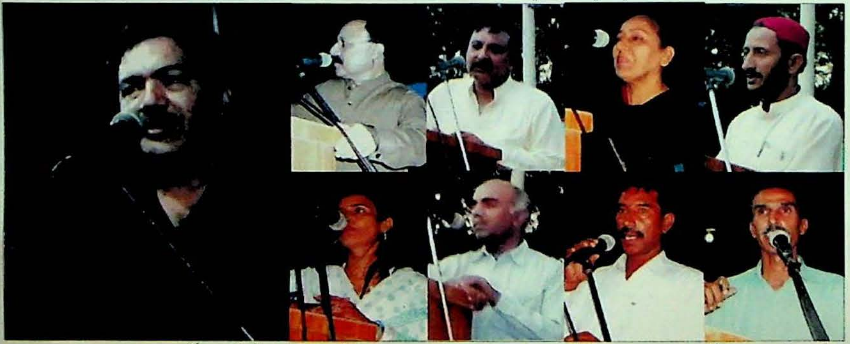

جناب نظر محمد ڳاهو(چيئرمين فنانس ڪميٽي)، جناب سرفراز راڄڙ، جناب الهڏتو وگهيو، ميڊم نسيم پنهور، حافظ احمد الدين انڍڙ، گلبدن جاويد، محمد يوسف جويو، جمن ڀٽي ۽ حاڪم علي چانڊيو مخاطب آهن

تقريب ۾ شريڪ حضرات